Артыкнур НОХУРОВ, Ашгабат НОХУРОВ

машгала дурмушы

А. НОХУРОВ, А. НОХУРОВ

Машгала дурмушы

Ашгабат
«Туркменистан», РНЧБ
1992

ББК 51. 204. 5
Н 78

Нохуров А., Нохуров А.
Машгала дурмушы. — А.: Түркменистан, 1992. 400 С.
— А.: Түркменистан, 1992. С.

ISBN 5-8320-0741-7.

Китапда машгаланың пынхан-у-аян дурмуш гатнашыклары, дурмушда гойберйән ялңышлыклары, сәвликлери барада, «адамының «атасының билинден инип», кемал тапып тә өмрүниң иң соңкы пурсатларына ченли дурмуш ёлы жикме-жик гүррүң берилйәр.

Булардан башга-да ажайыплык, гөзеллик, адамың етгинжеклик деври, сөйги, ахлак арымсылыгы, гөврелилик, енелгесизлик ве онуң себәплери, габанжаңлык, бивепалык, желепчилик барада, шейле ёла дүшен адамларың жемгыете, довлете етирйән мораль хем мадды зыяны барада сада дилде окыжа дүшүнже берилйәр.

Китап гиң окыжылар көпчүлиги үчин, айратын хем яшлар, тербие меселесине дахыллы адамлар, ата-энелер, мугаллымлар үчин ниетленилендир.

Н 4108110100—046 Инф. письмо — 1992 ББК 51. 204. 5

ISBN 5-8320-0741-7 © Нохуров А., Нохуров А., 1992

СӨЗБАШЫ

Медицина ылымларының кандидаты, Түркмен довлет медицина институтының мугаллымы Артыкнур Нохуровың ады, айратын хем соңкы йылларда окыжылар көпчүлигине беллидир. Мунуң асыл себәби болса соңкы вагтларда А. Нохуровың республикада сексопатология ылмыны пропагандирлемекде илкинжилериң хатарында өңжейли ишиң башыны тутуп, бу угурда эржеллик, тутанъерлилик гөркезйәндигинден ыбаратдыр. Соңкы йылларың довамында А. Нохуровың ылмы ишлеринден «Арагың адамың эркеклик укыбына терс тәсири», «Пынхан ыскылыкдакы дәгүнчиликлер» диен темалардан язан ишлерини Москваның «Медицина» нешириятының айры-айрылыкда китап гөрнүшинде чап эдип, олары Бүтинсоюз окыжыларына етирмеги, авторың «Әр-аяллыгың сыры», «Сөйги, машгала, дурмуш» («Түркменистан» нешрияты), «Нешекешлик ёвуз яг» («Магарыф» нешрияты) ишлериниң айратын китап гөрнүшинде чап эдилмеги, олардан башга-да 15 саны брошюрасының, шейле хем онуң республиканың газет-журналларында түркмен хем рус диллеринде 100-ден говрак ылмы, ылмы-популяр макалаларының чап эдилмеги бизиң А. Нохуровың соңкы дөвүрдәки мешхурлыгы ве өңжейли иши барадакы сөзүмизиң доли тассыкламасы болса герек.

Тәзеден ишленилен хем-де энчеме тәзе затлар гошулан бу китап А. Нохуровың китапларының найбашысыдыр диесек өте гечдигимиз болмаз. Бу гезек автор бу китабың үстүнде врач оглы Ашгабат Нохуров билен билеликде ишләпдир.

Авторлар бу китапда өңки темалары хас төвереклэп, окыжы билен сада дилде сөхбет ачяр. Китабың үстүнлигиниң ене бир беллемели тарапы — авторлар ылмы терминлере йыкгын эдип, беян эдиш усулыны чылшырымлашдырмаярлар. Мунуң өзи авторларың гүррүң берйән затларыны өкделик билен беян этмек башарныкларына шаятлык эдйәр.

Биз шу гысгажык сөзбашыда китабың мазмуны барада гүррүң эдип отурмакчы дәл, себәби ол окыжының пайы. Йөне биз элимиздәки бу китаба авторларың — аталы-оглуң жуда көп зехин сиңдирендиклерини, темалары көптараплайын, сүннәлэп ишләндиклерини, бу эсерден аял-эркеклериң, яшулы-яшкичилериң өзлери үчин өвренере көп зат тапып билжекдиклерини айтмакчыдырыс.

Машгала берклигиниң, агзыбирлигиниң китабың ичинден эриш-аргач болуп гечйәндиги, шейле затлара ёл бермезлик үчин әр-аяла эхли бабатда өзбелушлы, пейдалы маслахатларың берилйәндиги ишиң иң оңайлы тарапыдыр.

Түркмен довлет медицина
институтының доценти
М. СЕЙРАДОВ.

ЭРКЕК АДАМЫҢ ЖЫНС ОРГАНЛАРЫНЫҢ АНАТОМИЯСЫ ВЕ ФИЗИОЛОГИЯСЫ

Эркек адамының жынс анатомиясы икә — ичкилере ве дашкылара бөлүнйәр. Онуң ичкилерине юмуртгалар, оларың янлыжаклары, дөл лүлежиклери, тохум халтажыклары, эркеклик мәзи, дашкыларына — ужыт билен инек (юмуртга халтасы) гирйәр.

Юмуртгалар—эркеклик мәзлериниң бир гөрнүшидир. Олар чаталбада, гасыгың ашагында ерлешйәрлер. Юмуртгаларың чепкиси ашагракда, сагдакысы ондан сәхелче ёкарракда ерлешйәр. Оларың бойы такмынан (айры-айрылыкда) 4 см, ини 3 см, галыңлыгы 2 см, хер бириниң аграмы болса 20—30 г чемеси боляр, Юмуртгаларың ич йүзи чылгам-чылгам болуп дуран лимоның ичи ялы бөлежиклерден, шейле хем дөл лүлежиклеринден долудыр. Шол бөлежиклерде-де дөл ишленилип чыкарыляр. Мундан башга-да юмуртгаларда эркеклик гормонлары өндүрилйәр.

Сперматозоид — тич адамының дөл сувуклыгының ичинде херекет эдип йөрен жанлыжа тенжагазлардыр. (Геплешик дилинде биз олары тиркеш сөзлер хөкмүнде уланып «тохум-тич» диййәрис. Эмма оларың хер бири өзбашдак сөздүр).

Эйсем тич нәхили зат? Тич жуда накысжа, затдыр. Оны шейле гөрмек асла мүмкин дәлдир. Тичлерин херсиниң өз келлежиги, боюнжагазы, узынжа-да гуйружагы боляр. (Ол ужы дүвлен сапак бөлежигине чалым эдйәр). Тич барып аял машгаланың пышдындан эмеле гелип чыкан жынс өйжүгини сүсүп-сүсүп, онуң бардасыны дешйәр-де ичине гирйәр. Тич келлежигини сокан бадына-да, онуң гуйружагы ёлнуп гачяр. Бу аял машгаланың гөвресинде чага галандыгыны аңладян пурсатдыр.

Аял машгаланың пышдындан чыкан жынс өйжүги билен эркегиң дөлүндәки тич 24—26 сагадың довамында тапышмага укыплыдыр. Тич аял машгаланың жынс сынасының ичинде, көпленч 24—28, кәхалатларда болса 72 сагатлап хем яшап билйәр.

Эркек кишиниң дөлүниң мукдары (хер сапар ол илкинжи гезек аял машгала янашанда) орта хасапдан алсаң 3 миллилитре барабар боляр. Ондан соңкы гезеклер онуң мукдары гитдигиче, кем-кемден азаляр. Эркек адамының хер гезекки гойберен дөлүнде, такмынан 180—360 миллион чемеси тич боляр. Аял машгаланың гөвресинде чага галмагы үчин оларың диңе екежесиниң аял машгаланың жынс өйжүги билен тапышмагы, бирлешмеги етерликдир.

Эгер дөли бада-бат доңдурып, шол дуршуна сакласаң, энчеме айдан соңам аял машгаланы эмели усулда гөврели этмек болар.

Юмуртгаларда ики саны зат ишленип чыкарыляр. Оларың бири-хә дөл, бейлекиси хем гормон — тестостерон. Юмуртгаларда эмеле гетирилйән тестостероның эркеклик сыпатының кемала гелмеги үчин дийсең улы әхмиети бардыр. Ишекчер жахылларың сесиниң бирбада гырылжык болуп, соң ёгнамагы, оларың гурсагында, голтугында түй битмеги, мурты табап, сакгал чыкып башламагы, бирден эрс-мерс болуп боюның өсмеги, ужының улалмагы эсасан тестостероның ишиниң тәсир этмегиниң нетижесидир. Эгер юмуртгалар тестостероны аз-чыкарса я-да дүйпден чыкармаса, эркек адамының дуркы, кадды-каматы, хәсиети үйтгәп, бир хили аял машгаланыңка чалым эдип башлаяр, ягны онуң сеси инчелйәр, эгинлери сыкыляр, ол көселеч боляр — мурт сакгалы өсмейәр, инче, узындан шиллиң боляр.

Юмуртга янлыжагы — олар юмуртгаларың арка тарапына япышып ятандыр. Оларың бойы 5—8 см, галыңлыгы 1 см боляр. Бу янлыжакларда тичлер кемала гелип, шол ерде-де сакланыярлар.

Дөл лүлежиги — гатаңсы этден эмеле гетирилен берк, чее турбажыклардыр. Онуң узынлыгы 35—50 см-дир. Олар юмуртгалардан чыкып ёкарлыгына гидйәрлер. Дөл лүлежиклери юмуртгалары салларлап саклаярлар.

Тохум халтажыгы икидир — мунуң ич йүзи секрет дийилйән сувуклыгы ишләп чыкаряр. Бу сувуклыгың эсасы бөлегини фруктоза эмеле гетирйәр. Фруктоза тич-

лери иймитлендирйәр, оларың херекетине хемаят эдйәр. Шейле хем бу сувуклык дешик сувадының онуң иукдарыны артдыряр. Тохум халтаҗыгының нәче дынзадыгыча адамда жынс хевеси шонча-да артяр. Тохум халта говзадыгыча болса хевес, жыныс хеселийәр.

Эркеклик мәзи — сийдик халтасының ашагында, сийдигакар лүлежигиң гөзбашыны төвереклэп дуряр. Онуң даш гөрнүши, гөврүми бадам агажының мивесини я-да саляр. Онуң узынлыгы 2,5—4,2 см, галыңлыгы 1,7 —2,3 см, аграмы 17-ден 27 грама ченли боляр. Мәзиң сувуклыгы дөли сувадя-да гойы дөлүң аңсатлык билен чогуп чыкматына ярдам берйәр. Шейле хем онуң иукдарыны артдыряр. Соң дөл сийдигакар лүлә гечип, зыңылып-зыңылып дашына чыкяр. Эркеклик мәзиниң ишләп чыкаран сувуклыгының көмеги билен тичлер аял маңгалан лүлесине дүшенсоң чуслаңып, эркин херекет эдип башлаярлар.

Ужыт — келледен, гөмейлен ве бу икисиниң арасында ерлешйән бирнәче дамарлардан эмеле гелен тенден ыбаратдыр. Оны тутуклыгына өйжүклер эмеле гетирйәрлер. Орта хасапдан аланында ужыдың бойы асуда ватты 6—8 см, гыжынанда 14—16 см чемеси боляр. Келлеси юмшакcы , (гөвресине гаранында). Гыжынанда ужыт ики-үч эссе улаляр. Эркек кишилерде аял машгала ислег дөрәнде ужытдакы арасса ган дамарлары нервиң тәсиринден ачыляр-да ол гандан долуп дыңзаяр. Шейле хем өйжүклер гандан дыкылып долдурыляр-да, ган ыза теесмез ялы дамарларың сакасы бөветленйәр. Бу ягдай болса ужудың ише гайымлытыны аңладяр. Хыжув гайдышанда шол бөветлер ачыляр-да ган ыза чекилйәр. Шейлеликде ужыт өңки асуда ягдайына гелйәр.

Ужыт келлесине гейим дегенде, сыпалананда ол ердәки дуйгы дамарлары оянып, бейнә, шейле хем онурга сүңкүниң ичиндәки йүлүк нервине ягдайы хабар берйәр. Онсоң ягдай селжерилип, нәме ишлемелидиги барада ыызына хабар берилйәр.

Инек сыпалананда, ажы ичегәниң бүзмегине деглендe, сийдик халтасы дыңзап долан махалында-да ол тебил тайяр.

Гелин-гыз, огрын душушык барада суратландырылып гүррүң эдиленде-де, шейле затлар гөз өңүне гетирилен чаты хем ол гыжыняр. Адамларың кәбири аял

машгаланыян пәкизе, ак эндамына (инжигине, балдырына, дешуне, мәмесиниң чекине) гөзуи душенде-де ыгтыярын элден гидйәр диййәрлер. Ол дурмушда болян зат. иш еринде, көчеде, троллейбусын, автобусын үстүнде ярым яланач аяллары хали-шинди гөрүп йөрен адамларын тениниң дуйгусы песелип, гөзлери өвренишип, кәхалатларда он бейле ягдайы дуйман хем билйәр.

Гижелерине ятылан махалында дуйшунде гелин-гыз билен ойнашылян вагтлары хем ужыт чусланяр.

Ужыт галкынманда, говшанда адамын хевесини песелдйәр, дегнасына дегип гахаржаң, төверекдәки тәсирлери гаты дуйгудан гетермезек боляр. Әр-аялын арасына тов саляр. Бирек-биреге айдылан сөзлер якмаяр, шонуң ялы ягдай адамда эрбет пикирлериң дөремегине хем элтйәр. Шейле пурсаты башдан гечирйән адамларын кәбирлери өзуне каст этмеклик пикирини келлесинде айлаяр. Шонун нетижесинде эркегиң өзуне болан эркеклик ынамы гидйәр-де, яшамаклыгын мазасы гачяр.

Бирнәче онайсыз хем йузлей тәсирлериң эсасында бирден тетәнлейин ягдайда ужыт вагтлайынча говшап хем билйәндир. Кәбир ягдайларда адамын бил онургасындакы нерве агыр зепер (рак чишш, транспорт хеләкчилигине сезевар болуп) етсе, ужыт хич хачан өңки каддына барып билмейәр.

Булардан башга-да ужыдың галкынмагына нәмелер өз ярамаз тәсирини етирип билйәр?! Янашык иши гечириджек пурсатында ишик гулпланылман галан ягдайында адам бирден оны дуюп хопукса, мундан башга-да эркек адам эрсиз зенан билен янашжак пурсатында онуң теврели болмагындан горкуп толгунса я-да шол зенанда ёканч кесел болаймасын диййип ховсала дүшсе, шейле хем ол иш ерине етириджек пурсатында гайгы — гусса болса, ужыдын ишлемегине пәсгел берип билер.

Эгер әр-аялың арасында дава-жеңжел болуп, аялы эрине пайыш сөзлер билен топулын дурса, «Сенденем бир әр болармы» диййип кемсидип дурса, шейле хем онуң үстунден гевнитмезчилик билен гүлсе я-да дүшекде өзуни ооввук-сала алып барса, эриниң үстүнден хожайынлык этжек болуп дурса я-да эркек адам аялына башга бири билен гезйәндир өйдуп мүнкүр болса, ондан башга-да бири-биринден узак вагтлап өйкелешип гезсе, янашык ишиниң арасына вагт салынса, бирек-бирекден ирилсе ягдайда, онсоңам эркек адам эркек-

жик зоруны гөркезжек болуп артыкмач гүйжүни сарп эдип, сана ковалашыланында ужыт гурпдан гачып билер.

«Тәзе күйзәң сувы совук» дийип ковалашыберсеңем, толгунмак эсасында кәхалатларда ужыт ятып билер. Бу бабатда бирнәче адамлара оларың хәсиетлери зыян берйәр. Чүнки, оларың бирнәчелери гайгычыл болуп «Нәхили болуп гечеркә, оңарармыкам, бирден иш битирип билмән дуруберсем ол нәме диеркә» дийип, гайга батяр. Шол ише айратын алада билен үнс береген боляр. Бейле хәсиетдәки адамлар көпленч халатда чагалыкдан рухы тайдан салы говшак адамлар болярлар. Кәбир халатларда ужыдың ишлейши, галкынышы бирден өңки довам эдип гелйән кадасындан говшаяр. Ылайта-да яшлар бирчене баранындан соң. Шонуң ялы ягдая учранларың кәбирлери янкы айдышымыз ялы улы гайгы-аладан астында галярлар. Ол болса ужыдың галкынышыны хас-да песе гачырып билер. Эмма кәбирлери онуң тересине ол ягдая кәнбир үнс бермейәрлер. Шонуң ялы адамларда болса онуң ялы ягдай вагтың гечмеги билен өз-өзүнден дүзелип гидйәр-де, ене-де шол өңки каддыны довам этдирип уграяр.

Янашык иши гечирилйән пурсатында кәбир адамлар аялыны канагатландырҗак болуп, гыҗынса-да дөлүни дөкмән сакланярлар. Бу ягдай хәли-шинди гайталанып дурса, ужыдың песелмегине сезевар эдип билер.

Рухы кеселлере дучар болан адамларың бирнәчесинде хем ужыдың галкынышы песелип билер.

Хер иш болса болсун, оны ерине етирмек үчин оңа шол иши бержай этҗек адамда улы хөвес герек. Әр-аял гатнашыгында ол хөвесден башга-да дуйгы, ички жошгун, күйсег герек. Оңа болса медицинада **либидо** дийилйәр. Либидо адамың гурбатына баглы боляр. Ол болса адамың несил ызарлаян жынс конституциясына, шейле хем мәзлериң ишлейшине, нерв системасының укыбына, шонуң ялы-да яшлыкдан алан хүй-хәсиетине, тербиесине баглыдыр.

Жынс конституциясы гүйчли боланда адам жахыл вагтында әр-аял гатнашык ишини хәли-шинди күйсәп дуряр. Ол ишден дойдум-долдумы боланок. Малларда шу хили гүйчли сайыланы тохумлык үчин сакланыляр. Шейле гүйчли ягдайдакы адамларың жынс гатнашыгына дахыллы мәзлери бейлеки адамларыңкыдан өнүм-

лилиги билен тапавутланяр. Мунуң терсине, жынс укыбы пес болан ягдайдакыларда гатнашык ишини күйсемек сейрек болир. Хепде-де бир я ики гезек диен ялы.

Бу ишиң тербие меселеси барада айданымызда болса, алчак, шадыян, көпе гарышян адамлар шеригат ишини көпрәк күйсегич болярлар. Себәби олар көпчүликде хер хилиже гүррүңлер эшидйәрлер, кинофильмлерде ярым-яланач зенанлары гөрйәрлер, еңлес гелинлер хакында китапларда окаярлар. Эмма аграс, тутук, домма адамларың не илин шагаланлы гүррүңи билен, не-де кинофильмлер билен иши боляр. Онсон шейле хәсиетдәки адамлар шеригат ишине кән бир хөвесек болмаярлар.

Инек (юмуртга халтасы) — юмуртгаларың горав халтасыдыр. Ол гат-гат эт билен хамдан эмеле гелендир. Бу болса юмуртгаларың дашындакы температураны кадалы сакламага мүмкинчилик берйәр. Инегиң ич йүзүниң температурасы гарын бошлугындакыдан 3—4 градус пес боляр. Бу болса тичлериң гурат сакланылмагына ве оларың тәзе-тәзе топарларының бир сыдыргын ишленип чыкарылып дурулмагына оңайлы тәсир эдйәр. Совукда инек йыгрыляр, шейле ягдайда онуң дивары эп-эсли галнаң, юмуртгалары йылы сакляяр. Ыссыда болса терсине — ол сүйнүп, юмуртгалары совук сакляяр.

АЯЛ МАШГАЛАНЫҢ ЖЫНС ОРГАНЛАРЫНЫҢ АНАТОМИЯСЫ ВЕ ФИЗИОЛОГИЯСЫ

Аял машгаланың жынс анатомиясы хем эдил эркек адамларыңкы ялы, ички ве дашкы топарлара бөлүнйәр. Аял машгаланың жынс гурлушының ичкилерине пышт, ятгының лүлелери, ятгы, ят лүлеси, дашкыларына болса пәклик (гызлык) пердеси, чөммек, кичи ве улы дыллыклар гирйәр.

Пышт — бу орган айры-айры ики бөлүмден ыбаратдыр. Оларың бири ятгының дашында — сагда, бейлеки чепде ерлешйәр. Пышт ики ужы човлурак, юмуртга чалым эдип дуран, ясыжа затдыр. Оларың херсиниң бойы (орта хасапдан) 2,5 см, ини 1,5 см, галыңлыгы 1 см, аграмы 5 г чемеси боляр.

Пыштда жынс өйжүклери эмеле гелип өсйәр, етиш-

йәр. Аял машгаланың гөвресинде чага галып билжек дөврүнден, ягны 16 яш төверегинден тә 45—50 яша ченли пыңдың хер хайсында бир айда жынс өйжүклериниң екежеси кемала гелип билйәр. Кемала геленсоң, ол дашына чыкарыляр.

Мундан башга-да пыжылар аял жынс гормонларыны —сувуклык шекилиндәки — эстрогенлери ишләп чыкарярлар. Эйсем эстрогенлериң әхмиети нәмелерден ыбарат?! Аялларда айбашының гелмегинде, онуң кадалы гечмегинде, гөвреде чага галып, дүвүнчегиң (ибтидәниң) ятгыда өз орнуны элемегинде эстрогенлериң улы әхмиети бар. Эстрогенлериң тәсири астында ятгының ганы гыжүнчилиги товуланяр, онуң турбы артяр. Шейле хем ол гөвсүң улалмагына, аял машгаланың йүзүниң дурланмагына, онуң бутларының долушмагына, сагрысының ясалмагына, инче билден ашатың төверекләп өсмегине, эгинлериниң сыкалмагына, гепиң тысгасы аял адама аяллык сыпатыны бермәге улы көмек эдйәр. Эстрогенлер аялларың өз везипелерине кайыл, укыпл болмагында, оларың тебигатының шейледигини ыкрар этмегинде, машгаладакы өз дережесине буйсанмагында, хүй-хәсиетиң кемала гелмегинде улы роль ойнаяр.

Ятгы лүлелери — ятгыда ики — саткы хем чепки лүлелер бояр. Оларың башы ятгының диварында ёкары гапдал тарапдан башланып, ашакда, чанаклык сүңкүниң дүйбүнде гутаряр. Оларың узынлыгы 12 см, гиңлиги 1 мм-ден ыбаратдыр. Оларың гутаран ери сечеклидир, шол өзболушлы сечеклериң көмеги билен лүлелер кемала гелен жынс өйжүгини тарбап аляр-да оны өз ичине гойберйәрлер. Лүлелериниң ичи узабоюна овунжак гасынлардан долудыр. Ол гасынларың йүзи болса инчежикден овнужак юмшажык гылдырганжыклар билен өртүлгидир. Үзнүксиз тымылдап, херекет эдип дуран гылдырганжыклар болса, жынс өйжүгини кем-кемден оңе — ёкарлыгына итип башлаярлар. Жынс өйжүги лүләниң ичиндәкә, ягтының ичинден гелен тичлериң бири билен тапышяр. Шонуң нетижесинде дүвүнчек эмеле гелйәр. Ол дүвүнчек гылдырганжыкларың көмеги билен кем-кемден оңе сүйшүрилип, ахыры ятга окланыляр. Ол ятга дүшенсоң шол ере ерлешип, өсүп башлаяр.

Ятгы — эт билен чее бардадан эмеле гелен, армыт мивесини ятда салып дуран органдыр. Ятгы язылып-бүзүлмәге örән укыплыдыр. Ятгының агрмы бары-ёгы 80-дән 100 грама ченли боляр. Онуң узынлыгы көпленч 6—8 см, диварларының галыңлыгы 3 см боляр. Ятгының ужы кем-кемден човланып, онуң уят лүлеси билен биригйән еринде богазжык эмеле гелйәр. Аял машгаланың гөвресинде чага галандан соң, шетбешик гойы сүлекей бу богазжыгы петиклейәр, онуң агзында мәзлешикли дыкы эмеле гетирйәр. Ятгының ич йүзи йылманакдан юкажык; өмүр өлжерип дуран барда билен өртүлендир. Муңа ылмы дилде эндометрия дийилйәр. Эндометрияның учурсыз кән ган дамаржыклары бар. Аял машгаланың били ачыланда овнужак ган дамаржыклары билен эрип-аргач болуп дуран бардасы ятгының ич йүзүнден сылба-сыпырылып айрыляр. Барда сыпырылып айрыландан соң, ятгының ич йүзи ялчы яра чалым эдйәр. Эдил шол ваг ол «яра» бит башлаяр. Бу ятдай хер сапар аял машгаланың били ачыланда тәзеден гайталаняр.

Ятгының оргакы эт гатлагы хем үч гатлакдан ыбаратдыр. Биринжи, икинжи эт гатлагы бири-бирине, үчүнжиси болса оларың икисине-де чапраз гелйәр. Онуң шейле болмагы ятгының ярылмак, йыртылмак, бөвсүлмек ховпуны арадан айыряр. Муңа ылмы дилде миометрия диййәрлер. Ятгыны өртүп дуран дашкы гатлага — барда — периметрия дийилйәр. Ятгының эсасы везипеси өз ичинде кемала гелип башлан ибтидәни (дүвүнчеги) иймитлендирмекден, өсдүрмекден горап-сакламакдан, айы-гүни долансоң болса оны гысып чыкармакдан ыбаратдыр.

Уят лүлеси (влагалище — ятга барян өтүк) — бу-да эдил ятгы ялы, үч гатлакдан ыбаратдыр, йөне мунуң ички гатлагыны көп гасынлар эмеле гетирйәр. (Бу гасынлар соңабака, аял машгала көп дограндан соң язылыяр). Уят лүлеси узынлыгына, шейле хем гапдаллыгына сүйнүп, язылып-бүзүлип билйән лүле шекилли органдыр. Онуң узынлыгы 7—10 см, ини болса 2—3 см боляр. Уят лүлесиниң узынлыгына-да, гапдаллыгына-да гаты сүйнүп билйәндигини гөз өңүнде тутсаң, онуң бойы, ини дийип отурара ерем галмаяр, ол хемише бир дуркуны сакламаяр, ягдая гөрә кә узаляр, кә гысгаляр, кәте-де бурушйәр, язылыяр.

Ёкарда озал беллән гечишимиз ялы, уят лүлесиниң

аңыркы ужы барып ятгы билен сеплешйәр, бәрки уж
гелип, гызлык пердесини төвереклейәр.

Ятгының өзүнден, онуң ужундан сызяң немжагаз гү
раксы, гаты болмаз ялы уят лүлесиниң ичини чыгла
дуряр. Бу туршумтык немжагаз диңе уят лүлесиниң
ичини чыгланы билен чәкленмән, эйсем кесел йрады
жы микроблары хем гырияр. Шейле хем уят лүлеси ча
га догжак боланында бу ише хемаят эдйәр. Айбашы
боланда ган, бейлеки вагтлар болса ичине дүшен ха
палары чыкарып, уят лүлесини арассалап дуряр. Яна
шыланда эркек адамыны, шол санда аял машгаланың
өзүни хем гыжындырып, хейжана гетирйәр, тохумың ят
га элтилмегини үпжүн эдйәр.

Гызлык пердеси — бу жынс органының ички хе
дашкы бөлүмлериниң чәгинде ерлешйән дешиклиже
(айбашы вагтында хапа ган акар ялы) тегелегрәк пер
дедир. Ол уят лүлесиниң отагасыны перделәп дуряр.
Гызлык пердесиниң дүрли-дүрли гөрнүшлери болу
билйәр.

Илкинжи жынс гатнашыгы махалында гызлык пер
деси йыртыляр я-да бөвсүлйәр. Ол гаты йыртыланда
ган эп-эсгиже гөрүнйәр. Эмма сәхелчежик йыртылып,
оңа оңлы зепер етмесе ган аз гелйәр. Гызлык пердеси
ниң гаты сүйнмәге укыплылары йыртылман хем билйәр.

Чөммек (кинник) — ички дылжыгың ёкары башын
да, оларың бири-бири билен галташян ериниң этегин
де ерлешйәр. Чөммек хем дүрли-дүрли болуп билйәр.
Оларың кәбири накысжа, эдил отлучөпүң ужы, кәбири
болса башам бармак ялы улы боляр. Аял машгала гы
жынанда ол хас хем улаляр. Чөммек овнужак ган, дуй
гы дамарларына дийсең байдыр. Ол жынс гатнашык
иши вагтында аялы гыжындырян, хөвеслендирйән,
онуң леззетине леззет гошян органдыр.

Кичи дыллык — ики гасынлы улгамдан ыбаратдыр.
Кичи дыллык уят лүлесиниң босагасыны ики тарапла
йын чәкләп дуряр. Огланлык деврүнде гызжагазларда
кичи дыллыклар болмаяр. Олар диңе машгала кемсиз
кемала гелип башлансоң, аял адамының жынс гормо
нының ве бейнидәки ерлешйән эсасы мәзиң — гипофизиң
гормонының тәсири астында өсүп улаляр.

Кичи дыллыклар хем эдил чөммек ялы, инчежик ган,
дуйгы дамарлары билен тутушлыгына өртүлгидир.
Олар жынс гатнашыгы махалында гандан доляр, дың-

ляр, гызаряр. Олар хем аял машгаланы чеммек ялы кейплендирйэр, жоша гетирйэр.

Улы дыллык — диклигине янашып дуран, дашы хам билен ертүлен, гасылан ики саны ярым гасыклардан ыбаратдыр. Оларын йүзи гыл билен ертүлендир, ич йүзүнде яг хем дер чыкарян мэзлери ерлешйэр. Дыллыкларын бойы 7—8 см боляр. Олар ички дыллыкларын үстүни ертүп дуряр. Улы дыллыкларын уят ери горап сакламакда хем-де аял машгала леззет бермекде-де әхмиети бардыр.

Гыз кэмиллик яшына етенсоң, улы дыллыкларың йүзи чөпүр билен ертүлйэр. Улы дыллыкларың ашак ужунын, ич йүзүнде бартолин дийилйэн сувуклык ендүрйэн мэз ерлешйэр. Онуң чыкарян сувуклыгы дыллыклары гурамакдан, кепемекден, жайрылмакдан саклаяр. Ол жынс гатнашыгы вагтында хас көп сувуклыгы ишлэп чыкаряр.

ИЩЕКЧЕЛЕР ЖАХЫЛЛАР, ГӨЗЕ ГӨРНЕН ГЫЗЛАР

Адам эсасан энеден биркемсиз, ягны запас шайсыз, он ики сынасы ерли-еринде догуляр. Йөне ол сүйдемижилериң бейлеки векиллерининки ялы доглан бадына энесинин ызына дүшүп гидибермекден велин махрумдыр. Бу дережә етмек үчин ол дурмуш «басганчакларынын» әнчемесине гадам басмалы боляр, ягны илки эмедеклемели, дурак-дурак болмалы, сон йөржен-йөржеклик деврүни башдан гечирмели. Мунун үчин болса оңа кеминден бир йыла голай вагт герек боляр.

Ине, шонуң үчин хем алымларын аглабасы жанлы-жандарын бейлеки векиллериниңкә гаранында тебигат адама гысга өмүр берип, кэмиллешмек үчин велин, жуда узак мөхлет эчилипдир диен нэтижә гелйэр.

Адам сыналарынын кэмиллешиш деври дүрли-дүрлүдир. Йөне олар айры-айрылыкда өзбашдак кэмиллешмек мүмкинчилигинденем махрумдыр. Сыналарын кэмиллешмеги үчин, илкинжи нобатда, келле бейнисинин, нерв, мэз системаларынын, оларын кемала гетирйэн гормонларынын ве бейлеки маддаларын өзара багланышыклы, сазлашыклы хызматы хөкмандыр. Мысал үчин, чага дүнйә инип, 52 сагат гечендeн соң бейлеки

сеслерин арасындан өз энесиниң сесини сайгарып б[illegible]
йәр. Бу сес оңа нәме үчиндир, хас якымлы, хас мәхир[illegible]
эшидилйәр. Эмма яңы доглан чага өзи үчин онуң к[illegible]
дигини, сесиниң нәме үчин шейле якымлыдыгыны, м[illegible]
лайымдыгының себәбини велин селжерип билмей[illegible]
Себәби чатажыгың гулагы, эшидйәр, гөзи горйәр. Э[illegible]
ма онуң гөзүниң гөрениши, гулагының эшиденини ду[illegible]
дамарлары меркезе хабар берсе-де, кемала гелип ет[illegible]
медик бейни хениз долы ишләп, олардан белли нет[illegible]
чыкарардан эжиз гелйәр.

Бу айдыланларың үстүне ене бир задь гошмалыд[illegible]
рыс. Адамының кемала гелмегинде диңе айры-айры [illegible]
наларың сазлашыклы иши хем долы етерлик дәлд[illegible]
Мунуң үчин, оны гуршап алан средань эдйән хем[illegible]
тының әхмиети хем дийсең уллудыр.

Несилден гечйән жынс инстинктиниң формирлен[illegible]
гине, чаганың өсмегине, кәмиллешмегине, дашкы ср[illegible]
даның уллы, положитель тәсири бар. Мысал үчин, бу б[illegible]
батда тежрибе гечирен алымларың тассыкламагы[illegible]
гөрә, доглан бессине энесинден айрып, айратын капас[illegible]
жыкда өсдүрилип етишдирилен маймын чагажыклар[illegible]
орда гошуланларында өзүни дуйпден башгача ал[illegible]
барярлар.

Дүнйә инип, өз ата-энесини танамага, оларың м[illegible]
ринден ганмага етишмедик маймынжыклар орда го[illegible]
ланларындан соңра өзлерини бир хили кемакыл, аңк[illegible]
ялы алып барярлар. Бу маймынлар, уллалып, кем[illegible]
кемала геленсоң хем ордада өсүп етишен маймынла[illegible]
дан дуйпден тапавутланярлар. Шейле маймынлар о[illegible]
да гошуланына көп вагт гечсе-де, оларың эркеги у[illegible]
качысының я-да ургачысы эркегиниң янына жынс х[illegible]
веси билен голайлашмаяр.

Бу ягдай диңе бир жынс гатнашыгында дәл, эйсе[illegible]
әхли бабатда-да шейледир. Мунуң шейледигине мерк[illegible]
эи телевидениййәниң «Хайванат дүнйәсинде» диен ге[illegible]
лешигинде бизиң республикамыздан берлен жуда тәс[illegible]
репортаж долы гувә гечйәр.

Мәлим болшы ялы, хәзир йитип, ёк болуп бар[illegible]
жандарлары горап сакламак, олары көпелтмек макс[illegible]
ды билен бүтин дүнйәде, шол санда бизиң юрдумызд[illegible]
-да алнып барылян ишлер соңкы вагтлар гиң гериме [illegible]
болды. Хайванларың, гушларың кәбир гөрнүшиниң ж[illegible]
да сейреклендиги, олара йитип, ёк болмак ховпуны[illegible]

абапандыгы зерарлы, шейле хайванларын пейвагтына гелип йөренинин я-да гушларын учуп-гонуп йөренинин үстүнден бараймак, олары эп-эсли аралыкдан гөрмек— өмүлаймак жуда четин иши, хатда улы проблема өврүлди. Шонуң үчин хем шейле хайванлары, гушлары өлде — капасада өсдүрип етишдирмек, соңра пейвагтына гезер ялы олары чөл-беевана гойбермек зерурлыгы йүзе чыкды.

Ёкарда агзан репортажымызда хем бу барада гүррүң гозгаляр. Ики саны гаплаң гүжүгини яшлыкдан капасада саклап бооны-инини кемсиз алансоң Дашховуз велаетинде ерлешйэн заповеднике гойберйэрлер. Тозе шерте уйгунлашдырмак, көпелтмек максады билен бу ере гетирилип гойберилен гапланлар ата-баба асыл меканы болан чөл-беевана дийсен бипарх гараярлар. Олар капасада улалып етишенсоңлар гапланлык хасиетиңи йитиреңкирлэпдирлер. Булара өңүнден чыкан ызы ысгап, ол ерден нәмәниң гечендигини, хайсы тарапа гидендигини такыкламак, оңайлы ер тапып, ав ахтамак, оны сыртламак (бейитрәк ере — сырт ериң өксесине гечип, огрын сынламак), букуп ятмак ялы хасиетлер дегишли дэл ялы. Беевансын безеги, эеси хасапланян бу жанаварлар араларындан ылгап гечен желпезә алланичигси тисгиниң: «Бу нә пелэкетди?» диййэн ялы, гөзден йитйәнчә онуң ызындан гарап галярлар я-да йүзин салып, гачып барян кейиклери гөрүп: «Булар нәмеден гачяркалар?» диййән ялы гең гөрүп, эп-эсли салым аңалып галярлар.

Чага дурмуш барадакы йөнтемже дүшүнжелери оюнларын, ойнавачларын, хайванларын, деӊ-душларынын, ата-энәниң ве бейлеки адамларын, машгала члендериниң үсти билен аляр. Олары үчдантутма эхли зат гызыкландыряр, гөреси, билеси гелйәр, шонуң үчин хем чагаларын аглабасы кичижиккә жуда соранжаң боляр.

Чага өсдүгиче, улалдыгыча оларда бейлеки органлар, системалар билен бир хатарда жынс инстинктлери хем кем-кемден кәмиллешип башлаяр.

Бизде жынс сынасы кәмиллик дережесине гадам басан огланлара — ищеклер жахыл, гызлара — гөзе гөрүлен дийилйәр. Ылмы дилде болса 13—16 яшындакы огланлара-да, гызлара-да пубертат яшындакылар дийилйәр.

Бу дөврде яшларын организминде дүйпли физики

хем психики өзгеришликлер болуп гечйәр. Педагоглар бу деври тербиелейиш ишиниң иң кын пурсаты хасаплаярлар. Бу дөврде туркменлерин «ики аяклы ики гүнде» дийши ялы, яшлар элиндеи чекилен ялы, бирден эрс-мерс болуп өсүп башлаяр, айратын хем оларың бойунын өсйәндиги месе-мәлим әшгәр боляр. Етгинжеклик дөврде беденде болуп гечйән физики, психики өзгеришлерин нетижесинде яшларың хәсиетлери хем үйтгейәр, чылшырымлашяр. Бу дөврде яшлар ынжык, ыгсараган боляр. Йөне бу ягдай узага чекмән, кем-кемден айрылып гидйәр, яш оглан я-да гыз кемсиз кемала гелип, олар несил өндүрмәге укыплы болан махалларында ол өзгеришликлер дүзелишйәр.

Жынс кәмиллиги бейнинин нейрогормонлары ишләп чыкарян гипоталамик бөлүминиң ёлбашчылыгы хем онуң бу иште өзүниң гатнашмагында кемала гелйәр. Нейрогормонлар адамының бейниеинде ерлешйән гипофизе (мәзлериң солтанына), айратын хем онуң бой өсдүрйән мәзлерини чусландырян гормонлары кемала гетирйән өндәки бөлүмине дийсең гүйчли тәсир эдйәр. Жынс мәзлеринин долы гүйжүнде сазлашыклы, кадалы ишлемеги огланы жахыллык, гызы кәмиллик дережесине етирйәр. Йөне өндүрилйән шейле гормонларың дережеси, мукдары хемме кишиде дең, бирмеңзеш болмаяр. Гормонларың гана гечип, онуң билен гатышмасы хем бу ерде улы роль ойнаяр. Эгер гана жынс гормонларының көп мукдары гатышса, онда гипофизиң жынс сыналарыны тижендирмеси песелйәр, мунуң терсине, эгер гормонларың гана гатышан мукдары аз — ужыпсызжа болса гипофизиң өңдәки бөлүминиң ишлейши чусланяр. Шейлеликде, адамының жынс мәзлери — эркек кишиниң юмурталары, аял машгаланың пыштлары билен гипофизиң арасындакы гатнашык сазлашяр, тиженйәр. Жынс өсүшинин эсасы аламатлары — жынс мәзлеринин ишлемесинин гүйжемеси нетижесинде ищекчер жахылларда шейтаны болмак, гызларда болса били ачылмак процеси йүзе чыкяр.

Адамының тиз етишмегиниң — акселерацияның йүзе чыкан хәзирки дөврүнде бүтин дүнйәде яшларың физики өсүши хем-де жынс кәмиллиги үнси өзүне чекйәр. Алымларың кәбиринин ныгтайшы ялы, хәзир йигитлер, айратынам гызлар болмалысындан 20 см төвереги артык өсйәрлер. Хәзирки вагтда гызларда ай-

башы гелмеги асырың башларындакысына гаранында биркн йыл өңе сүйшди. Жынс кәмиллигине гүвә гечйән кәбир бейлеки аламатлар хем өңкүсинден ир пейда болуп башлады. Бу бабатда ылмы-барлаг ишини алып баран алымлар онуң себәбини такыклап билмән, дүрли-дүрли ягдайларың тәсири барадакы меселәни өңе сүрйәрлер. Муна ата-энелерде болуп гечйән өзгеришликлериң несиле гечмеги, хәзирки дашкы средаң тәсири ве ш. м. мысал болуп билерлер.

Бу ягдай хем дурмуша өз дүзедишини гиризди. Хәзир етгинжеклер ир етишип, оларың социал ягдайы гижигип башлады, ягны жынс кәмиллиги кемала гелен ишекчер жахыллар өйленмек, дурмуш гурмак үчин өңкә гаранында эп-эсли йыл көп гарашмалы болярлар.

Жынс гормонларының гызлара эдйән тәсири барада нәмелери айтмак болар? Гөзе гөрнүп башлан гызларда, илкинжи нобатда, чанаклык сүңки өсүп, сагрысы ясылаңып башлаяр. Бутлара, балдырлара эт гелип, олар голадан гуйлана чалым эдип уграяр. Гызларың аглабасында аграслык, асыллылык аламаты пейда боляр, сач өсйәр. Шейле өзгеришлер гыз докузыны долдурып, он яша гадам басанда мазалы билдирип башлаяр. Буларың изысүре, сагры ыза, дөш өңе гайшарып, мәмелер тезленип уграяр. Ол илкинжи чагасыны эмдирип башланда бу сыналарың өсмеги кесилйәр.

Биз көпленч халатда гызларың даш сыпатына середип, олара баха берйәрис, ягны «пыланынынам гызы гөзе гөрнүп уграпдыр» я-да «пыланының гөзе гөрнен гызы бар» диййәрис. Эмма гызларың кәбиринде, илкинжи нобатда, гевүс, балдыр, бут, сагры дәл-де, ички жынс органлары, ятгы, онуң гапдал лүлелери, пышт өсүш ёлуна дүшйәр. Бу ягдай көпленч он билен он ики яш аралыгында гызларда пейда боляр. Он ики-он дөрт яш аралыгындакы гызларың гевүслери өчүгси гоңрумтыл реңке гирип, кем-кемден улалып уграяр. Гызларың илкинжи айбашысы хем шонда гөрүнйәр.

Гызлар он алтысына аяк басанда оларың организминде чылшырымлы мадда алыш-чалшы гечйәр. Бу өзболушлы өзгеришликлер нетижесинде дериниң яг өндүрйән мәзлери елленйәр, оны бимаза эдйәр. Шейле ягдайда айры-айры гызларың йүзүне дүвүртик өрйәр. Гыз муны гөрүп ховсала дүшйәр, шейлелигине иле чыкмага утаняр. Онуң өз йүзи өзүне бетнышан гөрүнйәр. Ол

хәли-шинди айнаның өңүне баряр: «Инди мен өмүрбакы шу дүршүме галмалы боларын» дийип ховатыр эдйәр. Дувуртик өрмесиниң гайтаргысыны — эмини сораглап, гызлар жоралaрына, кәхалатда болса яшы улы дургушан адамлара хем сала саярлар.

Ол адамлар болса онун асыл себәбини кемала гелип барян гыза айдып отурманы өзлерине услып билмән сыпайычылыга йүз уряряар:

— Дувуртик, дувуртикдир-дә, кейгим, өз-өзи айрылышар гидер — диййәрлер.

Гызларың көбирини шейле жогап канагатландырман, ол ене айнаның өңүнде пейда боляр. Ол отуряр, туряр, ахыры онуң өзи дувуртиклери ёк этмегиң «чәресини» тапяр ве йиданман, сонуны сайман айнаның өңүне геле-гелмәне дувуртиклериң бишенини бармакларының арасына салып сыкып башлаяр.

Бу херекети билен олар кәхалатларда жанларына ховп саляндыгыны өйдүп гуманам эденоклар. Бейле этмек гаты хатарлы затдыр.

Дувуртик сыкманың хатарлы тарапы — адамының йүзүниң хамында жуда көп овнужак ган дамарларының бардыгындадыр. Шейле ягдайда дувуртикден зорлук билен гысылып чыкян ириң шол ган дамарының акымына дүшүп, онуң көмеги билен болса бедениң ислендик ерлерине яйрап билер. Гана гарылып гиден ириңиң тогтан еринде-де онун ириңләп, габарчык эмеле гетирмеги гаты эхтималдыр. Шейле хем сепсис (ган хапаланма кесели) дөрәп билер.

Үч-дөрт йыллыкда негөзел яш машгаланы агыр ҳалда реанимация гетирдилер. Кесели өтүшен бу машгаланың халы дийсең тенди. Врачларың тагалласындан, ыхласындан кесел рүстем чыкды. Оны үчүленжи гүн дийленде улы ахы-нала билен хоссарлары ызына алып гитдилер.

Шейле пажыгалы гүне дүшмезлик үчин, йүзүне дувуртик өрен гызлар оны гысып, ириңини чыкармакдан сакланмалыдырлар. Себәби дувуртиклер өз мөвритини сүрүп, хайда ыз-бессе галдырман айрылып гидерлер.

Он алты-он еди яшың ичинде гызларың сыналары өсмегини бес эдип, кемала гелиш деври гутарып уграяр.

Он-он бир яшындакы огланларың жүллүгиниң, юмуртгаларының өсйәндигя месе-мәлим билдирйән хем болса умуман оларың жынс органларының кемала гел-

ши гызларыңкыдан гижә галяр. Он бир-он ики яшындакы огланларың эркеклик мәзиниң (ылмы дилде она— простата дийилйәр) сулеҗей өндүриши чалтланяр. Оларың ужыды, юмуртгалары он үч-он дөрт яшда-да уլалмагыны довам эдйәр. Йөне, онсоң огланлар он дөрдүң ичинде гиҗелерине шейтаны болмаңы чыкярярлар. Йөне тичлер онуң тохум сувуклыгында он бәш яшдан соң пейда болярлар. Ондан өңки шейтаны болмалар хәлки бир репетиция — сыналарың сынагы хөкмүнде гечйәр. Сетанда-сейранда дәл билен тижиң билеликде гелмеги он бир яшлы огланларда хем болуп билйәр. Огланларың көпленч шо дөвүрлерде гөвүслиги елленйип, гатаяр. Шейле ягдайда онуң эмзиклигиниң астында жахыллык «садабы» — эп-эслиже илик ялы тегележик гатылык пейда боляр. Ол көпленч сызы ялы жуда агырак болмаяр, йөне көйнегиң, элиң я-да башга бир задың «садаба» дегмеги етгинжеги тисгиндирйәр, онда ынжы дөредйәр. Жахыллык «садабы» хем узак сакланман эрәп, бедене сиңип гидйәр. Жахыллык «садабы» горкулы дәлдир, ол адаты тебиги аламатдыр.

Он алты-он еди яшың ичинде етгинжеклериң эндамына түй битип, оларың сакгал мурты өсйәр. Олар илкинжи гезек эркек хөкмүнде, энегине пәки дегирйәрлер. Шу яшда гызларыңкы ялы, йигитлериң йүзүне хем дүвүртик өрүп билер. Онуң хем себәби, эдил гызларда болшы ялы, бедендe мадда алыш-чалшының аз-кем ёйлуп, онуң хас хем чылшырымлы ягдайда гечмегинден ыбаратдыр. Йигидиң такмынан 21 яшында онуң сыналары өсмегини бес эдйәр. Шейлеликде, өсүш дөври тамамланып, жынс органлары кәмилликден кемал тапяр.

Жынс кәмиллигиниң ене бир гөрнетин аламаты — етгинжегиң гиҗелерине шейтаны болмагындан ыбаратдыр.

Шейтаны болмак, элбетде, тебиги затдыр. Онуң хем өзүне етик себәплери бар. Адамының сыналары, айратын хем онуң жынс органы өнүм өндүрйән, үзңүксиз пехе чалымдаш бир затдыр. Юмуртгалар үзңүксиз ягдайда несил сувуклыгыны ишләп чыкаряр. Олар тарапындан өндүрилен өнүм тохум халтада жемленип, шол ерде-де кемала гелйәр. Эгер жынс гатнашыгы кадалы, вагтлы-вагтында бержай эдилип дуруиса тохум халтадакы өнүм сарп эдилип, онуң говзан еринин

өвези тәзе өнүм билен долдурылып дурүляр. Шейлеликде, организмде кадалы, адаты ягдай довам эдйәр. Эмма дурмуш чылшырымлы, иш көп. Адам өмрүнде-де, адаты гүнлерде шол бир задың, шол бир иши гайталап дуруп билмейәр. Ол дурли, себәплере гөрә жынс гатнашыгының арасына вагт салмалы боляр. Командировка, чөле ятымлайын, мөвсүмлейин ишлере ве ш. м. гитмели боляр. Шейле ягдайда аял машгала мәхринден махрум боляр. Эмма адамының жынс сыналары ишини тогтатман, шейле ягдайда-да өз боржуны бержай эдйәр. Юмуртгалар дөл ишләп чыкаряр, вагтында говзадылмадык тохум халта пүрепүр доляр, дыңзаяр. Ине, шу ерде-де дыңзан дөл халтаны говзадып, эсли вагт бәри гозганман ятан өнүми — дөли тәзелемек зерурлыгы йүзе чыкяр. Бу пурсатда-да беденде чылшырымлы процес гечип, дүйшүргәп, адам шейтаны боляр — сына артык «йүкүни» дүшүрйәр. Мунуң нетижесинде адамының организми говшаяр, йүрек арам тапяр, жынс органларының хыжувы ятышяр.

Адамлар гадымы заманларда-да шейтаны боландан соң, сүңңүң еңлейәндигини, шәхдиң ачыляндыгыны, зехниң дурланяндыгыны билипдирлер. Йөне оны тебигы процес хасапламан, ятырка гелип адамыны «шейтан ойнаяр, ягны оны өз пыглына сезевар эдйәр», дийип дүшүндирипдирлер. Бу процесе ата-бабаларымызың «шейтаны болмак», ягны шейтан ёлуна дүшмек дийип ат бермелери хем шол нукдайназардан гелип чыкан болмагы әхтимал. Шонуң үчин хем олар шейтаны болмагы халамандырлар, онламандырлар.

Догры, көп гүнлүк командировка, газув-агтарыш ишлерине, экспедиция я-да мөвсүмлейин ишлере гатнашып, ябан ятмалы боланда шейтаны болмак арассачылык нукдайназарындан гаранында, адамда ярамаз эмоция, иңкис, ынжалыксызлык дөредйәр, хапаланан гейим кейпини бозяр.

Себәбине дүшүнмейән адамларың кәбириниң шейтаны болмагы кесел, бедениң кемчилиги, етмези я-да тапдан дүшме хасаплап йөренлерем гыт дәл.

Аслында, шейтаны болмак, жынс гатнашыгының арасына узак вагтлап вагт салнанда я-да аял машгалалардан бирини сулхуң алып, ол гүндиз хушуң, гиже дүйшүң болуп, онуң билен душушмак, мәхрини гандыр-

мак мүмкинчилиги асла болмадык ягдайында беден тарапындан бержай эдилйән физиологик процесдир.

Бу барада етик, айдын дүшүнжеси болмадык адамлар, айратын хем яшлар шейтаны болмагы адатдан дашары ярамаз ягдай хасаплаярлар. Шейле дүшүнжели адамлар шейтаны боландан соң, оларда сүңни говшаклык, кейпсизлик, ызгытсызлык келлагыры пейда боляр. Эмма бу затларың хичисиниң хем шейтаны болмак билен хич хили дахылы ёкдур. Бу йөвселлигиң, горкының, эсассыз мүйнүргемегиң, ховатыр этмегиң, өз-өзүңи ынандырмагың психологик нетижесинден башга хич зат дәлдир. Шейле ярамаз ягдай шейтаны болмагың асыл манысына дүшүнйән адамларда асла габат гелмейәр.

Адамларың арасында диңе гиже дүйшүнде дәл, эйсем гүндизиң гүнортаны хушунда шейтаны боляплара хем габат гелмек боляр. Шейле шейтаны болма ики хили — эсаслы (дүйшде хем хушда), эсассыз (хушда) болуп билер.

Жахыллык дөврүниң босагасында дуран ишекчер жахылларың жынс хөвеси жуда мөвжәп, нәзик эндамы, пәкизе бедене болан ислеги артяр. Эмма мөвжән хөвеси, артан ислеги нәдип, ниреде канагатландырмалы? Ине, бу меселе яшлары чыкгынсыз гүне саляр. Себәби аял машгала билен дил бирикдирмек, душушмак сув ичип тешнелигини гандыран ялы ап-ансат иш дәл эхырын. Оны бержай этмек үчин, илкинжи нобатда, сөйүшмели, халашмалы, онсоң улы той тутуп, дөвлет эдарасында никаны ресмилешдирмели. Бу ерде ишекчер жахылларың гаршысына ики зат: жемгыет тарапындан кабул эдилен када, дессур — айып,утанч, хая, бейлеки тарапдан дөвлет кануныны — кәмиллик хасапланян белли бир яш — хак-хукук чыкяр. Үчүнжи ягдай—аңырдан дыңзап гелен дызмач хыжув, хоштап хөвес оларың еңсесинден тутуп, өңе тарап итеклейәр. Адам шейле ягдайда элеврейәр, эдерини билмән перишан хала дүшйәр. Хөвес, хыжув етжек дережесине етенсоң оларың өңүни алмак — небсине хай диймек, догумына бәс бермек, өз бадына бадак атмак ап-аңсат ишем дәл. Шейле ягдайда шейтаны болмак иши ирник дәлдир. Мунуң үчин аял машгаланы өпмек, оны багырдадып багрына басмак, нәзик тене дегмек, галташмак, онуң йылысыны хас якындан дуймак, хатда сува дүшүлйән ерлерде бе-

лендир — бедениң песи — пес болуп дуран голадан гүй-лан ялы долмач, нәкизе, новик бедени сынламак хем етерликдир.

Мунуң терсине — ерликсиз шейтаны болмак ислеге, хыжуваң хөвесе баглы зат дәлдир. Ол горкы эсасында, агыр зәхметден, улагың силтерлемесинден болуп билер.

Гүндиз хушундакаң шейтаны болмак хем эдил дүй-шүндәки ялы йүзе чыкяр. Эгер вагтында аял машгала янашып, бедениң агыр «йүкүни» яздырмасаң, тохум халтажык долуп, дыңзаяр, бу болса жынс хыжувыны өжүкдирйәр. Шейле ягдайда гөрмегей гелин-гызлар адамының «гиже дүйши, гүндиз хушы» боляр. Эгер гө-вүн исләниң ёлда-ызда габат гелəйсе, шобада эркеклик хыжувы гөтерилип, дуйгы дамарлары тарсылдашып башлаярлар. Бу пурсат сәхел вагт довам этсе — шей-таны болунмагы әхтималдыр. Бу, әлбетде, дурумсыз-лыгың, говшаклыгың я-да небишженлигиң нетижеси дәлдир. Ол дуйгы дамарларың, жынс сынасының өв-сүнмеги нетижесинде физики хөвесиң хейжана гелме-гинден башга хич зат дәлдир. Эдил шунуң ялы пурса-ты жынс гатнашыгы кадалы ерине етирип йөрен ада-мам башдан гечирип билер. Бу ягдай тен хөвеси жуда гүйчли (айгыр), эмма яссыкдашың янашыга совук-сала гараян, хәли-шинди диен ялы бу ишден бойун товлаян аялы болан адамларда хем болуп билер. Хушундакаң шейтаны болмак айратын хем яшлара махсусдыр.

Дүйшүнде шейтаны болмак хушдака гараныңда хас йыгжам боляр. Мунуң асыл себәби уклап ятан ада-мының келле бейнисиниң дашкы гатлагының тесдири-жилик тәсириниң говшап, тохум сувуклыгыны бөлүп чы-кардян нерв меркезлериниң онуң табынлыгындан чы-кып, сәхел вагтлык өзбашдак ишләп билйәндигинден ыбаратдыр.

Эмма гүндиз хушундакаң ерликсиз шейтаны болмак дүйпден башгача ягдайда болуп гечйәр. Мунда дуйгы меркези гүйчли гыжындырылян, онуң импульслары то-хум бөлүп чыкарян меркезе етирилйәр. Шейлеликде, белли бир мукдарда тохум бөлүп чыкарылсяр-да, налач ягдайда шейтаны болуняр. Шейле гыжынмаларың хә-ли-шинди диен ялы гайталанып дурмагы соңабака эндиге өврүлип билер. Шейле ягдайда хаял-ягаллык этмән, специалист врача маслахат салмак герек боляр.

Уклан махалында шейтаны болмак аял машгалалар

ра-да, айратынам гүйч-кувваты еринде, яшлык хесери серинде болан хениз йүзи ачылмадык улугызлара-да махсусдыр. Аяа машгалалар хем дүйшүнде гөрмегей, этинлек, бедени чигин-чигин болуп дуран орта бармак ялы йигитлер билен «душушып», долы айыш алып билйәрлер. Ян-яны агзап гечишимиз ялы, жаны сағ, шейле хем уят ерлерини сыпалап тызкыны дашына депип дуран улугызларда шейтаны болмак хас йыгжам гечйәр. Өзем бу ишиң арасы оларда йыл гечдикче йыгжамлашяр. Орта яшаян аялларың хем шейле ягдайдан азат дәлдигини айтмалыдырыс.

Яш, етгинжеклик йылларында жынс сыналары хәли-шинди (хушунда-да, дүйшүнде-де) бөврүне дүртгелэп дуряр, себәби бу дөвүрде беден өсүп, онда дүйпли физики, психики-эмоционал өзгеришликлер болуп гечйәр. Етишип гелйән яш йигит болса, ичи-гич онуң «халындан» хабар алмалы боляр. Йөне жемгыетде, када хөкмүнде, берк орнашан тертип-дүзгүн — утанч, шерим-хая бейле этмәге оңа ёл бермейәр. Шейле ягдай гүнүни санап, өсүп барян йигдекчә пынхан ерде сойбашэзи болуп галмакдан — күмөркилик этмекден башга алач галмаяр. Ахыры ол шона-да йүз уряр, ягны чола чекилип, гөрмегей хөвайы овадан гелин я-да гыз билен «душушып», жынс сынасыны кешешдирмегиң алажыны эдйәр.

Илкинжи гезек тохум бөлүп чыкармага жынс сынасыны межбур этмегиң ярысындан гөврәгы шейле усул билен ерине етирилйәр. Муна ылмы дилде мастурбация (онанизм) дийилйәр. Ол жынс органыны сыпаламак аркалы амала ашырыляр.

Онанизм билен мешгулланян йигдекче дашындан өз сыны отуран гызы я-да гелини хыялында гөз-өңүне гетирип, элини кем-кемден херекет этдирип башлаяр. Ахыры ол айыш дережесине етип, кем-кемден кешешйәр.

Бу бирбада онуң үчин хем ген-энайы, жуда леззетли, хемем айып, утанч ялы бир зат болуп дуюляр, онда бирхили өкүнч дуйгусы оняяр. Ол: «Инди бейле этмели дәл!» диен нетижә гелйәр. Эмма ол бу ишден ансат эл чекип билмейәр. Бу иш ене гайталаняр.

Онанизмиң зыяны, онуң дүрли кеселлере дучар эдип билйәндиги барада адамлар гадымдан бәри ватыз эдип гелипдирлер. Эмма (система салнып, узак йылларың

довамында эдилмедик халатында) бейле дүшүнже билен ылалашмак болмаз. Йөне кададан чыкылып эдилен хер бир ишиң кадалы ягдайдакыча болмаяндыгыны хем унутмак болмаз.

Гадымда эдилен вагыз-несихатлар, олары гинден дүшүндирйән халк дөредижилигиниң жанрларынын аглабасы адамларын сөвады пес, дүнйәгарайшы дар боланы үчин бир гөрәймәге сада дилде, еңилжек әхенде, йөне «гизлин» сырлыжа тесвирленилипдир.

Көне заманда ягыш шити-пити эдип дамжыклап угранда гызлар тахясыны элине алып:

> «Өс, сачым өс,
> Өсмесең тес.
> Атыма душак,
> Билиме гушак»,

дийип, өзболушлы танс эдер экенлер.

Бир гөрәймәге бу санаважың гөзе дүртүлип дуран манысам ёк ялы. Үстесине-де онда логики гапма-гаршылыклар бар. Эмма инчеден ызарлап отурсаң логика йитмейәр. Ёгындан узын өсен сач гызларың илкинжи арзувы. Себәби, сач, онда-да гулачлабермели, ёгын гара сач гыз гөркүниң сереси, онуң буйсанжы ахырын. Эгер шейле болян болса, онда нәме үчин гызлар сачына шейле бипарх гарап; оңа «тес», ягны өсме-де «ызыңа гайдыбер» дийипдирлер. Онсоңам душаклар ялы шол эйямларда гызларда ат болупмы эйсем? Ыслам дини: «Аял ата чыканда, торгай чөпе чыканда ахырзаман боលармыш» диен дүшүнжәни адамларын аңына беркден-берк орнашдырыпдыр ахырын.

Я-да бу санавач манысыз бир затмыка? Бейле дийсеңем-э «Дәнесиз чөп болмаз, манысыз геп» диенем бир зат бар. Инчеден ызарласаң бу ерде сыпайычылык билен айдылан сөз бар.

Шейле санаважың көмеги билен гызлар ата-энесине, доган-гарындашларына өзлериниң кемсиз кемала гелендигини, ягны гулажа етен сачларынын мундан бейләк өсмежекдигини, асла онуң өсмегиниң герек хем дәлдигини (гызлар кемсиз кемала геленде, бейлеки сыналар билен бир хатарда сач хем өсмесини бес эдип, азажык «ыза тесйәр», ягны оларын ужы човланяр), оны

Биляне гуşак ялы орап боляндыгыны, сайлап-сечип алан өз «атыны» — йигдини «душаклан» гөяндыгыны, ягны яшлык хыжувының инди өзлери үчин эшрет дәлде, жебир берйәндигини, онуң «йүкүнин» чекип-чыдардан жуда агырдыгыны сыпайычылык билен сыздырыпдырлар.

Гелин, инди өңки гүррүнимизи довам эделин.

Онанизм барадакы айдылан вагыз-несихатларың хем аңкы мысал гетирен санаважымыздакы ялы яшларың мейлине гытаклайын, осмакладылып айдылан жогап болмагы гаты әхтималдыр.

Хәзирки заман ищекчер жахылларының беденинде жынс сыналарының гормонлары ир етишйәр. Олар ир етишдигиче-де, яшларың жынс гатнашыгына болан хөвеси ир ояняр. Олар өй-ишик болянчалар хем эп-эсли вагт гечйәр. Бу дөвур болса оларың көпленч онанизм билен мешгулланмагына алып баряр. Шейлеликде, ищекчер жахыллар тә кемала гелип, өйленйәнчәлер алты йыл чемеси ховайы гелин-гызлардан харай исләп, шыпа гөзлемели болярлар.

Онанизмиң адамының саглыгы үчин хич хили зыяның ёкдугыны, онуң жынс сынасыны гуриндан дүшүрмейәндигини ылым бүтин айдыңлыгы билен субут этди. Себәби эркек адамының юмуртгалары «гөзли чешме» диен ялы бир зат. Олар тохум халтажыгы говзаберсе сарп эдиленлериң өвезини тәзе тохумлар билен долдурярлар. Йөне шу ерде онанизмиң адама эдйән тәсирлериниң кәбири барада дуруп гечмек зерурлыгы бар хасаплаярыс.

Онанизмиң саглыга, жынс сынасына етирйән гөзе гөрнүп дуран зыяны болмаса-да, адама эдйән тәсириниң кәбири шу ашакдакылардан ыбаратдыр:

Биринжиден, онанизмиң саглыга, жынс сынасына эдйән зыяны барадакы гүррүнлерден гулагы ганан, көне дүшүнжә эерйән яшларда ол горкы дөредйәр. Шейле адамлар өй-ишикли боланларындан соң өз говшак тарапыны (илкинжи нобатда жынс сынасының говшаклыгыны) онанизмден гөрйәрлер. Хакыкатда болса бу бейле дәлдир. Онанизм билен узак вагтлап мешгулланан адамының бу барада өз-өзүни ынандырмасы, оны хакыкатдан хем шейледир өйтмеси, онда горкы, йөвселлик дөредйәр. Жынс гатнашыгына болса сәхелчежик ынамсызлыгың, өз-өзүне мүңкүрлигиң эрбет тәсир эд-

Гечдиги, кәхалларда болса бу иши дүйбүнден бам бардырмаяндыгы бизиң хеммәмизе мәлимдир.

Икинҗиден, онанизм билен мешгулланян адамла (айратын хем етгинҗеклер) җыныс гатнашыгының эс сы объектинден — аял машгаладан, онуң реал ыес мәхринден, нәз-керешмесинден, дуйгы дамарларын оярып, олары җойжана гетирйән пәкизе, нәзик ялаң тенинден махрумдырлар. Бу зәнлары хыялында җемлә оңында суратландырмалы болярлар. Аял машгаланы тен тәсирини, йылысыны эмели суратда өз элиниң, ана ның көмеги билен кемала гетирйәрлер.

Үчүнҗиден, онанизм адамда хумсуклик хәсиетин өмеле гетирйәр, ягны ол дине өзүни билйәр, өз этҗек огрын ишини еке-тәк өзи бержай этмели боляр. Шонуң үчин хем ол сәхелчеҗик пурсатдан (онанизм биле мешгулланян сурсазындан өзге вагт) өз «сөйгүлисиниң ысырдашыны» гөрүп, онуң мылайым сесини эшиди билмейәр, оңа тынанак, тыссанан вагты дердини пай лашып, ёлда-ыда дуйгуны билжек гуманы ёк.

Дөрдүнҗиден, бу иш билен мешгулланян адам өз өзүнден мүйнли боляр, әхли зада, әхли кише ворка се редйәр. Ол айбының ачылмагындан чекинйәр. Онаниз билен мешгулланян адам, өз иши билен башагайлык дашы-төверекден бихабар боляр. Онуң аңы, бейни мер кезлери пери ялы овадан, тени ак, пәкизе «машгаланы ератмак билен гүмра боляр. Шейле адамлар бихаба галан «дүнйәсинден» соң хабар тутҗак болуп азар галярлар. Шонуң үчинем бирден «нәз» дийлейҗек ялы олар өмүр бүкгүлдиде болярлар.

Бәшинҗиси — эндик меселесидир. Адам узак ваг лап нәмәни өзүне кише эдинсе, соң ол хем-кемден энди ге еврүлип гидйәр. «Өвренен эндик өрклесеңем дурмаз диен ялы, эндикден чүрт-кесик эл чекаймек болса хе кишиниң иши дәлдир. Эдил шу ерде аракхорларың, не шебентлериң, чилимкешлериң гүнүни гөз өңүне гетир мек болар. Иң бәркиси чилим ташламак үчин полат ял сагдын, берк эрк-ислегиң герекдигини яда салалың. Эмма тебиты тен дуйгусындан — леззетинден эл чекме гиң чилим ташлаян ялы дәлдигине эйсем кимиң акылы ятмаяр? Бу ерде гүррүң онанизм билен хәли-шинде мешгулланянлар — эрксиз, рухы кеселлилер барада баряр. Шейле адамлар узагындан бу ише халыс эндик эдйәрлер. Шейле адамларың арасында ойны-ашикл

болансоңлар хем бу иш билен мешгулланып йөренлер дәл. Себәби? Себәби рехим дурмушы — аял майынның ажаплыгы, онуң нәзик-керешмелери, хатда бүтин парасының гөрмедик ак, пакизе тени хем оларың дүйгы дамарларыны хейжана гетирип, онуң өзүне доли майыл эдип билмейәр. Себәби хас овадан, нәзик ерде иш салшып, жыныс өвренишиниң гиден, хас ажайып «машгаласы» гаңычысыны гайтадып онуң ажына тарап ат салар ахырын! Эмма рухы тайдан өз адасына вепалы бейле болман, өйлененсоңлар бу ягдай өзгүнден айрылып, олардан дүйпгөтер ёк болуп гидйәндир.

Ине, шонуң үчин хем онанизм билен унудылмагадык пурсатда мешгулланмак болар. Эмма оны эндик эдинмекден чеке дурмак герек. Аслында-ха шу заманада кемсиз кемала гелен герчек йигиде бейле иш этмек услып хем дәлдир, абрайы.

Онанизм билен диңе эркек адамлар мешгулланярлармыка? Бу совала: «Ёк, онанизм билен аяллар хем мешгулланяр» диййип, жогап бермек болар.

Эркек адамларың терсине, онанизм билен яшы дургушан аяллар хас көп мешгулланярлар. Бейле хәсиет ясасанам яшлык пурсатында доли дережеде айыш алып билмейән, канагатланмаян я-да әрсиз, ойнашсыз дул аяллара махсусдыр.

Аяллар, пең яшы болуп геңунсе-де, отуз яшаянча жыныс гатнашыгына жуда хевесек болмаярлар. Бу дөвүрде олар хәли-шинди душушык дурмушы халамаярлар. Отуздан гечсоң болса, мунуң терсине, бу иш сейрекләберсе олар нәгиле болярлар. Жыныс сынасының доли канагатланмаяндыгы зерарлы аяллар узак йылларың довамында онанизм билен мешгулланярлар. Профессор А. М. Свядошың белләйши ялы, онанизм физиологики тайдан аялың саглыгына пенуден-бени зыян етирмейәр. Онанизм хемме вагт ики жынсың гатнашмагында ерине етирилйән ол ишиң дерегини тутуп, ондакы ялы доли айыш, леззет берип билмейәр. Шонуң үчин хем ол аялы машгаламы доли көшешдирип, онуң «өйкесини» язмакдан барден гайдяр. Эдил шонуң ялы хем гыжынма нетижесинде гандан долуп, габыз болан жыныс органлары эп-эсли вагтлап, өңки каддына гелип билмейәр. Бу ишден долы леззет алып билмән дартгынлы ягдайда галан дамарлара, нерв системасына агрaм душуп, аялларың

кәбир нервиси говшакларында невроз кеселлериниң дө-
ремеги гаты эхтималдыр. Шейле-де болса, ол увнуп-
чыдамадыга, элбетде, ёкдан говудыр.

Ылмы-барлаг ишлериниң көпүсинде онанизмиң гөр-
нүшини үче бөлйәрлер, олар: механики, психики хем
гатышык онанизмден ыбаратдыр.

Биринжи — рефлектор онанизм, ягны манысына дү-
шүнмән эдилйән онанизм. Бу өйкүнженлик, билесигел-
жилик я-да агыры-ынжы (пүрчүтиң чишмеги, гижемек,
жынс органларының хапа сакланылмагы) нетижесинде
эмеле гелйәр.

Икинжи — манысына дүшүнилип эдилйән онанизм
жынс сыналарының жошуны ятырмак үчин никадан ө[ң]
я-да ара көп вагт дүшенде никадан соңам эдилйән она-
низм.

Үчүнжи — психики онанизм. Онанизмиң бу гөрнү-
ши билен эсасан рухы тайдан нәсаг адамлар ислесе-
-ислемеселер-де мешгулланярлар. Себәби акылы була-
шып өзүне эрки болмансоң гижеде-гүндизде олар әхли
үнсүшигини онанизме берйәрлер. Йөне ол рухы тайдан
нәсаг адамларың хеммесинде бейле болян дәлдир.

Онанизмиң биринжи гөрнүшинде илкинжи нобатда
жынс сынасыны гыжындырып, онанизм этмәге межбур
эдйән затлар бежерилйәр.

Чагаларда шейле затлара: жынс сынасының дашкы
органларының чишмеги, отыръеринде гандала (глист-
лериң) дөремеги, гасыгың, чаталбаның угруна середил-
мән, хапа сакланылмагы, чиш эмеле гелип, ол ерлере
ган топланмагына гетирйәр. Бу ягдайда гижи эмеле
гелип ол гашаланда чага хош якяр. Хәли-шинди га-
шанмак болса кем-кемден эндиге өврүлйәр. Хатда ке-
сел бежерилленсоң хем чага өңки гашан ерине элини эл-
тенини дуйман галяр, бу болса жынс сынасының гы-
жынмагына гетирйәр. Ине шу ерденем оларда онанизм
башланяр.

Мундан башга-да чагаларың эндамыны сыпалап,
оны багрыңа басып үзнүксиз огшап отурмалы дәлдир.
Чага сува дүшүриленде-де жынс сынасыны кемсиз юв-
жак болуп овкалап отурмакдан сакланмалыдыр.

Жынс гатнашыгыны ерине етирип ятан эне-атаның
херекетлерини сынламак хем чага терс тәсир эдйәр.

Манысына дүшүнилмән эдилйән онанизм өйкүнме
үсти билен хем долы йүзе чыкып билер.

Кәмиллик деврүниң босагасында дуран яшлар (огланларда-да, гызларда-да) ене бир хәсиет эмеле гелйәр. Ол хем болса шу пурсатда оларын өзүне, өз сыналарына жуда тәнкыды гөз билен серәнйдыкларындан ыбаратдыр.

Шейле ягдайда яшлар өзүни сынламак, бедениниң кемини-кәстүни селжермек үчин хәли-шинди диен ялы әйнаның өңүнде пейда болярлар. Эгер өзлеринден кем тапып билмеселер, олар өз-өзүнден гөвни хош боляр. Бу ягдайда етгинжеклерде буйсанч, хонданбәрсилик, гопбамсылык, кишә гөвни етмезлик ялы хәсиетлер пейда болуп башлаяр. Йөне тебигат бу ягдайың хем өңүни алмак үчин озалындан чәре беллэп гоюпдыр дийсек өте гечдигимиз болмаса герек. Себәби айнаның өңүне гечип, боюны-инини, кешбини, сыпатыны сынлан етгинжеклерден негада бири болаймаса өзүнден кем тапман ызына доланмаз. Себәби, «галыпы бирем болса гышыгы бор» диен ялы, шу деврүрде оларың бедени дүйпли өзгеришe сезевар боляр. Оларың сыналары чалт өсйәр, кемала гелйәр. Эмма бу ягдай сыналарың әхлисинде гыраден гечмейәр. Мысал үчин эл-аяк гөвреден чалт өсйәр, бу болса етгинжегиң беденини тагашыксыз гөркезйәр. Мунуң асыл себәби хем хениз долы кәмиллешип етишмедик нерв системасының етгинжегиң чаласын херекетлерини сазламага, кадалашдырмага укыбының етмейәндигинден ыбаратдыр.

Бедениң әхли сынасының чалт, эмма гыраден өсмезлиги нетижесинде яшларың бири узын, бири келте, бири инче, бири ёгнас, ене бири бурунлак, бейлекиси додакман... болярлар. Хер нәме-де болса, олар өзүне тимар бермекден эл чекмейәрлер. Ине онсоң тебигатың гойберен «ялңышлыкларыны» дүзетмек үчин огланлар элине пәки алып әңеклерини газамага, гызлар жүбтек алып гашларыны бежермәге башлаярлар.

Өзүнде тебигатың гөз-гөрнетин сыпгаламадык, сүнңәлемедик сынасы бар болан: гулагы габа, бурны улы, эрни салпы, бойны бокур... етгинжеклериң өз-өзүнден гөвни гечйәр, олар өзүни «айыплы» хасаплаяр. Шейле яшлар кем-кемден өзүне гахарланманы чыкарярлар. Ган дамарларына гөрә, йүрек чалтрак өсенсоң ганың басышы ёкары галып, ган айланмасы кынлашяр. Нетижеде йүрегe агрaм дүшүп, етгинжегиң эл-аягына ган

оңкы бармаң, оларын реңки үйтгейәр. Бейле «кем...
лик» хем етгинжегиң «өңкүлериниң» үстүне урна бо...
Ички сыналарың кәбири хас чалт өсүп, бедендең...
йәң талабыны артдырярр. Хениз долы кәмиллиге ет...
медик йүрек болса оларың талабыны өдемек үчин...
масыны йытжамлатмалы боляр. Нетижеде, етгинж...
де келлагыры, башайланма, эсси айылмак, ысгынс...
лык пейда боляр. Бу затларам оны ниркисе, ата-эне...
алада гойяр. Оларың йүреклерине ховул дүшүп, ...
чың яныңа ылгамалы болярлар. Йөне бу ягдайы етгинж...
лериң хеммеси долы суратда башдан гечирмейәр. О...
рын кәбиринде бу ягдай гөз-гөрнетин йүзе чыкя, ...
биринде йүзлейрәк гечйәр. Кәбиринде болса ол дуйд...
ман гечип гидйәр.

Эмма бу затларың хеммеси өсүшиң жынсы кема...
гелиш дөврүниң адаты физиологик ягдайыдыр. Бу ...
вүр мөвритиниң сүрүп гечендең, онуң дередең оңайс...
ягдайлары өз-өзүнден айрылып гидйәр. Шонуң үчи...
хем оны кеселдир өйдүп бежертжек болуп, азара галы...
йөрмегиң хажаты ёк.

Ички мәзлер системасының ишжеңлигиниң артма...
чалт гечйән умумы өсүш билен утгашып, меркези нер...
системасыны хижувландырярр-да, етгинжегиң психик...
сыны өзгердйәр. Шол себәпли хем гылык-хәсиети үй...
гән, ол төверегинде болуп гечйән затларың аглабасы...
бипарх гараян хем болса, кәхалатларда болгусыз...
затлара-да гахарланяр, сәхелче зада гызмалык эдйәр...
шейле ягдайда ол ата-энесине де жабжынмакдан гай...
маяр. Өзүне буйрулан юмушлары ирник гөрүп, олар...
битирмекден боюн товлаяр. Шейле гөдек херекетлери...
үсти билен өзүниң кемала гелендигини, улаландыгыны...
инди эркек кишидигини дуйдурмакчы боляр. Гызлар...
болса ынжыклык, сәхел зат үчин сиртенжиреме пейд...
болуп, оларың гыйгы ажаяр. Олар айбашысы гелен...
вагты хас шумжараган болярлар.

Етгинжеклик дөврүниң шу зейилли өзгеришликле...
рини үисден дүшүрмек болмаз. Шонуң үчин хем ола...
рың болшуны бада-бат язгармага, гедемлик эдени үчи...
темми бермәге алнасамалы дәлдир. Тербие меселесин...
жуда сересаплы чемелешмек герек. Ол өзгеришликле...
риң нетижесинде аз салымлык үйтгейән хәсиете, хере...
кете кән бир гулак габардыбам дурмалы дәлдир. Ет...
гинжек билен бу дөврүде улы адам билен сөхбетдешли...

...ен ялы геплешмек герек. Башгача ягдайда чага би... ата-энәниң арасына дүшүнишмезлик аралашып, ...шуксызлыга әлтип, соңуның чаганы ёлдан чыкарма... даш дәлдир.

АЙБАШЫ

Айбашы болмак аял машгалаларың бедениниң ай...атын тапавутлы тарапы болуп, өзи хем гөврелилик, ...сил өндүрмек билен гөнүден-гөни багланышыклыдыр. ...у процес аял машгала махсусдыр.

Айбашы хениз огланлык дөврүни башдан гечирме...ик гызларда, өнелгесиз, шейле хем дөлден галан аял...арда болмаяр. Озал белләп гечишимиз ялы, гызларда, ...кинжи гезек олар гөзе гөрнүп башлан махалларын..., он бир билен он бәш яш аралыгында йүзе чыкяр. ...у болса бедениң гөврелилиге, несил өндүрмәге уму...ан тайярдыгындан хабар берйәр. Эмма илкинжи айба...ы шейле процесе бедениң долы тайярдыгыны аңлат...аяр. Мысал үчин, гызлардан хайсы хем болса бири...ниң 12—13 яшында били ачылса, оңа кемсиз кемала ...линдир дийип дүшүнмек болмаз, себәби бу жуда чыл...ырымлы ягдайдыр. Бир тарапдан, айбашысы гөрнен ...ыз эййәм эне болмага тайяр хасапланяр, бейлеки ...арапдан болса онуң сыналары, бүтин беден бейле ...зипә хөтде гелмекден хас гөгеледир. Мунуң үстесине...е бу пурсатда ныштларда жынс өйжүклери кемала ...лип етишмейәр.

Яны гөзе гөрнен гызың илкинжи гезек билиниң ...чылмагы, онуң үчин тәзе эйямы жар эдйәр. Аял маш...алаларда бил ачылма процеси барада етерлик дүшүн...еси болан гызларда бу вака гелжеге умыт, буйсанч ...уйгусыны дөредйәр. Шондан соң ол өзүни кемсиз ке...ала гелен, огланлыкдан сайланан, долы бахалы адам ...айып башлар. Яш гызың бедениңде болуп гечйән чыл...шырымлы процеслер нетижесинде онуң хәсиети хем ...кем-кемден үйтгәп, ата-энесиниң берен тербиеси, даш...кы средaның тәсири эсасында шахс кемала гелип уг...аяр. Ол өзүни медениетли алып бармага чалышяр. ...нда утанжаңлык, йыгралык, шол бир вагтың өзүнде...е догумлылык пейда боляр.

Эмма илкинжи айбашының гелмеги бу процесден

бихабар, гөзе гөрнүп башланам болса, хениз өзүни
лан-огланжык сайып йөрен гызлара эрбет тәсир эди
Шейле гызлар айбашы гелмезинин өңүсырасында
ле гелен нәсазлыклардан: говшаксылык, ысгынсыз
аргынлык ялы затлардан үйшенип, ховатыр эдип б
лаяр. «Беденимде бет кесел дөмен болаймасын» ди
үнжә галяр. Шейле пурсатда жыныс органындан ган
лип башламагы яш гызың зәхресини ярара гетирйәр
чыкгынсыз ягдая дүшйәр. Нәме болаңдыгыны, нир
нин агыряндыгыны хич киме айдып билеңок. Ше
ягдайда гызларда нерв нәсазлыгы йүзе чыкып, псих
кеселлер дөрәп билер.

Ине, шонуң үчинем яңы гөзе гөрнүп угран гызла
аял машгалалара махсус болан бу тебигы процес би
өңүнден танышдырмак, ондан хабардар этмек хөкма
дыр.

Бу меселе көптараплайын чемелешилмегини тал
эдйәр. Яңы гөзе гөрнүп угран гызлара айбашы бара
кы йөнтемже дүшүнже өйде — онуң энеси, еннеси
рапындан берилмелидир. Бу меселәни олара хас
нишлейин дүшүндирмек мугаллымларың, медицина и
гәрлериниң боржуна гирйәр.

Айбашы илкинжи гезек гөрнүп, онуң соңы бада-б
кадалашыбермейәр. Ол кәмахаллар гөрүнйәр, кәва
гелмәнем дуруберйәр. Айбашы илкинжи гезек гөрне
соң, ики йылың довамында белли бир када гирйәр. О
мазалы дүзгүне гирип, кадалашансоң гелмесе я-да ө
күден ир я-да гич гелсе онда бу барада врача хаба
этмек герек болар.

Жаны саг, бедени берк, кемсиз кемала гелен ая
машгалаларда гөвреде чага галмадык пурсатында а
башы, аялларың өз дили билен айтсак, бил ачылып
оларың энелик нышанындан ган гелип башлаяр. Бу де
вүр аял машгаланың бедениниң несил өндүрмәге, гел
жекде гөврели болмага тәзеден ымыклы тайярланып
башлан пурсатыны аңладяр.

Айбашы аялларың аглабасында диен ялы хер дөр
хепдеден гайталанып дуряр. Эмма оларың кәбиринде о
иррәгем — йигрими бир гүнден, ене бириңде гижрәк —
отуз, отуз бәш гүнденем гайталанып билер.

Айбашы деври аял машгалаларда дүрли-дүрли де
режеде гечип билер. Оларың аглабасында бил ачылан
дессине жыңс сынасындан ган гөрнүп, шобадада, онуң

акымы гүйчленйәр, эмма кәбиринде мунун терсине — илки чала чыгжаран ялы эдйәр-де, гаң гелмеси соң гүйчленйәр.

Озал беллән гечишимиз ялы, аял машгаланың ятгысының ич йүзи юкажык бардa билен өртүлендир. Эгер энчеме гезек ыхласлы янашыкдан соң хем аял машгала хамыла болмаса, ягны гөвреде чага галмаса, бу бардажык ятгының йүзүнден сыпырылып, айрылып башлаяр. Онуң сыпырылып, гана өврүлип башламагы биленем айбашы дөври башланяр, хас такыгы аял машгаланың бедени бу процесе — гөвреде чага галмак процессине тәзеден ымыклы тайярлык гөрүп башлаяр, ягны *өңки бардажыгын* голуп, гана өврүлип угран ерине онуң тәзеси өрүп ураяр. Көнәниң эрәп, тәзе бардажыгың *кемала гелмеги* айбашы тапгырының 5—6 гүнүниң довамында болуп гечйәр.

Эйсем, айбашының гелмегиниң асыл себәби нәмеден ыбаратка? Онуң асыл себәби аял машгаланың пыштлары тарапындан өндүрилйән сарыжа өйжүклер дийилйәнлериң тапдан дүшүп, бүрүшмеги нетижесинде прогестерон гормонларының өндүрилишиниң азалмагындан ыбаратдыр.

Эгер-де, прогестерон гормонлары етерлик мукдарда болуп, эркек адамының тижи билен аял машгаланың жынс өйжүги тапышып, өсүп башласа гөвреде чага галяр. Гөвреде чага галансоң, индики айбашы дөвүрлери гайталанмасыны бес эдйәр.

Айбашы дөврүнде ятгыда, пыштларда болуп гечйән дүйпли өзгеришликлер белли бир дережеде бейнә тәсирини етирйәр. Шонуң нетижесинде айбашы башланмазының өңүсырасында аял машгалада аграслык, сүңңи говшаклык, ынжыклык, ысгынсызлык, аласармыклык пейда боляр. Мундан башга-да, бу дөвүрде, йүрегиң уршы чалтланяр, ган дамарларындакы басыш ёкарланяр, бедене ысгынсызжа гызгын яйраяр. Айбашы гелип башлансоң, мунуң терсине — йүрегиң уршы болмалысындан песе гачяр, ган дамарларындакы басыш говшаяр, бедениң гызгыны хемишекисинден пес боляр. Ол гечип гутарандан соң, беденде болан үйтгешикликлер өңки каддына доланып гелйәр.

Бедени берк, сагдын аяллар айбашыны аңсат гечирйәрлер. Шейле-де болса бу дөвүрде олар агыр зәхметден, гахарланмакдан, кейпини бозуп билжек ягдайлар-

дан чеке дурмалыдырлар, аша анзакдан, түп ыссыдан айратын хем ыссы билен совук хованың бирден чалышмагындан эгэ болмалыдырлар.

Аял машгаланың айбашы деври мүмкин болдугынча асудалыкда гечмелидир. Муңа хатда илкидурмуш адамлары хем улы эхмиет берипдирлер. Олар, элбетде, айбашының асыл манысына дүшүнмэндирлер. Олар айбашы болан аялың гыйгы ажансоң, оны ал-арвах эелэпдир дийип дүшүндирипдирлер. Ол «ал-арвахларың» бейлеки адамлара гечмезлиги үчин болса, айбашысы гелен машгаланы топардан айрып, еке өзүни айратын хүтдукде саклар экенлер. Шейлеликде, ол айбашысы гечйәнчә машгала хысырдысындан азат болупдыр.

Аял машгаланың гөвресинде чага галмадык махалында айбашы гелмесе, муңа медицинада — аменорея дийилйәр. Бу ягдай аял машгалада яшлыкда-да, соңам болуп билйәр. Аменорея догабитди хем болуп билер. Пышгтлары долы кемала гелип билмән, дүнйә инен гызжагазларда шейле ягдай дөрейәр. Кәмиллик девриңде пышгтларың өсүши ейлан махалында я-да бейлеки мәзлерин кадалы ишләп билмедик вагтында-да аменорея йүзе чыкяр. Бу ягдай аял машгалада соң хем, ягны ятга, пыпта совук дегмеги ве олар агыр кеселлери башдан гечирмеги нетижесинде-де пейда болуп билер.

Екарда беллэп гечишимиз ялы, айбашы аялларың кәбиринде еңил, бирнәчесинде болса агыр гечйәр. Ол агыр гечендe аял машгаланы хорлаяр, оны сүрнүкдыряр.

Кәхалатларда айбашының кадасы бозуляр. Дүзгүне гирен айбашының кадасының бозулмагы көп затлара баглыдыр. Айбашының гелиш кадасының бозулмагы хем дүрли-дүрли ягдайда гечйәр. Кәхалатларда айбашы өңки гелйән вагтындан ир я-да гич гелйәр, онуң довамлылыгы өңкә гаранында узага чекйәр я-да гысга мөхлетде гечип гутаряр. Айбашы девринде гидйән ганың мукдары артяр я-да өңкүсинден азаляр. Агыр кесел аял машгаланың дегнасына дегенде, башына агыр иш дүшенде, ол гайгы-гам, гусса чекен махалында-да айбашының кадасы бозулып билер. Айбашы инчекесел, гурагыры ялы дүйпли кеселлери бетерлешдирип, аял машгаланы гайра үзүп билер.

Били ачылан махалында аяла янашмак болмаз, себәби ятгы бардасының гопан ерине кесел йайрадыжы

микробларын дүшмеги, жынс катнашыгы пурсатында ала машгаланын ган дамарларындакы басышын ёкарланып, ганың көп гелмеги гаты эхтималдыр.

Айбашы деврунде арассачылык кадаларынын берк берҗай эдилмеги хөкманыдыр. Бу барада соң айратын дуруп гечерис.

ЖЫНС АХЛАГЫ

Адам дүнйә инип, илкинҗи тербийәни машгалада алйар, ягны җемгыетиң гелҗекки долы бахалы члени болуп етишмеги адамының ахли тербиесиниң (шол санда ахлак тербиесинииң эм), онуң хәсиетлериниң теки шу ерде тутуляр.

Чага машгалада берлен илкинҗи тербийәниң әхмиети дийсең улудыр, себәби чагалык деврунде аңына берк орнан зат, узак йылларын довамында онуң үчин када өврүлйәр. Даражык машгала чыгрында илкинҗи гезек дурмуша гадам басян чаганы төверекде болуп геçйән ахли зат гызыкландырйар, эмма ол бәшда әхли зада бапарх гарайяр, бу деврде ол дурмушы сынчысы хөкмүнде чыкыш эдйәр. Эмма хемме заде гөрмек, хемме заты билмек хөвеси онда гүн-гүнден артып башлаяр. Нетиҗеде чага төверекде болуп гечйән затларын хеммесиниң себәбини билмәге, көп заде айыл-сайыл этмәге чалышяр. Шейле ягдайда чагада соранжанлык хесиети йүзе чыкяр: «Нәме үчин адамлар эт иййәр, сыгырлар от иййәр?», «Нәме үчин эшек аңңыряр, сыгыр моляр, гоюн мәлейәр?»... «Самолёт нәдип учяр, машын нәдип йөрейәр?», «Нәме үчин, нәдип?»...

Эмма чага бу меселелерин хич бириндеи хем өз башдак баш чыкарып билмейәр, бу «нәме үчинлери» ве «нәдиплери» онуң наче дийсең билесиг гелйәр. Ине, шонуң үчин хем ол ата-энесине, машгала членлериндеи хайсы хем болса бирине йүз тутяр.

Чаганың яш айратынлыгына, онда вагтлайын хас гүйҗән билесигелиҗилигиң, эмеле гелмегине көпленч машгалаларда кән бир унс берип дурмаярлар, онуң йүрежигинден сызлырып берйән совалларына гөвүнсиз-гөвүнсиз җогап берйәрлер, хатда «шу яшыңа шол затлары селҗермек инди саңа галыпмы, бар ойнабер өзүң ялылар билен» дийип, онуң ал-нетинден алян ата-энеле-

рөм ок дол. Шейле этмек чаганың хениз бекемедик бейнисине, өвсүнип дуран рухы дүнйәсине зарба уряр, онуң лапыны кеч эдйәр.

Өсүп гелйән яш организмиң бадыны алып, чаганың ховаласыны басмазлык үчин оңа долы болмаса-да мүмкингадар сораян задына такык жогап берилмелидир.

Бу бабатда окыжыларымызың аглабасы бизиң билен разылашмаса герек, себәби яш чаганың гызыкланмаян, сорамаян зады ёк. Оларың берйән кәбир соваларына долы жогап бермәге мүмкинчилигем ёк, болаянда-да ол шейле чылшырымлы меселелере дүшүнерден, олардан баш чыкарардан хениз хас яш, гөгеле боляр. Мысал үчин, чага энчеме гүнләп эжесини өйде гөренок, ол онуң нирә гидендигини, хачан гележекдигини улы машгала членлеринден сораяр. Эмма ол өзүни канагатландырып биләйжек жогабы олардан эшидип билмейәр. Ол отуряр-туряр сорагыны ене гайталаяр. Нәме үчиндир, онуң үнсүни башга ере совжак болуп, улуларың жан эдйәндигини чага аңяр. Ол хер зат этсе-де, олардан такык, гөнүмел жогап эшидип билмежегини билип: «Эже!..», «Эжеме гитжек!» дийип агламага башлаяр. Ине, шондан соң ол: «Эжең да-аша, говужа бәбежик гетирмәге гитди!» диен жогап эшидйәр.

Чага аз-кем көшешен ялы эдйәр, ол гөзлерини гырпман сессиз-үйнсүз отуряр. Улулар өз янындан муңа ол көшешди, шонун биленем шол бир гайталаныляп дурлан соваллары соңы гелди хасаплаярлар. Эмма чага хениз көшешерден дашда дуряр. Онуң өңүнде: «Да-ашда, нәдип чага ясаяркалар? Оны ким, нәдип ясаярка?» диен соваллар өр-боюна галяр.

Йөне хер ничик хем болса чага анык, иң болманда чына якын жогап берилмелидир. Чага сорагына жогап берленде әхли ягдай гөз өңүнде тутулып, онуң хер бир сөзи ериндеми, дәлми сайларланып гөрүлмелидир. «Дашдан бәбек гетирмәге гиден» эже хакдакы сорагы хем садалашдырса боларды. Бу ягдайда нәбелли тарапа, угра салгыланман (нәбелли, такык дәл зада чага гайталап сораг бергич боляр) оңа: «Эжең бәбекханада ятыр, ол саңа акжа жигижик гетирип бержек диййәр» дийип, соңам бада-бат онуң өзүне совал бермек герек. Шейле эдиленде гызыкланып отуран меселесинден чаганың үнси совуляр. Эгер онуң үнсүни совмак башартмаса, барды-гелди ол бу меселәниң аңырсы билен гы-

зыкланыберсе, чаганың әдил ниреден «алынягдыгы» барада совал берәйсе, ене гайталаярыс, онда она берилжек жогап гөнүмеле якын болмалыдыр, ягны она бәбежиклерин эжелериң ичинде болядыгыны, оларың шо ерде говужа «өйжагазынын» бардыгыны айдып, бу меселеден ене онуң үнсүни совжак болмалы. Себәби, она берлен жогапларың ичиндәки сөзлер («эжелериң ичинде» диен сөзлер) чаганың гайталап совал бермегине гетирип билер. Чага тербиесиниң жуда чылшырымлы затдыгыны хич хачан унутмалы дәлдир.

Чаганың тербиесинде горелде улы роль ойнаяр. Гөрелде чага тербиесине оңын, эдил шонуң ялы-да терсин тәсир эдип билер.

Ата-энелериң кәбири бу важып меселә улы әхмиет бермейәрлер. Чага тербиесиниң ызыгидерли, иргинсизлик билен алнып барылмалыдыгыны унудярлар. Кәбири болса «Чагам эзиз, тербиеси ондан ам эзиз» диен йөрелгеден угур алып, забунлыга йүз уряр. Шейле ата-энелер сәхел зат үстүнде чаганы чалаймакданам чекинмейәрлер. Шейле этмек чаганы кемсиндирйәр, бу ягдай узак довам эденде болса ол чаганы рухы тайдан иглейәр.

Чаганы жуда забунам саклажак болмалы дәлдир. Ол эне-ата тарапындан сәхел зат үчин урлуп, горкузылып тербиеленсе леллим, говшак өсйәр-де, хәсиети үйтгәп, ейлуп онда психаетеник аламатлар йүзе чыкяр. Оны жуда угруна-да ковубермели дәлдир. Бейле эдиленде ол кеч, гыныр, нәме дийилсе өзүнинкини догры гөркезжек болуп дуран кесир болуп етишйәр.

Ата-энелериң кәбири чагалары кемсиз кемала геленден соң оларың ярамаз хәсиетлеринден зейренйәрлер, кәйинйәрлер, оларың шейле тербие алмагында «дөври», «эйямы» гөнертлейәрлер. Эмма беланың көрүгиниң онуң тербиесиндедигини, гөрен гөрелдесиндедигини велин аншыраноклар я-да аншыраслары геленок.

Мунуң шейле болмагының себәплери жуда көпдүр. Иң бәркижеси — кәбир адамлар чагаларының дийине гуванып: «Ханы пыланы жан, эжеңе бир хайван, сыгыр дийсене!» дийип, оны пенакәрлейәрлер. Какасындан пена тапан чага болса, хич затдан чекинмән, эжесиниң гөзүне серединк какасының сөзлерини гайталаяр, яшлыкдан эжесиниң мертебесине дегип башлаяр. Бу соңы

сайылмадык ягдайын нетижесинде чагада кем-кемден эсгермезлик гылыгы пейда боляр. Соңабака чага машгалада аялын хоссарлык дережеси эркек кишининкиден хас песде дуряр диен нетижә гелйәр. Шейле тербиеле нен чагаларда (олар улалансоң хем) улулары сыламак, олара сарпа гоймак, рехим-шепагатлылык, сыпайылык ялы хәсиетлер кемтерлик эдйәр.

Ата билен энәниң өзүни алып баршы, оларың арагатнашыгы әхли бабатда чага гүйчли суратда тәсир эдйәр. Оларың агзалалыгы чагаларың тербиесине терс гөрелде боляр. Бу ягдайы әсгермезлик эдип, кәбир ата-эне чагаларының гөзүниң алнында жеңелешйәрлер я-да аз ерде сувжарышып, бири-бири билен, болгусыз оюн эдишен болярлар, кәбири болса өте говы гөрйәндигини субут этжек болуп, аялыны гужаклап, огшайанлары хем бар. Шейле еңлес херекет эдйән ата-энелер чаганың умумы тербиесине, шол санда онуң эсасы пудакларындан бири болан — жынс ахлагына хем улы зепер етирйәндиклерини унудмалы дәлдирлер.

Чаганың жынс сынасында вагтындан ир дуйгы эмеле гелмезлиги үчин әйсем нәмелер этмели? Хениз мекдеп яшына етмедик чагалары үшетмежек болуп, олара дар, йылы эшиклери гейдирмели дәл. Елден-гүнден горажак болнуп шейле гейиндирилйән чагаларың организминиң кеселлере гаршылык гөркезижилиги кемелйәр, себәби дерләп бедени, сахел ерде шемал какяр, үстесине-де оларың жынс сыналарының дар эшик зерарлы хәли-шинди гыжындырылып дурулмагына гетирйәр. Чагалары эт билен аша нахарламак, сорулан, йити ёкумлы нахарлары, хәли-шинди диен ялы шоколад бермек оларың жынс сынасының хас ир гыжынмагына гетирип билер, себәби шейле иймитлер чанаклык сунгындәки органларының гандан дынзап долмагына алып баряр.

Бу яшдакы чагаларың ятян дүшеги өзбашына айры болмалыдыр. Эркек огланжыклар уялары билен бир дүшекде ятырылмалы дәлдир, себәби кемала гелип баряң яш машгаланың бедениниң биополиясының төверекге тәсири улы боляр. Чага ятжак вагты гейдирилйән эшик, айратынам огланларыңкы, еңилдэн гин болмалыдыр. Ятмазының өң янындакы галмагал, сес, айратын хем телеэкранда улулар үчин сөйги темасындан берилйән гepлешиклер чагалара терс тәсир эдйәр. Ятмазының овусмасында чаганың, айратынам онуң гарнының, бутларының ве бейлеки нәзик ерлериниң иргинсиз сыпаланмагы, огшалмагы хем онда ёкаркы ялы ягдайы дөредип билер.

Ата-энәниң ысгышыгының (ол айратын отагда-да болса) аңылмагы чагаларда ярамаз дуйгы дөредйәр. Шонуң үчин хем чагаларың укламына долы гөз етирмән, бу ише башламак болмаз.

Чагаларың жынс сынасында, гасыгында, бутларының ич йүзүнде гижи дөремеги, дүвүртигиң өрмеги хем оларың хәли-шинди диен ялы ол ерлере элиниң барып дурмагына гетирйәр. Эгер кесел узак довам этсе чага шейле ягдая эндик эдйәр. Ол соң-соңлар хем элини кисесине я-да черменине сокмагыны дуймаз галяр. Бу ягдай хем онуң жынс сынасында дуйгының ир оянмагына гетирип билер.

Мекдеп яшына етмедик чагаларың жынс ахлагыны пәкизе сакламак ата-энәниң, чагалар багларының, яслилериң тербиечилериниң эсасы везипелериниң биридир.

Чагаларың жынс ахлагы барадакы меселәни машгаладан, яслилериң, чагалар багларының тербиечилеринден соң мекдеп — мугаллымлар коллективи алып гитмелидир. Кичи яшлы мекдеп окувчыларының жынс ахлагы бабында тербиелемек меселесиниң иң кын, чылшырымлы дөври башлангыч класларың мугаллымларының (элбетде, бу меселеден мекдеп дирекциясы, мугаллымлар, жемгыетчилик гураналары хем четде дурман дәлдирлер) гарданына дүшйәр. Кичи яшлы мекдеп окувчыларының топарына 7—11 яш аралыгындакы чагалар гирйәр.

Мекдебе гатнап башлан чаганың дурмушында улы өзгеришлик дөрейәр. Онуң дурмушына биртопар тәзеликлер гирйәр. Тәзе гейим-эшик, портфель, йөрите онуң үчин өйде гойлан стол-стул, өз ата-энесиниң ише гидиши ялы, онуң хем хәли-шинди сагада серетмели болшы ялындыгы, мекдепде дабаралы йыгнак гечирилип, онда улы адамларың улы хевес билен чагалары гутламагы, илкинжи жаң сеси..., тәзе-тәзе танышлар — өзи ялы огланжыклар, гызжагазлар..., өзүни окатжак, тербие бержек мугаллымың илкинжи сөзлери: «Сиз инди йөне бир чагажыклар, огланжыклар-гызжагазлар дәл-де, шу

гүнден бейләк окувчылар» диен сөзлери чагада улы буйсанч дөредйәр.

Ине, шол гүнден башлап хем чаганын өзүни улы адамлар хатарында гоймага, оларын гөрелдесине эермәге сынанышык этмәге йыкгын этмесиниң гүйжәндиги месе-мәлим дуйлуп башланяр. Догрудан хем ол инди дүйнки өз пейвагтына ойнап йөрен «ногтасы» бойнуна оралып гойберилен чагажык дәл-де, мекдепли, уссатлы — мугаллымлы, улы коллективли «адам». Шол гүнден башлап, ол өңүнде улы жогапкәрчиликлер дуран коллективиң бир члени.

Чага дурмушындакы бу улы өзгеришлик пурсаты ата-энеден, мугаллымлардан, медицина ишгәрлеринден умумы тербие, шол санда жынс ахлак меселесинде хем тәзе-тәзе жогапкәрчилиги, айратын эсерденлиги талап эдйәр. Себәби бу девүрде чаганың өңкә гаранында соранжаңлыгы, билесигелижилиги, аң-билиме болан хөвеси артып, онуң зехини, башаржаңлыгы, эндиги, дүнйәгарайшы, хәсиети кем-кемден кемала гелип башлаяр. Ине, шонуң үчин хем бу девүрде чаганын умумы тербиесине, онун эсасы бөлеги болан жынс ахлагы тербиесине, коллективде өзүни алып баршына айратын үнс берилмелидир.

Жынс ахлагынын тербиеси барада чагалара гүррүң бермек, асла бу бабатда оларын янында дил ярмак хем асырларбойы хаясызлык, айып хасапланылып гелнипдир, бу ягдай көп ерде хәзир хем довам эдйәр. Көп йылларың довамында халкың аңына орнашаң зада бирден дарамазлык үчин эйсем нәме этмели? Мунуң үчин яш айратынлыгыны гөз өңүнде тутуп, чага психологиясына гөнүден-гөни йүзленмек болар. Мысал үчин, мекдеп яшына етмедик чагалары, башлангыч класларын окувчыларыны хайванлар, айратын хем гушлар, оларың дурмушы хемме затдан бетер гызыкландыряр. Чагалар хениз хас кичижиккә-де олары гушларың айратын гызыкландыряндыгы, дил чыкаранда-да оларың сөзлүк составына «чүйкге» сөзүниң илкинжилериң хатарында гирйәндиги хем муңа шаятлык эдйәр. Шонуң үчин хем жынс ахлагы барадакы илкинжи гүррүңлер (сапаклар) башлангыч класларда хайванларын, эсасан хем гушларың дурмушындан берлип башланылса максада лайык боларды.

Жынс ахлагы барада соңкы, хас ач-ачан гүррүң эдилжек сапаклара гиң ёл арчамалы илкинжи гүррүңлериң башыны несил өндүрмек, чага тербиеләп етишдирмек диңе адамларың дәл-де, эйсем жанлы жандарың, шол санда гушларың хем асыл максадыдыгыны чагалара дуйдурмакдан башланып, соңуны оларың, ягны гушларың несил өндүришине, бу барада оларың везипе пайлашыгына, бу ишде хоразларың ве мәкиянларың ыснышыклы херекетине яздырмак, бу тема окувчыларың үнсүни кем-кемден чекмәге мүмкинчилик берер.

Гушларың дүрли гөрнүшлериниң векиллериниң несил өндүрмек, оны тербиелемек ишинде, көпленч хоразларың аталык, ягны эклейжилик ролуны ерине етирйәндигине окувчыларың үнсүни чекмек болар. Йөне жүйжәниң өсүп етишмегине долы мүмкинчилик болмадык ягдайында энелик ролуны хоразларың аляндыгыны, мунуң болса несил өндүрмек үчин эдилйән ыхласың нетижесинде йүзе чыкандыгы билен гүррүңиң үсүни етирмек болар. Мысал үчин, бейлекилерден тапавутлылыкда дүегушларың хоразы бу иши долулыгына ве бүс-бүтинлей өз үстүне аляр.

Несил көпелтмек деври гелен дессине дүегушларың хоразлары өзлерине онайлы ер гөзлейәрлер. Жайдар ер тапансоң болса, мәкиянлардан 4—5 саныны ол ере гетирйәр. Мәкиянлар сайланып алнан ери «сынлап», шу ерде юмуртга гузламага хораздан «ругсат» сораярлар. Өзара дүшүнилишенден соң, мәкиянлар нобата дуруп, юмуртга гузлаярлар. Гузланан юмуртгалары хораз чүнки билен тогалап, өз йылы перлериниң ашагына саляр. Шейдип, ол белли бир мөчбердәки юмуртгалары мәкиянлардан кабул эдип аляр. Шондан соң мәкиянлар несил етишдирмек барадакы әхли иши хоразың башына атып, онуң янындан дашлашярлар. Шондан соң дүегушларың хоразы юмуртга басяр, жүйже чыкаряр. Юмуртгаларың хеммесинден жүйжежиклер чыкандан соң болса эклемек, сакламак, тербие бермек, тәлим өвретмек үчин олары ызына тиркәп беевана чыкяр. Эйсем дүегушларың хоразының юмуртга басып жүйже чыкарандан соң хем оларың гараматыны долы бойнуна чекмегиниң себәби нәмеденкә? Белкем, дүегушларың хоразлары жүйжә — чага гезек геленде-жуда хамракдырлар я-да олар мәкиянлары аяп сакламак,

олары хорламазлык үчин шейле эдйәрлермикән? Ек. Буларың хич хайсы хем дәл. Дүегушларың хоразларының юмуртга басып, долы кемала гелйәнчә жүйжелерини ызына тиркәп гөмесиниң асыл себәби жүйжелерини «гөрнер-гөрүнмез белалардан» горап сакламак максадындан ыбаратдыр.

Мәлим болшы ялы, Африка континентиниң жеңңелеринде, токайларында, сәхралыкларында улулы-кичили йыртыжы хайванлары жуда көп, олар бу ерде хәли-шинди габат гелйәр. Гуш юмуртгасыны, жүйже ийиән йыртыжылардан горамага, горанмага дүегушларың хоразларының долы гүйжи етйәр. Урушганлык, чага габанжанлыгы олары бу иш баш гошмага межбур эдйәр. Оларың мәкиянлары бу везипәни ерине етирмекден эжиз гелйәр.

Шу ерде гүррүңи максатлы тарапа сөвүп, аяя машгаланың начар боляндыгыны, енжин дураныңда хем ондан гараб гайтмаяндыгыны сызлырып, аяя машгалалардыр гызлара хич хачан гаты-гайрым зат айтмалы, ынжытмалы дәлдиги барада дурлуп гечилсе максада хас лайык боларды.

Шейлеликде, башлангыч класларың окувчыларыны кем-кемден өвренишдирип, сонра гызларда айбашының гелиши, огланларда шейтаны болмак ялы процеслериң үстүнде дуруп гечмек болар. Шейле темалар ишленилиши гечиленде бу процеслер чагалар үчин дүшнүкли, сада дилде беян эдилмелидир.

Алымларың, мугаллымларың, медицина ишгәрлериниң аглабасы жынс ахлагы барада сапак гечиленде огланлар билен гызлар топарыны айры-айрылыкда окатмагының тарапыны чалярлар. Эмма олар гошулып окадыланда-да бу ерде хич хили айып я-да илден чыкгынчылык ёкдур, себәби адам өз биологиясы, физиологиясы, психикасы, сыналарының ишлейиш кадасы барада ирү-гич дүшүнже алмалыдыр. Адама ир берлен дүшүнжәниң, гич берленден я-да асла дүшүнжесизликден он пай говудыгының, эхмиетлидигиниң икучсузлыгы барада хич ким жедел эдип билмез.

Огланлар топары билен гызлар топарыны гошуп я-да айрылыкда сапак гечмек диен меселәни болса, аудиториянын хилине баглылыкда мугаллымың, врачың (сапак гечиленде я-да лекция окалан махалында) өзи чөзүп билер.

Шу ерде (гайталаян хем болсак) ене бир зады янжап гечмелидирис. Ол хем болса хер хили ягдайда-да, чагаларда горкы-урки дередип билжек затлары мугаллым я-да врач агзындан сыдырмалы дәлдир. Мысал үчин, гөврелилик, ойун өңүнде, чаганың дүнйә инишн барада сапак гечилен махалында гызларда ховатыр дөредип, оларың йүрегине вехим салып билжек җүмлелер гетирилмели дәлдир. Мунуң терсине, вагтындан ир, эркек оглан билен жынсы гатнашык ачып, гызларың гөврели болмагының яш организме җуда агыр дүшйәндигини, чаганың кәхалатда кемли догяндыгыны, шейле «энәниң» чаганы эклемек-сакламак үчин хениз хич хили тежрибесиниң ёкдугыны, гөврелилик зерарлы ёкары окув жайларына окува гитмекден махрум боляндыгыны, «Гезеген аяк бок басар» дийлени ялы танадмаян, өңден чыкан адамлар билен жынсы арагатнашык сакланан ягдайында болса эрбет ёканч кеселлерин — гонорея, сифилисин, СПИД-ин ве ш. м. пейда болмагына долы мүмкинчилик дередйәндигини тиңдеп дүшүндирмек герек. Шейле хем чагалара сапакларың биринде онанизм, шейтаны болмак барада хем илкинжи маглуматлар берилмелидир.

Түркменистаның чагалар эдараларында, мекдеплеринде жынс ахлагы бабатында чагалара, етгинжеклере дүшүнже, тербие бериpшиниң етерлик дәлдигини айтмалыдырыс. Мунуң асыл себәплериниң бири хем чагалар эдараларының, мекдеплериң, өнүмчилик-техники училищелериң, техникумларың бу бабатда материал--техники базасының гowшакдыгындан, кадрлар меселесине етерлик үнс берилмейәндигинден ыбаратдыр. Үстесине-де нешириятлар тарапындан шу чака ченли бу барадакы голланмаларың, ылмы брошюраларың, китапларың чап эдилмән гелмеги яшлара жынс ахлагы барада дүшүнже, олара билим бермек меселесинде бейлеки республикаларынка гараныңда, эн-эсли ызагалаклык эмеле гетирди. Бу хем өз гезегинде ата-энелериң, мугаллымларың, тербиелейжилериң өзлериниң бу бабатда көп затлара гөз етирмән, көре-көрлүк билен херекет этмегине алып барды. Шонуң үчинем хем республикамызда бу угурдан тербиелейжилериң өзүни тербиелемек, олары окатмак, камиллешдирмек проблемасы йүзе чыкды.

Чагалара, етгинжеклере жынс ахлагы барасында

билим бермек, олара ахлак тайдан жемгыетиң талап эдиши ялы тербие бермек везипесини башга бириниң үстүне атмага хич кимиң хакы ёкдур. Бу меселе ата-энәниң, мугаллымларың, тербиечилериң, медицина ишгәрлериниң хемишелик хемрасы ве жана-жан ишине өврүлмелидир. Олар бу бабатда илки билен өз билим дережесини салдарлап гөрмелидирлер, бу меселәни чөзмек үчин өзлерини тербиеләп, онуң усулларыны өвренмелидирлер. Бу барада дыммак я-да етгинжеклери гызыкландырян меселелере бипарх гарамак, оларың соволларына башдансовма жогап бермек (я-да асла жогап берип билмезлик) медениетсизликден, жемгыет өңүндәки боржундан боюн товламакдан башга хич зат дәлдир.

Түркменистаның көп ерлеринде чагаларың, етгинжеклериң бар еринде жынс меселесини гозгамак медениетсизлик, айып хасапланыляр. Мунуң шейледигине гөз етирип дуран яшлар, айратын хем гызлар бу барада ата-энесиниң, медицина ишгәрлериниң янында өзүни гызыкландырян бир толар меселе барада дил ярып билмейәрлер. Шейле ягдайда олар өз мугаллымларына йүз тутмакдан чеке дуряр лар. Ине, онсоң, өзге адамларың — достларының, жораларының ниреденди бир ерден эшиден гүррүңлерине гулак габартмалы болярлар. Бу болса хемише ислендик нетижәни берип дурмаяр. Меселәни чылшырымлашдырян бейлеки бир зат — жынс хөвес инстинктиниң ики тараплайынлыгыдыр; ягны эркек огланларың хөвесиниң гызлардадыгы, гызларың хөвесиниң болса огланлардадыгындан ыбаратдыр. Бу «ёл» ики тарап үчин хем гараңкы хем, көтелдир.

Жынс ахлагы барада яшлара дүшүнже, билим бермек, олары аздырар, ёлдан чыкарар диен дүшүнже эсассыз затдыр. Жынс ахлагы барада яшлара хич зат айтмалы дәлдир өйдйән ата-энелер, тербиечилер ялңыш дүшүнжә эерип, өз борчларыны бержай этмекден чеке дуряндыкларыны унудярлар. Шейле адамлар ачык, айдың белетлик билен айдылан сөзүң яшлара зыяны дәл-де, диңе пейда гетирҗекдигине хич хили әхмиет бермейәрлер.

Жынс ахлагы барада яшлар билен эдилйән гүррүңлер хич затдан чекинмән, ачыкдан-ачык гечирилен-

де, ягны бири-бирине ичини ынанышын алнып барланда, дине шейле пурсатда, ол оңат нетиже берип билер.

Гүррүңчилигиң, сөхбетдешлигиң довамында яшлар гаршыдашының кеңечиллиге йыкгын эдйәндигини, хәзирки заманда оңуң яшларың талабына, ислегине кәрекөрлүк билен гаршы чыкжакдыгыны аңса, оңуң билен гепиниң алышмажакдыгыны дуйса, олар өз ички дүнйәсини оңа аян этмекден сакланар.

Тербиечилер хер хили ягдайда-да яшлара ажысына пуркмели дәлдир, гаты-гайрым геп айдыя, олара гөвнүетмезчилик этмели дәлдирлер. Яшлар билен жынс ахлаклылыгы барада гүррүң эдиленде олара, яшдаш, сакгалдаш хөкмүнде гарамак герек. Шейле эдиленде яшлар улуларың айдан затларыны тежрибеси етик улы адамының акылы, маслахаты хөкмүнде кабул эдйәрлер.

Тербиечи я-да яшлара акыл өвредйән адам дүрли-дүрли меселелерде өз «атыны» чапгындан чыкарып билйән адам болмалыдыр. Оңуң билими, тежрибеси, маңлы геплемеги башарышы гаршыдашыныңкыдан хич бабатда пес болмалы дәлдир, болмаса бу ягдай оны етгинжегиң өңүнде чыкгынсыз гүне салар. Шейле боланда акыл, маслахат берилйәниң өз маслахатчысындан гөвни гечер.

Адамларың аглабасы: «Гепе-гүррүңе гулак габардаңок» дийип, яшлардан гаты гөрйәрлер. Эгер айдыляя сөзлер ерликли, дүшүнүкли, ынандырыжы болса, яшлар акылдан, маслахатдан гача дурмазлар. Кәбир гиррик адамлар яшлары дуран-дуран еринде тербиелешдирип, олары эдил өзлери ялы эдйәжек боярлар. Бу болса баша бармаяр, себәби ики сөхбетдешиң дүнйәгарайшының арасында эп-эсли мензиллер бар. Оларың дүнйәгарайшы, дурмуш тежрибеси чапраз гелйәр. Тербие бермек, акыл өвретмек, маслахат берип, огланың я-да гызың хәсиетини үйтгедип, оны догры ёла угрукдырмак, сувсан вагтың ичип етәгидер ялы бир чәйнек чай дәлдир. Тербиечилик, онда-да жынс, ахлак тербиеси ызыгидерлилик, сабырлылык, улы тутаңерлилик талап эдйән ишдир.

Тербиечиниң кимдигине гарамаздан (ол ата-энеми, мугаллыммы я-да медицина ишгәри) дине ынандырмак, өзүне чекмек билен яшлары догры ёла гөнүкдирип боляндыгыны ятда берк сакламалыдырлар. Шейле ягдайда яшлар маслахатчысының гөвнүнде гат ёкдугыны,

онуң диңе өз абрайы үчин бу затлары ак йүрекден айдянлыгына гөз етирйәр.

Етгинҗеклер өз яныңдан өзүни кемсиә кемала гелен адам хасаплаярлар, олар дурмушың меселелериңде өзлериниң хениз геплеэдигини боюн алмакдан чеке дуряралар. Шонуң үчин хем олара рехимсиз аралашылмыр гыгырылан, хайбат атылан, зорлук билен ёла салынҗак болнан махалында олар гаршылашмаклың шейле херекетини җида ёкуш гөрйәрлер. Гахар-газап, хайбат билен яш оглены я-да гызы тутан максадындан совуп болмаз, гайтам оны бу ягдай диңе өҗүкдирип билер. Мысал үчин, оглан я-да гыз кимдир бирини дилинден дүшүренок, онуң адыны хәли-шинди агзаныны дуйман галяр, олар габат гелешлеринде бири-биринден айрылышып билмән, эп-эсли дуряр диелиң. Етгинҗеклериң шейле хәсиетиниң, әлбетде, гөзден салмак болмаз, себәби хениз бейниси бекемедик, акылы тоялышмадык яшларың сәлелчежик келлесизлик әмелери хем оларың вагтындан ир жыныс гатнашыгына баш гошмагына әкгип билер. Шейле ягдайда ата-эне-де, мугаллымлар тербиечи хем сөзүни доглы манысында яшлара көмеге гелмелидирлер. Маслахатчы ким боланда-да олара гайры-пайрым зат диймән, оларың хениз сөйги дийилйән зада долы дүшүнмейәндиклерини, оларың арасында хениз хакыкы сөйги дәл-де, диңе дуйгының дөрәндигини дүшүндирмек герек. Оларың бири-бирини өвренмәге, танамага хениз вагтың етерлик бардыгыны айтмак герек. Бу ягдайда-да гөдеклик, олара ызгытсыз дарамак хич хили пейда гетирип билмез. Гелен-геченин гөзүниң алнында бири-бириниң бойнуна бекжек болуп дурмагың айыплыгыны, утанчлыгыны оларың гурсагына гуйсаң, олар гөзден-дилден чекерәк дурмак үчин хас гизлин, хас рынхан ерини агтарып башлаярлар. Яш оглан билен яш гызың иль гөзүнден чеке, пынхан ерде душушып башламагының соңы болса эйгилигиң үстүнден әлтмез.

Ата-бабаларымызың: «Чаганы яшдан, гелни башдан» дийши ялы, жыныс ахлагы бабатында чагалары яш башдан тербиеләп башламак герек. Өзи хем бу иш, көпленч эдилишиң ялы, гызза-гызза геленсоң чар карапдан аяга галың, өн үысден дүшүрилен деврин өвезини долҗак болман, ол ызыгидерли, тутанъерлилик билен алнып барылмалыдыр. Яшлара тербие бермек, ялнышыны дүзедип, олары догры ёла салмак диңе тербиечи-

нин, я-да ата-энәниң иши дәлдир. Бу әхлихалк ишидир, хер биримизиң граждавлык боржумыздыр.

СӨЙГИ

Акылы еринде адамларын сөйги хесерини башдан гечирмедиги, онуң хупабатыны чекмедиги ёк болса ге- рек. Халк арасында хенизе-бу гүне ченли довам эдип гелйән роваятлар, аталар сөзи хөкмүнде дилден-диле гечип гелен анлатмалар сөйгиниң гадым эйямлардан бәри адамларың арасында яшап гелендигине гувә геч- йәр.

Сөйги өз көтел ёлларында, узак асырларын дова- мында ёвуз гүнлери башдан гечирипдир. Онуң халайык тарапындан ыкрар эдилмеги үчин прогрессив пикирли адамлар — классыкы шахырлар, языжылар, эдебиятың дүрли жанрларына дегишли эсерлер дөредипдирлер. Йөне ол эсерлериң, көпленч дессанларың, соны пажы- галы ягдайда — баш гахрыманларың икисиниңем өзү- ни сөйгә гурбан этмеги билен я-да жуда көп кынчылык- лардан, хорлукларда соң максадына етмеги билен тамамланяр. Дессан дилинде айтсак, «хак ашыклара» көпленч бир гудрат, улы гүйч (аслында сөйги гудраты —ышк одуның алавы) көмеге гелйәр. Мысал үчин, «Зөхре — Тахыр» дессанының баш гахрыманы Тахыр сөйгүлиси Зөхрәниң вычалыны хевеслән, Багдатдан до- ланып гелйәркә, көтел ёл гелип гая дирейәр. Тахыр максат-мырадыны беян эдип, «Ёл бергил!» дийип даг- лара ёвзленйәр. Даг дарка ярылып, гая ики тарапа сүйшйәр. Я-да «Хүйрлукга — Хемра» дессанында беян эдилиши ялы, Хемра хем көп-көп гүзап чекип север ярына душяр. Хүйрлукга дүйшүнде гөрүп, ашык болан йигиди Хемраның голундан тутуп, оны көшге чыкаряр. Кенизлер Хүйрлукганың бу херекетини (хәли никадан өн онуң огланың тенине эл дегирмегини) гең гөрйәрлер. Муны аңан Хүйрлукга шол ерде Хемра билен газал айдышяр, ягны гыз өзлерини душушдыраның, ника гыяның кимдигини сораяр. Хемра жогабында «Ятырка, бабасы Алының тур диендигини, багтың үстүнде жем боланларың чилтенлердигини... ника гыяның болса Хазраты Омардыгыны» беян эдйәр.

Бу мысаллары биз төтәнден гетирмедик. Ёкарда бел-

лей[illegible]ының пәхимли адамлары пәк сөй-
ги[illegible] пропагандирлән гечипдирлер. Онуң [illegible] орнамагы үчин, диндарларың гай[illegible] тершылык гөркезмезлиги үчин шейле эпизодлары өз эсерлеринде гинден уланыпдырлар.

Сөйги барада замананың өңдебарыжы, пәхимли адамлары өз гелен нетижелерини айдып гечипдирлер.

1. Сөйги хөкмүрованы хем көссексиз дыза чөкерйәр.

ГЕРБЕРТ.

2. **Сөйги хем уруш ялыдыр: оны горжамак ансат, туташансоң велин, өчүрмек кын.**

МЕНКЕН.

3. **Сөйги — гызамык ялыдыр: ол нәче гиң гелсе, шонча-да ховплудыр.**

ЖЕРРОЛЬД.

4. **Ышк дердини ким салан болса, дерманам шонуң элиндедир.**

ПУБЛИЙ СИР.

Булар ялы дана сөзлери нәче гетирсең гетирип отурмалы.

Бизиң дөврүмизде бейлеки хак-хукуклар билен бир хатарда сөйги азатлыгы хем жар эдилди. Шейле-де болса азат сөйгә гин ёл ачан юртда хенизе ченли хем сөйгиниң жебрини чекйәнлер гыт дәл. (Мунуң себәплери барада соңкы бөлүмлериң бириңде дуруп гечерис). Хәзирликче темамызы довам этдирелиң.

Эйсем, сөйги нәме? Ол хачан, нәхили ягдайда дөрәпдир? Белкем, ол бары-ёгы беденде эмеле гелен хош хөвес жошгуныны көшешдирмекдир? Я-да бу беденде өзболушлы химики реакцияның йүзе чыкмасының нетижесимикә? Я-да бизе нәбелли башга бир затмыка? Бу соваллар йүзйыллыкларың довамында адамлары, соңкы вагтларда болса айратынам, эдебиятчылары, шахырлары, драматурглары, режиссёрлары гызыкландырып гелйәр. Шейле-де болса, бу соваллара хенизе — бу гүне ченли алымларам такык жогап берип биленоклар. Олар бу меселәниң бир тарапыны — сәхел салымда сөйгиниң адамыны пervана эдйәндигини агзыбирлик билен ыкрар эдйәрлер.

Сөйги барада дүрли адамлар дүрли нетижә гелйәр. Лондонда нешир эдилйән «Уикенд» хепделигиниң хабар бермегине гөрә, америкалы психиатор Леонард Зьюн адамларың аглабасы илкинжи душушыгының дөрт минутының довамында бири-бирини бир гөрени билен ятып, ят адам хөкмүнде онуң билен аркайын айрылышып гидип болжакдыгыны я-да болмажакдыгыны, оны дост тутунып болжакдыгыны я-да болмажакдыгыны, катда оңа хырыдар чыкып, онуң билен баш гошуп болжакдыгыны я-да болмажакдыгыны аңшырып билйәрлер диен нетижә гелйәр.

Эйсем нәме үчин адамлар шейле гысга пурсатда белли бир карара гелйәр? Гүррүңдешимизи я-да илки душан адамымызы бирден сулхумыз аляр, нәме үчин адамларың арасында айратын бири гөзүңе ыссы гөрүнйәр? Я онуң хүй-хәсиети, кадды-каматы, өзүни алып баршы гөвнүмизден турярмыка?

Эйсем биз ёлда-ызда, көчеде, той-томгуда аял-эркек диймән бири-биримизе середишйәрис. Мунуң себәби нәме? Себәби гөреч адама гөрмек, серетмек үчин берлипдир. Адам бири-бирине середенде хөкман ашык болмак үчин дәл, гаршыдашының гөзе «гелйән» хем «гелмейән» тарапларыны такыкламак үчин середйәр. Адам хемметараплайын гөзе «гелйән» болса ол гаршыдашында хөвес, хошаллык дуйгусыны, ягны положител эмоция эмеле гетирйәр. Америкалы психологлардан икиси — Карен Дион билен Эйлин Бершид бу меселәни аныкламак үчин чагалар багында тербиеленйәнлерден оларың кими говы гөрйәндигини, ким билен ойнасының гелйәндигини сорап гөрүпдирлер. Шонда сораг берлен чагажыкларың аглабасы ювашжа, сыпайыжа гейнен, арассажа — хемметараплайын гөзе гелйәнлере бармажыкларыны чоммалдыпдырлар.

Биологларың көбири бу меселә башгача дүшүндириш берйәр. Олар сөйги адамзат неслиниң довам этмеги үчин тебигат тарапындан берлен артыкмачлыкдыр диййип дүшүндирйәрлер, себәби хайваныңкыдан тапавутлылыкда адам чагасына аяк «битмек» (йөремеги) үчин азындан бир йыла голай вагт герек. Несил өндүрмек, чага етишдирмек үчин аял билен эркек адам гошулышмалы, шонуң үчинем олар сөйүшйәндирлер, өйленйәндирлер диййип дүшүндирйәрлер.

Эмма алымлардан көбири бу дүшүнжә хем гаршы

чыкяр. Олар бизи əхли адамзат неслиниң өнмеги, өсме и дəл-де, өз шахсы неслимиз, шахсы генимиз гызык ландыряр диен нетижə гелйəрлер.

«Илкинжи сөйги, илкинжи ысның» диен китабың авторы Кей-Уэллинг сөйги деврүни үче бөлйəр. Ол илкинжи деври аласармык дөвүр хасаплаяр. «Мунда сеең адамың хыжувы артяр; йүреги гүрсүлдейəр, ол гана баглана дөнйəр. Бу дөвүрде физики хөвес жуда гүйленйəр. Онуң соңуның нəхили гутаржакдыгы хем белли дəл» дийип, автор беллейəр. Эгер сөйги йүрекден болса, онда ол довамлы вагтдан соң икинжи деврегечйəр. Эгер сөйшен жуванлар бир-бирини өз ата-энеси, дост-яры, доган-гарындашы билен таныштдырып башласалар, оларың дурмуша хөвеси, гарайшы деӊ болса, бу сөйгиниң үчүнжи деврүниң аламатыдыр.

Ил арасында «Ышк одуның ожагы гаракдыр» диен бир дүшүнже бар. Бу дүшүнжəниң хакдыгына Кей-Уэллинг хем гүвə гечйəр: «Илкинжи гарайышда хакыкы сөйги сейрек эмеле гелйəн болса-да, сөйги диен зат илки билен гарайышдан башланяр» дийип, автор ныгтаяр. Хер хили ягдайда болса-да серетмегиң, гарайшың услып тарапындан кесгитленилен өз белли мөхлети боляр. Мысал үчин: «Эгер сиз кимем болса бириңе бир секунтдан артык гөз гытакласаңыз, онда «Сизде хыялым бар!» дийдигиниздир».

Шейлеликде, ики назар каклышяр, олар бири-бирине гизлинликде хабар ёллаярлар. Шейле халатда «хабарлашянларың» гөрежи гиңейəр, бедениңде чүмшүлди эмеле гелйəр.

Азия — Африка халкларының аглабасы сөйгиниң деврүни дəл-де, өзүни үче бөлүпдирлер: тен сөйгүси, йүрек сөйгүси, ынсанпаразлык сөйгүси.

Тен сөйгүси — бу дуйгы дурмуш кадаларына, адам ыкбалына кəнбир əхмиет бермейəн, дине өзүни билйəн адамлара махсусдыр. Шейле адам исле аял машгала болсун, исле эркек киши «сөййəниниң» ички дүнйəсине, акылына, адамкəрчилигине дəл-де, онуң беден гурлушына, кадды-каматына хырыдар гөз билен гараяр. Тен сөйгүси аша болан адам дине бир зада — өз хыжувыны көшешдирмек максадына эерйəр, оны башга зат дуйпден гызыкландырмаяр.

Йүрек сөйгүси — бу дуйгы пайхаслы, ат-абрайлы этжегини-гойжагыны селжерйəн, ыглы пəх, ынсаб

рисса адамларда боляр. Эгер сөйшенлериң ики тарапы хем шейле адамлар болса онда жуда берк, абрайлы-девлетли машгала эмеле гелйәр, олардан меникли, асыллы, акыллы зүрятлар өнйәр, кемала гелйәр. Шейле машгалабашылар хич вагт, хич хачан чагаларының я-да кесекиниң яныгнда яссыкдашының айбыны (онуң кәбир хәсиет кемчиликлерини) аймаяр. Бири-бири билен элмыдама мәхирли, сылашыклы арагатнашык саклаярлар, хер эдимде бири-бириниң гөвнүни тапмага, кейпини гөтермәге чалышярлар. Аялы адамсының, адамсы аялының мертебесини белент тутяр. Шейле адамлар дурмушың иң йөнекейже, гүнделик аз вагтлык хасапланылян пурсатларынам — эртир сар-аман өрүп, агшам ене душушмагы, машгаланың жем болуп сачак башына гечмегини өзлерине улы роважлык, улы багт хасаплаярлар. Сылаг-хормат ики тараплайын боланда машгала гүн гелдикче беркешйәр. Шейле машгалалар бизиң эхлимизиң арзувымыз.

Елөтен районының колхозларының биринде шейле бир вака боляр. Колхоз ишлешип йөрен бир яш гыз билен йигит сөйүшйәрлер. Олар бир гүн от ятырылян бригадада ишләп йөркән йигидиң машын бир голуны дүйрлән аляр. Йигиди хайдан-хай кеселхана ерлешдирйәрлер. Ак ектайлы лукманларымыз онуң жаныны халас этмеклиги башарсалар-да, тен ярасына велин, о диен көмек эдип биленокляр. Йигидиң мундан бейләк яшамагы үчин бир голуны кесип айырярлар.

Йигит өзүни бежердип кеселханадан чыкяр. Шондан соң велин яшларың арасындакы дурмуш гурмак меселесиниң конфликти гүйчленйәр. Чүнки, гызың хоссарлары өз гызларыны ол йигиде бермежек болярлар. Нәмемишин, инди ол йигит майып, ярты адаммышын.

Хава, гызың хоссарлары өз гызларыны бир голы кесилип айрылан майып адама бермекден чурт-кесик йүз өндерйәрлер. Эмма бу ерде гыз улы мертлик гөркезйәр. Ол хоссарларына:

— Мен ол йигиди сөйдүм. Хер зат этсеңизем мен шуң билен дурмуш гурарын. Онсонам мен оны сөеним эл-аягыны дәл-де, онуң адамкәрчилигини сөйүпдим. Индем сөййән, тә өмрүм етйәнчә сөерин — дийип, өз пини гөгердйәр. Шол сөен йигиди билен тәзече той йлаяр.

Бизиң бу гүррүңими берениміз кимдир бири тара-

пындан тосланан вака дәл. Ол дурмушда хакыкы... луң гечен вака. Ол дурмуш гуран яшлар бу гүнки гү... де улы адамлар болуп, бир топар чагаларың ата-эне... си болуп етишен адамлар. Олар бу гүнки гүнде өз ча... галарыны хакыкы адамлар эдип тербиелемеклиги... аладасы билен яшаярлар.

Ине, йүрек сөйгүси хакыкы боланында ол шейле... боляр.

Адам гөвни жуда нәзик боляр. Ол сәхел зада га... кыняр, сәхел зада-да ынжаяр, чөктүнлик чөкедин... дүйбүне дүшүп билйәр. Кәхалатларда онат берк машга... лаларда-да болгусыз зат үчин агзалалык дөрейәр. Му... на көпленч бир тарапың кежеңеклиги, бири-бирине хо... мат гоймазлыгы, машгалада эндик эдилен тертипле... көпленч халатда болса, душүнжесиз гайынене себә... боляр.

Эйсем кимиң өзүне яманлыгы бар? Бу ерде гели... гүнәкәрми я гайынене? Агзалалыга буларың икисини... хем гүнәкәр болмагы мүмкин. Йөне, көпленч, мун... машгала тәзе адамының гошулмасы себәп боляр. Му... нуң хем асыл себәби, хер машгаланың өз тербиесинин... тертибиниң болмагындан ыбаратдыр. Дурмуша чыка... рылан гыз бирбада өзүне бүтинлей нәтаныш машгала... ның тертибини алып, гөрелдесини гөтерип билмейә... Эгер шейле тертип, она берлен тербие эсасында кема... ла гелен гылык-хәсиет дурмуша чыкан ериндәкә кыбап... дашрак болса, онда гелне өзүни тәзеден «тербиелемек»... кын душмейәр. Эгер кыбапдаш болмаса илкинжи гүн... лер, айлар, хатда йыллар хем дурмуш жуда агыр гө... рүнйәр, себәби өвренен гылыгыны, хәсиетини, өзүни... алып баршыны бирбада үйтгедәймек аңсат иш дәл... Шона гөрә-де гелин өз болшуны хак хасаплаяр, гайы... ненәниң гөзүне болса бу болуш гоюн сүрүсиниң арасына... гошулан сыгыр ялы бир хили зат болуп гөрүнйәр. Бу... ерден шейле нетиже гелип чыкяр: аңырдан гелен гели... хич хачан (эгер акыллы-башлы, гөрелде гөтермек хә... сиетлери жуда агдыклык эдйән болаймаса) улы машга... лада энчеме йылларың довамында эмеле гелен тертип... дүзгүни дүзедип билмейәр. Мунуң терсине: гелин ир... тич гелен ериниң тертип-дүзгүнине кайыл болмалы... боляр. Шейле эдилмедик ягдайда машгалада баш-баш... даклык, торсарылышма, оңуксызлык эмеле гелип, со... ңы дава-женжеле язяр. Бу ягдай машгала агзалары...

ниң хеммесинден бетер өйленен йигидиң дегнасына дег-йәр. Бу говгадан башыны сыпдырмак үчин оңа диңе ики ёл галяр: я атаң-энең йүзүнден гечип «хелейгулы» болуп, онуң ызыңа дүшүп, биряна гөчүп гитмели я-да «әжем оглы» болуп, дулда даңлан гөле ялы, өйде тур-ли гоха үшерилип отурмалы.

Шейле ягдай көпленч халатда машгаланың бозулмагына я-да тәзе чатынжаларын гөчүп гитмегине гетир-йәр. Бу ягдайың икиси хем ата-энәниң агзына зәк атылана дөндерйәр, өйленен йигидиң кейпини бозяр, салыны говшадяр, ил-гүнүң өңүнде ол өзүни мүйнли хасаплаяр.

Шейле ягдайың эмеле гелмегини диңе гелинлериң я-да гайынларың үстүне атмак болмаз, себәби кеженек гелинлерем гыт дәл, бир диенини этсең икини талап едйән гайыненелерем.

Эйсем шейле ягдайың дөреметиниң нәдип өңүни алмалы? Барды-гелди дөрәенде-де нәхили ёл билен оны арадан айрып, машгаланың агзыны бирикдирмели? Бу барада тәсин бир япон эртекиси бар. Онуң гысгажык мазмуны шейле.

Японияның бир велаятында ики жуван сөйшүп улы той тутуп өйленипдирлер. Олар дурмуш гуранларындан соң, бал билен яг ялы гатышарыс, гүл ялы яшарыс өйдйәрлер. Эмма жуванларың бу тамасы пуч болупдыр. Инре гайынене гелне гүн бермейәр. Гелин ол нәме дийсе, чекип-чыдамага (эдил бизиң түркменлеримиздәки ялы Японияда гаррылара — атаңа-энеңе, гайынатаңа, гайыненеңе гулак асмазлык, олары агыртмак илден чыкгынжылык хасапланяр) чалышяр. Гайыненесиниң диенини этдигиче-де, ол бетерине тутяр, игенжи чекип-чыдара гелне ер галмаяр. Ол ерде эдил гаррылара гулак асмазлык ялы, эриңден айрылышмак хем улы айып хасапланылыпдыр. Гелин гайыненесиниң өлүмини дилейәр. Гүнлериң биринде онуң гайыненеси сыркавлаяр, онуң ягдайы дийсең ярамазлашяр. Гелин бир тебибиң үстүне баряр. Барып ягдайыны беян эденден соң:

— Шол өлер ялы бир мелхем гайнадып бер, сылагыны етирейин — диййәр.

Тебип онуң йүзүне гарап:

— Хава-да яшлар эжир чекенден, гаррь өлсе ягшы, йөне... — дийип, ол гелниң өңүнде шерт гойяр.

— Бу сыры хич ерде дилиңден сыпдырмажакдыгы-

на ант ичсен... гайыненеңи он гүнде өлер ялы эдейин — диййәр.

Гелин тебибиң өңүнде әхт эдйәр.

Ол:

— Онда өйлән гелай! — диййәр.

Гелин өйлән ене тебибиң үстүне баряр.

Ол:

— Аял машгаланың дилине дыгы болмаз, дилиңе ярмажагың чыныңмы? — дийип ондан сораяр.

Гелин:

— Шу гүзандан дыңсам, габырдан сес чыкар, мениң ден седа чыкмаз! — дийип, әхт эдипдир.

Тебип гайярлан мелхемини она узадып:

— Гөр-дә, бу ишиң әхли мәхнети, әхли гүнәси мениң бойнума дүшер, себәби мелхем гайнатмага мен разылык бердим — дийип, яш гелне йүзленипдир. — Йөне бир зат — дийип, гелин ызына доланмакчы боланда тебип оны сакландыр. — Гайыненеңден дынжагың чыныңболса... Ол ахырете арманлы гитмесин, ол гүне ченли хызматыны етиргин — дийип сәгинипдир. — Она шу мелхемден гүнде үч вагтына ичир. Гайыненең ийип-ийип, аша дүшүп өлер.

Гелин ылгавына гелип гайыненесиниң дашында пелесан какып үгрáпдыр.

— Мен Хасаки саның[1] янына гидип мелхем гайнатдырдым, шуны үч вагтына ичсин, аныросы бир хепдеден дерт чекмекден дынар дийди — дийип, гайыненесине бир овурт мелхем ичирип, базара гидипдир. Иер-ичер ялы делже затлардан йүкленип гелип, гайыненесини ийдирип-ичирип, онуң дашында первана болупдыр. Онуң гүн-гүнден ишдәсиниң ачыляныны гөрүп: «Сыгнабер бакалы, санлыжа гүнүң галандыр!» Онсоң сенден дынарын!» дийип ичини гепледипдир. Дөрт-бәш гүн геченсоң, ол ене базара гитжек болуп дурка гайыненеси бозулып:

— Вах, жан балам, мен гурайын, бейледигини билмәндирин. Менден разы болгун! — Сана көп эзьет берипдирин! — дийип аглапдыр.

Муны гөрен гелниң гайыненесине рехими инип, базара барман, ене тебибиң үстүне ылгапдыр. Бара-бармана-да:

---

[1] «Сан» янов дилинде хорматы анладян сөз, ягны ага диймек.

— Хасаки сан! Мен гүнә иш эдипдирин! Нәме алсаң ал-да, авыңың тайтаргысыны тапавер! Пахыр халыс экизләп, менден разылык сорады — дийипдир.

Тебиғ сырлы йылгырып:

— Ай гелин, мениң саңа гайтадып берениим авы дәл, ол ишдә ачян мелхем, гарры адамларда улы бир гөвүнларын болмаз. Олара ачык йүз, сүйжи дил, сәхелчежигем болса, мәхир герекдир. Шейтсең, олар сениң угрунда тоң ялы тогарланарлар — дийипдир.

Шол гүнден соң машгала — агзалалык, гелин билен гайынене — бирек-бирете сеңрик йыгрышмак, гыя бакышмак диен ялы затлар ят болупдыр.

Ынсанпаразлык сөйгүси — дуйгының бу төрнүшк аял билен эркегиң, эркек билен эркегиң, хатда кәмиллик дөврүни башдан гечирйән улугыз билен яшы дургушан адамларын арасында-да дөрәп билйәр диййәрлер. Ынсанпаразлык сөйгүси иң пәк, иң пәхимли — киршенсиз дуйгудыр. Бу дуйгы көплендч халатда эркек кишли билен аял адамының гизлин гатнашыгыны арадан айыряр. Шейле адамлар бири-бирини өзүниң гөвүн кувваты, арам-карары, бу дүнйәде дуралы, чөлде ёдасы, уммаңда салы хасаплаяр. Оларын дурмушда өзлерини алып баршы бир энеден, бир атадан доган экизлеринкә чалым эдйәр. Эгер сын эден болсаңыз экизлер (айратын хем бир өйжүкден эмеле гелен экизлер) нирә гитселерем, нирeде болсалар хем билеже уммулдешип йөрендирлер.

Хәсиети кыбапдаш, гевни пәк, асыллы, арасса адамларың шейле гатнашыгы әр өмрүнде бир я-да ики ёла габат гелйәр. Ынсанпаразлык дуйгусы көплендч эркек кишилерде гүйчли боляр. Себәби оларда рехимдарлык, халасгәрлик дуйгусы агдыклык эдйәр. Шейле адамлар жуда говы гөрениии өз мырат-максады, иң якын адамсы, дурмуш байдагы хасаплаяр.

Биз шейле бир ваканың шаяды болдук. Якын йылларың биринде ноябрың башында ёлдашым билен Ашгабадың демир ёл станциясында поезде гарашып дурдук. Онуң билен ёлдашымың этрапларын бирине практика гиден студент гызы гелмелиди. Бизиң гапдалымызда яшы кырка сер уран сачындан чал гирен агажет адам хем дурды. Ол хәли-шинди перронын гырасына барып, чаларак өңе абанып, гүндогар тарапа середйәрди-де, ене өңки ерине гелип дуряды.

Поезд вагтындан эп-эсли гижә галып гелди. Ол ду-ран бадына-да гоюн билен гузы сүрүсиниң гошу... пурсатыны ядына салян ягдай эмеле гелди. Поездә... лер ховлукмачлык билен ашак дүшйәрдилер, олара га-рашянлар топлумы билен өңе энди. Четде бир мен... билен янкы дуран адам галды, йөне онуң гөзлери ... мидир бирини гөзлейәрди, ол сагына-солуна гаранжак-лаярды. Бирденем гыя гаш, сарымеңиз, ат йүзлүрәк гыз перронда пейда болды. Онуң чаласын херекет этмеги... эгниндәки пальтосының онайсызлыгы хем пәсгел бер-медик болара чемели. Ол гыз агыр чемоданыны че... чекди-де, ылгавына диен ялы бизе тарап окдурылды. Ол бирден аяк чекди, шонда онуң йүзи ягтылып, ма... лайы гинден язылып, гашлары герлип бүтин дуркы би-лен йылгырды-да, бирденем гапдалымда дуран адамы-ның үстүне өзүни оклады. Ики элини онуң эгнине атып, келлесини дөшүне гоюп хорк-хорк эдип, эгинлерини силкип агламага башлады.

Сачына чал гирен адам онуң аркасына тайлы гезек какып:

— Ви, ви — дийип, бир энайы йылгырды. — Бу нә болуш!

Гыз йүзүни гапдала совуп сожап дуршуна:

— Гөресим гелди-дә! — дийди.

Мен өз янымдан: «Какасыны бейле говы гөрйән ча-га-да бар экен я-да бу зенан эжизлигимикә?» дийип ичими геплетдим. Эп-эсли вагт бөврүми динләп: «Шей-ле душушыга, шейле мәхре Ай буйсанып, Гүнем гү-ванса герек!» диен нетижә гелдим, булара дашындан хевес этдим.

Сөзе сайым гечмәнкә-де ёлдашым гызының гошла-рыны гөтерип, онуң билен тиркешип гелди. Биз машы-на тарап уградык. Йүклери ерлешдирип етишмәнкәк хем гызы ызына тиркәп, янкы адам янымыза гелди. Ол аз-кем йайданжырап:

— Сакгалдашлар утур нирәдир? — дийип, бизе йүз-ленди.

Ёлдашым оны мәхетдел этмән:

— Угур-а сельхоза (оба хожалык институтына) та-рап — дийип, жогап берди.

Ол чекинженлик билен:

— Бу мәхеллә таксам-а етер ялы дәл велин... —

дийип сөзүни орта билинден ёлуп, даш-төверегине гаранжаклады.

Ёлдашым гүлүмсирәп, онуң йүзүне серетди:

— Онуң «велини» нәме? — дийди.

— Бизиңем үгрумыз шо тарапа велин, гайрат эдәйиң дийәли дийсек би гош-голам билен сизиң машыныңыз-а дарышганрак гөрүнйәр, «велини» шо — дийди.

Ёлдашым гөвни ачыклык билен:

— Пәхей «Гөвүн сыгса, гөвре сыгар!» дийипдирлер — дийип, онун янындакы гызың гошларыны машына басмага башлады.

Биз ёлда ёлдашымызың гызыны дүшүрип гечдик.

Биз ёлда таньшдык, ондан адыны сорадык.

— Мениң адыма Яшулы диййәрлер, атама Чарымырат.

Биз Яшулыны *оба* — өйүне әлтип ызымыза доланжак болдук. Ол әр-гөкден гелди.

— «Бир гөрен таныш, ики гөрен гардаш» дийипдирлер. Онсоңам... — дийип, херимизиң йүзүмизе бир середип, гара чыны билен гепледи. — Онсоңам Лукман хеким сизиң ялы ягшы адамлар билен сөхбетдеш боланыны бир яшадым хасап эдипдир, дүшүн, ханы! — дийип, бизи гүңүмизе гоймады.

Биз дүшенимизе өкүнмедик. Яшулы гүррүңчил, көп затдан хабарлы, жуда алчак, говы адам экен.

Биз эп-эсли отуранымыздан соң, мен пурсатыны габатлап, хәлиден бәри бөврүме дүртүп дуран совалы орта атдым:

— Яшулы, сизиңем гызжагазыңыз практика дага гидипдими?

Яшулы аз салым ашак середип отурды-да, соң бизиң йүзүмизе тайлы гезек серетди: — Яңкымы? — дийип йылгырды:

— Ол мениң гызымам дәл, хич задымам. Бизиң неберәмизденем дәл. Гөнүсини айтсам ол гыз билен обадашам, районадашам, асла областдашам дәл. Йөне о задың нәмедигини-хә билемок велин, бизде шу агзаң затларымызың эхлисиниң арамыздан айырян бир зад-а бар, өзем йөне-мөне дәл, хетденаша гүйчли зат. Хениз ил ичинде «пыланы билен пыланының багры бадашан ялы» я-да «пыланы билен пыланың жыны жыңкырышыпдыр» диййәндирлер. Багрың бадашанда нәхили боляр, жының нәхили жыңкырышяр, ончасыны-ха бил-

жек дәп велин, Янкыжа гыз бирхилелик билен хем обам, хем илим, хем чагам, хем жигербендим болды дуруберди — дийип, Яшулы бизиң хеммизиң өңүмизе бир гызыл гүлли чәйнеги сүйшүрди. — Огланкак «гызланы гызланың билен кыяматлык доган окашанмышын» дийип эшидердик велин... онда-да шуңа ялы бир зат болаймаса — дийип, ол тайпы гезек бизиң йүзүмизе серетди. — Мениң тебигатымда, гөвнүме болмаса, бир гүйчли хәсиет бар ялы болуп дур. Өмрүмде гөрмедик, нәтаныш адамымы илки гөрен бадыма я гаты йигренйән, я-да жуда говы гөрйән. Даш сыпаты, херекети гөзүңе гелмейән, йүзи ышнаксыз адамлар, догры, жуда сейрек душяр. Шейле адам өңүмден чыкса бүтин дегна (нерв) дамарларам лерзана гелйәр, иним тикенеклейәр. Пәли пәк, ынсабы арасса адамларын, гөвнүме болмаса, гөзүнден нур дөкүлйә, йүзүниң ышнагы өңүне яктым сачып барян ялы. Адамының кәбир хәсиетини, өте гечмейән болсам... суратынданам аңса боляр — дийип, Яшулы ассына тирсегини берди. — Янкыжа гыз окува гирижек болуп йөрен учурларында эдарамыза — жорасының янына гелди. Гөрен бадыма она писиндим отурды. Биз иш арасында үч болуп чай ичдик.

Өз янымдан шейле гелинлигиң арзувыны этдим. Ол гыз соң ене жорасының янына гелди. Бир гүнем гүлкүнч бир вака болды. Ишләп отырдым велин, япыкы гапыны ачды. Мен она:

— Геч, отур! Бир стакан бразил кофесини демләп берейин! Гүлнарам он-йигрими минутдан гелер! — дийдим.

— Ол ич ишикде дуран ериндан бутнаман, эллерини овкалады, аша-ёкары серетди.

— Мен сизиң яныңыза гелдим, Яшулы ага! — дийди.

Мен онуң болушы-дуршуны бирхили гөрдүм.

— Айдыбер, нәме хызмат?

Ол ене ере серетди, бирденем гөни гаракларыма чиңерилди-де, чалт-чалт гепледи.

— Яшулы ага, мен сизден... «Ак пата» алмага гелдим, шу гүн иккинжи экзаменим — дийди.

Мен гүлмән, зордан сакландым.

— Мен «ак пата» берер ялы, пир, ишан, молла дәл ахырын.

Эмма ол гидерли дәлди.

— Сиз ак пата бермесеңиз экзаменден гечип билмен! — диййп дур.

— Эгер арзувлап гойберсем гечжекдигиңе ынанярмың? — диййп, ондан ичгин сорадым.

Ол гапының сөесине сөенип дуршуна баш атды.

— Ине онсоң мен — диййп, Яшулы отагы янландырып гүлди. — Янка алның ачык болсун, экзаменацион комиссиясының члеңлериниң гөзүне чагасы болуп гөрнесин... диййп, «ак пата» берип гойбердим. Ол үстүнден агыр йүк дүшен ялы улудан дем алды.

— Саг болуң! Инди гечерин! — дийди.

Мен гызың ынанжыны беркитмек үчин, оны уградып баршыма:

— Эдил өйүңизе гирен ялы аркайын гириң, бахаң бәшликдир — дийдим.

Яшулы яссыгы дүйрләп, оны мәкәм тирсекледи-де:

— Нәдендир өйдйәрсиңиз? — диййп, бизе тарап чиңерилди. — Гүнорта голай телефон жыңңырдады, трубканы гөтердим. Ондан буйсанч, ровачлык руххна югрулан шатлыклы сес эшидилди: «Яшулы ага, бушлук, бәшлик алдым!» Шейдип биз ысныщыбердик. Гөрүшмедик гүнүмиз ая дөнди. Бир гүн оны оба — ее алып гитдим. Өзи бир мәхек ялы алчак чага бу. Бир гиже мыхманлады. Эртеси гызым оны кес-келләм гойбермежек болды. Шондан соң бир хепде-де гечмәнкә, «алып гел!» диййп, мени отырыма-турарыма гоймадылар. Ине шондан бәрем өз чагам ялы, гызымың эдил экиз тайы ялы гирип-чыкып йөрлер. Ата-энеси хем ызындан гелелеринде бизде болуп гидйәрлер, тапылгысыз сада, гowы адамлар. Менде ене бир инче умыт бар, оглумыз гуллугыны тутарып гелсе, оняча бу-да окувыны тамамлажак. Разылык берселер, соңам алып галайсам диййән. Мунун ялы машгала әр өмрүнде бир я ики душар — диййп, соңкы ниетини хем айтды. — Ынха инди үч йылың ичидир, мен-ә она хер экзамениң өңүнде «ак пата» берйән, олам хер гезек дөртлүк-бәшлик баха аляр. Хава, екеже гезек яныма гелман экзамене гирип үчлүк алыпдыр: «Она-да өкүнип узынды гүн агладым» диййп, сон бир ёла гүррүң берди. Элбетде, мунуң хакыкатданам шейле боляндыгына өзи чыны билен ынанявдыр-да!

Биз икимиз ики ерден:

— Әхтимал — дийдик.

...икмен, мөлерәк гөзлерини тегеләп, аз ...турды-да, башыны галдырып:

— Нәме дийсеңизем бу тайда жуда пәк, мәхирли ...ымы я ынсан мертебесиниң кыбапдашлыгымы... бир зад-а бар-ла! — дийди. — Онсоңам-айт шейле тайлы адамларың бирине бир зат болса бейлекем узак яшамаз, яшайса-да онуң учин дурмушың тагамы, сапалы гүнлериң леззети болмаз дийййәрлер. Ол йыллар, биз огланкак бир гең вака болды. Мениң дайымларың яныңа — Гарадамак обасына бир йигит гелни билен гөчүп гелди. Ол йигидиң гелни инчекеселли экен. Ол махал ...ы төзе посёлоклара гөчүлип башланыпды. Яңкы гөчүп гелен йигидиң габат гайрасындакы хүтдүжек жайда-да, гараягыз узынак йигит барды. Адына-да, валла, Сейтек дийәййәрдилер өйдйән.

Гөчүп гелен йигдиң гелни йылы етип-етмән, ян берипдир. Ол даш чыкмасыны кесенсоң Сейтегиң халы гең болупдыр. Онуң гонжуна гор гуйлан ялы өчердеде, дашарда-да жаныда жай тапмаяныны адамлар аңыпдырлар. Гелниң халы хас агырлашансоң ол хәлишинди: «Нәхили, ганыматмы?» дийип, даш ишикден сорап гайдар экен.

Эмма гелинде ганыматлык болмандыр. Гүнлериң биринде демини санап, гөзлерини депесине дикип, ол рахат тапяр. Гелниң дашына үйшен аяллар аглашып башлаяр. Сес чыкан дессине гарры аяллардан бири гелип, Сейтегиң аялының эгнине какяр. «Петигара, сең нәме увлап отырсың бу ерде? Бар, өйүңде эриң сүйнүп ятыр!» дийипдир.

Оларың икисинем бир гүнде, бир ерде жайладылар. Йигидиң тарпа-тайын өлмегиниң себәбини йүрек агырыдан гөрдүлер. Онуң аз-овлак йүрек агыры кесели бар экен.

Инди, середип отурсаң, яңкы «жыны жыңкырышма» дийилйәнлери гайыбаналыкда-да болайян бир зат ялы болуп дур. Эйсем ол пахырларың геплешип я бири-бирине чинерилишип, доңнара даш болуп дуранларыны гөрен ёк ахыры!

Ол азажык дымды-да:

— Ай, бу дурмуш-да — дийип, бейлеки тарапына гышарды. — Мунда гең затлар көп боля. Бизиң-ә тәкык билйән задымыз ёк. Эшиденимизи айдярыс, гөренимизи гүррүң берйәрис.

Хава, хэзирликче биз Яшулы айтмышлайын: «Эшиденимизи айдярыс, геренимизи гүррүң берйэрис» себэби башда беллэп гечишимиз ялы, сөйгиниң нэмедиги барада хениз алымларам такык, белли нетижэ гелип биленоклар. Эгер тайталаярсыңыз диймесеңиз, оларың эхлиси, шол санда биз хем — сада адамлар хем сөйги диййлйэн задың хош хөвеслигини, онуң сув ичим салымда адамың ышгың дашында пелесаң какян первана дөндерйэндигини билйэрис, мунуң хакдыгыны бирагыздан макуллаярыс, себэби шейле ваканы херимиз өз башымыздан гечирйэрис, шейле ваканы хэли-шинди диен ялы гөзүмиз билен гөрйэрис.

Мунча боланына гөрэ сөйгиниң багт, абадан дурмуш, агзыбир машгала, кемаллы, меникли несил өңдүрмэге улы ёл арчаяндыгыны, кэхалатда болса онуң сөйшенлери гүзаплы гүне гоюп, жоврандыряндыгыны, айры-айры халатларда сөйгиниң, бизиң шу гүнлеримизде-де, шу ажайып дурмушымызда-да «ашык-магшугы», айратынам гызлары ёк гүнлере салянлыгыны айдып гечмесек, гүррүңимиз келте боларды.

Бизиң акыллы-башлы, меникли, сыпайы, дийсең гөзел гызларымыз бар. Мунуң шейледигине бир вака айратын гувэ гечди. Бизе Новруз байрамында дашары юртлардан гелен адамларың арасында болмак миессер этди. Шонда гелин-гызларымыз ал-яшыл гейинишип, бахар гүллери дейин топар тутушып барярдылар. Эхли адамының йүзүнде шатлык-шовхун мөвч урярды. Ине, бирденем бирмейзеш гейнен; бежергили тахялы, дөрт өрүм сачлы, якасы бежергили яшыл кетени көйнекли, аягы ак кевүшли гызларың улы топлумы, онуң ызындан алыншайлы, гупбалы тахялы, гулаклары ысыргалы, бойны гүлякалы, эгни гырмызы кетени көйнекли улы гызларың сапы — мейдана безег берип, бизе голайлашанда дашары юртлы мыхманлар олара бибыгтыяр середип шейле гөзеллиге эл чарпышып, өз диллеринде гысганмач бир затлар дийишйэрдилер. Биз оларың сөзүне долы дүшүнмесегем, өтүнч сораяндыкларыны аңярдык, себэби саға гышарсаң чепинде, чепе гышарсаң сагында фотоаппаратлар етишибилдигинден шыркылдашярдылар.

Түркменистанда болуп, өзүнде галан тэсирлер барада республикан газетлерин биринде чап этдирен макаласында венгриялы бир журналист: «Дүнйэдэки иң

овадан, иң сыпайы гызлар — түркмен гызлары экен» дийип белледи.

Шейле гызларың ирде-гиҗде екеҗесиниңем сеңриңиниң йыгрылышы, додакларының кемшермегине, бу эгер өз ыгтыярында болса, шу ерде отуранларың яшуулар-рысының хиҗиси рөзүлйк бермезди.

Эмма дурмуш забун, онуң гирдабы рехимсиз, ол диңе өз када-кануны эсасында херекет эдйәр. Ол шейле нәзениң, ажайып, башына гэч эдилмейәр гызларың хем, ил ичинде айдылышы ялы, гүл өмрүни кул эдйәр. Мунуң илкинҗи себәби болса, гызларың садалыгындан, айратын хем оларың ынанҗаңлыгындан, кәбир йигитлериң бигайратлыгындан (окыҗымыз бизден гатырганмасын, шейле йигитлер үчин сөзлериң иң сыпайысымыза дийийәрис) ыбаратдыр.

Гизлинлик, сыр сакламак сөенденем, сөйлендеңем одинйән илкинҗи таландыр. Бу ягдай саклаһылмадык вагтында, илкинҗи нобатда, гызың аягының астындакы дурмуш «басганчаклары» чагшап, кем-кемден опурылмага башлаяр.

Муңа дүшүнйән, ат-абрая, ар-намыса, белент адам мертебесине улы хормат гойян гызлар өзүне буюрмагы башарярлар. Шейле гызлар көпленч гөвни гиден йигидиниң даш сынатына, онуң машгаласының социал ягдайына аз үнс берип, йигидиң ички дүнйәсине — онуң ыгтыярлылыгына, лебзине, мертлигине, адамкәрчилигине, гайрат тарапына үнс берип, оны «өвренмәге» башлаярлар. Бу барадакы сыры берк сакларлар, хич киме сызгын бермейәрлер. Бу ягдай барды-гелди оглануң кемчилигини, ахлак дереҗесини, сабыр-такатыны халаман, оларың агзы аларып, бири-бириңден соваланында-да гызың аяк басан илкинҗи дурмуш «басганчагы» шол дуршуна, мәкәмлигине галяр — ил арасында онуң яманлык билен ады тутулмаяр. Шейле гызлар ата-энәниң бүтин хоссарларының, обаның, улы илиң абрайыдыр. Шейле гызлар «сөвдасы» өңман, ики-үч йигит билен дүшүншанда-да дурмуш «басганчакларының» бириҗисинден, яңы йигит билен таныш гөрмек, онуң кимдигини, нәхили адамдыгыны такыкламакдан — сагламакдан анрык кес-келләм гечмейәрлер. Эгер йигит нәмеден өң суҗуклык, гедекилик, сүйүмсызлык этмәге ымыланайса, гыз онуң билен икинҗи душушыга бар-

маяр — бейле йигитден чеке дуряр, ондан йүз дөндерйәр.

Эмма гызларың әхлиси бейле дәлдир. Оларың кәбирини гөвни ачыклык, ене бирини ындарма ынанжаңлык көсейәр. Шейле гызларың аглабасы, көпленч халатда, диңе өзүңи, өз ишиниң битерини билйән бигайрат йигитлериң пидасы боляр.

Гөвни ачык, ындарма, ынанжаң гыз билен бигайрат, сәхелче заты өзүне улы дереже, эдерменлик хасаплаян йигидиң: «Ецсикчиниңки еке гүн, етиберсе еди гүн» диен ялы, сыры тиз паш боляр. Шейлеликде, гызың аяк басан дурмуш «басганчагының» илкинжиси опуруляр. Бу ишде оларың икиси хем гүнәкәрдир, хас такыгы оларың хәсиети вагтлайынча дүйпден гизлинлиги, сыр сакламагы талап эдйән ишиң ил арасында яйрамагына себәп боляр. Бейле диймегимиз гызлары янралыкда, кемакыллылыкда айыпладыгымыз дәлдир. Биз муны жахыллык (жахыл сөзи — түрк дилинде «Жүгүл») ягны «доңуз» диен маңыны аңлаяр. Бу сөз түркмен дилине орнашып, хениз бейниси долы бекемедик, ишиң соңуны сайман, гөрен ере бурнуны сокуп йөрен, ягны, Магтымгулының дили билен айтсак: «Билмезликде хемме иши гатышан» диен маңыны аңладындыр. Муны биз адам өмрүниң иң ховплы деври боландыгы үчин айдярыс.

Гелиң, шейле яшларың көпүсине махсус болан ягдайлардан кәбирини гөз өңүне гетирели! Огланлыкдан сайланып, гөзе гөрнүп башлан гызың (кемсиз кемала гелен гызларың хем кәбири шейле) ялт-юлты көпелйәр, ол нәме үчиндир, огланлара гөз гытагыны айлап башлаяр, олар билен боланыны, иң болманда аз салымлык гүрлешенини хем кем гөрмейәр. Ол мунда бир хили тәсинлик, тәзелик дуйяр, гөвнүне болмаса, улы леззет аляна дөнйәр. Бу ягдай гүнде-гүнаша гайталаняр, ахыры ол айратын товы гөрйәндигини огланлардан бирине (я-да оглан бир бахана билен гыза дуйдуряр) сыздыряр. Шейле карара гелненден сәхелче вагт гечипгечмәнкә булар ил гөзүне илип башлаяр, себәби гөвни пәк гыз өзүне осуп, бу сыры жорасына, жорасы хем жорасының жорасына, олам ене бириниң гулагына пышырдаяр.

Бу ишиң соңы пынхан душушыгың башланмагы билен гутаряр. Бирки ёла душушанларындан соң, огланың хырыдар гөзлери, шекерайы дили, кадды-каматы

гызы майыл эдйәр. Ол эййәм она бил баглаяр, оны аркадагы, абат дүнйәси хасаплаяр. Онуң билен биле болса хич хили кынчылыкдан чекинмежегине өзүни ынандыряр. Бу ындармалык, ынанжаңлык кем-кемден гызың бар ыгтыярыны элден аляр, онуң гөзүни «гапяр». Бу ягдай йигиде эркинлик эчилйәр. Ол бир гүн гызың гошарындан тутяр, эртеси сачыны сыпалаяр, она сүйжи-сүйжи посалар багышлаяр... Гыз өзүни багтлы хасаплаяр, сөен йигидине илки жаныны, соң... тенини ынаняр.

Улы ынам, сүйжи-сүйжи арзувлар гызы ене, ене дүшүшыга албайлаяр. Вагт гечйәр. Гыз беденинде говшаклык, сүнни агырлык дуйяр... сон өгәп башлаяр. Ол тойы чалтлашдырмак үчин хер эдип-хесип-эдип огланы ырмага чалышяр.

Эмма онуң лапы кеч боляр. Дүйнки «Дүнйәм сен!» дийип, үстүнде өзеленип дуран оглан жынсыны үйтгедйәр.

— О нәмәниң тойы? Бар, кимден тутан болсаң, тоям шоң билен эт!

Дурмушдан алнан шейле фактың соңы нәме билен гутаряр? Чага дүшүртмек (аборт), адамкәрчилик сыпатыны йитирип, бәбекханада чаганы ташлап гайтмак билен я-да хас намысжаң гызларың... жанына каст этмеги билен гутаряр.

Шейлерәк хадысалара болса, биз нәче гынансак-да, дурмушда габат гелйәрис. Онуң шейледигине етимлер өйүндәки ата-энеси нәбелли кәбир чагалар хем мысал болуп билер.

Гөзел диен бир гыз Кеймир диен йигит билен таныш. Оларың танышлыкларының соңы «сөйгә» өврүлйәр. Кеймир Гөзелиң ынамына мазалыжа гирйәр. Оларың арасындакы гизлин душушыклар соң ач-ачанлыга өврүлйәр. Сүйжи-сүйжи сөзлешмелер, гызгын посалар... Хава, оларың соңы никасыз ягдайдакы яйшы-эшрете барып етйәр. Вагтың гечмеги билен болса иш-ишден гечйәр. Хемишеки кейик ялы кееpжеклән дуран улугыз — Гөзел ёгнап башлаяр. Шондан соң онуң «сөйгүли» йигиди Кеймир нирәдир бир ерлере сумат боляр. Гөзел өзүниң сөйгүде алданандыгына гөз етирйәр. Дадыны киме айдып, нирә йүз уржагыны биленок. Гөвресиндәки чаганы аборт этдирейин дийсе-де мүмкинчилик ёк. Чаганың айы-гүни долуп баряр.

Эйсем шу гүнки гүнлеримизде тен сөйгүсине йыкгын эдип, Кеймир ялы мекир, Гөзел ялы сада, бинанжан гызлары алдап, өз торларына чолашдырып йөренлер гытмы? Олар ялылар бу гүн Гөзели алдасалар эрте Жерен диен биринин башыны-гөзүни айламан күл-күлүне дүшйәрлер. Гөзел ялы өзлерини алдатдыран гызларын сонраки ыкбаллары нәхили боляр? Олар ол барасында асла-да пикир этмейәрлер.

Көплеңч халатда оларын көпуси өзлерининң алданандыкларына гөз етирип, сонра арасса дурмуш угрунда гөрешйәрлер. Олар ялылар өз пәк багтларыны хем тапярлар. Эмма шонуң ялы гызларын бирнәчесинде эркек адама улы йигренч дөрейәр-де, жынсы тарапдан совук-сала болуп галяр. Шонуң ялы совук-салалык яш вагтында хайсыдыр бир эркек адам тарапындан зорланыланында-да болуп билйәр. Эмма яшлыкдан алдава дүшүп, гызлык буйсанжыны элден гидерен кәбир гызларын бирнәчеси болса харам кейпе ковалашып, элден-эле гечмәге башлаяр. Нетижеде болса кунти я-да өз тенини сатып йөрен желебе өврүлип гидйәр.

Соңкы вагтларда «сөйшүп» ярындан сөйгет тапмадыкларын, ата-энәни хабардар этмән, «гачып гиденлерин» ерлейәнлериндеН, ерлемейәнлери көпелди. Биз эдил шу ерде өндәки меселәни ене гайталамакчы. Кимин өзүне я-да аялларың айдышы ялы, багрындан енен баласына яманлыгы бар? Өз баласынын иле гошулмагыны, иле мензеш багтлы болмагыны ислемейән ата-эне бармыка берин? Эгер шейле болян болса, онда нәме үчин «көнәниң ганым галындысы — галыңа» гызып, өз чагаларыны мал хөкмүнде сатып йөренлер гытмы эйсем диймеклери мүмкин.

Шейле совал беренин өзүне биз: — Галың хачан галнады? — дийип сораг берип билердик. Галыңын япяныылар хем жуда «юкажыкдыгынын» жанлы шаятлары — гожалар арамызда хенив гыт дәл ахырын. Биз болсак галңы дессур эдилен ата-бабаларымызын габрыны депелемәге тайяр. 1952-нжи йылда өйленен, хәзир пенсионер яшулы галыңлы меселе барада шейле гүррүң берди:

— Менем галың төләп бердилер. Өйдәки үчин берлен шо вагтын үч йүз, хәзирки пулун отуз манады билен ики саны сөвүшлик жанлы — гелналыжы бараида хөдүр-керем үчин сояр ялы гоюн ибердик. Ине, бары-

гызы майыл эдйәр. Ол әййәм она бил баглаяр, оны аркадагы, абат дүнйәси хасаплаяр. Онун билен биле болса хич хили кынчылыкдан чекинмежегине өзүни ынандыряр. Бу ындармалык, ынанжаңлык кем-кемден гызың бар ыгтыярыны элден аляр, онуң гөзүни «гапяр». Бу ягдай йигиде эркинлик эчилйәр. Ол бир гүн гызың гошарындан тутяр, эртеси сачыны сыпалаяр, она сүйжи-сүйжи посалар багышлаяр... Гыз өзүни багтлы хасаплаяр, сөен йигидине илки жаныны, соң... тенини ынаняр.

Улы ынам, сүйжи-сүйжи арзувлар гызы ене, ене душушыга албайлаяр. Вагт гечйәр. Гыз беденинде говшаклык, сүнни агырлык дуйяр... соң өгәп башлаяр. Ол тойы чалтлашдырмак үчин хер эдип-хесип эдип огланы ырмага чалышяр.

Эмма онун лапы кеч боляр. Дүйнки «Дүнйәм сен!» дийип, үстүнде өзеленип дуран оглан жынсыны үйтгедйәр.

— О нәмәниң тойы? Бар, кимден тутан болсаң, тоям шоң билен эт!

Дурмушдан алнан шейле фактың соңы нәме билен гутаряр? Чага дүшүртмек (аборт), адамкәрчилик сыпатыны йитирип, бәбекханада чаганы ташлап гайтмак билен я-да хас намысжаң гызларын... жаңына каст этмеги билен гутаряр.

Шейлерәк хадысалара болса, биз нәче гынансак-да, дурмушда габат гелйәрис. Онун шейледигине етимлер өйүндәки ата-энеси нәбелли кәбир чагалар хем мысал болуп билер.

Гөзел диен бир гыз Кеймир диен йигит билен танышяр. Оларын таңышлыкларының соңы «сөйгә» өврүлйәр. Кеймир Гөзелин ынамына мазалыжа гирйәр. Оларың арасындакы гизлин душушыклар соң ач-ачанлыга өврүлйәр. Сүйжи-сүйжи сөзлешмелер, гызгын посалар... Хава,. оларың соңы никасыз ягдайдакы яшы-эшрете, барып етйәр. Вагтың гечмеги билен болса иш-ишден гечйәр. Хемишеки кейик ялы кеержеклэп дуран улугыз — Гөзел ёгнап башлаяр. Шондан соң онуң «сөйгүли» йигиди Кеймир нирәдир бир ерлере сумат боляр. Гөзел өзүнин сөйгүде алдананлыгына гөз етирйәр. Дадыны киме айдып, нирә йүз уржагыны биленок. Гөвресиндәки чаганы аборт этдирейин дийсе-де мүмкинчилик ёк. Чаганың айы-гүни долуп баряр.

Эйсем шу гүнки гүнлеримизде тен сөйгүсине йыкгын эдип, Кеймир ялы мекир, Гөзел ялы сада, ынанжаң гызлары алдап, өз торларына чолашдырып йөренлер гытмы? Олар ялылар бу гүн Гөзели алдасалар эрте Жерен диен бириниң башыны-гөзүни айламаң күл-күлүне дүшйәрлер. Гөзел ялы өзлерини алдатдыран гызларың сонраки ыкбаллары нәхили боляр? Олар ол барасында асла-да пикир этмейәрлер.

Көпленч халатда оларың көпүси өзлериниң алданандыкларына гөз етирип, соңра арасса дурмуш угрунда гөрешйәрлер. Олар ялылар өз пәк багтларыны хем тапярлар. Эмма шонуң ялы гызларың бирнәчесинде эркек адама улы йигренч дөрейәр-де, жынсы тарапдан совук-сала болуп галяр. Шонуң ялы совук-салалык яш вагтында хайсыдыр бир эркек адам тарапындан зорланыланында-да болуп билйәр. Эмма яшлыкдан алдава дүшүп, гызлык буйсанжыны элден гидерен кәбир гызларың бирнәчеси болса харам кейпе ковалашып, элден-эле гечмәге башлаяр. Нетижеде болса кунти я-да өз тенини сатып йөрен желебе өврүлип гидйәр.

Соңкы вагтларда «сейшүп» ярындан сөйгет тапмадыкларың, ата-энәни хабардар этмән, «гачып гиденлериң» ерлейәнлеринден, ерлемейәнлери көпелди. Биз эдил шу ерде өңдәки меселәни ене гайталамакчы. Киминң өзүне я-да аялларың айдышы ялы, багрындан өнен баласына ямаңлыгы бар? Өз баласының иле гошулмагыны, иле меңзеш багтлы болмагыны ислемейән ата-эне бармыка берин? Эгер шейле болян болса, онда нәме үчин «көнәниң галым галындысы — галына» гызып, өз чагаларыны мал хөкмүнде сатып йөренлер гытмы эйсем диймеклери мүмкин.

Шейле совалберениң өзүне биз: — Галың хачан галнады? — дийип сораг берип билердик. Галыңын ипяныллар хем жуда «юкажыкдыгының» жанлы шаятлары — гожалар арамызда хениз гыт дәл ахырын. Биз болсак галны дессур эдилен ата-бабаларымызың габрыны депелемәге тайяр. 1952-нжи йылда өйленен, хәзир пенсионер яшулы галыңлы меселә барада шейле гүррүң берди:

— Менем галың төләп өердилер. Өйдәки үчин берлен шо вагтың үч йүз, хәзирки пулуң отуз манады билен ики саны сөвүшлик жанлы — гелналыжы баранда хедүр-керем үчин сояр ялы гоюн ибердик. Ине, барны-

-ёгы. Озаллар-а «сүйт хакы» дийип гызың энесине бир сагнар ялы түвежик берер экенлер. Галыны галнадан дургунлык йыллары дийилйәниң харсыдүнйәлиги болды. Өң бейле-бейле зат ёкды.

Биз бу ерде галың, гудачылык меселесини онуң тарапдарыдыгымыз үчин агзамадык. Хәзир бизиң жемгыетимизде (нега-да бири — онда-да дең-душундан тайра галмажак болян гызың өзи болаймаса) галыңлы меселә хоссар тапылмаса герек. Галың төләп өйленмек, гелин эдинмек дөвлетлилигиң дәл-де, бидөвлетлигиң аламаты. Бу бизиң милли биабрайчылыгымыз. Онуң социал көки аз вагтда «ере» жуда берк орнашды.

Бу ерде биз ики меселәни орта атмакчы. Биринжиси, галыны галнадан, оны чендең-чакдан чыкаран өзүмиз дәлми эйсем? Эгер шейле болса биз өз-өзүмизи енчгилемегиң дерегине, нәме үчин көнәниң, ягны ата-бабаларымызың хер эдимде маңлайына даг басярыс? Оларың бу ерде нәме языгы бар?

Икинжиси, кәбир гызларымыз «сөйгүлисине» аграм салмажак болуп әре гачып гидйәрлер. Гой, гитсинлер. Гачмак дүйнки-бу гүнки зат дәл, озалларам болупдыр. Бу ерде яшлар улы ялңышлык гойберйәр, «гачып» гидип, ата-энәни көнеден гелйән «сагламак» диен онат дессурдан махрум эдйәрлер. Олар гачман, иши ата-эне билен маслахатлашып этселер онат болармыка диййәрис. Бу, элбетде, бизиң пикиримиз. Маслахатлашып халыс болмажак ягдайында онсоң гачаймалы ялы. Гачмак үчин хемише мүмкинчилик тапыляр. Онуң үчин топ-топханаңы сүйрәп, киши үстүне бармалы дәл, канун, хукук горайыш органлары, жемгыетчилик гурамалары хем сең тарапыңда.

Бу меселәниң эйсем бизе нәме дахылы бар? Ол нәме үчин бизи жибриндирйәр? Себәби, гачып әре гидйәнлериң аглабасы (онда-да 2—3 чаганы ызына тиркәп) бойнуны буруп, аглап атасының гапысындан гелйәр. Бу киминң гүнәси? Гызлар гачып гидип, ата-энәни «сагламак» дессурындан махрум эдйәрлер.

Эйсем «сагламак» нәме? Гыза сөз айдылансоң, онуң хоссарлары өз гызларының барҗак ерини «сагламагың», ягны идег-сораг этмегиң аладасы билен боляр-лар. Бу берк, гизлин ягдайда гечирилйәр. Илки гуда болунжагы говы танаян, гөнүмел, догручыл, ялан сөзлемәни жуда кын гөрйән адамлар таныш-билишлерден

соралып, сайланып алыняр. «Саглайжылар» гуда болунжак ериң әхли айбыны, кемини-кестүни энче адамдан такыкдап, оны умумылашдырярлар. Бу өзболушлы «комиссия» — саглайжылар гелип, гызың хоссарларының өңүнде хасабат берйәр. Бу ерде-де гизлинлик, сөзүң долы манысында алнып барыляр. Гызың хоссарлары өзлерини гызыкландырян меселе барада шейлерәк сораг берйәрлер («саглайжыларың» жогабы көпленч ики сөзден — «хава» я-да «ёк» диен сөзлерден ыбарат боляр).

— Адам чыкян ер экенми? (Ягны иле-гүне ярамлы адамлармы?).

— Он ики сынасы сагмы, акылы-хушы ериндеми? Агзы арассамы? Агы-гараны сайгарярмы? Лебзи калалмы? (Гиев барада.)

— Дөвлетли ерми? (Машгала агзыбирлиги нәхили?) ве ш. м.

Шейлеликде, гелин эдинжек ерем, гыз чыкаржак ерем кемсиз сагланыляр. Шондан соң гудалара — гелин эдинжеклере индики маслахатлары гечирмек үчин «Гелиберсинлер!» дийлип хабар иберилйәр.

Шу ерде екеже мысал гетирелиң! Абрайлы, дөвлетли дийилйән бир машгаланың гызы гачып гитди. Муны дүшүнжели ата-эне айыплап дурмады, гудалардан «оңшугам», ягны галыңам талап этмеди. Узак вагт гечмәнкә гиевини хем өз гызлары билен хедүр-кереме чагырдылар, жанлы сойдулар, гоңшы-голамы иледилер.

Йигидиң йигит кемя ёкды. Ол жуда гөрмегей, сыпайы йигит экен. Оны гелин-гызлар сынлап вышырдашдылар: «Соны гелсин... пылава игевер ялы дәл экен. «Серче» болуп бу «байгушуң» өңүнде нелесаң какман дурайммак хер киме башартмаз!» Гызың гачып гиден йигидинден ата-эне, доган-гарындаш, гоңшы-голам разы болды.

Ине бир гүнем бу машгаланың гызы илкинжиже чагасыны янбашына атып, перишан халда гапыдан әтлейәр. Ата-эне муна ер-гөкден гелйәр:

— Нәме хабар?

Гыз бойнуны буряр, агламжыраяр:

— Гетирсеңиз-ә... гелэйжек!

— Нәме үчин?

— Дамарына укол эдйән экен...

Яшлара маслахатымыз. Хер хили ягдайда-да, сөйсеңизем, сөйүлсеңизем ата-энәни гелжекки ыкбалыңыз билен гызыкланмак хукугындан махрум этмәң!

ГӨЗЕЛЛИК

Төверөге сиңе сын этсең гуралышы, дөредилиши, ярадылышы жуда ажайып, тәсин, овадан, ажап, гөзелликлер кәндир. Эмма ажайып затларың учдантутма әхлисине — ажап, овадан затлара гөзел я-да гөзеллик диймек болмаз. Эмма мунуң терсине әхли ажап затлар — гөзел, гөзелликдир, гөзеллер, гөзелликлер ажапдыр, хас дүшнүкли эдип айтсак ажаплык дережесине етен затлары сөкүп, сүннәләп болмаяр. Мысал үчин, дүнйәдәки миллион — миллион гушларың мүңләп-мүңләп дүрли-дүрли гөрнүшлери бар. Оларың хер гөрнүши хем өзбашына бир ажайыплык — сөкүп, сүннәлежек гүманың ёк. Эмма говудан говусы бар дийлиши ялы, ажайыпларың арасында хас ажаплары хем бар. Ине, шол ажайып гушларың арасында чеперчилик нусгасының, инчелигиң, овадалыгың, тәсинлигиң, ажаплыгың соңкы пеллесине етирленлери хем бар. Шейле жандары, оны ярадың элине гайтадан берип, тәзеден сөкүп, тәзеден «дүздүрсең» хем өңки дуркундан, өңки хетдинден аңры гечирдип болмаса герек, себәби ол дашда ярадыланда ажаплыгың, гөзеллигиң иң соңкы хетдине етирилипдир. Бизиң бу айтжак болян пикиримизе аңыряны билен дүшүнмек, оңа гөз етирмек үчин ажап жандар — гуш гөзели тавусы аз салымлык ичгин сынламак кемсиз етерликдир. Тавуса — шейле ажайып, ажап ярадылан гуша бипервай гарап, оны чыны билен сынлап аңк болмадык адамың келлесинде кем бардыр дийсек жуда өте гечдигимиз болмаса герек. Ажаплыгың, гөзеллигиң жанлы нусгасы — тавусы сынлап, хайран болуп, аңк болан адам яшулуларымызың хәли-шинди гайталаян «амалы» хем «азалы» диен сөзлериниң аратапавудына, оларың манысына эмгенмән гөз етирип билерди. Азалы каддына етирилен өнүмлер жуда сейрек болса-да, эдебиятда-да, сунгатда-да, чеперчилик ишинде-де душ гелйәр дийсек өте гечдигимиз болмаса герек. Эдил тавус ялы, Магтымгулы — Пырагының гошгулары хем ажайып, ажап гөзелдир. Бейик акылдарың сетирлерине йүрек эдип, галам гезәп боланок, себәби ол артдырман, кемелтмән,

гөнүден-гөни сөзлериң алмалысыны алып, гоймалысыны гоюп, диймелисини дийип, сетирлери сүйнәләре, олара дүзедиш гиризире ер гоймандыр:

«Гара дашдан тара гылы сайлан гөз,
Чеңнелер гөрежин, гөзе мыхмандыр.
Гелен аш дийп гелмез, туршатмагыл йүз
Аша мәтәч дөлдир сөзе мыхмандыр».

Ажаплык, гөзеллик барада сөз ачанымыз үчин шу ерде окыжымыза ене бир зады ятладып гечмесек сөзүмиз келте боларды, ол хем болса гөзеллигинем өз гезегинде ики гөрнүшден — гөвүн хем гөз гөзеллигинден ыбаратдыгыдыр. Гөвүн гөзеллиги улудан-кичә әхли адама махсусдыр. Ягны, хер кимиң өз-өзүнден гөвнүхошдур. Бу болса адам дурмушында бичак улы әхмиети болан өзболушлы гөзелликдир, ягны тебигатың бизе берен пешгешлериниң иң ажапларының биридир. Себәби, өз-өзүнден гөвнүхош болмадык адам яшап билмейәр. Сәхел зат — дурмуш шовсузлыгы, кемсидилме, иргинсиз игенч, үзңүксиз инирди, дава-женжел, янамак — шейле адамлары өзүни илден эгсик, бетбагт, герекмежек махлук саймага межбур эдйәр. Шейле пикир болса ир-у — гич овсарлап, оны ямаң матлабың элине тутдуряр.

Гөзел дийленде биз көпленч ынсан ажаплыгыны дәл-де, овадан, ажайып гелин-гызлары гөз өңүне гетирйәрис. Мунуң асыл себәби хем оларың классики эдебиятда аша тарыпланандыгындан ыбарат болса герек. Ине, шонуң үчин хем «гөзел» сөс гулагымыза гиленде, бизиң гөзүмизиң өңүнде, гыя гаш, инче бил, хүнжи диш, бадам габак, писсе дахан, гашлары яй, кирпиклери ок «аллажы» ала гөзлери жан алмагың кастына чыкан, «залым» хунхорлар өр боюна галярлар. Бу элбетде, сетир, пикир, оны беян эдиш гөзеллигидир.

Овадан, гөрмегей гыз-гелин хениз гөзел дәлдир. Гөрк-гөрмегиң үстүне адамкәрчилик сыпатларының әхлиси: садалык, сыпайылык, мылайымлык, гатсыз йүрек, пәк гөвүн; акыл-хуш; арассалык-арымсылык, лебзи халаллык, ожагына вепадарлык, рехимдарлык... гошуланда, дине шонда гөзел гөзеллик дережесине етип билйәр. Шейлеликде, тебигат тарапындан эчилен хусна байлык, гөрк-гөрмек гөзеллигиң судры болуп галяр. Бу ерде эсасы зат — адамының ички дүнйәсиниң овадан,

пәк-арассалыгыдыр. Ички дүнйәси пәк адамының гөзүнде нур, йүзүнде ышнак, мәхирлилик — нураналык месе-мәлим билдирип дуряр. Шейле адама баран ериниң бары хырыдар боляр, өз яныдан хер ким она узак өмүр, ровачлык арзув эдйәр. Йөне ясама затлар: ялан гүлки, сыртарлып зордан йылгыржак болмак, гопбамсылык, ченденаша сувжук херекет, гевлемсеклик, дилеварсырамак... бир гөрәймәге не гөзел гөзеллеринем сырыны иле рысва эдйәр, оларың гөркүне зенер етирйәр, ягны гөзеллик дережесинден оны хас ашак дүшүрйәр. Шейлеликде, бир сөз билен айтсаң, адамкәрчилик сыпатларының жеми хем-де герк-гөрмек гөзеллигин — гөзбашыны эмеле гетирйәр.

Айнаның өңүне гечип, гөзүне-гашына япышан адам ишсиздир, ягны бикәрдир. Көнелермиз бу болгусыз «кәриң» өңүни алмак үчин: «Бикәрден таңры бизар» диен пәхими ил арасына яйрадыпдырлар. Шейле-де болса хан-беглерин, эмелдарларын, кервен эеси сөвдагәрлериң ләлик гызлары тебигатын уссатлыгындан хем гөзләп, дырнакларыны хыналапдырлар, сачларыны гаралап, гөзлерине сүрме чекипдирлер. Сач боямак, гаш бежермек диен ялы затларын гадымда-да боландыгына халк дөредижилиги, классики эдебият хем шаятлык эдйәр. Бу бабатда дилден-диле, несилден-несиле гечип гелйән халк пәхимлеринден хем делил тапса болар. Ил арасында иш онармадык адама кәйиненлеринде: «Гаш бежерҗек болуп гөз чыкарыпсың...» диййәндирлер.

Бу бабатда Магтымгулы — Пырагының дөредижилигине хем йүзленмек болар:

> «Хозуң даш (кы) габыгын, гүләлек сувун,
> Сача чалсаң гара рең болар».

Йөне гадым эйямларда, яп-яңы белләп гечишимиз ялы, гаш бежермек, сач болмак, дырнакларына хына чалмак, гөзлере сүрме чекмек ялы затлары гыз-гелинлер, онда-да хан-беглерин, көшк эмелдарларының, эдере гүйменже тапман, бикарарлыкда бикәрлиге баш уран сөвдагәрлериң, байларын яш машгалалары мешгул болупдырлар, йөне олар хем сетанда-сейранда той-

-томгуда, ләле[1] байрамында өзлерине тимар берип, бу иши пише эдинипдирлер. Хер нәмеде болса херки задын тебигылыгы ажайып, ажап, гөзелдир. Мунуң үстесине-де адам бедениңде жиңнек яжагам кем я-да артык зат ёкдур. Шейле-де болса гыз-гелинлер өзлерине яша тимар берип, бу иши тебигатын ишине дүзедиш гиризмек, оны сүннәлемек дережесине етирипдирлер.

Бу иш хәзир хас хем хетден ашырылды. Көп гызларымыз, гелинлеримиз, сөзүн долы манысында, йүзүни сувамак, сувалып-сувалып сүрчеги чыкан янаклары алартмак, гаш ёлуп, оны сыламак үчин пандан бәшлерде туруп, «ише» башлаярлар. Бу хадыса хәзир эндиге, пишә, кесп-кәре өврүлди.

Адамың йүзүниң хамы еди гатлакдан ыбаратдыр. Онун дашкы гатлагына тозга дийилйәр. Тозга тогалап айрылып, ене эмеле гелип, тәзеленип дуран жуда нәзик, юкажык гатлакдыр. Ондан ашакда перс — айна шекилли, ялпылдавук — дирилик нышаны гатлагы ерлешйәр.

Перс чалымтыл айна шекилли, өзи хем чее, жуда юкажык гатлакдан ыбаратдыр. Ган дамаржыкларының эриш-аргач болуп гечйән хем даш тарапа иң голай ери — янакларын үстүдир. Хова совук болса хамың перс гатлагы дартыляр, шейле ягдайда ган дамаржыклары гөрнере голайлап, алянаклар гызара голай гелйәр. Адамының йүзүне өвүшгин чайыляр — ол нурланяр. Шейлеликде, хованың белли бир совуклык дережесинде адам гөркүне гелене дөнйәр. Ине, шу ягдайы хемише саклажак болуп, гыз-гелинлер йүзүне дүрли химики маддалары, пасталары чалып чыкярлар. Чалынян бу маддалар хич хачан, хич вагт перс гатлагының чайян шугласыны берип билмейәр. Нетижеде узакдан гөрсең, реңкленен йүзлер адамынка дәл-де, ятги реңклер билен чекилен суратын йүзүни ядына саляр, голайдан гөрсең хас элхенч. Йүзүң ак ериужув ак, гөгүмтил ери — гөм-гөк, янаклар өтүшен помидор ялы чым-гызыл. Гүнүң-гүнүне сувалып дуранооң, химики маддаларың

[1] Ләле — гызыл гүл гетирйән гүл, ягны гызылгүлек — гүлләлек. Гадым заманларда гүллелек гүлләнде гыз-гелинлер сахра мейдана чыкып ләле какар экенлер, танс эдип, дүрли оюнлар ойнар экенлер. Бу өзболушлы байрамчылыга Гүл-ләле байрамы дийип ат берипдирлер.

тәсири астында перс гатлагы өңки дуркуны йитирйәр. Нетижеде, соң-соңлар сувалмадык йүзе середерлиги галмаяр. Ол бирхили гөк өвүсйәр, гәп өзүни гойберйәр, габаклар, хассалыкдан айңалып башлан адамыңкы ялы елленйәр. Ёлнаң гашларың астында сеңриклер сомалышып дур. Тәзедең гөгерип гелйән гашлар сеңриклериң үстүни гарагөне хама өврйәр. Хам йыгырт атып, йүз болмалысындан хас элхенч, хас гарры гөрүнйәр. Шейле хала дүшен адама (шол санда хассалан яңы айңалып башлана-да) «Пыланың йүзүниң перси гачайыпдыр» диййәрлер.

Гелин-гызларымызың кәбири аша беземенлик эдип гөзеллик дережесине галжак болярлар. Бу-да ясамалыгың бир гөрнүшидир, үстесине-де бу мертебәни, дережәни, байлыгыңы мазамламакдан — мен-менликден башга хич зат дәлдир.

Ата-бабаларымыз: «Бедев жул ичинде, гөвхер күл ичинде белли» дийипдирлер. Аслында-ха адам гүмралыгы билен гөзелдир.

ЖЫНС ГУРБАТЫ

Адамларың даш сыпатының, гөрк-гөрмегиниң, гылык-хәсиетиниң, кадды-каматының, психикасының дүрли-дүрли болшы ялы, оларың несилден гелйән жынс укыбына гөрә хыжувы, жынс гатнашыгына болан ислеги хем дүрли-дүрлүдир. Шоңа гөрә-де эркек адамларың кәбири бу ише дийсең хөвесек, небисжең топулярлар. Аял машгалаларың кәбири болса әрсек болярлар. Адамларың башга бир топары айгыр эркеклере, әрсек аяллара гаранында, буише шейле улы әхмиет бермейәрлер; ягны өзлерини орта гүрпде алып барярлар. Адамларың үчүнжи бир топары, айратын хем аял машгалалар, жынс гатнашыгына хөвес, хыжув билен дәл-де, жынс боржы, ягны өзлериниң эркек я-да аял болуп ярадыландыгы үчин гатнашярлар. Адамларың бу топары ысңышмакдан о диен бир леззет алмаярлар.

Жынс укыбы, илкинжи нобатда, несле баглы боляр, хас догрусы ол несил ызарлаяр. Мундан башга-да адамың жынс небисжеңлигиниң агдык я-да аз болмагына чаганың гөйдүкмән, оңат өсмегине, экленмегине, нахарың ёкумлы болмагына, онуң белли бир када сал-

ныл, вагтлы-вагтында берилмегине), сакланышына (тербие берлишине), төверекде болуп гечйән затлара, олардан онуң догры я-да терс нетиже чыкарышына-да көп дережеде баглы боляр. Етгинжеклер сөйги барада язылан эсерлере, шол темадакы фильмлере дайсең үрҗи болярлар. Шейле китаплардан, кинофильмлерден галан тәсир хем оларын дуйгусыны ояряр. Адам агы-гараны сайгарып башлансоң, онуң өңүнде улы үнҗи пейда боляр. Огланжыкларың аладасы сүннет, гызларыңкы илкинҗи гиже, илкинҗи сапар... Шунуң асыл себәби хем кәбир адамларың агзыны салаҗан гойберип, чага тербиесине терс тәсир эдйәндигинден ыбаратдыр, ягны эркек огланжыклары көшешдирҗек болуп: «Гой, хонха сүннет эдйән адам гелйәр» я-да таргыныл «пыланысыны» дешдигим диййәрлер. Шейле ягдайда бу диңе гызларда дәл, эйсем огланларда-да хатда сада етгинжеклерде-де илкинҗи гиҗедәки, илкинҗи якашык җуда кын, агырылы процес ялы болуп, оларың аңына орнашяр. Шейле тербие кәбир йигитлерде соң, иш- хакыкатданам ерине етирилен соң мүнкүрлик дөредйәр, ягны оларда: «Бу нәме бейле ап-аңсат болайды, мениң аланым гызмыка берин?» диен пикир пейда боляр. Өйлененден соң шейле йигитлериң халы перишан боляр. Олар көп вагтлап, онуң шейле дәлдигине өзлерини ынандырып билмән, бөврүни диңләп гезйәрлер. Бу ягдай кәхалатларда, яңы башы бириген машгаланың даргамагына-да гетирип билйәр. Йигит өзүниң бимамладыгына диңе икинҗи гезек өйлененсоң дүшүнип галяр. Шейле йигитлер өзүниң дүшүнҗесизлиги зерарлы бигүнә машгаланы ил ичинде биабрай эденине өкүнип, өмүрбойы ичини тутуп гезйәрлер.

Илкинҗи гезегиң йигит үчин «кындыгы», гыз үчин җуда «эҗирлидиги» болгусыз гүррүңлер, агзы елли тәзе өйленен йигитлериң биринҗи гиже «кын болды» (яш-еленлер онуң себәбини аңшырман, «кын болды» меселесине өзүче дүшүнйәрлер) диймеси я-да гайтармаларын: «Чашырдырын, өзүмден гидипдирин» диймеси гызларда горкы дөредйәр, гөврели болмак, чага догурмак, олара улы хово болуп гөрүнйәр. «Пыланың гелни яш үстүнден гитди, пыланың чагасы терс гелипдир, операция эдипдирлер...» диен ялы сөзлер оларың хас җаң дегнасына дегйәр. Шейле гүррүңлерден гулагы кама-

та гелен оглан-гызлар, жынс гатнашыгына дурмуш барада өзлериче йүз дүрли нетиже чыкарярлар.

Бу ишиң аныгына етжек болуп көп ойланярлар, илкинжи гезек нәхили боляндыгыны оларың нәче дийсең билеси гелйәр. Эмма бу ишиң анытына етмек асла мүмкин дәл, себәби оны сопбаш, өзбашдак ерине етирип болмаяр, оңа ики жынсың хем гатнашмагы хөкман, үстесине-де, жемгыетде кабул эдилен дүзгүн-тертип, утанч-хая, гыз пәклигиниң белент тутулян мертебеси оларың өңүнде өр боюна галяр.

Ине, онсоң етгинжеклер, айратын хем гөзе гөрнен гызлар бу сырлы иши иң болманда дашындан сынламак үчин төверее огрын-дөгрын гөз гытагыны айлап башлаярлар. Бу ишден олар, ине шейле нетиже чыкарярлар: «Бу ишден адам-а дәл, асыл хайванларам гачян экен. Бу сынчылык яш-елеңлериң өнки ынамыны хас хем беркидйәр: гушларың мәкияны хоразындан гачяр, гечилер-гоюнлар, текеден гачып, сүриниң гүрмегине үряр, несил өндүрмек ислеги илкинжи гезек дөрән дулучлар эркек үстүнден дүшйәнчә багырып, улы гох турузяр»...

Өң бу ягдайы башдан гечирен гайтармаларың болгусыз гүррүңлери, гөрлен, сынланылан шейле затлар гызларың кәбиринде эрбет горкы дөредйәр.

Бу болса эрс-мерс болуп гелйән гөзе гөрнен гызларың мөвжәп галан дуйгы дамарларының бирбада бадыны ятыряр, кем-кемден болса оларда жынс гатнашыгына, шол санда эркек кишә болан йигренч дуйгусыны дөредйәр.

Муңа гарамаздан, өсүп барян беден, жынс сыналары өз талабыны гитдигиче гүйчлендирип уграяр, адамда жынс гатнашыгына болан хөвес, хыжув, ягны жынс небси артып башлаяр.

Жынс укыбы бабатда адамлар үч топара бөлүнйәр. Эйсем, шейле ягдай нәхили адамларда, ненеңси ягдайда дөрейәр?

Белли болшы ялы, жынс небси етгинжеклик дөврүнде эмеле гелйәр. Шу дөвүрде ишекчер жахылың я-да гөзе гөркүп, мәмелери төзленип угран гызың мәзлери (айратын хем жынс мәзлери) өсүп, сазлашыклы ишләп башлаярлар. Бу дөвүрде жынс гормонлары, нейрогормонлары ишленип чыкарыляр. Нетижеде оларың мукдары артяр. Бу процесиң тизлешмегине гөрүш, сызыш,

эшидиш сыналары, тен дуйгусы дийсен ичгин тәсир эдйәр. Бу девурде оглан-гызын ёлда-ызда душушмагы, саламлашмагы, месайы гүррүң этмеги олар үчин жуда якымлы гечйәр, хоштап бахар ховасындан дем алян ялы дуюляр. Оларын сеси бири-бирине асуда дандан ховасында янланан дутарын сеси ялы эшидилйәр.

Гыз сырдам йигиде, йигит гөрмегей, овадан нәтаныш гыза тотәнден габат геленде-де, назарлар каклышып, оларда хоштап дуйгы, гаршылыклайын ховес дөрейәр. Бу болса оларда жынс небсинин хәли-шинди оянып, гитдигиче гүйжемегине гетирйәр.

Жынс конституциясы — несилден гечиш укыбы янъяны айдышымыз ялы үч хили: гүйчли, ортача хем песлере бөлүнйәр.

Гүйчли жынс укыбы болан эркек огланларда жынс ховеси хас ир, яны 10—12 яшларында билдирип башлаяр. Шейле огланлар эййәм 12 яшынын ичинде дүйшүргәп шейтаны болуп уграярлар, гасыгына түй битйәр. Ол гитдигиче гүрелип, ёкарлыгына сүйшүп, соны дөшде жемленйәр. Түй кәбиринин ягырнысына-да өрйәр. Шейле огланларын эндамына битен түй өсгүн, иримчикден гаты боляр, шонуң ялы огланлары кемкемден сых-сых болуп дуран гаты, гүр сач-сакгал басяр.

Бейле дийилдиги, түйлек адамларын әхлисинин жынс небси гүйчли боляр дийилдиги дәлдир. Себәби кәбир миллетлер хем түйлек боляр. Мысал үчин, күрдлер, азербайжанлар, эрменилер, кавказда яшаян кәбир бейлеки миллетлер, түйлек, мунуң терсине газаклар, гыргызлар, монголлар ве бейлекилер кеселеч болярлар.

Жынс небси гүйчли эркеклерин төвресине гараныңда аяклары гысга, эгинлек, инче билден ашагы кичижик боляр. Шейле йигитлер, эгер гиже-гүндизин хасабындан алсан, 9-дан 18 гезеге ченли аял машгала янашып билйәрлер. Олар аңсат-аңсат көшешмейәрлер. Оларын физиологики көшешмек доври 50—60 яшдан соң башланяр. Физиологики көшешмек нәмәни аңладяр? Бу адамынын аял машгала янашмагыны кем-кемден сейреклэп-кадалашып, онун хепде-де 2—3 сапара гелмегидир.

Бу хили адамлар сейрек душяр. Айгыр адама эрсек аял душса машгала берк, агзыбир яшаяр. Эгер аялынын жынс небси пес, ол бу ише бипарх, совук-сала га-

райн болса, онда ол адамсының бу ише болан укыбыны хем эп-эсли дережеде песелдип билйәр. Шейле ягдайда эркек киши аялының дашындан өзүне «сырдаш» гөзлемели боляр.

Ортача укыплылык. Тебигаты шунуң ялы адамларда жынс хөвеси 14—16 яшларында дөрәп башлаяр. Шейле етгинжеклерде шейтаны болмак, онанизм билен мешгулланмак хем шу дөвүрде йүзе чыкяр. Жынс укыбы орта гүрпдәки адамларың эндамына түй селчең өсйәр. Шейле адамларың эсасан гасыгына, гөбегиниң ашагына түй битйәр. Оларың дөшүнде-де сәхелчежик боляр. Эмма ягырнысында екеже-де түй болмаяр. Сакгал-муртуның түйлери селчеңден мымыграк боляр. Бу топара гирйән адамларың сатаны, аяклары онуң бойна-инине бап гелйәр. Эркек адамларың бу топарының көшешиш дөври иррәк — 36—40 яш төверееклеринде башланяр. Жынс укыбы ортача йигитлер гиже-гүндизиң довамында аял машгала 4—8 гезек янашып билйәрлер.

Укыбы пес я-да салы говшак адамларың жынс хөвеси 17—19 яшда, кәбирининки хатда ондан хем гижрәк пейда боляр. Жынс укыбы пес адамларың айратынлыгы оларың дүйщүргәп, шейтаны болмаяндыкларындан ыбаратдыр. Бу топара гирйән адамларың эгинлери аялларыңкы ялы, кичиден гысык, отыръери улы, бутлары, балдырлары ёгнас боляр. Түй буларың диңе гасыгына битйәр. Оларың дөшүне, гөбек астына, ягырнысына түй битмейәр, сакгал-мурт селчең битйәр, хаял өсйәр, сачлары инчеден мымык боляр. Шейле йигитлериң аглабасы сатанлакдыр. Буларың жынс гатнашыгына болан хөвеси, хыжувы ёк диен ялыдыр, ягны олар гиже-гүндизиң довамында аял машгала бир, аңры гитсе ики ёла янашып билйәрлер. Шейле адамларың көшешмек дөври хас ир, ягны өйлененден соң бир йыла етер-етмез дөврүң ичинде пейда боляр. Бу ягдайдакы адамларың аялынданам, өзүнденем хич зады айып гөрмели дәлдир, себәби оларың гылык-хәсиетинде, өзүни алып баршында пейда болан өзгеришликлер (эркегиң бойны буруклыгы, бинамыслыгы, аялың кесеки билен арагатнашык ачмагы) тебигы процес эсасында йүзе чыкяр.

Шейле адамының аялы әрсек, адамкәрчилиги говы болса, әриниң жынс небсини артдырып, онуң ягдайыны эп-эсли дережеде говуландырып билер. Эгер аялы хем

өзи ялы бу ише совук-сала, хөвессиз гараян болса, үс-тесине-де бу тебигы процеси адамсының гүнәси хасап-лап, она сенригини йыгрып, онуң айбыны йүзүне басып дурса, онда эркегиң ягдайы хем ярамазлашяр, машга-ла лагшаяр. «Адамы адам эдйәнем аялдыр, оны гара ере сокянам аялдыр» диен ил ичинде йөргүнли сөз хем шу жәхтден айдылан болмагы әхтималдыр.

Жынс небси эркек адамларда 19 яшында етжек де-режесине етип, ол 27—30 яша ченли бир дуркунда сак-ланяр диен ялыдыр. Ондан анрык, ягны 30 яшдан соң жынс небси кем-кемден песелип башлаяр. Бу процес аялларда терсине, башда олар бу ише совук-саларак гараярлар. Яшы 30—35 төверееклерине етенсоң аял маш-галаның жынс небси мөвжәп башлаяр. Олар бу дөвүр-де жуда эрсек болярлар. Эркек кишиниң гурбуның па-явлап уграмагы аялларың кежебесини гаржашдыряр, оларың, сөзүң долы манысында, зехинини якяр. Ине онсоң аялларың әрине болан гызыгы песелйәр, янашык-дан канагатланып билмәнсоң, гыр какыны әри боляр. Эркек адамының жынс небсиниң песелип, аял машга-ланыңкының мөвжәп уграмагы машгалада агзалалык дөредйәр.

Машгалада шейле ягдайың йүзе чыкмазлыгы үчин аялың әринден 5—6 яш улы болмагы герек. Шейле бо-ланда эркек киши билен аял машгаланың жынс небсин-де чапраз гелйән дөвүр арадан айрыляр. Бизиң бу пи-киримиз билен окыжыларымызың кәбириниң разылаш-мазлыгы мүмкиндир. Олар аял машгаланың гөврели-лик, чага догурмак процесини энчеме гезек башдан ге-чирип, үстесине-де машгала кешгиниң аграмлы бөле-гининң онуң гердениие дүшйәндигини, нетижеде аял ада-мының эркек кишә гараңда хас ир гарраяндыгыны, сандан галяндыгыны, мунуң болса оларың жынс неб-синдәки чапразлыгы арадан айыряндыгыны тутарык эдинмеклери мүмкин.

Эгер ылмы-нукдайназардан серетсең бу бейле дәл-дир, себәби хер хили ягдайда-да аял машгаланың эгер онуң жаны саг болса 30—35 яшда «балы» гоялып, әр гадырыны билжек вагтыдыр. Эгер шу дөвүрде онуң зе-хинини якман, гөхи гелер ялы этсең, ол ишденем басыл-маз, хысырдыданам.

Мундан башга-да эркек адамларың тебигы кемчи-лиги, онуң ужыдының ужыпсызлыгы, кәбириниң небсине

жай дийип бизмен, аял машгаланы бу ише тайярламак, гыжындырыган иши башлап, сэкел салымда болдуме эт... мекли янашык махалында нэхили ягдайда аял машгала рахат; эркеге мажи (поза) болянлыгыны билмезлиги «Менки битсин, сенинки йитсин» ветирйэр. Бу месе лэни ики баш болуп чөзмек, яны нэхили ягдайда рахат болянлыгыны бири-биринден сорамак айны делдир, себэби бу иши бир адам дал-де, ики адам биледикде алып барар ахырын. Биледикде эдилйэн хер бир инде болшы ялы, бу иш хем ненечили болса макседа лайык болар. Шейле эдиленде бири венениш, бири кесенмэн, бу кийде тарапларын икиси хем лезет алар; оларда бири-бирине болан миннетдарлык дуйгусы дөрэп, агзалалык арадан айрылар.

Янашык нэхили ягдайда бержай эдиленде она гатнашянлар үчин рахат, жайлашыклы болар? Онун билен гызыкланмадык, ойланмадык адам ёк болса герек. «Ким гайыгыны сөер, ким куйкини» дийлиши ялы, бу иште хер кимин өз халаян ягдайы боляр. Бу меселе дурли халклар хем дурли нукдайназардан гараярлар. Шонун үчин хем бу барада белли бир зат айдып, шейле этсен гowы болар дийип кимем болса бирине маслахат берерлик ягдай ёк. Йөне хэзирки заманда өне сүрулйэн позаларын — эбетейлерин эсасыларынын кэбири барада дуруп гечмек артыкмачлык этмесе герек. Шейле эдилмеги дине яшлара, тэзе чатынжалара дэл-де, белким, жынс гатнашыгында бири-биринин гөвнуни гөруп билмейэн, олларын эбетейини долы эле алып билмедик улы адамлара-да хайры етер.

Аял машгаларын дуйгур сыналарынын ерлешйэн ери мензеш болса-да, оларын дуйгурлыгы дурли-дурли боляр. Оларын эсасы дуйгур ерлери чөммек билен уят дулесидир. Аял машгаланы гыжындырмакда, оны бу ише тайярламакда додак, дил, гулагынын ашакы юмшажык учжагазы, гөвус, онун эмзиги, кичи ве улы дылжыклар; яттырын богазы, гасыгынын төвереги, бутларынын ичи улы роль ойнаярлар. Мунун тэсин ери, аял машгаларын бу органларынын херсинин дуюш дережеси дурли-дурли боляр; ягны кэбиринин додагы, дили, ене биринин гулагынын ашакы ужы я-да бутларынын ичи йузи хас дуйгур боляр. Эркек адамлар, айратын хем тэзе өйленен йигитлер гелнинин ниресинин оны гаты гыжындырянлыгыны такыкламалыдырлар. Мысал үчин

аял машгаланың чеммегине дегрин, хыршан махалының ужыдың оңа көпрәк сүртелер ялы этмеян я-да аркан ятып, оны үстүнде атлайын отуртмалы. Шейле ягдайда аял машгала нәхили херекет этмелидигини хас говы билйәр. Эгер ол бу ягдайы бихаядык хасаплап, бейле этмекден боюн товласа, онда онуң өзүни аркан ятырып, оңа атланмак болар. Шейле ягдайда аял машгала ики аягыны гысып, олары жүп сакламалыдыр.

Эгер аял машгаланың уят лүлесине ужыт дегенде ол хас говы гыжынян болса адамсының ужыды хем ужыпсыз болса, сүртениш говы болар ялы, аял машгала арассажа мата бөлежиги я-да хаса (марлы) билен өзүниңкиң чыгыны айырмалыдыр. Шондан соң аркан ятып ол аякларыны жайжардяр я-да ёкардакы мысалдакы ялы аякларыны үзадып, олары жүп дурар ялы этмелидир, диңе шондан соң адамсы онуң үстүне атлайын отурып, хыршамага башлаяр. Шейле эдиленде (элбетде психологик йиргенч болмадык ягдайында) көпленч халатда аял машгала айыш алып, хейжана гелйәр.

Дашындан гөрәймәге гызларың учдантутма әхлиси улы хевес билен дурмуша чыкян ялы дуюляр. Бу асла бейле дәлдир. Адам өмрүнде бир гезек миессер боляп пурсата эйсем нәме үчин гызлар бихевес гадам басярларка? Бу совала жогап бермезимизден озал статистики маглумата йүзленелиң!

Башда гызларың диңе 15—20 процентя жынс хевесли, хыжувлы боляр. Оларың 10—15 процентинде бу хевес асла болмаяр. Галан 65—70 процентя аял жынслы боланы үчин, ил угруна, дурмуша чыкмалымыш дийип, эре баряр.

Мунуң эсасы себәби дурмуша чыкян гызларың агдабасы жынс гатнашыгында леззет алып билмейәрлер, ягны жынс йебси пес боляр я-да ол вагтындан хас гич ояняр.

Статистиканың хабарына гөрә, дурмуша чыкан гызларың 20 процентя 2—3 ай гечченсоң жынс гатнашыгы махалында оларың 40 процентя илкинжи йылың аякларына айыш алып билйәр. Аялларың 70 процентя бәш йыл яшашансоң, 80 процентя он йылдан соң әр гадырыны билип башлаяр. 20 процентя шол совуклыгына-да галяр.

Аял машгала тебигатың ярадан иң гөзел, иң нәзик махлукларының биридир. Аялларың, айратынам гелин-

гызларың йүреги юка боляр. Сәхелче зат оларың йүзүни сәхер вагты ачылан гызыл гүле дөндерип, сәхелчежик зат хем нур дөкүлип дуран йүзүни солан бәгүле мeңзедип, меңзини саралдып билер.

Аял машгалаларың айшы-эшрет ишине бипарх гатнашмагына дүрли-дүрли затлар себәп болуп билйәр. Шу бөлүмиң башында белләп гечишимиз ялы, оларың яшлыкда алан тербиеси, дашкы среданың тәсири, дүрли кеселлер зерарлы, дурмуша чыкан йигидиниң медениетсизлиги, гөдеклиги ве ене энчеме затлар эсас болуп билер.

Аял машгалаларың жынс хөвесини гачырян, оларың бу ише бипарх гарамагына гетирйән совук-салалыга ылмы дилде — **фригидность** дийилйәр. Бу ягдай гызларың бәшден бир бөлегине махсусдыр. Оларың аглабасы дога шейледир. Йөне бу ховплы, дүйпли кесел дәлдир. Аял машгаланың өвренишмеги, мәзлериниң ишлейшиниң кем-кемден кадалашмагы билен, бирки чага догландан соң оларың аглабасында совук-салалык өз-өзүнден айрылып гидйәр.

Аял адамының жынс гатнашыгында болан хыжувыны песелдйән башга бир кеселе **вагинизм** дийилйәр. Башда беллейшимиз ялы, бу тербийәниң, дашаркы среданың, билесигелижилик билен огланлыкда сынлаңылан затларың терс тәсири астында эмеле гелйәр. Шейле гызларың йүреги елленйәр. Шейле гыза өйленен йигидиң илкинжи гиже мазасы болмаяр. Себәби ол сәхел херекет этдиги гызың ут лүлеси жуда берк бүзүлйәр. Онуң бедени гатаяр, дамарлар чекип башлаяр. Уят лүле гуран санажың бужагына дөнйәр.

Вагинизм хем ховплы кесел дәлдир. Ол уят лүләң жуда дүйгур дамарларының гыжынмасы билен йүзе чыкян кеселдир.

Онуң ялы гыза өйленен йигит ховсала дүшмели дәлдир. Гетирилен гелниң ягдайы барада ата-энеңе, хоссарларына айтмакдан хем сакланмалыдыр, себәби онуң бу ишден пикирини совуп, хошамайлык, хошгылавлылык билен херекет эдип, сүйжи дил билен оңа хич хили горкулы задың ёкдугыны дүшүндирмек герек. Оны өмүрбойы аянда саклап, саянда саялатжакдыгына ынандыржак болмалы. Эгер хөре-кеше-де, ялбар-якарам нетиже бермесе, онда специалист-врача сала салмалы болар.

Илкинжи гижеде ёкарка кыбапдашрак ене бир ягдайың йүзе чыкмагы эхтималдыр. Кеселиң бу гөрнүшине ылмы дилде **коитофобия** дийилйәр. Коитофобия горкы, ховсала астында дөрейән кеселдир. Коитофобия вагтында дамарам чекмейәр, уят лүлесем бузулмейәр.

Дурмуша чыкан гыз йигит билен отурмакдан, гүррүң этмекден, хатда поса алышмакданам чекинмейәр, эмма жынс гатнашыгыны аламатландырян чалажа херекет эдилсе, ол гаршылык гөркезип, чапаланып башлаяр, бүкүшйәр, гейимини эллетмежек боляр, ики яна уруняр.

Бу ягдайда гыза хөре-көше, ялбар-якар билен чемелешмек герек. Аз зада гахар эдип, тасанжырамак, силтенжиремек я-да гөдек херекет этмек болмаз. Шейле эдиленде гызың йүрегине ел дүшүп, онуң дердиниң бетерлемеги мүмкиндир.

Коитофобияның мөврити вагинизминки ялы узак дәлдир. Онуң айрылып гитмеги үчин хөре-көше эдип, горкунч задың ёкдугыны гыза дүшүндирип, эмай билен херекет этжекдигиңе, ынжытмажакдыгыңа ынандырып чемелешмели. Илкинжи ёла янашанындан соң коитофобия ягдан гыл согрулан ялы айрылып гидйәр. Себәби, гыз өзүниң озалкы гөз өңүне гетириши ялы, бейле чыдамаз ялы агырыңың ёкдугына акыл етирйәр.

Эгер көре-көшә, ялбар-якара кес келләм баш бермесе, муны хем хаял этмән, врача гөркезмели болар. Шейле эдилмедик ягдайында ишиң соңы айрылышма барар.

НИКА

Ника сөзүниң манысыны садажа дилде беян этсең, бу никалашян ики тарапың матлап-максадының ил өңүндәки гөзден гечирилиши, онуң ресмилешдирилмеги диймекдир, себәби биника дүшүшик — жынс гатнашык асырлар довамында вежералык хөкмүнде адамлар тарапындан жуда берк язгарылып гелнипдир.

Ине, муна екеже бир мысал алалың. Шасенем билен Гарып бир-биреге ашык-магшук. Залым патышаның эхтинден дәнмеги билен ашык-магшуклар ызарланып башланяр. Ахырында болса Гарыбың ызына ит салып, юртдан чыкарып ковуп гойберйәрлер. Ашык-магшуклар айрачылыга дүшйәрлер. Йөне шол айрачы-

шык деврүнде патышадан гизлинликде олар бирек-бирек билен энчеме гезек душушярлар. Эсериң кәбир эпизодында болса, Шасенем өз ашык йигиди болан Гарыбы шол гизлин ягдайда бирнәче гүнләп, хатда хепделәп, айлап диен ялы, өз көшгүнде сакляяр. Шол деврүрде ашык-магшуклар бирек-бирек билен дүрли оюнлар эдйәрлер. Багың ичине гезеленч эдип, гүлшүп-ойнашярлар. Серховзуң башында дынч алярлар. Хатда коваланшып, кә гачышып, кә тутушып, гужаклашып, өпүшип, далашып ойнашярлар. Нәме, эйсем шейле ягдайда олара жынсы гатнашыгыны, ягны, эр-аяллык иши болан янашмагы бержай этмеклиге вагт болан дәлдир-өйдйәрсиңизми? Элбетде, болайдыр. Онуң ялы иши олар хер бир эдимде ерине етирип билердилер. Йөне, ёкарда белләп гечишимиз ялы, бейле ягдайдакы, ягны, биника иши ерине етирмеклик ол деврлерде өрән берк язгарылып гелнипдир. Асла адамлар оны дурмуша сыгмаян хадыса хөкмүнде кабул эдип гелипдирлер.

Ол бизиң хут бейлеки дессанларымыз болан Зөхре — Тахыр, Саятлы — Хемра, Ширин — Перхат, Лейли —Межнун ве ш. м. эсерлерде-де болан.

Межнун өз Лейлисиниң угрунда нәче чанавуллаяр. Лейлиниң дашында йөрите гойлан гаравулларың бардыгына гарамаздан, өз Лейлиси билен бирнәче гезек душушяр. Оларда бир жан, бир тен болмагы үчин бир гезег-ә дәл, онларча гезегем мүмкинчилик боляр. Эмма олар ол ишден дашда дуряряр. Хатда олар бир гезек жынс-жынссыз гиден чөллүгиң ичинде якичәк хем душушярлар. Йөне велин, оларың шол пурсатда-да бейле-бейле ишлер келлесине-де геленок. Олара бири-бириниң дидарындан дойса боланы. Бу иш хәзир хем жемгыет тарапындан язгарылып гелинйәр. Ине, шонуң үчин хем никалашмак, яшайшмагы, өмүр сүрмеги, машгала кешигини биле чекишип, несил өндүрмеги максат эдинен адамларың — эркек хем аял машгаланың жемгыет өңүндәки боржы хөкмүнде кем-кемден када гирип, дәбе өврүлипдир.

Никалашмак — тәзе гурлан машгаланы жемгыет өңүнде ресмилешдирмек ишине бизиң гөзүмиз халыс өвренишип гидипдир велин, ол адамзат билен биле дөрән ялы болуп гөрүнйәр. Ника, никалашмак энчеме деври, энчеме йыллары дәл-де, энчеме асырлары башдан гечирен процесдир, себәби бизе аял-эркегиң жынс арагат-

дашыгынын бар еринде ника-да белайналы яны болуп дуюляр. Эгер ол хакыкат йүзүнде шейле болуп, хәзирки заманда хеммеварандайын есен хер бир җемгыетде дине әр-аялын жынсы гатнашыгы айын гөрүлмейәр. Гайтам, ол хөкман ерине етирилмели кадалы иш хасапланяр. Никадан өң я-да биника гечирилйән жынс гатнашыкларынын хич бири хем адамлар тарапындан ыкрар эдилмейәр, бейле иши кануун хем ченаламаяр. Мунуң себәбини селжермекчи болсак биз тарыха—бир әрлилик, бир аялылык нетижесинде эмеле гелен машгаланың гелип чыкышына, онуң тарыхына гөз айламалы боларыс.

Тарыхчыларың такыкламасына гөрә, онларча миллион йылларың довамында маймындан азып, адам сыпатына гирип башлан ата-бабаларымызың дурмушы, яшайшы хәзирки заман адамсыпат маймынларынкыдан улы тапавуды болмандыр. Олар топарлара бөлүнип, айры-айры ордалар эмеле гетиришдирлер, хер орданың хем өз ёлбашчысы — ордабашы болупдыр. Шейле ордаларда жынс гатнашыгы битертип дүзгүнде алнып барлыпдыр, ягны чем гелен ислән билен, «баш-башка-да, жан-жана» болупдыр диен нетижә гелинйәр. Эмма жынс гатнашыгында кадасызлык, она дүйпден бипарх назар билен гарамак хич качан хем болмадык болса герек. Себәби орда дурмушында эмеле гелен дүзгүн-тертип онуң членлеринин әхлисиниң шол бир хукукдан пейдаланмагына мүмкинчилик бермәндир. Мысал үчин, ордабашы топардакыларың хайсысының яныгна, ислән вагты барып билмек хукугындан пейдаланыпдыр. Ордабашы ёк махалы топарың бейлеки эркеклери бу хукукдан пейдаланып билипдирлер, йөне дүзгүне салынмадык шейле гатнашык меселесинде чесил өндүрмек везипеси бойнуна атылан аялларың бу важып везипәни ерине етирмек ишинде кем-кемден мүмкинчилиги чеселипдир.

Адам сыпатына гирип башлан маймынлар дик галып, ики аягың үстүнде йөрәп башлансоңлар, ав этмәге, эт иймәге башлапдырлар. Эклене гүзеран жуда кынлашан вагтлары шейле ордаларда уруш, өлүм болупдыр. Мунуң шейледигине археологлар тарапындан газув — агтарыш ишлери вагтында тапылан келлечанакларың зепер етен ерлери — довук, енжиклер долы гүвә гечйәр. Ики машгалабашлы (әр-аялы) машгалаларың

йүзе чыкмагы орданың дүйпден гырлып, ёк болуп гитмегиниң өңүни алыпдыр. Себәби озал орданың әхли эркеги тарапындан хорматланылян, «элъетмез» шаха хасапланылянларың хәли-шинди дыллыгы чишип, порсы якымсыз ыс эмеле гелер экен. Бу ягдай кем-кемден хер кимиң өзүне мынасып тай сайланмагына ёл ачыпдыр дийип тарыхчыларымыз чак эдйәрлер.

Тарыхчыларың беллейши ялы, гечмишде көпаяллылык, көпәрлилик, топарлайын эр-аяллык гатнашыклары хем болупдыр. Бу ягдайда аяллар топары билен эркеклер топары айры яшап, оларың хер хайсысы топарың бәхбиди үчин өз везипесини ерине етир экен. Мысал үчин, аяллар топарында болянлар, несил өндүрмели, чага тербиелемели, нахар-шам тайярламалы, арассачылыгы сакламалы, хожалыга серенжам бермели ве бейлеки ишлери этмели болупдырлар. Чагалар етгинжеклик дөврүне ченли аяллар топарында сакланар экен, соң огланлар эркеклер топарына гечирилипдир, гызлар болса аяллар топарында галыпдыр.

Вагт гечип, тайпалар бири-бириңден четлешдигиче душманчылыгын артяндыгына адамлар төз етирипдирлер. Шейлеликде, илкибашда, топарда жынс гатнашыгы мүмкин болмадык махалында бейлеки тайпалар билен гатнашык этмәге ругсат эдипдирлер. Дүрли топардан болан адамларың жынс гатнашыгы шол эйямың, илкинжи нобатда, өңе сүрйән талапларыны өдәп башлапдыр. Ягны, олардан акыллы-башлы, сүңкбашы, даяв ири, пәлван сыпат чагалар өнүпдир. Ылым, шейлеликде, кем-кемден тире-тайпалар эмеле гелипдир диен нетижә гелйәр.

Тире-тайпаларың эмеле гелмеги билен бирликде жынс гатнашыгыны кадалашдырмак ишине үнс берлип башланыпдыр. Эмма муңа никалашмак иши долы ёла гойлупдыр дийип дүшүнмек болмаз.

1793-нжи йылда француз революциясы эркек кишилер билен аялларың денхукуклылыгыны адамзат тарыхында илкинжи болуп жар этди. Никалашянларың ики тарапының хем разылыгы, ника бозмагың кадалары бу кануна гиризилипди, никалы, биника өндүрилен чагаларың аратапавуды ятырылярды. Эмма француз революциясының бу газананларының өмри жуда гысга болды. Ол 1794-нжи йылда контрреволюцион гүйчлер тарапындан ятырылды.

Гелиң, биз шу ерде ене-де бир зат хакында дуруп гечелиң. «Биника доглан», «Чөпдүйби», «Атасы нәбелли» диен ялы ве шуңа меңзеш бирнәче сөзлери ислесең-ислемесең хәли-шинди эшидип дурандырыс.

Адамлар биника догрaны хем, онуң чагасыны хем каламаярлар. Биника доғуряңлары дөвлетем халап баранок. Йөне оларың чагалары дөвлет тарапындан гөзегчилиге алыняр. Өнат идегде йдедилйәр. Хатда шолар ялыларың ташланылып гидиленлерине хоссар чыкыляр. Олар чагалар өйлеринде эне-аталы чагаларың дениңде тербиеленйәрлер. Окап, билим алып, хунәр өвренйәрлер.

Обамызда Хожамырат ага Сары диен бири хакында гүррүң чыкса:

— Онуң билен бир табакда отурып чөрек иймегем дүрс дәлдир — диерди.

Нәме үчин?! Себәби, ол Сары дийлен адам биника догланмышын. Хожамырат аганың гүррүң бермегине гөрә, юрдумызда Октябрь революциясындан öзал Сарының какасы дийсең жалатай болупдыр. Ол бир гүн бириниң дулунда отуран гелнине «ашык» боляр-да, оны атың өңүне басып гайдяр. Яшулулар онуң бу эден ишини язгаряр лар. Моллаларам онуң эден ишиниң телекдигини айдып ника гыймаярлар. Жалатай адам болса өзүңизе белли. «Ника гыймасаңыз терсиңизе гыйың, гөрелиң, никасыз яшашып болмаярмышмы, эйсем?» дийип, ника-бейлеки гыйдыржагам болман онуң билен яшашыберипдир. Ана, гөвнедилмән атың өңүне басылып гайдылан гелинденем шол Сары диен адам дүнйә иненмишин...

Догры, Хожамырат аганың ол гүррүң берйән вакасы көне, агыр дөврүң, гүйч-гүйч етениң дөври болан. Йөне бизиң шу гүнки гүл ялы дурмушымызда-да биника чагалар хем дүнйә инмән дуранок ахырын. Элбетде, оларың көпүсиниң еңлес гызлар тарапындан дүнйә инйәндиклери окыжы көпчүлигине дүшүнүкли болса герек.

Хәзир юрдумызда дөвлет тарапындан ресмилешдирилйән никаларың аглабасының ики тарапың хем разылыгы эсасында гечирилйәндигини социологики барлаглар субут эдйәр. Эмма юрдумызың гүнортасында ерлешйән Орта Азияда ве Газагыстанда ника меселесинде (айратын оба ерлеринде) көне билен тәзе хенизе-бу

түне чевли «жылав» дешлэп гелйэр дийсек ялңышмарыс. Оба ерлеринде, кәхалатларда шәхерлерин кәбиринде-де ника эдил бир асыр мундан озалкысы ялы көне дэп-дессур эсасында алнып барыляр. Йөне бу дэссура хем аз-овлак дүзедиш гиризипдирлер, ягны озал гелин гелен гижеси өйленйэн йигидиң ата-энесиниң өйүнде олара ника гыйларды. Ника гыйдырмагын хем өзболушлы дабарасы боларды.

Ника гыймак ватты голайлашдыгыча аял-гызлар тебил тапарды. Оларын бири сүйжүлик сувы — табакларда шербет эзерди. Ене бири улудан-улы гайчы гөзлегинде ики яна ат саларды. Хемме зат тайяр болансоң, йигит билен гелни ника гыйылжак жая алып барардылар. Бу ерде молла, ики саны пыяда казы, эли улы гайчылы уч-дөрт саны аял, гелниң элтилери ве бейлекилер боларды.

Ника гыйылмазындан озал, өйленйэн йигитден хем, дурмуша чыкян гыздан хем буише шаят хөкмүнде, ягны разылык билен бириниң өйленйэндигине, бейлекисиниң дурмуша чыкяндыгына кыямат шаяды хөкмүнде өзүниң векилчилигини киме берйэндигини сорардылар. Молланың «оглаылык векилчилигини киме бердиң?» диен сорагына оглан өз үстлерине абаныл дуран пыяда казыларың, ягны хакыкы казы дэл-де, шу ердэки жемагатың ника гыйылянча шейле везипэни ерине етирмеги ынанан адамсының бириниң адыны тутарды. Шейле совал-жогап уч ёла гайталаняр. Мундан соң шейле совал гыза йүзленилип берилйэр. Ол хем пыяда казыларың бейлекисиниң адыны тутяр. Көпленч халатда бу ягдай дурмуша чыкян гызы алжырадяр, себэби ол хэзир ят ерде отыр. Төверегиндэки адамларың хич бирини хем тананок, үстесине-де башына атылан күртәниң якасыны галдырып, төверегине серетмэге-де, адам йүзүни селжермэге-де хакы ёк. Шейле ягдайда гыз яйданяр, геплемежек боляр (белкем, ол гыз векилчилигини бермэге нэразыдыр, белкем оны дурмуша чыкмага межбур эдендирлер). Шейле ягдайда огланың еңнелериниден бири оңа көмеге гелйэр: «Пылана дийэй!» дийип, гелниң гулагына пышырдаяр. Бу ягдайың хас узага чекйэн халатлары хем сейрек болмаяр. Себэби ики тарапың хайсы хем болса бири разылык бермесе молланың ника гыймага хакы ёк.

Бу шеригат тарапындан гөз өңүнде тутулан, меж-

үр этмәниң, сынайынылыклы бир горнүши болса ге-рек, себәби өз өйлеринде ата-энесиниң, доган-гарында-шыныц, иң болманда еңнелеринден бириниң янында нә-разылыгы бәрада дил ярып билмедик гыз, той тутулып, гелналжысы гелип, өзи баржак ерине әлтиленсоң, ят обада, ят адамларың арасында күртәни серип, молла-ның гарагына гарап: «Ёк, мен гыз векилчилигими хич киме-де беремок, мен оны өзүм алып баржак. Мен бу йигиде дурмуша чыкмага «Разы!» я-да: «Дәл!» диймә-ге хет эдип билмежеги хак.

Эртирки гүнден башлап әлтиҗи болжак адам гу-жаклап, ялбарып отурансоң, ахыры гызың сандырап чыкян сеси эшидилйәр.

— Гызлык векилчилигими..

Ол ене дымяр, әлти болжак гыссаяр.

— ...пылана бердим...

Гызың сеси эшидилмәнсоң молла, пыяда казылар, жогабы әнче гезек гайталадып, күртәниң ашагындан чала чыкян сеси эглип диңлемели боляр лар. Ахыры гы-зың «разылыгыны» эшидип, молла ерине гечип, аяк үстүнде дуряр. Пыяда казылар хем бу дәбе эерип оны гапдаллаярлар. Молла ника гыймага ругсат сорап, пы-яда казылара тайлы гезек середйәр. Олар баш атяр.

Молланың өзүне дүшнүксиз дилде: «Алланың ады билен башлаян бу ишче-е... «диймеги билен ника гыйыл-ян отагың дөрт бурчунда дуран дөрт аял етишибилди-гинден улы гайчылары шакырдадып башлаярлар (көне дүшүнже ырыма гөрә, олар оглан билен гызың арасы-на чөп атмага гележек шейтаның ганатыны, олары баг-лап билэйжек бет пәл адамларың данысыны гыркяр-мышлар).

Гайчыларың шакырдысының арасы билен молланың сересаплык билен (бирден ялңышаймазлык үчин) айд-ян сөзлери эшидилйәр: «...мениң бу бенделере этжек арзувларымы шейтан агзымдан алмасын...».

Молла яшлара ак ёл, узак өмүр, агзыбирлик, була-ры пербердигәриң өз пенасында аман сакламагыны ве ш. м. арзув эдйәр. Пыяда казылар ника гыймага гат-нашып (ягны никаның гыйлышына дик дуруп, эсеван болуп), хәзирки дилде айтсак онуң жуда «демократик» ягдайда гечендигине гүвә боляр лар.

Мундан соң, молла янындакы пыяда казылары би-лен отагдан чыкып гидйәр. Гезек аяллара берилйәр.

Олар гелни ятжак жайына алып барярлар. Яшлар жа-
да жем боляpлар. Өйленйән йигидиң дең-душлары ол
тәзеден гейиндирип, бу отага алып гелйәрлер. Айлл
өйленйән йигит билен дурмуша чыкян гызын үст
ёрган (одеял я-да башга бир зат) атып, огланын ен
леринден бири, болмаса беемчи аяллардан бири олар
эл алышдыряр, ёрганың ашагында отуран яшларың э
нине тайлы гезек эли билен какып:

«Ак-гөк гейдирме,
Арпа чөрек ийдирме,
Атызла гапдырма,
Тойнакла депдирме...»

дийип, аяллар тарапының йигиде эден табшырыгыны
жемагат өңүнде беян эдйәр. Бу табшырыкдан соң, дең-
-душларының өйленйән йигидиң жуда булашдырылып,
чигин-чигин дүвлен гушагыны чөздүрип я-да мәкәм до-
лак доланып зорлук билен гейдирилен әдигини чыкар-
дып, гызы сынагдан гечирйәрлер. Эгер гыз дырнагына
башартмадык чигинлери диши билен чөзүп, зорлук би-
лен гейдирилен әдиклери силкип алып гапдала ташлай-
са, аял-гызлар хешелле какяр. Өзлериниң яп-яныжа
берен весъетлерини бозмага межбур эденлери сайгыла-
мак үчин йигидиң элине гамчы тутдуярлар. Әхли ки-
ши гапа тарап энйәр. Йигит гамчыны айлап хас «өте-
рәк» гечeнлери, беззатлары сайгыламага чалышяр.
Отагда аз салымлык гүлки, гыкув болуп, ол сув ичим
салымда-да көшешйәр. Шейле пурсатда гамчы «иен»
йигит гынанмаяр, себәби ол тоюн өзболушлы шагаланы
ахырын.

Бу соңкы дессурлар хәзир хега-да бир ерде болай-
маса галышыпдыр. Шәхерде, шәхеряка обаларда, рай-
он меркезлеринде ника көплеңч той ериндeн башга ер-
де. хатда башга обада гыйлып, сoн гелин алнып гелин-
йәр. Шейдип, бир ай мундан озал ЗАГС-дан гечен яш-
лар формал ягдайда икинжи гезек никалашмалы бол-
ярлар.

Шейлеликде, көнәниң өз орнуны тәзә аңсат-аңсат
бересиниң гелмейәндиги, онуң вагтал-вагтал мөвжәп
дурмуша тәзеден орнашмага дыржашяндыгы аян боляр.

Никалашмак бу тарыхы тайдан эсасландырылан,
ыкрар эдилен, эркек адам билен аял машгаланың өз
бири-бирлерине, чагалара болан багланышыгының,

эрагатнашыгының, жемгыет тарапындан кадалашдырылып гелнен формасыдыр. Никалашмагың юридики, хукук тайдан әхмиетиниң улы болмагы хөкманыдыр. Шонуң үчин хем бу иш йөрите дөвлет эдарасының — ЗАГС-ың ыгтыярына берилйәр. Биле яшашмага, шол санда аял-эркек хөкмүнде биле яшашмага өзара разылашып, бу иши дөвлет эдарасында — ЗАГС-да ресмилешдирилмесе, шейле адамлар ата-энелик хукугындан пейдаланып билмейәрлер.

Никалашмак үчин өйленжек йигидиңем, дурмуша чыкжак гызыңам (белли бир яша етенсоң — Түркменистанда яшаянлар үчин кәмиллик яшы — 17 дийлип ыкрар эдилди) мейлетин разычылыгы герек. Никалашмак ишине үчүнжи бир адамың (огланың я-да гызың доган-гарындашларындан бириниң, шол санда ата-энесиниң-де) гаршы чыкмагына канун ёл бермейәр. Барды-гелди никаны баша бардырмазлык максады билен гызың я-да огланың үчүнжи бир адамының, шол санда хоссарларындан кимем болса бириниң херекет этмеги женаят ишиниң гозгалмагына гетирип билер. Бейле дийилдиги тәзе дурмуш гуржакларың ата-энесиниң, хоссарларының бу ише асла дахылы болмалы дәлдир дийип дүшүнмек болмаз. Ата-эне өз еринде, доган-гарындаш өз орнунда баш бирикдирҗеклере той, тоя тайярлык, оны хачан, хайсы гүнде этмелидиги, тоя кимлери чагырмагың хөкмандыгы ве-ш. м. барада маслахат берип билерлер. Йөне баш бирикдирмеги йүрегине берк дүвен яшлар билен эдилен гүррүңлериң, олара берлен маслахатларың хич биринде оларың йүрегини булап, араларына чөп атып билжек эхең дуюлмалы дәлдир.

Канун психики тайдан нәсаг, кемакыл адамларың никалашмагына ёл бермейәр. Никалашмак үчин пәсгел берйән бу ягдайың юридики тайдан эсаслы болмагы үчин, ягны онуң (өйленйәниң я-да дурмуша чыкяның) дурмуша укыпсыздыгыны субут эдйән эсас болмалыдыр. Бу иши болса дине суд кесгитләп билйәр. Ата тарапынданам, эне тарапынданам гандүшер гарындашлыгы болан доганларың уялары билен, шейле хем огуллык алнан оглан билен огуллык алнан гызың арасында ника баглашмага канунда ругсат берилмейәр. Эдил шунуң ялы энебир атабашга я-да атабир эне башга догандара-да ника дүшмейәр.

Шейле гадаган этмелер медицина нукдайназарын-

дан (никалашянларың бәхбиди аралып) гаралың, медики — биологик эсаслара эсасланылып, кануна гириЗилйәр. Мунуң асыл себәби хем психики кеселлериң кемакыллылыгың несил ызарлаяндыгындан ыбаратдыр. Мунуң шейледиги, көпленч гандушер гарындашлардан өнен чагаларда эмеле гелйән гемофилиядыр (ганың суваматы нетижесинде эмеле гелйән кесел). Шейле кеселе дучар болан адамының сәхел ери сыпжырыяса-да онуң ганыны саклап болмаяр. Бу бабатда бизиң эрамыздан озал барып IV асырда мусайыларың дурмушыны дини эсасда дүзгүнлешдирен Тевратда хем айдылып гечилйәр. Онда сүннет эдилен чагаларың ганыны саклап болмаяндыгы барада ятланып гечилйәр. Бу кеселиң дине энеден чага гечип билйәндиги барып, шол махаллар хем адамлара аян экен.

Африкада яшаян кәбир тайпаларда гандушер гарындаш билен никалашмак йөргүнли дәп-дессура өврүлип гидипдир. Шейле машгалалар билен адыбир гарындашларна эмеле гелен машгалаларда өнйән чагалар деңешдириленде, гандушер машгалаларда эмеле гелен чагаларда шизофрения кеселиниң (дәлиремәниң агыр гөрнүшлериниден бири) хас агдыклык эдйәндиги аныкланылыпдыр. Хакыкатдан хем доган, доганоглан (түркменлерде дайы-егенем), доланнлар ялы гандушер гарындашлар баш бирикдирселер, олардан кемли, етмез чагалар эмеле гелйәр.

Гандушер гарындашлык нәче якын болдугыча, шонча-да несил ызарлаян кеселлериң ховпы артяр. Никалашан гандушер гарындашлардан эмеле гелен машгалаларың ягдайы барланылып гөрленде, шейле машгалаларда өли догян, чага айрылмагың сейрек болмаяндыгы, дири доганларының болса чагалык, етгинжек йылларындакы өлүм-йитими адыбир гарындашлыгы хем болмадык машгалаларда өнен чагаларыңкыдан ики эссе көпдүги әшгәр болды. Несил ызарлаян кеселлерден ган кесели, чага шеллиги, догабитди кемакыллык, керлик, сокур көрлүк, өнелгесизлик ялы энчеме кеселлер гандушер гарындашларың машгаласында хас көп душ гелйәр.

Шейле ягдай барасында Европа шаларының дурмушындан алнып, топланылан материаллардакы делиллер мунуң шейледигине хас айдынлык билен гувә гечйәр. Европа шалары дине бир шазадалары өйлендирмек я-да

ша гызларыны дурмуша чыкармак аладасыны эдип онман, вагты гелип тагта чыкжак шазадаларың ганының пәклиги (аслының арассалыгы) барада хем чуңкур ойланмалы болупдырлар, хас догрусы, ша неслиниң ганының гарамаягынкы билен гатышмазлыгының хем аладасыны этмели болупдырлар. Ине, шонуң үчин хем гандүшер гарындаш шазадалар никалашмалы болупдырлар. Оларың кеселлериниң гелип чыкышыны өвренен генетиклере шазадалар машталасында несил ызарлаян кеселлериң энчемесиниң йүзе чыкып башландыгыны такыкламак башардыпдыр.

Шейле ягдай Түркменистанда яшап гелйән кәбир түркменлешен халкыетлериң арасында хем душ гелйәр. Никалашмак яшларың (айратын хем йигит тарапын) аслыны селжермек хениз-бу гүне ченли довам эдип гелйәр. Айратын хем өвлатлар («аслы пыгамберлер небересинден хасапланыляанлар») гарамаяклар — «иглер», «гуллар» билен гуда болмакдан чеке дурярлар. Олар өз бири-бири билен гуда болуп, гандүшер гарындаш яшларың башыны чатярлар. Ине, шонуң үчинем шейле дәбе эерйәнлериң арасында несил ызарлаян кеселлер аз болмаяр.

Доганогланлары я-да якын гарындаш болан бири-бирлери билен бирлешдирип, әр-аял болуп яшамаклыга нәмелер итергилейәркән? Бирек-бирөге болан сөйгимикә? Болуп билмеги мүмкин. Йөне онуң өрән сейрек ягдайда болуп билмеги эхтималдыр. Онда олары бирек-бирек билен никалашмага, машгала гурмага нәме межбур эдип билер?! Көпленч халатда адамлар оны өвнүк тире-тайпачылыгың үстүне атжак болярлар. Догруданам, биз хернәче гынансак-да, бизиң шу гүнлерки девримизде-де «иг-гул», «өвлат», «гарамаяк» ялы болгусыз затлары селжеришип йөрлер. Шоларың гарамакдан өзгелери өзлерини өвлат хасап эдйәрлер. «Иглер» болса өзлерини ганы арасса, атны гарнувсыз хасаплаярлар. Онсоң «иглер» өз гызларының «гула» дурмуша чыкмагына кес-келләм гаршы болярлар. Өзлерини «өвлат» хасап эдйәнлер болса гарамаяк халка шейле боляр. Ине, онсоң олар шейдип, өз гызларыны дурмуша чыкаранларында дине өз якынларына, ковумдашларына чыкарярлар.

Якын гарындашларының, доганогланларың бири-бири билен никалашмагында дургунлык йыллары хем

улы роль ойнады. Көп ерлерде, ягны, колхоз-совхозларда, завод-фабриклерде ишлер өз акымына гойберилди. Хер ким әйен ялы эли етен еринден дөвлет задыны дагадып байлык топламага башлады. Көп кишилере ол башартдам. Сусагын сапына эли етенлер месликде яшап, ислән гызларыны галыңа сатын алып башладылар. Кәхалатларда шолар ялыларың яшларын сөйгусине писинт этмедик вагтлары-да болды. Догры, огулларына байрынып онуң ялы херекет эденлериң пажыгалы вакаларынын үстлерем ачылды.

Хеммә душнукли болан гүррүңи узалдып отурмалың. Әхлимизе мәлим болшуна гөрә шол дургунлык йылларында ене-де гарамаяк халка агыр дүшди. Олар гелин эдинжек болуп, галың топламан үстүнде агыр дертлере улашдылар. Көп ерлерде галыңа гурбатлары етмән якын гарындашлар билен гуда болдулар. Онуңам дүйп себәби, олар бири-бирлерине агыр галың салмага эжап эдип биленокдылар. Бирек-бирек билен аркалашярдылар. Йөне, шонда шейле яш чатынжалар эмеле гелен-леринде олар өңдәки чага хеләкчилигине душурян кеселлер барада пикир эденокдылар.

Никалашмак меселесинде дөвлет кануңлары адамының меңзине (ол акмеңизми, сарымеңизми я-да гарамеңиз), миллетине, динине әхмиет бермейәр.

Канунда никалашмага демократик эсасда долы хукук берлиши ялы, айрылышмага-да ругсат эдилйәр. «Эгер дине сөйшүп никалашмак ахлага лайык ника боляи болса, онда дине сөйгини өзүнде довам этдирйән ника ахлага лайык ника болуп галяр. Эмма индивидуал аял-эркеклик сөйгүсиниң довамлылыгы дүрли индивидлерде, ылайта-да эркек кишилерде өрән дүрлүдир ве барды-гелди сөйги дуйгусы бүтинлей гутарайса, ол сөйгини тәзе бир хыжувлы сөйги гысып чыкарса, онда талаклашмак әр-аял үчин хем, жемгыет үчин хем хайырлы боляр. Йөне адамлары талаклашмак процесиниң бигерек зибилиниң ичи билен гечмек зерурлыгындан халас этмек герек»[1] дийип, Ф. Энгельс белләпди.

1965-нжи йылда ника бозмагы чекелешикли чылшырымлашмалардан халас эдйән тәзе канун кабул эдилди. Аял машгаланың геврели вагты, чагасы хениз

---

[1] К. Маркс Ф. Энгельс. Сайланан эсерлериниң II томлугы, Ашгабат, 1960, 2-нжи том, 249-нжы сах.

бир яшына етмәнкә онуң өзи разылык бермесе, ника бозмак барада меселе гозгамага онуң адамсының хакы ёкдугы барада хем кануңда ныгталяр. Өзара разылашып барлышан, эмма никасыны регистрация этдирмедиклериң әр-аяллык хукуклары ве борчлары барадакы меселелере ЗАГС-да середилмейәр.

Өңки СССР-иң статистики дөвлет комитетиниң берйән маглуматларына гөрә, хәзир хер йылда никалашянларың үчдең бирине голайы айрылышяр. Соңкы илат язувының маглуматларына гөрә, илатың баш санының өсүши хем хасаба гиризилип, 1970-нжи йыл билен деңешдириленде әр-аял болуп яшаян жүбүтлериң 4-процент өсендиги такыкланылды. Мунуң шейле боляндыгының себәбини, элбетде; хәзирки дөвүрде машгала члеңлериниң жан санының орта хасабының азлыгы билен, окувларың мөхлетиниң узалдылмагының, кәбир адамларың «энтек дүнйәниң эшретини өзүмиз берип гөрели!» диен пикире гуллук эдип, чага өндүрмекден чеке дуряндыгы билен, галыберсе-де, юртда яшайыш-дурмуш коммунал шертлериниң (ылайта-да дургунлык йылларында) ярамазлашандыгыды, мунуң болса машгала агзалачылыгыны дөредйәндиги, несил өндүрмек, оны тербиелемек ишини кынлашдыряндыгы билен дүшүндирсе болар. Йөне машгала члеңлериниң санының кемелмегиие әр--аялың ника бозмагы нетижесинде оларың жынс гатнашыгының арасына эп-эсли вагт дүшйәндигиниң себәп боляндыгыны унутмалы дәлдирис.

Статистик маглуматлара гөрә, мадды тайдан өзүни онарян аяллар айрылышманы, ника бозманы хич затча гөреноклар. Шейле аялларың кинотеатрларда, телевизорда гөркезилйән фильмлере томаша эдип, ондакы хожалык ишлерине көмеклешип йөрен эркек кишә сыны отуряр. Оларда кем-кемден өз адамсы хем шолара меңземелидир, нәме үчин ол «түр-отур керсен гетирим» болмалы дәлмишин. «Эйсем мен ондан аз газанч эдйәнми» диен ялңыш пикир дөрейәр. Ягны, шейле дүшүнжә эерйән аяллар А. С. Пушкиниң «Балыкчы ве алтын балык хакындакы» эртекисиндәки кемпир болмагың күл-күлүне дүшйәр. Ника бозулмагына себәп болан аялларың аглабасының соңкы ыкбалы шол кемпиринкә кыбапдашам боляр.

Бу дүшүнжесизлигиң соңы иру-гич дава-женжеле язяр, себәби «өзүни онарып» башлан аялың гыйгы ажа-

яр, пикирлиси артяр, ол «хэкимиет» башына гечмэге жабэ салып башлаяр. Эгер шейле ягдайда оларың ол бирине эклижик этеемек боланок, беверине тутяр. Ине онсон гапыдан геленде сэхелчежигем болса ишиңи ачык йүзе, мэхре гарашян эркек киши босагадан әтдессине аллайжы назара, йыгрылан сеңриклере, гыталап атылян теенели сөзлере... габат гелйэр.

Шейле ягдай кэбир машгалаларда бир гүн дэл, ики гүн дэл, айлап, йыллап гайталаняр, бу болса, элбетде, эркек адамының деңнасына дегйэр. Ол бу ягдайдан чыкалга гөзлейэр, гүндиз ишдэден, гиже укудан кесип йэр, болмаяр. Ахыры хем араклы чүйшэ эл узадяр. Бир бүлгүр арак онуң йүрегини кешешдирмэн, көрэп дура машгала көзүниң үстүне бензин болуп дөкүлйэр. Ине шу ерденем агзалалыгың, бирек-бирге болан йигренжиң — они дүшнүксиз, соңы пажыгалы, айылганч машгала давасы башланяр. Бу даваның (эгер эркек адам жуда эсерденлик эдэймесе) иң соңы ЗАГС-да гутаряр. Ине, шонуң үчин болса герек, соңкы вагтларда аялына талак хатыны бермэге «гөвүжен» эркек кишилер дэл-де, эрине талак хатыны бермэге хөвесек аялларың саны хас агдыклык эдиң уграды.

Никаның бозулмагы довлете, машгала мадды, моральтайдан улы зыян етирйэр. Ата-энэниң айрылышмагы, илкинжи нобатда, чагаларың рухы дүнйэсине зарба уряр. Шейле ягдая дүшен чагалар атаны я-да энели етимдиги үчин хер эдимде кемсиийэр, оларың сүстүпес, эгни эгсик, бойны бурук боляр. Ата-эне мэхринден ганмадык, агзалалыгың салан айралыгына гейдүген чагаларың хэсиетинде дүрли кемчиликлер йүзе чыкып башлаяр. Айрылышан аталарың 80 процентиниң чагасыны тербиелемекде-де, оны өсдүрип, иле гошмакда-да алимент төлемекден башга битирйэн гошы ёкдур. Эмчеме ылмы-барлаглар атасыз өсйэн чагаларың аглабасының куйли, гарасоймез, дымма, кесир, күмсүк, ялавчы, дава-женжелчи болындыгыны субут этди. Шейле чагалары эклэп-сакламак, кемала гетирмек, окатмак, адам эдип етишдирмек жемгыете-де, довлете-де енил дүшмейэр.

Бизиң пикиримизче никалашмага 16 яшда ыгтыяр берилсе ол хас гөвнежай болайжак ялы. Себэби, биринжиден ол яшлары пысеры-пыжурлыкдан горап саклажак. Икинжи бир тарапдан болса, яш гелне гелен өйү-

ниң ады билен гирип, күйи билен чыкар ялы ягдайда гербинелемәге оңайлы тәсири етжек.

ИЛКИНЖИ ГИЖЕ

Илкинжи гезек, илкинжи ёла, илкинжи сапар... Буларың хеммеси хем илкинжи гезек дурмуш тәсинликлериниң тәзе гапысыны ачяр, адама тәзе-тәзе затлары сынламага, ондан хер кимиң тебигатына — укыбына гөрә нетиже чыкармага, дүнйәгарайшыны гиңелтмәге, леззет алмага мүмкинчилик берйәр. Илкинжи гезек сыналйылан зат я-да дурмуш ёдасында илкинжи гезек эдилен әдим адамда өзболушлы тәсир галдыряр, ол онда гең, тәсин, ажайып дуйгы дөредйәр. Мысал үчин, чага дурак-дурак болуп билени үчин, илкинжи гезек тагашыксыз әдим әдип билени үчин, илкинжи ёла кәбир сөзлериң башыны чала чатып билени үчин я-да илкинжи ёла чагалар багының, мекдебиң босагасындан әтләнде онда чәксиз хөвес, бегенч, билесигелижиликли, буйсанчлы дуйгы эмеле гелйәр. Эмма кемсиз кемала гелип, агы-гараны сайгарып башлан яшларың, огланлыкдан кемсиз сайланып жахыллык чагына гадам басан йигит билен етишен гызың илкинжи душушыгының, сонра оларың өмүрбойы биле болмагы йүреклерине дүвүп, той тутуп, ресми сурaтдакы илкинжи гиже икичәк душушыгының мазасы мундан озалкы «илкинжилериң» чени-чакы дәлдир. Бу душушык бир тарапдан йигит үчинем, гыз үчинем дийсең гызыклы, дийсең мазалы, хоштап, бир тарапданам ол галагоплы, гараңкыдыр.

Илкинжи гижеде йигидиң ягдайы гызыңка гараныңда хас оңайлыдыр, себәби ол той эдип, өйленен адам, үстесине-де өз өйүнде, өз ожагында. Эгер йигит гыз билен еке гезек, аз салымлык душушып, онуң гөрк-гөрмегине имринип өйленен болса, онда онуң гөзүниң өңүнде гаймалаклашян сораг белгилери хем гыт дәлдир: «Гызың медениети нәхиликә? Акылы-хушы ериндемикә? Ол арымсымыка я-да хасы? Бипервaймыка я-да әрсек? Мылайыммыка я кежеңек? Кетжалмыка я хошгылав, геплемсекмикә, гарасеймезмикә.., алчакмыка я доммa?..»

Эгер «сөйшүп» энчеме гезек душушып өйленен бол-

са, йигидиң «йүки» хас еңлейәр. Себәби бир өзүни би... йән, кесекиниң ыкбалы, хаераты еле яныңдан хем ... мейән бигайрат йигитлер, «Саятлы — Хемра» дессаны... ның баш гахрыманы Хемраның:

> «Алдадым алмасын (ыгтыярың) алдым,
> Элинден гара гөзлиниң».

дийши ялы, озалкы душушыклар махалында өз айы... ларыны гизләп, я «көр дүесини» ховплы көприлериң ба... ринден огрын гечирйәр. Ресми суратда дулуна гечирен... соң болса, онуң «овсарыны» газыга илдирип, иследигиче херекет эдип башлаяр.

Дурмуша чыкан гызың ягдайы хас четин боляр. Бир тарапындан яшлык арзувы, кемсиз кемала гелен беде... виң дашына депйән гызгыны, жуванлык жошгуны, хө... вес оңа ганат бекледйәр, бейлеки тарапдан ят ер — ке... секи машгала тертиби, йигидиң ички дүнйәсине, хү... хәсиетине нәбелетлик, ол дулуна ымыклы гечиренсоң... сана нәхили гаражак, өз әзиз яры — гөвресиниң яры хөкмүндеми я-да «олжа», сатын алнан гырнак хөкмүн... деми? Дүшен ериң адамлары адам шекилли адамлар... мыка, я энең элинде гөрениң гөрениң, галан өмрүни әзъет чекип гечирмелимикә?..

Көпленч илкинжи гиже «аңлы-башлы» тежрибеси бар хасапланян адамлар илкагшам йигиди «окадяр... лар». Бу окув гысгажык табшырыклардан ве манысыз... жа маслахатлардан ыбарат боляр. Йигиде берилйән маслахат көпленч шейлерәк боляр: «Ата-бабаларымы... зың весъетини унутмагын! Олар «Чаганы яшдан, гел... ни башдан» дийендирлер. Беркрәк тутгун. Илкинжи гиже агзыңы танатдыгың ишиң гайтдыгыдыр. Буйтар-суйтар этжек болса бергин депесине! Көнелер: «Дәлини таяк ёла гетирер» дийипдирлер...»

Дурмуша чыкжак гыза болса көпленч, үч тарапла... йын тәсир эдилйәр. Онуң илкинжи маслахатчысы ең... несидир. Онуң маслахаты сыпайычылыклы боляр. Ол адамсы нәме дийсе кайыл болмагыны, онуң ишдәсини якман, үр-түт тайяр болмагы саргаяр.

Дурмуша чыкян гызлар болса гүмүртик маслахата өзүче дүшүнйәрлер.

Илкинжи гижеден соң эртеси, көпленч йигидиң дост... ярлары, ичини ынанышянлары йыгнанып ондан хал-ахвал сораш...лар. Шейле ягдайда өйленен йигитлериң бири шейле дийипдир: —

— Мен-ә белли бир нетижә гелип билен дәлдирин. Акылы-хушы еринде, бир гөрәймәге кемсиз машгала ялы, гөрк-гөрмегине-де ат дакар ялы дәл, йөне бир болшы велин, бар кейпими бозды-да — дийип, оны айтмакдан сакланмакчы болуп, достларының йүзүне середип, аз салым бөврүни диңләпдир. — Еңңемиз дүшек атыберип гиденсоң, гарбанар ялы ожук-бужук — какмачжык, бирки чүйше лимонад; «пепси-кола» алып гелип, дулда дуран столуң үстүнде гоюп, отургычлары сүйшүрдим. Ол күртесини бүренип, дула бакып отырды. Кагызың шакырдысыны, чүйшелериң, стаканларың шаңңырдысыны эшидендир диен ниет билен: «Бейдип отурма-да геч-дә!» дийип чыкып гитдим — дийип, ол гөвүнли-гөвүнсиз йылгырыпдыр. — Даш чыкып, элими ювуп гелсем чыра сөнүк. Менем оны якып; шарпа, өчүрмели болдум, гөрсем ол столуң башына дәл-де, дүшеге гечип... ятыр. Ай, элбетде, дүшүнишен дәлдир-дә!

Бу ишде «тежрибеси» болан эркек кишилериң маслахатына гулак габардан кәбир йигит «аялы башдан тербиелемәге» гиришйәр. Ол бара-бармана ондан дүшеге гечмеги талап эдйәр. Хениз эркек адамының йылы демини алып гөрмедик тежрибесиз, утанжаң, йыгра гызың сыпайычылыгына, аграслыгына — говушгынсызлыгына онуң сабыр-такаты етмән, оны сымсыкламага, тирсеклемәге, хатда кәбири депмәге башлаяр, элинден тутуп, дүшеге сүйрәп гечирйәр. Шейле ягдайда гыза сожамакдан, ызламакдан башга алач галмаяр. Онуң аңыркы пеллеси шу ерде гутаряр. Нәме, дагы ол ят обада, ят машгалада мөңңүрип, улы или билен сес этсинми? Кесекиниң гепине гүп гиден шейле йигитлер жынс гатнашыгы пурсатында-да жуда гөдеклиге ёл берип, өз өмүрлик ёлдашы, ожагының эеси болжак машгаланың йүрегине илкинжи гижеде битмежек яра салярлар. Хер хили иш болса-да илкинжи гезекде галан тәсир болса адам билен өмүрбойы яшаяр. Илкинжи гиже, онда берлен эзъет, аял машгаланың өлинчә ядындан чыкмаяр.

Илкинжи гиже барада гызыкланмаян гыз ёк болса герек, себәби олар үчин бу гызыклы, тәсин, гараңкы, ховатырлы иш... Шонуң үчин хем бу барадакы сөхбеде олар хемише гулак габардярлар, чеми гелсе илкинжи гижәни башдан гечирен гайтармалардан ичгин гүррүң бермегини хайыш эдйәрлер. Оларың болса бу барада херси бир хили ховатырлы гүррүң берйәр. Шейле гүр-

рүнлер яш гызда ховсала, горкы дөредйәр. Оларда кем-кемден бу ише болан йигренч гүйчленйәр.

Шу ерде аз салым сөзүмизиң арасына вагт салып, гайтармаларың түррүгиниң шейле башланмагының себәбини селжерелиң. Мунуң асыл себәби гызлык пердесиниң дүрли-дүрли болмагындан ыбаратдыр. Гызлык пердеси улы гызларың херсинде бирхили боляр. Гызларың кәбиринде ол галың, басыша чыдамлы язылмазак боляр. Шейле пердеси болан гызлар илкинжи гиже, илкинжи гезек аз вагтлык йити агыры, соң кем-кемден йитип гидйән ынжы дуйярлар.

Берк перде түйчли басыш нетижесинде йыртылып, эң-эсли ган гидйәр. Бу ягдай йигит мүңкүрлигине ёл бермайәр. Гызларың кәбириниң гызлык пердеси я-да ил ичинде айдылышы ялы, пәклик пердеси жуда юкажык боляр. Шейле пердеси болан гызлар илкинжи гиже, илкинжи сапар улы агыры дуймаярлар, себәби ол сәхел басыша дөз гелип билмән йырылйар. Чалажа йырылан пердеден болса бирки, аңры гитсе ики-үч дамжа ган чыкып, ол хем дине ужыдың кәериниң реңкини чала үйтгедйәр. Шейле ягдайда ики-үч дамжажык ган хыршама нетижесинде аял машгаланың жынс органында пейда болян сүлекей билен тарышып, ал дәл-де, сарымтык реңк эмеле гетирйәр. Бу болса сейрек болмадык халда йигидиң бөврүни динлемегине, кәхалатда онуң даргурсаклыга ёл берип, мүңкүрлик этмегине мүмкинчилик дөредйәр. Шейле бигүнә гызлардан кәбири хатда пәклик пердеси ёк хөкмүнде гайтарылып, атасы өйүне-де әтилйәр.

Гызларда пәклик пердесиниң ене бир гөрнүши боляр. Ол юкадан чее (эдил резин ялы) сәхел зада язылып, сәхел зада-да бүзүлип дуряр. Шейле пәклик пердеси инсат йыртылмаяр, ол бирки дәл, он-он бәш гезекде-де, кәбири хатда гелин илкинжи чагалаянча-да йыртылмаяр.

Шу ягдайлары гөз өңүнде тутуп, тәзе өйленен йигитлер даргурсаклык этмели дәлдирлер. Халыс мүңкүр йигитлер йүреклеринде китүв, арман галмаз ялы янашмазындан озал гызың пәклик пердесини гөзлери биленем гөрүп билерлер. Ол дашда дәлдир, уят лүлесиниң отагасында голай ерде ерлешйәндир, дашкы дыллыклары ики яна чексең, гөрнүп дурандыр. Шейле этмек айып дәлдир, ол мүңкүрликден, ондан соңкы жибрин-

мелерден, ики яш жуваның бийбрай болмагындан хазар эдер, оларың бири-биринден жыда дүшүп, огланың дили гысга, бигүнә гызың болса йүзүгара болмагының өңүни алар.

Эгер шейле этмәге эжап этсең, мүнкүрдигиңи гыза дуйдурмажак болсаң, оны тойдан өң я-да соң специалист врача гөркезаймек герек.

Гелиң, инди эсасы гүррүңимизи довам эделиң!

Иш гызза-гызза геленде дурмуша чыкжак гызлара маслахатчы көпелйәр. Оларың аглабасы дүшүнжесизлик билен бириниң эшиденини өз башындан гечирен зады хөкмүнде алжырап, аласармык ятдайда отуран гыза маслахат берйәр. Шу ерде әр билен аялың арасында ач-ачан болмаса-да, өмүрбойы бассашлык бардыгыны ятлалың. Тоюң сәхеди беллененсоң, дурмуша чыкжак гызың янына хәли-шинди гызлар-гелинлер йыгнаняр, байры аяллар гелип гидйәр. Оларың херси бу ише өз нукдайназарындан гыза маслахат берйәрлер. Шейле гызлардан бириниң янына орта яшан аял гелип, она шейле маслахат берипдир:

— Элтиң дүшек атып гиденсоң, әр болжак йигит янына гелен десейине, чемине тапып, онуң даракжыгына басгын. Шейтсең, онуң өмүрбойы дили гысга, сенден сүстүпес болар.

Маслахат берлен гызың соң жорааларына берен гүррүңи:

— Ынанжаң хайран болмасаң, бейле зәъет чекжекми? Ол хелейиң диенине гүп гидипдирин. Маңа элти болжак дүшек атып, хәзир гелер велин гайкыжаклап дурмагын, чекинере, горкара жич зат ёкдур диййип таблшырып гитди. Менем адамсыны өмүрбойы дили гысга, сүстүпес этжек хайран, ол гапыдан гирен бадына, өр турдум, она гаршы йөнелдим. Ол муна мөнча боланлыр-да, бойнумдан гоя салып, өзүне чекжек болдам велин, саг аягымың даракжыгына басдым. Ол элими галдырып, ач быкыныма бир елмеди велин, буруллым-да ятыбердим. Ол гахарына узаклы гиже диш гөгүни гарады ятды. Эркек кишиң гахарының газап боляныны дине шонда билип галдым, жан доганлар. Начар халыңда отур-да сесини-үйнүни чыкарман, эркек киши билен бәслешжек болмак, онда-да илкинжи гижәнде нәмәнә герекди?!

Кәбир гызлар илкинжи гижеде болгусыз херекет

эдйәрлер, айратын хем еке гөршүп, өмрүни галына сатанлар. Шейле гызлар аңырдан эденли, бойы-сыраты өзүне майыл эдйән йигиди гөвнүнде беслэп гелйәрлер. Эмма оларың бу тамасы баша бармаяр. Бу ягдай көне заманада хас көп болар экен.

Халк дөредижилигинден делил. Сада, йөне говшаксы, ажысы-сүйжүси болмадык бир йигиди өерипдирлер. Какасы яш вагтында арадан чыкансоң, өнүң бар маслахатчысы эжеси болупдыр. Ол еке дикрарыны нәче чусландырҗак, адам санына гошжак болса-да болмандыр. «Гавуның ягшысыны шагал иер» дийлиши ялы, оңа нирeде говы гызларың бирeм душупдыр. Оглуның ягдайына белет эне дүшек ӯзылмазының өңүсырасы оны янына чагырып:

— Балам, гелин нәме дийсе-де, нәме этсе-де, сесиңи чыкарман, чыкып гайдыбергин яныма — дийип табшырыпдыр.

Гелниң янына саласоң көп вагт гечмәнкә, оглы тасап эжесиниң янына гелипдир. Эжеси тирсегине сөенип:

— Хә, нәме оглум? — дийипдир.

Оглы эжесиниң башужунда чоммалып отурыпдырда:

— О неме-лайт, бармаклаяр-лай о эже! — дийипдир.

Эжеси оглуны гелниниң бада-бат тананыны аңып:

— Бар-да гапыда дуран гоюнларың бирини гүйүлмән, ват этмән, өйүң гүнбатарсында дамагыны чал-да айрылыбер, оңсоңам бу гиже гелниң янына барма! — дийипдир.

Йигит торсарылып чыкып гиденсоң, гелин дашына диң салыпдыр. Аз салымдан дашарда илки гүпүрт-тапыртлык болуп, бирденем эрбет хыррылды эшидипдир, эмма гелин нәмәниң нәмедигине дүшүнмәндир. Йөне бу гүпүрт-тапыртлыгын, хыррылдының гең энайы зат дәлдигини сүңңи сызып, отуран еринде галпылдапдыр.

Сөзе салым бермәнем дашардан гайынеңесиниң сеси эшидилипдир:

— Хъәк догманлар гечен, сең дерегиңе гарадаш доган болса мундан говы боларды. Хъәк, отдан күл доган. Ери, мунуң хер гахары геленде мен бир жанлыны нирeден алайын, гахары газап өнмәнлер гечмишин! Муң ялы пәли азан соңуррак өзүмизе эршер, гахарына хазанлар деген, догманлар гечен. Муң ирде-гичде адам учугы болмаса ягшы...

Энэнин бу гаргышларыны эшидип отуран гелин горкусына бир гысым болупдыр.

Гарры гоншуларынын бирини турзуп:

— Бир гөрсек гоюнларымызын бири аягыны какып ятыр, о петигара эмелсизе дамагыны-ха бир чалдырдым — дийипдир.

Ол хем гелип:

— Гарнап берэймесем гиҗэниң ичинде нэдип сояйын муны? — дийипдир.

Гарры хем:

— Ай, шейдэй болмаса, хова чигрек-ле, эртире ченли үйтгэеси ёк-ла! — дийипдир.

Аз салым эйлэк-бейлэк гатнаян аяк сеслери эшидилипдир. Ондан соң кимдир биринин ер ҹырчаяныны гелин аңыпдыр. Ене гаррынын хүнүрдисини эшидипдир.

— Адамын тэлейи терс гелсе хер зады гөржек экен-ов! Ери инди нирэ гумуни чекдикэ бу догманлар гечен...

Гелин өйүң дурлугындан дүшйэн ышыгы гөрүп, гайыненеенинин дамакган отлаяндыгыны аңыпдыр.

Шондан соң ол өмри өтйэнчэ эринин дашында первааз уранмыш диййэрлер.

Бу мысаллардан гөрнүшине гөрэ, сейшүп барлышанларын, бир гөрүп дурмуш гурмага разылык беренлерин дурмушында-да эдил шунуң ялы болмаса-да, дүрли ягдайлар болуп билер. Йөне хер хили ягдай боланда-да, оны дүзетмэге чалышмак герек. Дурмуш гурмак, машгала эмеле гетирмек ап-аңсат иш дэлдир. Айратын хем (ики тарапам) илкинжи гиже җуда эгэ болмалыдырлар. Ата-бабаларымыз йөне ере: «Хайван аласы дашында, адам аласы ичинде» диймэндирлер. Бир гөрениң я-да бир ай гезениң, душушанын билен адамынын ичини билип болмаяр. Ине, шонуң учин хем «йүз берилсе йүзин дүшүп», дуйгуларына бэс берип билмэн, ики гүн тиркешип огланың «бойнундан асылаймалы» дэлдир. Онуң кимдигини, кэрини, пишесини, тиркешйэнлеринин җимлердигини, оларың нэмэ йыкгын эдип, нэме билен мешгулланяндыгыны сагламак герек, дурмуш гурмага көре-көрлүк билен разылык бермек болмаз. Бу меселеде өзбашдак херекет эдйэнлер — ата-энеси билен маслахатлашман гачып гидйэнлер хас көп көсенйэрлер.

Илкинжи гиже адама эр өмрүнде бир гезек миессер болян ажайып пурсатдыр. Ол нета-да бир адама икинжи, кәхалатларда үчүнжи гезегем миессер болуп билер. Шейле адамлары көпленч багтлы хасаплаярлар. Эмма ичеден ызарлап отурсаң, олар барып ятан бетбагт адамлардыр. Бир жәхетден, ягны бир гезек башы бекемедик гыз билен душушяндыгы үчин багтлы хасапланында-да, ол өз бетбагтлыгыны икинжи гезек өйлененде кемсиз дуяр, үчүнжиде болса ол перишанлык деряcының гирдабына дүшер, себәби илкинжиң билен душушан илкинжи гижәниң хөзирини соңкуларың хичиси хич хачан берип билмез. Онуң асыл себәби хем сениң адыңа соңуна «телпеги аган», «дул» сөзлериниң тиркелмегинден — ыкбал якамасындан, дили гысгалыкдан ыбаратдыр.

«Илкинжиң йыланам болса, бойнуңа ора» дийип, ата-бабаларымыз гелин гердишине гөрә айдан дәл болсалар герек.

Ине, шонуң үчин хем, ене пайталаярын, адама эр өмрүнде бир гезек миессер болян шейле сүйжи, шейле леззетли, эшретли, багтлы пурсата жуда оересаплы гарамак герек. Муна герегинден артык баха берип, өйленен йигит ярының асман мелеги, дурмуша чыкан гыз ериниң перишде хасапламалыдыр. Олар «перишдәниң» «мелегиң» хич хачан ыныжытмаялыгындан угур алмалыдырлар.

Илкинжи гиже адатдан дашары ягдай хем болуп билер. Ягны гыз яшлыкта гөвүнден-гелши гарны хем чыкын билер. Бу онуң йигиди сөймейәндигинден, халамаяндыгындан дәлдир. Бу онуң тербиесиниң песлигинден, гулагыны камата етирен болтусыз сөзлериң нетижесидир. Шейлеликде, ол жынс гатнашыгыны жуда агыр, элженч агырылы иш хасаплаяр. Бу ниет эдилен пурсаты загырдаяр, гаршылык гөркезйәр, хатда гөкдаш болуп ятанлары хем боляр. Шейле ягдая душан йигит алжырамалы, өзүни йитирмели дәлдир, гыза хөре-кеше этмелидир. Халыс болмадык ягдайында специалист врачдан маслахат сорамалыдыр.

Шейле гызлар соң, ачылансоң бу ишиң улы пропагандисти боляр, болар-болгусыз сөзе ынанмалы дәлдигиниң, бөвсеплэп, адам дурмушындакы иң ажайып пурсатын — илкинжи гижәниң мазасыны алмалы дәлдигини, өзүниң шейле эденине өкүнип аңырсына чыкып билме-

йэндигине хейиз дурмушың «тэдигинден» гарамадык гызлара гүррүн берйэр.

ЖЫНС ГАТНАШЫГЫ

Жынс гатнашыгы эхли жанлы-жандара махсусдыр. Эмма ол эхли жандарларда бирменэеш кадада болса-да, оларын гечиши айры-айрыдыр. Кэбирлери ол өзара болуп гечйэн жынс гатнашыкларына, ягны уркачы билен эркегиң жаны жана гошуп, үчүнжи жаны эмеле гетирмек үчин эдилйэн гатнашыкдыр дийип пикир эдйэрлер. Эмма бизиң пикиримизче велин ол асла бейле дэлмикэн диййэрис.

Хайванларың көп геркүши, меселем, ат, дүе бир йылда хөвре, сыгыр буга, эшек деме гелйэр. Жандарларың кэбириниң кырк гүндеи, үч, алты айдан несил өндүрйэнлери хем бар. Йөне шу ерде бир заны белләп гечелиң. Шол ише ислеги болуп, оны амала ашыржак пурсатында шоларың хич бириниң аңында несил өндүрмек пикири ёкдур. Янкы айдышымыз ялы, олар дине инстинкт эсасында өз сынасының хыжувыны канагатландыряр.

Эмма хич хачанам тебигатың беренине канагат этмэн гелши ялы, адамлар жынс гатнашыгына-да дийсең ыншдеменлик билен топулып, оны кейпи-сапа, айшы-эшрет дережесине етириндирйэр. Шонун үчин хем негада, көп йылларың довамында чагасы болмадыклар болаймаса эркегу-аялдан хич биримиз несил өндүрмек ниети билен бу ише башлан тезегимизи, мегерем, ятлап билмесек герек. Эмма бу хезиллигиң, айшы-эшретиң арасының эп-эсли вагт кесилмегине гетирип билжек ягдайдан — гөвреде бала-бат чага галмак хөвпүндан ховатыр эдеримиз велин ек-түк дэлдир. Эдил шовун ялы-да, аялымыз хамыла болуп, өзүмизиң ата-энелик дережесине гадам басяндыгымызы, ожагымызың башында илкинжи гезек «иннэ» сеси эшидилип, максадымызың хасыл болландыгыны жар эден маңалында, эр-аял ыхласының, оларың ыснымышлыгының дине айшы-эшрет, леззет дэл-де, адам үчин ровачлык, улы умытдыгыны ганат батладып, оны бир гез ёкары гетерйэн ажайып пурсатдыгыны аңмадыгымызам ёк болса герек.

Өпүшмэге, гучушмага гезек геленде эркек киши би-

лен аял адамының арасында биологики тайдан эп-эсли тапавут бар. Эркек адам аял машгала гаранында бу иште хемише диен ялы хас сабырсызлык, хас битакатлык билен чемелешйәр. Бисабырлык, небисженлик оны элгарама, дилегчилик ягдайында гойяр. Өз. догумына бәс гелип билмейән эркек кишиде бада-бат эсреклик ягдайы эмеле гелип, ол аял машгаланың өңүнде өзеленмели боляр. Эмма догум, хыжув, шейле хем айратын гелен хөвесли жошгун, ягны адатдан дашары гелен эсрегенлик узак өзеленип, шелайын дил тапып, мәхир берип дурмага ер гоймаяр. Шейлеликде, ол гөдеклиге йүз уруп, хениз бу ише тайяр дәл аялына япышяр, сенмен ёк гарса гужаклап, онуң ягырнысыны ере басып, хыршамага башлаяр. Болдум эдибем, хил бир иш битирен ялы чәшерилип, сәхел салымдан хор чекмәге уграяр. Бейле иши мәхир-мухаббет, сылашык, сөйги дуйгусы саймак болмаз. Гүнде-гүнаша гайталанып дуран шейле херекет агзалалык гөнезлигинден башга хич зат дәлдир, аял машгала шейле ягдайда айыш дережесине етмән, ымсынып галяр. Чүнки, ол иш ерине етирилйән пурсатында эркек адам дине бир өз гөвүн-канагатыны, онда-да ёкардакы ялы гөдекси ягдайда битирмели дәлдир. Эркек адам бу ишде өрән парасатлы болмалыдыр. Хыршама иши ерине етирилип дурлан вагтында болса эркек адам аягалдыгына зомап ятман, зенан машгаланың гөвүн-ислегине гөрә херекет этсе, онда ол хем бу ишинден өзболушлы леззет алып билер.

Аял машгаланың бу ишде эркек кишиден тебигы тапавуды — онуң йыгралыгындан, бу барада өзүне илки «лак» атылмагына гарашяндыгындан, бу ише небсиниң эркек кишининкә гаранында хас гич атланяндыгындан, онуң дуйгы дамарларының хас гич көшешйәндигинден ыбаратдыр. Шонуң үчин хем аяллар оргазм — айыш пурсатына гич етип, эшрет мазасыны хас көп дуйярлар. Шонуң учинем жынс гатнашыгы бабатында ол «еңен», ягны шелайын дили, медениетли, сыпайы херекети билен өзүни ырып билен адама майыл болуп, онуң билен бир жан, бир тен болмага кайыл боляр. Ол иң болманда өзүни ырып билди хасаплан махалында элден эркини берйәр. Кәхалатларда аял машгаланың гөвүн ислеги шол тарапа агдыклык эдениңде ол башгачарагам болуп билер. Мунуң шейледигине халк дөредижилиги хем гүвә гечйәр.

Дузуң ичи билен гелйән гайтарманың ызындан бир эшекли йигдекче етипдир. Гайтарма ызындан гелйән дикгирдә алланичиги болупдыр, соңам онуң алны язылып гидипдир. — Сенмидиң бу асыл, ят адаммыка дийип, йүрегим ярылды — дийип, ол эшекли йигдекчәни гапдаллап ураптыр.

Гайтарма өңүне-ызына ялтаклап, шелайын гүррүңлер эдип, огланың бир сагына, бирем солуна гечип, оңа сүйкенжирәп башлапдыр.

Хениз йүзи ачылмадык, йыгра йигдекче болса хер гезек гайтарма чала сүйкененде, йүзи-гөзи боз-яз болуп, ганнадан берк япышып, эшегиң үстүнде доңңара-даш болуп отырмышын.

Гайтарма дашында хер нәче первана болса-да, ондан не сес чыкыпдыр, не-де седа.

Оба голайлап гелйәндиклерини гөрүп, гайтарма газарланып, жаңы яңгынлы гепләпдир.

— Лаллар ачмыш, ер чекен, лал ачдыңмы?

Йигдекче ганна берк япышып, дым-гызыл болуп отурышына:

— Ут...ан...ян-а! — дийипдир.

Онуң өз матлабына дүшүнйәндигини аңан гайтарма:

— Хъәк, ер чекен, дийип-дийип ахырын ырды-хов!— дийип, йигдекчәни эшекден агдарыпдыр.

Никадан соң я-да биника мейил дөрән илкинжи сапарда (асла хемише-де) тарапларың икиси хем өрән эсеван болмалыдырлар. Олар үчин бу улы сынагдыр. Шейле душушык вагтында бири-бириң мертебесине дегжек, оны кемсидип билжек затлар хатда оюн эдип хем айдылмалы дәлдир.

Әсгермезлик, гөдеклик билен айдылан сөз я-да эдилен херекет гаршыдашың гелжекде сениң иң якының болмалы адамының гөвнүнде бөлекчилик дөредип билер, онуң сынасына өмүрлик ыз галдырып билжек даг басып билер. Онуң терсине, бири-бириңе айдылян сөзлер ерликли, төвүр гөтерижи болмалыдыр. Бу бабатда ышк мүлкүниң шасы Молланепесде герелде аларлык ажайып сөзлер кәндир.

> «Гөзлеме, эйжан гөзлеме, кейдурди эй жан гөзлериң,
> Ёк, ёк ялан дийдигим, йүз дерде дерман гөзлериң!»

Орта бойлы, гөрмегей, гараягыз бир йигиди бизе консультация гетирдилер. Йигидиң дийсең салы гов-

макды. Биз онуң билен эп-эсли салым гүрлешип, совал-жогап алшып отурдык. Онуң айтмагына гөрә, бу йигит ёкары окув жайыны гутарянча шәхерде ата-энесиниң янында яшапдыр. Какасы өленсоң дайылары оны әжеси билен билеликде оба — өз араларына алып гайдып, өерипдирлер. Эмма йигит үчин тоюң мазасы болмандыр. Ол эрбет-эрбет пикирлер эдип, ягдайдан чыкматың ёлларыны гөзлəпдир.

— Нәме гелинден гөвүн бөлекчилигиңиз бармыды? — дийип биз ондан сорадык.

— Ёк, доктор! Ол гүл ялы машгала, төрк-төрмегем бир гыза дегйәр.

— Онда нәме?

Ол эсли салым башыны саллап отурды-да, бизе серетди:

— Мен кеселли... эркек кишилигим ёк...

Биз бу йигиди барладып, онда хич хили кеселиң ёкдугыны, жанының гут ялы сагдыгыны айтдык.

Ол улудан дем алды:

— Ай нәбилейин...

— Сен бегендик болан болайма, яныңа баржак боланыңда гелин хей таты-тайрым зат дийдими я-да гөвнежек болдумы?

Йигит йүзүни галдырды:

— Ёк.

Биз сыпайычылык билен ондан хас такыграк жогап сорадык.

Ол йүзүни ашак салып отурышына: — Өзүмем билемок — дийип, ене улудан дем алды. — Даш чыксам-а эркек, босагадан ичерик этледигимем... тетн!

Йигит тевүнсиз жогап берйәрди, хер ничик хем болса бу ягдайың дүйп себәбини аныкламак бизе башартды.

Йигит ёкары окув жайында окап йөрен өз курсдашы — обадан окува гелен бир гыз билен сөйшүпдир. Булар ики йыла голай вагт, онуң өз айдышына гөрә, «Лейли билен Межнун» болупдырлар. Булар яз айларының хоштап бир гүни гижара гезеленже чыкыпдырлар. Олар гижәниң бир вагтына ченли сейил эдипдирлер. Доланып гелйәркәлер гыз сакга сакланыпдыр-да, йигиде чинерилип-чинерилип: «Йылдыз санашмарысмы?» дийип сорапдыр. Йигит гызың айданына кәнбир әхмиет бермән, асмана гөз айлап: «Санасаң сана-да отур, сана

гөналга бержек бармы, бу ерде» дийип, оңа хеврыдар назарыны айлапдыр. Гыз башыны сиңкип: «Йөрбы диен ышарат эдипдир. Булар тиркешип, багын аңры чет, тине чыкыпдырлар. Гыз голтугындан көнеже простыня чыкарып, отун үстүне языпдыр. Огланын элинден тутуп, оны ашак чекип, өзем янашып отурыпдыр-да, онуң эгнине келлесини гоюпдыр. Чекгесине йылы дем дегенсоң, оглан хем онун сачларыны ысгап, гөзлеринден огшапдыр. Бирденем гыз... чалам-чаш болуп ятыберипдир. Оглан алжырапдыр, онун дашында первана болупдыр. Гызын келлесини дызынын үстүне алып, ондан нәме боляныгыны сорапдыр. Гыз огланын бойнуна элини етирип, товланжырапдыр, аякларыны эмай билен өзүне чекипдир. Ыкырдап дуран юка көйнек ашак сырылып, чомуч ялы инжиклер, юмуртгадан гуйлан ялы ак балдырлар... бутлар... яланачланыпдыр. Бейле ягдайы гөрен гежумел йигит алжырапдыр. Гызын ички гейимсиз сейле чыканынын манысыны аныцырман, онун сырылан этегини эмай билен ашак чекипдир. Ол ер турүп етишмәнкә-де, гыз онун дөшүне депип, дик отурдыпдыр-да, хашлап: «Сенденем бир эркек кишин бормы?!» дийип, тарса еринден галып, тасанжырап гидипдир.

— Ине, шондан бәри, гүрлешмек, сөхбетдеш болмаг-а бейледе дурсун, аял машгаланың көрежине гөни середибем билемок — дийип, йигит бир хили яйданжаңлык билен йүзүмизе мөлерилди.

Элбетде, ап-аңсат, үр-түт болмаса-да, йигиде көмек этдик, йөвселлик, чекинженлик арадан айрылды.

Инче билиш гүчмага хыялланылан махалында ыгтыярсызлыга, дарыгурсаклыга ёл берилмели дәлдир. Бу иш пынханлыгы, асудалыгы талап эдйәр. Бу ише тайярлык пурсатында аял машгала-да адамсына гарашып, гол говшурып отурмалы дәлдир. Эгер адамсы тежрибесиз, эмелсизрәк болса бу ище тайярламагы аял машгала ез бойнуна алмалыдыр.

Аркайынлык, асудалык, арымсылык жыныс гатнашыгыны ики тарапын хем эшретине өврмек үчин зерур шертлерин бири хасапланыляр, себәби шейле пурсатда адамда оянян дуйгулар жуда инче, жуда нәзик боляр. Бу дуйгулары сәхелчежик зат хем — бирден чыкан тыкырды-шакырды, отагын ичине ниреден бир ерден душен ышык (узакдакы машынын чыраларынын шөх-

леси) хем дув-дагын эдип билер. Эдил шонуң ялы хе иәе-гана иймезлик я-да ятар гарна герк-гәбе болянча доймак, ядавлык, кейпсизлик бу ише ярамаз тәсир э йәр.

Жынс хөвесини канагатландырмак учин ики тара пың хем муна тайярлыклы, хөвесек гелмелидиги ха Йөне кәбир адамлар бу ише жуда уржи болярла Шейле адамлар гиже диймән, гүндиз диймән, сыпы тапан вагтлары дара-диреде, гыссанмач ягдайда ду шушмага сынанышяр. Бейле ягдайда аял-эркек гатна шыгынын (оларың икиси учин хем) леззети аз боляр.

Эйсем хачан, ниреде душушмалы? Эгер мүмкинчи лик бар болса бу иш учин чага-чугадан дашракда асуда күнчде айратын отагжык белленилсе кем болмаз ды. Отагда бу ише гөнүден-гөни дахылы болмадык зат лар гоюлмалы дәлдир. Отаг дашкы тәсирден, илкинжи нобатда болса ышдан, ышыкдан горалгы болмалыдыр

Янашык учин гиже-гүндизиң хайсы вагтының амат лыдыгы барадакы меселе көп адамының үнсүни өзүне чекйәр. Бу меселе барада дүрли дүшүнже бар. Адамла рың көпуси бу иш билен яссын, ятылмазының өңүсы расыны аматлы хасаплаярлар, себәби әр-аялың жыны шыгындан соң адамының «йуки» еңләп, сүңңи говшап ол сүйжи ука гидйәр. Ене бирнәчеси бу ишиң иң оңай лы вагтыны (хатда алым-специалистлер хем) дандан сагат 5-ден соң хасаплаярлар. Дандан 5—6-ларда адам организминде бөврек үсти хем жынс мәзлериниң гор монларының концентрациясы гүйчленйәр, шейле пурсат да жынс гатнашыгының леззети артык боляр. Эмма адамларың кәбири бу иши дандан онламаярлар. Себәби оларың дүшүнжесине гөрә данданың укусы дийсең сүй жүмишин, үстесине-де өнде узынлы гүнүң хысырдылы иши дуранмышын, сәхер чагы аяла янашсаң адамының өндүрижилигине терс тәсир эдйәрмишин. Шейле дүшүн же билен биз ылалашмаярыс. Себәби, биринжиден, гүн диз ишлемелидирин дийип, дандан гуйлунып ятсаң я-да бу гүн узынлы гүн ишледим дийип, геле-телмәне өзүңи дүшеге оклап, гөлерилип ятсаң, онда дуйгы дамарла рының организме салян «аграмыны» хачан айырмалы? Икинжиден, кейпи-сападан соң адамының бедениниң аз вагтлык говшаяндыгы хак. Йөне хер хили ядавлы гын (шол санда ишден соңкы ядавлыгыңам) бедене дынч берйәндигини үнсден дүшүрмек болмаз. Әр-аялың

ыснышыгының ядавлыгындан соң адамының шәхди ачыляр, кейпи көкелйәр, сүңңи еңлейәр. Сүңңи еңиллик болса хич хачан адамың иш өндүрижилигине терс тәсир этмейәр.

Адам бедениниң дынч алмагы эсасан сүйжи, рахатлыкда алнан ука баглы боляр. Гүндогарың йоглары асырлар бойы топланан тежрибе эсасында бу барада шейле нетижә гелйәрлер, ягны адам үчин иң рахат, иң сүйжи укы агшам сагат 10-дан 12-ә ченли боляр. Дандан 5-ден соңкы укы (онуң жуда «сүйжи» укудыгына гарамаздан) аласармыклыкдыр, себәби тебигатда бүтин жанлы-жандар (гиже ав эдйән йыртыжылардан өзгеси) агшам сагат 10-а ченли ука гидйәр, даңдан башлерде болса агзыбирлик билен бүтин тебигат ояняр. Ине, шейлеликде, йогларың пикирлерине гөрә, адамлар тебигатың укы үчин берен вагтыны хысырдап, хысырды үчин, берен вагтыны болса ятып гечирйәрлер. Эгер ялңышмаян болсак, ир турмак гечмишде бүтин гүндогарда онат када хөкмүнде дурмуша орнашыпдыр. Гүндогарча гөлерлип ятаны гөрселер яшулуларымызың хениз-хенизем жуда гаты гөрйәндиги, кәйинйәндиги шондан болса герек.

Эйсем машгалабашыларың айшы-эшрети үчин хайсы вагт аматлы? Бу совала хемме киши үчин уланыларлыклы белли кесгитлеме бермек болмаяр, себәби ол ишиң вагт оңайлылыгы, онуң ики тарап үчинем эшретли болмагы көп зада баглыдыр. Шонуң үчин хем бу меселәни хепдәниң хайсы гүнлери, нәвагт болмалыдыгыны мүмкинчилигине, оңайына гарап әр-аялың өзи чөзмелидир. Йөне бу ишде өтегечмелере ёл берилмели дәлдир, себәби хер гезекде беден янашык үчин гүйч сарп эдйәр. Хәли-шинди диен ялы ерине етирилйән бу иш адамыны сурнукдыряр. Эмма када салнып, хер гезекде бу ишиң саныны нәче көп артдырып билсең, ол адама шонча-да оңайлы тәсир эдйәр.

Жынс гатнашыгы хепдәниң белли гүнлери, белли бир вагтда ерине етирилсе хас оңат боляр. Шейле эдиленде шол гүне, шол вагтда (эдил бизиң белли бир вагтда турмага, ювунмага, нахар эдинмәге, ише гитмәге эндик эдинишимиз ялы) адам, хас догрусы, онуң сыналары эндик эдйәр. Эндик эсасында эдилен иш болса, адам үчин жуда якымлы, хас леззетли боляр.

Бу иш белли гүнлерде, белли бир вагтда гечирилип,

када салнанда онун машгала агзыбирлигине-де хайры бар. Бу айратын хем жынс гатнашыгына болан небсинден болмадык (бисабыр эр, канагатлы аял я-да терсине) машгалалар үчин айратын эхмиети бардыр. Жынс гатнашыгы кадалы ягдайда гечириленинде шейле машгалаларда эр-аялың оңшуксызлыгы арадан айрыляр.

Эр-аялың пынханлыкдакы икичәк гатнашыгының деврүни эсасан дөрт пурсата бөлйәрлер.

Тайярлык, тайярламак пурсаты. Жынс гатнашыгына хыялланан эр-аял бу ише тайярлык гөрмелидир. Тайярлык иши хас ир, гүнүң икинжи ярымындан башланяр. Агшама тайярлык гөрмек диймек нәмелерден ыбарат? Агшам өзара гатнашык этмәге хыял эден эр-аял гүнүң икинжи ярымында сарымсак, соган, кинзе, балык ялы затлары иймекден, айратын хем алкоголлы ичгилери ичмекден, чилим чекмекден, бензин, небит, сольярка ялы өнүмлер билен (эгер муңа мүмкинчилик бар болса) иш салышмакдан сакланмалыдырлар. Ашгазаны нәсаз ишлейән адамлар аша дузлы, шор, турш, йити, шейле хем консервирленен өнүмлери иймекден чеке дурмалыдырлар. Диши түйрән башлан я-да кевеклән адамлар, олары кемсиз (хатда ики үч гезек) ювуп, сонундан ыс айырян серишделери пейдаланса максада лайык боларды, себәби ёкарда белләп гечишимиз ялы, жынс хөвесини сөхелчежик зат хем бүс-бүтинлей ёк эдип, эри хем, аялы хем перишан хала салып билйәр. Ювунмак, арлынмак иши хованың совук, салкын чаглары бу ише башланылмазындан бир-ики сагат (шондан соң тәрет сакламак шерти билен), майыл, мөсүм вагтлары 15—20 минут озал ерине етирилсе хас оңат боляр. Мүмкинчилик бар еринде ювунмак мылайым душ астында ерине етирилмелидир, себәби бу ерде сув акымы акар сувуң хызматыны битирйәр. Бейле мүмкинчилик я-да пурсат болмадык махалында адамың дерлегич ерлери — голтукларының ашагы, гасыгы, янызсабынланып, мылайымжа сув билен ювуляр. Бу иш ерине етириленде хем сув акыдылып ювнулмалыдыр. Кәвалатда адамлар бу иши легене гуйлан (ята⁺сува юван ялы эдип) сувуң көмеги билен ерине етирйәр. Бейле этмек эркеге-де, аяла-да маслахат берилмейәр, себәби шол бир сув (кирсувы) тене эпчеме гезек дегйәр. Аял машгалалар ювнан махалында ене бир кадаи бержай этмелидирлер, ол өңкәлап ювунман, сувлы

аясыны өңдев ыз тарапа хер гезек йөредениңден соң, гошавужыны тәзеден сувдан долдурмакдан ве бу херекети энчеме гезек гайталамакдан ыбаратдыр. Шейле эдиленде жынс органында, онуң гасынларында хапа галмак, кесел яйрадыжы микробларын «букул-бусул» галмак ховпы арадан айрыляр.

Ирки тайярлык, соң янашыга башланылмазының өңүсырасында эсасы тайярлык — ысгышмага, бир жан, бир тен болмага бири-бирини хас якынлашдыряр.

Бу ишиң эсасыларының бири хем дуйгы оярыжы, гаршылыклайын мәхирли посалар хасапланыляр.

Гадым заманларда, дүрли-дүрли девүрлерде огшамак, поса бермек меселесинде адамларда дүрли гарайышлар болупдыр. Азияның, Африканың, Американың кәбир халкларының тарыхында поса алышмак, огшашмак диен зат асла болмандырам.

Кәбир халклар муны хәзирем биленоклар. Мысал үчин, Фиджи адаларында яшаян тайпаларың кәбиринде сөйгүлилер бири-бириниң янагына, агзына уфлап я-да бурнуны бири-бирине ойкап өз мейиллерини дуйдуярлар. Бу, элбетде, бизе жуда ген зат ялы болуп гөрүнйәр. Шол тайпаларың адамларына бизиң болшумыз, диңе мәхир посаларыны алышмак дәл, эйсем узак вагтдан соң душушан адамларың бири-бирини огшамагы биэдеплик, айып, хатда вежерәлик ялы болуп гөрнерди. Бу гарайыш билен ылалашмазча-да дәл, себәби гүндизиң гүнортаны, көпүң гөзүниң алнында, төвереги әсгермән, көчәниң угрунда, троллейбусың, автобусың үстүнде поса алшып отуран «ашык-магшуклары» гөренинде адамда эрбет тәсир эмеле гелйәр, ил ичинде айдылмыны ялы, «ит-эшек ялы» адамларың медениетиниң песдигине, душүнжесиниң йөнтемдигине небсиң агыряр.

Бу угурдан иш алып барян специалистлер тайярлык пурсатында эркек кишиниң элинден башга-да дилиң, додаклары ишлемелидир диен нетиже гелйәр. Бу догры, мунуң үстүне биз бурны хем гошмакчыдырыс. Биз тайярлык ишиниң башыны бурун башламалыдыр дийип хасап эдйәрис.

Эркек киши аялың чепинден барып, оны эмай билен (тениң тене дегмеги хем өз нобатында дуйгы дамарларына тәсир эдйәр) гужаклап, онуң бойнуна бурнуны голайлаярдыр. Онуң ужуны аялының йүзүне дийсең чалажа галташдырып, айрып кем-кемден ёкары сүйшүп,

оны сачларының этегине элтип, ысгамага башлаяр, соң онуң гулагының дашы билен айлап, додакларыны алкымың ашагында эйлэк-бейлэк гездирйэр. Шейле ягдайда аял адамының эндамында чалажа җүмшүлди пейда боляр. Җүмшүлдиниң пейда болмагы билен эййэм бишгтыяр халда ол адамсына тарап гышаряр. Шейле ягдайда хөвес дөрэп, хыжув ояняр. Оны хас гүйчлендирмек үчин болса аялың илки гөзүнден, соң ашакы я-да ёкаркы додагындан эмай биленҗик (чага эмен ялы эдип) соруляр. Шонда аял машгала гөзлерини сүзүп, ысгынсызҗа иңңилдесе онуң адамсындан медет дилегидир, ягны мени рехнет басмарлап баряр дийдигидир. Рехнет ислегини канагатландырып, хыжув җошгуныны гүйчлендирмек үчин эмай билен ашак, аял машгаланың дөшүнден, мәмелериниң эмзигинден соруляр. Муңа түркменлер сокҗама диййэрлер. Өпүшиң сокҗама гөрнүшиниң, онуң ниреден сокҗаляндыгына гарамаздан, өз вагтында ыслам дини дүйпден гадаган эдипдир. Мунуң арымсылык, арассачылык җәхединден шейле эдилен болмагы гаты әхтимал, себәби сокҗалан эмзигиң гөзүне хапа гидип, ол ерде чиш дөммеги мүмкин. Адамының бедениндәки сыналарың иң хапасының агыздыгыны, ылым бирейййэм субут этди. Себәби адамының агзында дүрли микроблар үчин, бейлеки сыналар билен денешдиренинде, яшамага, көпелмэге хас оңайлы шертлер бар.

Аял машгаланың эмзигини сормакдан сакланмага адамлары меҗбур этмек үчин диндарлар инчеден, тәсирли тәр тапыпдырлар. Оларың текрарламасына гөрә, аял машгаланың эмзигинден соран кишиниң агзына сүйт ёкы гидйэрмишин, «сүйт ёкы агзына гитсе-де, оны эмдигиң болярмыш. Эммесинден эмениң болса сениң аялың болмага хакы ёк. Эмен аялың диңе эҗең болуп билйэрмишин. Аял машгаланың эммесине агыз урсаң ника эбедилик бозулярмыш».

Муны арап языҗыларының бири өз сатирики хекаясына эсас эдип алыпдыр. Онуң гысгаҗык мазмуны шейле.

Бириниң өз аялына гөвни етмейэн экен. Ол мундаң айрылышмагың алаҗыны гөзлэп, казының янына маслахата барыпдыр. Ол:

— Пәхей, шонуң үчинем азара галар йөрерлерми?

Агшам эмзигинден сор-да, эрте гелэй менин яныма — дийипдир.

Ол адам каза эп-эслиже «аклык» берип, өйүне гайдыпдыр.

Агшам дүйшүргэн болуп, аялынын эммесинден сокжапдыр. Бу болша аялы өр-гөкден гелипдир.

— Тоба этдим, бу нэ болушды?

Адамсы бу иши дүйшүргэп эденини айдыпдыр.

Бу меселэни айдыңлашдырмак үчин олар казынын янына гелипдирлер.

Мекир казы хич затдан хабарсыз киши болан болуп, китаба середип:

— Индиден соң сиз эр-аял болуп билмейэрсиңиз. Өриң сизи билипми, билмезликденми эмен болса, онда сен онуң аялы дэл-де, инди эжеси боляныз. Олам сизиң оглуңыз боляр — дийипдир.

Өз максадына аңсатлык билен етен эр, аялынын ичини якмак үчин:

— Эже, инди мени хачан өерерсиң? — дийип, ёлда ондан гайта-гайта сорапдыр.

Аял машгаланың мэмелери, айратын хем оларың эмзиги, онуң төверегиндэки гоңрумтыл реңкли халкалар бедениң иң нэзик, иң дуйгур ерлериниң биридир. Сорман, сокжаман олары эмайлык билен сыпамак хем аялың инини тикенеклетмек үчин етерликдир.

Аял адамларың аглабасы эмайлык, содалык билен гужакланыны, сүйнүп-саркып поса аланыны говы гөрйэр. Эмма кэбир гөзлери яныл дуран, догумына бэс берип билмейэн, басан ериниден «от» чыкян гелинлериң бейле нэзиклиги халамаянлары хем бар. Шейле гелинлер сокжанда сыркырадып, соран ерине ган өйдүрйэн, етен ерини омур-жомур эдип барян инчесагт, агажет, ини сувлы йигитлери дийсең говы гөрйэрлер. Шейле гелинлерден бири адамсы жуда усуллылык билен сыпаңсермең этмекчи боланда ол:

— «Мени нэме ятан бир хассадыр өйдйэрмисиң?» дийип пышырдапдыр.

Аламанчылык деврүнде ханларың бириниң иң хиңи аялы олжа алнылдыр. Мунам гопбамсы хана гөз эдип, гетирип бир пукара чопана берипдирлер. Чопан өйли-ишикли болансоң, обанын гелин-гызлары дүйнем ханлыкда хөкмүровая болан аялын халындан хабар алмага барыпдырлар. Олар ханыманындан жыда душуп,

гевни арам тапман, дула бакып ызлап, сумугини көне чувала чалып отуран гелин гөржек экенлер. Барсалар чопаның гелниниң ичери билен ыхласлылыгы дийип, — айдар ялы дәлмишин. Гелин сачак атып, гелин-гызларың өңүне чай чекенсоң, оны гепледмек үчин оларың херси бир зат дийип гөрүпдир. Гелин геплемәндир. Ахыры орта яшан дили дузлы аял узадан дем алан болуп:

— Хм... — эдипдир — адамың тәлейи терс гелмесин! Ол терс геленде багтың күле чөкермиш. Өңде-де шун ялы бири: «Бакра этини иймеен жаным, кой этине зар болды!» дийипдир — дийип, чопаның гелнине гөз гытагыны айлапдыр.

Чопаның гелни:

«Хана дүшдүм зар болдум,
Чопана дүшдүм зор болдум»

дийип, халыны сорамага геленлериң әхлисине бирден жогап берипдир.

Ёкарда гетирен мысалларымыз аялларың хер хили хәсиетлисиниң бардыгына гүвә гечйәр. Йөне хәсиет хер хили боланда-да айшы-эшрет үчин тайярлык ишиниң азда-кәнде герекдиги хакдыр. Себәби аял машгаланың кехи гелип башланда, онуң беденинде улы өзгеришлер боляр. Онуң иң нәзик, иң дуйгур ерлериндев бири хем жынс органыдыр. Айратын хем чөммек (ол көпленч аялда хас накысжа, ягны отлучөпүң ужы ялы, ек-түкүнде бармак башы ялы боляр. Шонуң үчинем она кичижик, ягны кишиванжа боланы үчин чөммек дийип ат гоян болсалар герек), хас дуйгур гыжындырыжы органдыр. Ички дыллыкларың уят лүлесиниң отагасының хем дуйгурлыгы өзүне етикдир. Бармагың ужы билен сәхел салым ойналан вагты аял айыш дережесине (гыжыныманың иң гүйчли, жошгунлы дережесине) етип билер. Шонуң үчин хем ол аял машгаланың эрк ачары хасаплаңыляр.

Аял машгаланың кехи гелип башланда онуң йүреги чалт уруп, дамарлары тарсыллашып башлаяр, ган дамарының басышы артяр, онуң эндамы айратын хем гасыгы, гарны гатаяр. Онуң мәмеллериниң эмзиклери гатап, йүзи гызяр, гулакларының ужы гатаяр, эркек кишиниң хем эмзиклигиниң төверегн бүрүшйәр.

Аял машгаланың кехи геленде онуң жынс органында айратын өзгеришликлер болуп гечйәр. Чөммек гав-

дан долуп дыңзаяр, уланяр, улы дылдыклар көвелйәр. Бүтин гасык гызаряр, айратын хем ички дылдыклар гандан долуп ал реңкли өвүшгине гирйәр. Олар чүсланяр, дуйгурлыгы артяр, уят лүлеси гинәп, онуң агзы бүзүлйәр. Ятгы гөнелйәр. Онуң ич йүзи дуры, сувжук сүлекей билен немленилйәр. Эркек адамларың аглабасы аялының тайярдыгыны онуң уят лүлесиниң босагасының чыгармагындан чак тутуп билйәрлер.

Ине, шу ерде хем тайярлык ишлери тамамланяр диймек болар, себәби аял машгала гөхүне гелйәнчә, эркек адам айшы-эшрете йүз ерде тайын боляр. Шу ерде ене бир зады ныгтамалыдырыс. Ол хем болса тайярлык дөврүнде аял машгала бирнәче гезек айыш алып билер. Бу гең зат дәлдир. Башда беллейшимиз ялы, аял машгаланың жынс органының небсa эркек кишиниңкә гараныңда хас артык боляр. Шонуң үчин хем онуң хер хили ягдайда-да (ол тайярлык дөврүнде айыш дережесини бирки ёла башдан гечирәенде-де) бу бабатда эркек киши билен бәслешмәге онуң мүмкинчилиги бардыр.

Йөне тайярлык пурсатының узага чекмеги, эркек кишини, айратынам аял машгаланы (эгер ол бу арада 2—3 гезек айыш дережесине етен болса) тапдан дүшүрйәр. Тайярлык пурсатының довамлылыгы песинден 10—15 минут болмалыдыр.

Тайярлык пурсатының хас узага чекмеги, эркек кишиниң чакданаша гыжынмагына, онуң айыш дережесине етмегине гетирип билер. Эгер шейле болан махалында эсасы ишиң баша бармаалыгы хем мүмкин. Шейле ягдайдакы айшы-эшрет канагатланарсыз боляр, ондан аялам, эркегем леззет алып билмейәр. Шонуң үчинем өзүң сакланып, аял машгаланы гыжындырмага чалышмалыдыр. Йөне бу ише улы әхмиет бермән, оңа совук — сала гатнашян аяллар үчин тайярлык ишиниң узага чекмеги оңайлы тәсир эдйәр.

Гадымы врачларың маслахатында шейле дийилйәр: «Әр-аял ысныһыгының өңүндәки мәхир, мылайымлык пурсаты, жынс гатнашыгының довамлылыгындан дөрт эссе көп болмалыдыр».

Икинжи пурсат. Тайярлык гөрлен пурсат эркек кишинием, аял машгаланыңам ниетини бире баглаяр, олары ылалашыклы херекете гиризиндирмәге, ягны эркек адамыны гыржан геземәге, аял машгаланы болса, оны

тениңде гизлемәге майыл эдйәр. Әр-аялың икиси хем бу пурсата гарашмалыдыр, эгер алңасаклык эдилсе айшы-эшрет оларың икиси үчин хем мазасыз болар. Ине шонуң үчин хем аял машгала өзүнин гөхе гелендигини нәхили хем болса (херекети билен) адамсына сыздырмалыдыр. Шейле эдиленде эркек киши алңасаман, сабырлылык билен ише башлаяр. Шейле ягдайда аял оңайсызлык, агыры-ынҗы дуймаяр, эзъет чекмейәр.

Эмма эркек кишилериң кәбири бу ише җуда дызмач боляр. Олар аял машгаланың гойнуна ымыклы орнашан бадына етишибилдигинден хыршап башлаярлар. Бу херекет гулатының огурлык эдишинден энайы дәлдир. Гулатының огурлык эдишине гавун экен, как дилен адамлар белетдирлер. Ол как дилинйән ерин хол бейлерәгинде, күдәнин я-да шона меңзеш бир бейигрәк бир задың үстүне гонар-да, чемесини пейләп, ялтаклап отурандыр. Ничикми, уйшмегиң дашы чоларайдыгы гелип онуң үстүне гонар-да, бир товлам какың ужундан сәхелчежигини ёлуп, асмана гөтерилер, эмма узага гитмән пессайлар. Барып, төверегини ялтаклап, алып гачан какыны чекеләр, иер-де, ене пееләп башлар. Ол энчеме гезек огурлык эдер. Эмма хер гезекки алнып гачылан бармак башы ялы какҗагаз онуң петекесине ёкам болмаяр. Ил ичинде айдылышы ялы, «ол диңе өзүниң бәрсине тагам, аңырсына хабар» берйәр.

Җынс гатнашыгына дызмач, небсевүрлик билен топулян эркек кишилер хем көпленч ховлукмачлык эдип, бу ишиң айратын хем аял машгала үчин мазасыны алып, кейпини гачыярлар. Себәби, шейле херекетден аял адам лezzет алмаяр.

Бу меселеде аял машгала-да адамсына көмек, иң болманда хемаят этмелидир.

Бу херекетиң-хыршаманың чалтлыгы дүрли-дүрли, ягны хер минутда онуң саны 100-е ченли болуп билер.

Белли болшы ялы, эркек киши хыршамасыны гитдигиче чалтландыряр, херекет чалтландыгыча-да онуң хыҗувы артяр. Аял машгаланың хыҗувы, кем-кемден, адамсыныңкыдан гиҗрәк җошяр, хас догрусы адамсының ыхласына гарамаздан, онуң хыҗувы эп-эсли вагт үйтгемән, шол бир дуркуны саклаяр. Бейле ягдай аял машгаланың бу ише тайярлык дережесине, хыршавың чалтлыгына, онуң гитдигиче йыгжамлашян, артян бадына, эркек кишиниң гүчүшиниң ыкжамлыгына гөс-гө-

ни баглы боляр. Шонуң үчин хем эр-аял ыкжамлашып, өзлериниң җанына хош якян хыршаңың кадасыны эмеле гетирмәге чалышмалыдырлар.

Аял машгала ятан ериндеӊ эйләк-бейләк гозганып билини, беденини херекетлендирип, рахат, җана якымлы, кадалы хыршавың болмагыны газанып билер. Эмма эр-аялың икиси хем агзыбирлик билен херекет этселер бу ишиң нетиҗеси хас оңат болар. Башда, хениз долы гыҗынылып етишилмәнкә хыршаманы эмгенмән кадалашдырмак, онуң херекетини «җылавлап», хөзирини эр-аялың пейдасына тарап угрукдырмак болар. Бейле этмек үчин, аз салым гечен соң хыршаманы тогтадып, бири-бириң ягдайыны селҗермәге, ыкҗамлашмага вагт берилйәр. Аз-кем аракесмеден соң, ене «хан гадамы» усулында алңасаман, кем-кемден чалтлашдырылып хыршалып башланыляр. Бу ысныщык ишиниң вагтыны узалдяр, эр-аялың айыш дереҗесине билеликде етмегине мүмкинчилик берйәр. Шейлеликде, гитдигиче батланян, чалтланян, хыршама белли бир дереҗеде аялда-да, эркекде-де җошгун дөредйәр. Йөне бу узага чекмейәр, ыхлас билен мүңзелмегиниң, җебислешикли херекетиң нетиҗесинде гитдигиче хыҗув артяр. Хыҗув етҗек дереҗесине етенсоң, ол адама баш бермейәр, онуң эркини долы суратда элинден аляр.

Бу ягдай ысныщык ишиниң ахырлап баряндыгындан, адамы бимар эдйән айыш пурсатының етип гелйәндигинден, эшрет «эйямының» босагада дурандыгындан хабар берйәр.

Ине, шонуң үчин хем айыш етип, ол адамының эркини элинден долы алянча эр-аял мәхир-мухаббетлилиги, хыршаманы, мүңзешмәни иң соңуна ченли довам этдирмелидирлер. Халыс болмаса эркек киши «иң соңкы» деминде элинде барыны эдип, чөммеге аграм салманы ятдан чыкармалы дәлдир. Эгер эркек кишиниң муңа эрки етмесе, онда бу иши аял машгала берҗай этмелидир, шейле этмек айып я-да утанч дәлдир.

Сексопатология меселелери бөрадакы ылмы-барлаг меркезиниң маглуматларына эсасланылып, җынс гатнашыгының довамлылыгының узаклыгы орта хасап билен 2 минут чемеси болмалы диен нетиҗә гелинйәр. Йөне онуң 1 минутдан говрага-да, 2—3 минута-да, хатда кәбир адамыныңкының 6—7 минута чекйәндиги хем аян

эдилди. Мунуң өзи орта хасапдан аланында норма ла-йык гелйәр хасап эдилйәр. Бу мөхлет кәбир халатлар-да гысгалыбам, узалыбам билер. Эгер эркек киши узак ваглап аял машгала билен душушмадык халатында, душушан машгаласының бедени гызгын, өзи ишде алымлы, алчак, гөрмегей болса, үстесине-де ол бу ише улы хөвес билен гатнашса, онда гучушмагын мөхлети жуда гысгалып билер. Мунуң терсине, эркек киши аял машгала билен хәли-шинди диен ялы душушып йөрен болса, соңкы душушаны бу ише совук-сала, гөвүнсиз гатнашса, үстесине-де аял машгалаң тени совук, шал-пы-шараң болуп ятса бу ишиң мөхлети хас узалып би-лер.

Лекция вагтында я-да илат арасында гүррүң гечи-рилен махалында чаганы сүннет этмек, онуң пейдасы, зыяны барада адамлар көп совал берйәрлер.

Сүннет, ягны чаганың жүллүгиниң пүрчүгини ке-сип айырмак ыслам дининде көпден бәри парз (хөкма-ны иш) хасапланылып гелнипдир. Сүннет кимем болса бириниң пейдасы үчин я-да пейвагтына дурмуша ор-нашдырылан дессур дәлдир. Сүннет, айратын хем ыссы юртларда эркек кишиниң пүрчүгиниң ич йүзүне хапа йыгнанмагының, онуң ужуның чишмегиниң, иринлеме-гиниң өңүни аляр. Шейле хем сүннетли адам аял маш-галаны говы гыжындырып билйәр. Пүрчүк кесел йүра-дыжы микробларың топланмагы, көпелмеги үчин онай-лы шерт дөредйәр, шейлеликде аял машгаланың хем жынс органларында рак кеселиниң дөремегине себәп боляр.

Хәзирки дөврүде АБШ-да чага доглан дессине, онуң көричегесини операция эдйәрлер, рак кеселиниң жынс органында пейда болмазлыгы үчин шол ерде, шол вагт онуң миллетине гарамаздан, чаганы сүннет эдйәрлер.

Сүннетиң хич бабатда-да пейдасы болмаса, зыяны ёкдур.

Үчүнжи пурсат. Эр-аялың янашык ишини ерине етир-меги нетижесинде етилйән иң соңкы хай-хайлы сепги-де оргазм, ягны айыш дийилйәр, дийип биз ёкарда белләп гечипдик. Эмма «оргазм» сөзүни манысына гө-рә дүшүндирижек болсак, ышк мүлкүниң шасы — Мол-ланепесиң дили билен айтсак, ол — «рехнет нуруң сачмакдыр».

Рехнет нуруны сачмагың шыпалы, хош хөвеси дүй-

шунда эркек адам билен аял машгаланың арасында иң эсли тапавут бар. Бу хош, инче дуйгыны сызмак, онуң тәсирини, башдан гечирмек көп затлара: адамының яшына, саглыгына, шахсының ачыклыгына, жынс небсине, ахлагына, бу иши ерине етирмеги башарышына — медениетине ве ш. м. баглыдыр. Эркек кишилериң, шейле хем аялларың аглабасының айшының довамлылыгы 10—15 секунт боляр. Эмма кәбир аял машгалаларың айшы 20—30 секунда чекйәр. Айыш — бу жынс органында дөрейән жошгуның эхли организмиң гатнашматында етйән иннән ёкары дережесидир.

Айыш пурсаты адама дийсең гүйчли тәсир эдйәр. Айыш пурсатында аша хөзире дөз гелип билмән аз вагтлык чашып, өзүнден гидйән адамлара-да душ гелмек боляр. Шейле пурсатда эркек адамларың йүрегиниң урмасы хер минутда 160-а етйәр, ган дамарларындакы басыш — 180, кәхалатларда ондан ам ёкары гечйәр. Айыш леззети нетижесинде адам демини бөлүп-бөлүп, улы-улудан аляр. Аялларың гасыгының төвереги гуруп я-да силкип башлаяр, оларың уят лүлеси, ятгысы бүрүшйәр, чанаклык сүңкүниң астындакы этлер дартыляр.

Шейле ягдайда эр-аял басмарлан хош хөвесиң сүйжи лызасына самраярлар, содалык билен иңңилдейәрлер.

Айшың шейле ёкары дережедәкиси билен бир хатарда, онуң асударак гечйәнлери хем боляр. Йөне бейле дийилсе бу ягдайда адам хас пес леззет аляр дийилдиги дәлдир. Айшың бу гөрнүшининем өзүне етерлик улы леззети боляр. Эр-аял айры-айры вагтда, дүрли дережеде айыш алсалар хем олар бири-бириңден хошал болярлар, ягны эркегиң аялдан, аялың эркекден гөвни битйәр.

Аялың, шейле хем эркегиң айшы дөмүп, бирденем толкунлап-толкунлап башлаяр. Ол толкунлар хем секунтда бир гезек гомлап, 5-ден 12-ә ченли тайталаняр. Аялларың аглабасының айыш вагтында уят лүлесинде эң-эсли сувуклык эмеле гелйәр. Бу ягдайы кәбир эркек адамлар айыш аламаты хасаплаярлар. Хакыкатда бу асла бейле дәлдир. Чен-чак эдип, шейле вагт хыршаманы, мүнземәни бес эдйән адамлар таты ялңышярлар.

Дөрдүнжи пурсат. Айшы-эшрет, ондан леззет алмак күйи хемише адамының янёлдашы боляр. Бу барада ой-

ланмак, пикир этмек хем адамда якымлы дуйгы дөред
йәр.

Эйсем нәме үчин биз өмүр тиңкәмизи дикип, ниетлен
йөрен задымыздан, эдил гаядан гайдан ялы, бирден, сә
хел салымлык бизар болуп, бимар хала гечйәрис? Му
нуң себәби ыснышык пурсатында ики тарап хем айшы
-эшрет дережесини башдан гечирйәр, Бу пурсатда адам
организминде диңе бир физиологик дәл-де, эйсем эмо
ционал компонентлер хем пейда боляр. Шонуң нети
жесинде болса, адамының жаны арам тапып, гөвни ги
нелйәр, бедениндe хоштап, якымлы ысгынсызлык пейда
боляр. Бири-бириниң үстүни етирйән компонентлериң
сазлашыклы тәсири астында дуйгы дамарлары рехнет
«салланчагына» салнып хүвдүленйәр.

Шейле ягдайда (эгер эркек киши билен аял машгала
айшы деӊ дережеде башдан гечирен болса) хер кимиң
өз эли, өз якасы боляр, ягны оларың икиси хем леззет
алып бимар ягдайда сес-үйнсүз ятярлар. Эмма хемише
бейле болмаяр. Кәхалатларда әр-аял ятан еринден би-
ри-бирине гөз гытагыны айлаяр, олар бири-бирине мә-
хир билен середишйәр. Бу сапалы, эшретли пурсат үчин
аялының әринден, әриниң аялындан гөвнүниң битенди-
гини аңладяр.

Эгер аял машгала шейле ягдайда адамсының бой-
нуна, дөшүне элини атса я-да аягыны чалажа гыжык-
ласа (бу херекет дүрли-дүрли болуп билер), я-да эр-
кек адам аялына шулар ялы херекет этсе, онда бу иши
ене гайталамага хыялым бар дийдигидир. Янашык
ишиниң мөхлетиниң довамлылыгы, бу иши гайталамага
болан ислегиң тәзеден оянмагы көпленч аял машгала-
ның башарнығына баглыдыр. Онуң башарнығы, ислег-
-күйсеги хем эркек кишиң бу иши бержай эдишине да-
хыллы боляр, хас такыгы бу иш вагтында адамсындан
гөвни хош болан аял оны ене күйсейәр. Ине, шонуң
үчин хем эркек адамларың аглабасының тотәнликде
гойберйән ялңышыны шу ерде окыжыларымыза ятла-
дып гечмелидирис.

Эркек кишилериң аглабасы айыш алан бадына
«вессалам — иш тамамдыр» өйдүп, херекетини тогтад-
яр, гапдала агып, өз-өзүнден гөвнүхош ягдайда леззе-
тиң хөзирини гөрйәр. Бейле этмек сәхелчежик пурсат-
да гойберилйән улы ялңышлыкдыр, себәби бу пурса-
тың — ыза тесиш пурсатының әхмиети аял машгала-

рың аглабасы үчин тайярлык пурсатынындкыдан пес лдир. Себәби аял машгала эркек кишә гаранда ның дережесине гич етип, бу ишден леззети хас көп, лык алмага укыплыдыр. Шонуң үчин хем эркек киши ның алан дессине хыршамасыны бәс эдип, гапдала агалы дәлдир. Онуң өзи гөвнүни хошлап алжак леззетини алан болса-да, бу леззетли дережә аялыны хем етирмеге далаш этмелидир. Эгер шейле этсең ол тиз чулумлар, чусланар-да ассырынлык билен хайсыдыр бир херекет аркалы өзүниң ол ише ене тайярдыгыны дуйдуряр.

Мундан бейләкки янашык иши эркек кишиниң жынс гурбуның несил ызарлайшына, яшына, саглыгына, бедениниң берклигине, кейпине, кувватына, аял машгаланың ишдә чекимлилигине, өзүни алып баршына, ишжеңлигине, ягны адамсының «угуны» екеләп билшине, тениниң нәзиклигине, гызгынлыгына баглыдыр.

Ине, шейлеликде, бу иш бада-бат, он йигрими минутдан, бирнәче сагатдан, хатда бирнәче гүнденем гайталанып билнер.

Эгер яш йигидиң жынс гурбуның несилден гечиши говшак болса, аялы янашмак ишине совук-сала, бипарх гатнашса ол бу иши гүнашадан, ики ашада зорайкдан бир ёла бержай эдип билер. Эмма, мунуң терсине, жынс органының несилден гечиши гүйчли, жаны саг, кейпи көк, аялы хәли-шинди бойнуна бөкжек болуп дуран 50—60 яшлы адам хем, гүн ырман бу иши ызлы-ызына бержай эдип билер.

Ягдай хер хили боланда-да, көпимизиң эдишимиз ялы, айыш пурсатыны гечирип, эшрет «эйямына» гадам басан дессимизе гапдала гышармалы дәлдир, барды-гелди гышараянында-да аялындан өң укламалы дәлдир. Эгер өңүрти гышарып, өңүрти ука гидэйсең бу «Тамакиң болма, гайрат галан дәлдир!» дийилдиги болмаярмы әйсем?

Пикирленип, инчеден ызарлап отурсаң, ол дөгрудан хем шейледир, башарсаңыз хергиз аялыңыздан өң ука гидижи болмаң!

Гой, ол «Муны-ха кесе йыкдым-ов!» дийип эселмесин — мен-менлик этмесин!

БАГЛАМА

Адам арзылы максадына етенде ил үйшүрип тутяр. Тоя әхли миллет, айратынам бизиң түркмен... римиз улы әхмиет берйәр. Ине, шонуң үчин хем ад... лар сәхелче мүмкинчилик тапса той тутяр, хас догр... той үчин чемчелэп йыгнаныны чанаклап «дөкмәге» о... хемише тайяр. Соңкы вагтларда тойларың саны көп... ди: сүннет тойы, яш тойы, там тойы, машын тойы, о... тойы... Эмма тойларың сересиниң арзылысы — огул ө... мек, гыз чыкармак тоюдыр.

Эмма бу тоюңам өз болушлы хысырдысының, да... расының болшы ялы, онуң өзүне етик үнжүси хем бо... яр. Шонуң үчин хем ил арасында «Той башы сүйж... той соңы үнжи» диен гүррүң бар.

Той аладасы, элбетде, душнукли зат. Той тутм... үчин көп зат герек. Олары алмак, жемлемек, айдылм... лы адамларының үчдантутма хеммесиниң үстүне б... рып, тоя чагырмак, бишжек нахарлара герек болж... затлары тайярламак... Иң соңунда-да тойы абрайл... совмак герек.

Эйсем, той соңының үнжүси нәмеден ыбарат? То... соңының үнжүси гудалары хем, өйленен йигиди, ду... муша чыкан гызы, оларың доган-гарындашларыны хе... улы алада гойяр. Ине, шонуң үчин хем той гүнүни... эртеси йигитден онуң доган-гарындашларындан киме... болса бири: «Нэнең, телең телинден гөвнүң хошмы...» дийип ассырынлык билен сораяр. Эгер йигит шәхдачы... лык билен «Хава!» дийип гысгажык жогап берйәрс... онуң бүтин хоссарының, ковум-гарындашының үстүнде... агыр йүк айрылана дөнйәр. Эгер йигидиң йүзи салы... болса, үстесине-де: «хыммы-сыммы» эдип, белли жо... гап бермесе бүтин хоссарлары гама батяр. Шейле я... дайда олар: «Ким бизе ичден чыкмаз бейле яманлы... эдип билер? Бигүнә огланы багламак киме герек бол... дука!» дийип, хер ким бөврүни диңләп, «гүнәлини» хы... ялында агтарып башлаяр. Шейле «ичитара» адамла... гыз тарапының хоссарларына-да эзъет берйәр, себәби бу гүн гызыны чыкарып, эртеси «халың нични, бараны... ерлик эдип билжекми?» дийип, онуң үстүне аталап дур... мак түркменлерде айып хасапланыляр. Ине, шонуң хем ара азрак салым салып сыпайычылык үчин «чагыры... жылар» дийип ат дакылан аяллар топарыны онуң ызын...

...н иберйэрлер. Эйсем «багланмак» нэме? Ол кеселми я-да өзболушлы дерт? Эгер гөнүләп җогап берсек «баглaнмак» дүйпли кеселем дәл, дердем. Гөвүсинден гелйән адам дине өз-өзүни баглап билйэр, бу ягдайы көнелеримизиң дүшүндириши ялы, кесеки адам башга бирини баглап билмейэр дийсек, көп адамың муңа гаршы чыкмагы мүмкин. Себәби: «Пыланы баглаңың, окадың ачылмадымы нәме?» я-да илчиликдир: «О нәхили багланылмаярмышын, мениң жүт өзүм багланың, окадың ачылдым ахырын! дийжеклер хем тапылар.

Шейле пикирдәки адамлара: «Бу угурдан специалист-врачлар, шол санда шу сетирлериң авторы хем ойлап-йүзләп «баглананлары» ачды, эйсем олар моллалы, муфтүми? Олар көнә гезек геленде элинден шерменде дәлми эйсем?» дийип, җогап берип билердик. Онсоңам нәме үчин «багланыпдыр» дийленде аял мәсиеле дәлде, элмыдама эркек кишин гөз өңүне гелйэр? Себәби, гучмак ишинде инициатива эркек кишиниң элинде боляр.

«Багланманы» бизиң ата-бабаларымыз нәхили дүшүндириндирлер эйсем? Олар ника гыйылан махалы ичигара адамлардан бири алнине сапак, йүплүк я-да сачың бир гылыны ассырынлык билен чигишдирип дүвсе, ника тутушман, оглан «багланярмыш», ягны эркеклик гайраты вачярмыш дийип дүшүндириндирлер. «Баглананы» болса дине окап ачмак болар дийип вагыз эдипдирлер. Эгер заманасына таныкды нукдайназардан гарасаң, «баглананлары» ачмага, олары эрлик борҗуны бержай эдип билер ялы этмәге башга ёл хем ёк. Себәби бу меселеде ынанч, өзүни ынандырмак дийсең улы роль ойнапдыр. Ол хәзир хем шейле.

Гепимиз хас дүшнүкли болар ялы, ховайы хем болса шейле бир мысал алып гөрелиң. Көне замана. Ким нәме дийсе шона гулак габардып йөрән аң-билимсиз сада адамлар. Аслында салы говшак бир йигиди өерипдирлер диелиң. Ол никадан соң ич гирйәр, даш чыкяр. Эмма... гелниң янына барып билеңок. Онуң гөвнүне даш чыкса болайжак, ич гирсе өләйжек ялы дуюляр, галпылдаяр.

Шейле ягдая дүшен йигиде эйсем нәме дийжек. Аслында сениң салың говшак, бу шондан. Эр болуп сенден хич хачан хем хелейиң энеги дынып, эрни йыршармаз дийжекми? Эгер шейле дийилсе, онсузам салы говшак,

өзүндеи гөвни гечгин йигидиң бу сөзлер аллажы гү
болуп йүрегинден парран гечмезми эйсем? Онун онсу
етик дердини бетерлешдирип, оны перишан хала с
жакдыгынын ужы икими эйсем? Өзүниң шейле дәл
гине оны нәдип ынандыржак?

Бу ерде өзүниң шейле дәлдигине ынандырмак үчи
оны илкинжи бир зада, ягны онуң сагдыгына, йе
«ичигара» адамлардан кимем болса ника гыйлып ду
ка оны «багландыгына» ынандырмак, онда умыт дөре
мек зерурлыгы йүзе чыкандыр белкем?*

Мунуң шейледигине чигйи дүвлен сачжагазын осл
нылмаян ере — гуя, акар сува, күле ве шуңа мензе
ерлере «ташланыляндыгы» хем гүвә гечйәр. Себәби
барлап, тапып онун шейле дәлдигини субут этжек гү
маның ёк. Бу ерде ене бир зады белләп гечмек гере
Ол хем болса шейле затлар башда прогрессив адамла
тарапындан дөредилип, адамларын аңына берк орна
шып, сонабака агрессивлешип гидйәндигинден ыбара
дыр. «Багланмак» меселесиниң хем шейле чылшырым
лы ягдайы башдан гечирен болмагы гаты эхтималдыр.
Себәби, көне дөвүрде «багланан» адамының ачылмагы
молланың адыны арша чыкарыпдыр. Ачылан йигит бол-
са бу меселәниң жанлы пропагандисти, жанлы гөркез-
ме эсбабы хөкмүнде ил арасында херекет эдип гелип-
дир. Шейлеликде, ек-түк салы говшак, чекинжең, утан-
жаң жахыллара ягшылык эдилжек болуп, тосланып та-
пылан усул адамларың аңына берк орнашып, «таягың
ики ужы бар» дийлиши ялы йигитлерде аркаба-арка
горкы, вехим дөредип гелипдир. Бу болса «багланян-
ларың» гитдигиче санының артмагына гетирипдир.

Шейле горкы, вехим ил арасында хениз-хенизлерем
довам эдип гелйәр. Мекдепде тербиеленип, ёкары окув
жайыны үстүнликли тамамлап, кәр эеси болан йигитле-
римиз хем «ичигара» адамының өзүни «баглаймагын-
дан» хедер эдип, тойдан озал ниредедир бир ынамлы
ере молла чагырып, шол ерде ника гыйдырярлар. Шол
ховатыр нетижесинде бу ника гыйлышыга оглан билен
гызың якын хоссарларындан башга адам гатнашдырыл-
маяр.

«Багланмагың» я-да «Бегендик» болмагың эсасы се-
бәплери шүбхе, горкы, ховатыр я-да жуда бегенмек
эсасында йүзе чыкяр. Өз гезегинде ынанч, өз-өзүни нә-
ме-де болса бир задың шейледигине берк ынандырмак,

...ип гитмек болса көпленч горкы, шубхе ховатыр дө...йдйәр.

Гүррүнчиликлерин биринде ак сакгал бир яшулы.

— Горкудан, уймакдан хер зат болуп билер! Көне...римиз «Оюң бир маза ики» дийипдирлер. Яңышма...ы болсам 33-нжи йылың ачлык дөврүндеди өйдйән — ...йип, ол ховлукман гүррүне башлады. — О махаллар ...ал сарайы теке базарында боларды. Гыпжаклы (Аш...габат районының хәзирки Ленин адындакы колхозы) бир юваш бенде ёгуны бар эдип, чагаларына ак болар ...исти билен сарайдан елинлеп дуран бир сыгыр алып...лар. Мунам башга бир гыпжаклы гөрүп, чайхана тарап ...ик ясаян боолы. Барыбам өзи ялы ишсиз беззатлары ...апып, сада, ынанжаң бир адамының сыгыр сатын ...лып, Гыпжага гитжек болуп дураныны айдып, олара «Гелиң оны алдалың!» диеи борлы. — Яшулы отуран...ларың йүзүне бирлай гөз айлап: — Оларың арасында ...у Пәлваның оглам бармыка дийип гуман эдйән, гы...нанан болуп эреси-токасы билен гүррүң берди велин, ай ...о беззадам бир гырасында болмалы өзи.

Хава онсоң булар пайтун тутуп, херси бир еррәкде дүшүп галярлар. Сыгыр идип гелйән яшулының өңүнден илки гыпжаклы чыкыпдыр дийййәр.

Аманлык-саглыкдан соң янкы йигит:

— Планы ага эшеги нәчә алдың? — дийип сорап...дыр.

— Яшулы ызына ганрылып:

— Гөзүңи гиңрәк ач, бидөвлет, эшекми шу—дийип...дир.

— Идип гелйәниң-ә эшек дәл-де, дагы нәме — ди...йип, янкы йигит өз угруна гидиберипдир.

Эсли йөрәнсоң яшулының өңүнден бир нәтаныш чы...кып:

— Яшулы муны нәме идеклэп гелйәң, мүнсең болма...ярмы? — дийип гечипдир.

Шу ерде яшулының йүрегинде бүкгүлди дөрән бор...лы, ол ганрылып, сыгра гайта-гайта чиңерилип, ене ёлу...на рована болупдыр. Ол чакыр заводына етип баряр...ка өмрүнде гөрмедик бири гапдалында аяк чекип са...ламлашандан соң:

— Ба, даяв эшек экен, мунын сатлыкмы я сатын ал...дыңмы — дийип, яшулудан сорапдыр.

— Сатын алдым. — Яшулы өзге зат диймән, янкы

пыяда эп-эсли араны ачаксоң, ене сыгра шүбхе
гайта-гайта гарапдыр.

Ол айлава етип гелйәркә өңүнден чыкан вәт
яшула эшитдирип: «Әл, бейле-де даяв эшек б
огушя!» дийип гечип гидипдир.

Яшулының йүрегине вехим дүшүп, ол хәли-ш
ызына гарапдыр. Ол айлавдан гечип, Көши билен
лыга етенде ене бири өңүнден чыкып, нәме үчин э
эдип гелйәндигини соранда, ол гаңрылып, ызына
дип, сыгрының багыны ташлап, чага ялы вәгирип,
мага башландыр. Ол бенде өе барып, гыздырып, би
че гүнләп сыркав ятяр.

Горкы, вехим ата-бабаларымызың: «Горкана
(гоюн) башы гоша гөрнер» дийши ялы, адамының а
ны үйтгедип билйәр. Мундан башга-да шейле я
адамының йүрегиниң уршуны тогтадып я-да бейни
ган индерип, оны өлүм ховпуна-да салып билер.
кәбир халатларда «Пыланы пылан затдан горкуп йү
ги ярылайыпдыр» дийип эшидйәрис. Ине, шуңуң я
ватлар онуң шейледигиниң шаяды болуп билер.

«Багланмак» диен ягдай, ёкарда белләп гечишим
ялы, дүйпли кесел дәл. Йөне ол адама дүйпли кеселл
денем бетер эжир берйәр. Шейле-де болса, нәме үч
дир, түркменлер көне пикире уюп: «такдыра» кай
болуп, бу барада специалист врача хас сейрек йүз т
ярлар.

Түркменлериң «багланмак» диййәнлериниң хем х
мырмаясы горкы, йөвседлик, букгүлдик, чекинженли
сустуپесликден, өз-өзүне ынамсызлыкдан ыбаратдыр.

«Бегендигем», «багланмагам» көпленч йыгра, яйда
жаң, утанжаң, сада адамларда йүзе чыкяр. Шейле х
сиетлер көпленч адам билен өмүрбойы яшаяр, олары
мәрекә барып дили, өйленип йүзи ачылмаяр. Шейле х
сиетли йигитлер гыз-гелиң топары өңүнден чыканда бү
бүтинлей өзүни йитирйәр, алжыраяр, аяклары ди
этмән бири-бирине чолашяр. Бу хәсиетлер көпленч өз
ни «айыплы» хасаплаян, ятны өз-өзүне гөвни етмейә
говшаксы, гөвни чөкгүн, аң-дүшүнжеси пеерәк адамлар
махсусдыр. Шейле хәсиетли йигитлер аял машгалан
айратын хем өзүниң гөзүниң гиден гызыны әлъетме
шаха хасаплаяр, оны ынсандан эмеле гелен перзент дә
де, асман мелегидир өйдйәр.

Эмма бу ягдай оны жыныс хөвесинден, хыжувында

ахрум этмейәр. Шейле йигидиң хеы ил денинде той угасы, өйленеси, аял машгаланың ыссысыны-мәхриин дуясы гелйәр. Гүнлериң биринде тоям тутуляр, никада ыйыляр. Эмма бу затларын хеммеси, нәме үчиндир, нейле йигиде адатдан дашары бир зат болуп гөрүнйәр, ол өз гөзүне ынанмаяр. Гелниң янына салнансоң ол бирбада галпылдап, соң көшешйәр. Гелниң мылайым ышырдысы, юмшак эллери йигиди долы дережеде эркеклик каддына етирйәр. Бу ягдай йигиди дийсең бөендирйәр. Шейле ягдайда ол өзүниң нәме ишләп йөренини билмейәр. Шейлеликде, йигит үчинем, гыз үчинем иң дабаралы, иң багтлы пурсат гелйәр... Йигидиң билине кувват инйәр, нәме үчиндир, онуң хашылдысы артяр. Гызың гарны гатап, бедени беркейәр, дуйгы дамарлары хөвес хыжувындан яңа лерзана гелйәр, ган дамарларында басыш артып, жынс органлары дынзаяр. Ол гейимине япышяр... Тәзе гелен гелниң хысырдысы йигидиң хөвесини артдыряр. Озал аял машгаланың копутындан башга ерини гөрмедик утанжаң йигиди күмүш-тамышда гелниң ак катыз ялы болуп гөрүнйән бедени аласармык ягдая саляр. Ол онуң үстүне абаняр, гезенйәр. Ине, шу ерде-де гарашылмадык дуйдансыз ягдай йүзе чыкяр. Бирден йигидиң бедениие галпылды аралашяя, депесинден совук сув гуйлан ялы улудан демини алып, өр-гөкден гелйәр. Беденинде эмеле гелен галпылды әхли дуйгы дамарларының бадыны алып, онуң депесинден совук сув гуйлана дөндерйәр. Йигит йыланың гуйругыны басан ялы зөвве ериндеи галяр, алжасак халда гейнини даш чыкяр... Гелниң өңүнде сәкел галымда эмеле гелен дили гысгалык агыр ,лабыр болуп, онун бойнундан асыляр.

Эйсем йигит нәме үчин шейле гүне дүшйәр, хас догрусы онун «багланмагына» нәмелер себәп боляр?

Эгер бу совала биз шейле йигитлер бу ягдая өзалындан өз-өзүни тайярлаяр, нетижеде болса ол илкинжи гиже өз-өзүни баглаяр дийип жогап берип билержик. Бизиң бу жогабымызың бирбада окыжымыза гең болуп гөрүнмеги мүмкин. Эмма бу ерде гең гөрере хич хили зат ёкдур.

Бизиң яшларымызың, айратынам, оба оғланларымызың «пыланы баглананмыш», «пыланы гелниниң янына барып билмән, инрик гаралса әлевраәп йөренмиш» диен ялы болгусыз гүррүңлерден хениз өйленмакәлер гулак-

лары ганяр. Үстесине-де тоюң өңүсырасы хосса
ның хышы-вышысы — огрын ника гыйдырмак
эдйән гизлин гүррүңлери йигидиң ховаласыны бас
затлар онда «Ника гатнашжаклар өзүмизиңкиле
ланда нәме, онда маңа ичигарачылык этжек тапы
мы эйсем?» диен пикир дөрейәр. Умуман олар «ба
макдан» аз горкы эденоклар. Шейле горкы, мүнкү
бүкгүлди, йөвселлик биленем гелниң янына гирйә
Эдил шу пурсатда-да: «Мени баглан болаймаби
дирлер» диен пикир оны басмарлап ограяр. Бу го
шүбхе, бүкгүлди оны шовсузлыга учрадяр. Илки
шовсузлыкдан соң болса өзүниң «багланандыгына»
лы ынаняр. Бу ынанч оны дүйпден башга «дүнйә» а
гидйәр: «Багтым ятды. Ил арасына адым яйрар,
гымдакы гүл-гунчам ачылман... меңден араны ача
Шейле пурсатда бу ягдая ёкаркы мысалдакы
өте әхмиет берилмели дәлдир. Эгер йигит көшешсе,
ни эле алса соңы дүзелер. Эмма бу ягдая йигит өте
миет берсе, ондан чекинип, яйданса, ол «мени баг
дырлар» дийип гутарныклы нетижә гелип, гелниң ян
бармага яйданса онуң мөхлети узалып, гитдигиче
терләп, йигиди хем, гелни хем чыкгынсыз гүне са
билер. Шейле ягдайда гелин хем йигидиң болшуна х
ран болуп ятман, ол доланып геленсоң, онуң гөвн
тапмага чалышмалыдыр. Шу пурсатда айдылан еке
хошамай сөз хем мелхем болуп, йигиди «дертден» са
дып билер. Мысал үчин, ол доланып геленсоң, оңа г
мылжырап гелниң: «Мени сыланың үчин, дөзмезлиг
үчин, көп сағ бол! Эгер адамың илкинжи гиже шейт
сени сыладыгыдыр, ол бирбада шарт-шурт эдайм
дөзйән дәлдир диййәрлер» я-да шуңа мензеш бир
диймеги, сөзүң долы маңысында, йигиде медет бер
оны ховплы горпуң гырасындан ызына гайтарып биле
ди.

«Багланма» ене бир ягдайда йүзе чыкып билер. М
ңа кәбир йигидиң аслында дога хәсиетлери: говшакс
лык, утанжаңлык, йөвселлик, йыгралык, өзүңе ына
сызлык, буларың үстесине-де огланлыкдан жыңс сын
сының говшак өсмеги себәп болуп билйәр.

Шейле йигитлере гелниң янына бармак, гаты гара
кы, онуң билен сөхбет ачмак жуда кын бир зат ялы б
луп гөрүнйәр. Ол алжыраяр, толгуняр, онуң гелне тар
узан эли саңңылдаяр, бүтин бедени галпылдаяр. Сө

бет ачайын дийсе дили диен эденок, ол бадак атылана дөнйәр... Ине, шейлеликде, ол шовсузлыга учраяр.

Эгер шейле йигиде илкинжи шовсузлыкдан соң я-да эртеси кимем болса бири гөвүнлик берсе, бу ягдайың дүйп себәбини дүшүндирсе, бу ерде алжырар, горкар, чекинер ялы хич задың ёкдугына оны ынандырып билсе онуң иши шов алып гидер.

Мунуң шейледигине дурмушдан алнан ашакы фактымыз долы гувә гечйәр.

Оба мекдеплериниң мугаллымларының бириниң берен гүррүңинден:

— Дулдегшир гоңшым оглуны өерди. Өйленен йигит дийсең юваш, говшаксы, геплемезек огланды. Эртеси ирден даш чыкдым велин өерең йигидимиз тамың бурчунда ики элини дөшүнде габшырып, гайрасыны бакып аңкарып дур. Мен билгешлейин ардынжыран болдум. Ол бәрсини бакды. Мен баш атып, оңа: «Нәмеңе?» диен ышарат этдим. Ол мөлерәк гөзлерини ойнакладып, эсли салым дурды-да:

— Говы! — дийип, морта жогап берди.

Мен оны окадыпдым, хәсиетине гаты белетдим, «Говы» дийсе-де, онуң бир инкисиниң бардыгыны аңдым. Онсоң янына бардым. Кейпиниң говы дәлдигини, онуң елленен йүзем, чишен габакларам, чаларак салпарып дуран додакларам, улы эрнем айдып дурды. Мен онуң гөни гөречлерине серетдим-де:

— Өйде чагаларам ёк. Агшам гелниң янына бармакан мениң яныма бир гелип гит! — дийдим.

Ол маңа көп маңылы гарап, эп-эсли салым мөлерилип дурды-да:

— Боля — дийди.

Ол илкагшам яныма гелди. Мен мугаллымчылык, гоңшучылык боржумы бержай эдип, онуң гөвнүни гөтермәге башладым. Ики болуп какмач атындык, дегишдик. Сачак башына гечмәнкәк, мен ондан диканлап сорадым.

— Ери, нәңең, гетирен гелнимиз гөвнүңден турярмы? Мениң бу сорагым алжыратдымы, нәтдими, ол эп-эсли салым мөлерилип отурды-да, гөзлерини элек-челек этди.

— Меч-э... догрымы айтсам өзүмден гөвним гечдя.

— Нәме үчин? Бу дережә етер ялы саңа нәме болды я акылыңдан азашып йөрмүң?

Ол ене деммарылып эп-эсли отурды-да, бирденем:
— Болмады? — дийди.

Мен онуң бу болшуна хезил эдип гүлен болдум:

— Шейле гүне душен еке өзүңсиң өйдйәрмиң? Ол ягдайы мугаллымынам... — дийип, ене оба адамларының бәш-алтысының адыны санадым. — Ол йигитлериң көпленжисинде болярдыр, хей бидерек зат үчинем алжырар йөрерлерми?! — дийдим.

Ол йүки еңлән ялы улудан бир дем алды. Алжырамазлык үчин стаканы яртыдан говрак этдим-де: — Дүйнем той хысырдысы билен башагайсыран болуп гутлабам билмедим. Өмрүңиз узак болсун, гоч-гоч оглуңыз болсун, гөтер! — дийдим.

Ол узаклы гүн дуз датмадык болара чемели, богазыны гызлырып, ишдәменлик билен какмажа яшыпды. Йүрексе эдиненсем, оны көп сакламадым, онун өзем турарман болды.

Эртеси ирден ене даш чыкдым. Ол ене шол өңки еринде узаклара середип, йөне бу гезек ики элини быкынына уруп гайгыарлылыбрак дурды. Мен ардынжыран болдум, ол бәрсине гаңрылды. Мен баш атып, «Нене?» диен ишарат этдим. Ол бир йылгырды велин, ики эрни тас гулагына етипди.

Бу ягдай кәхалатларда сүнни саг, акылы дуры, гурат йигитлерде-де болуп билйәр. Муна түркменлер «бегендик» диййәрлер.

Никадан алты йыл гечңенсоң, бизе йүз тутан 26 яшлы йигидиң гүррүңинден: «Биз жуда сылашыклы говы гөрүшдик. Ника чеңли, ынха отыр, элимден тутдам дийип билмез; себәби мен муны элъетмез шаха, адам баласы дәл-де, асман мелегн хасаплаярдым, үстесине-де бизиң ата-энелеримиз көпден бәри гатнашярлар. Менем өйлерине барардым, бу-да гелерди. Әхтимал биз соңабака халыс өврениширенем болсак ахмалдыр. Оны дийсемем мунуң үстүнде өлүп-өчүп барян. Илкинжи гиже душушанымыза бегенип, сүйжи-сүйжи сөзлешдик. Мен максадыма етениме аша бегенип, оны багрыма басдым. Иш жыгба-жыга голайланда, билемок сыпайычылык үчинем диен болса, «бейле-де бир иш боларммы?» дийип, пышырданыны эшитдим. Мен оңа гулак габартмадым. Менде дерән хыжув, хөвес гулак габардара гойжагам дәлди. Гепиң гысгасы гойнуна гирип, гезеленимем шолны велин бирден... өзүмем чала өлен йылана дөндүм,

хопукдым, иним тикенеклэп, бардем депе сачым дүйрүгип гитди. Мен гонжума гор гүйлан ялы болуп дашы чыкдым. Эң-эсли вагтдан соң совужак шемал йүзүме урды, аз-кем өзүми дурсап, шол «багланыляр» диенлери чын экен-ов дийип ичими геплетдим.

Ине шондан бәри хем инрик гаралыберсе, яга дельжек ялы, дүнйәм даралыберйәр, мени гам басяр. Бу ишин боларындан, болмазына кән ынанярын. Ынанышым ялы хем боляр.

«Баглы» адамсы билен каматат эдип алты йыл яшашан «гелнин» берен гүррүңинден:

«Гөрмән, билмән дурмуша чыкдым дийсем яланчы. Обадашым, белет огланым. Ата-энеси дүшүнжели, өз чөрегини ийип йөрен сыпайы адамлар. Танамандырын диере ер галмады. Ил-дениңде биле окадык, биле ишледик. Йөне огрын дуншушсак хем обада бир адамам пылланың оглы билен пыланыңың гызыны пылан ерде гөрдүм дийип билмез. Башымыза дүшен ягдай бизе, айратынам оңа агыр дегди. Сәхел салым гечмәнкә ичи чекилип, бойны бурулды, эне мәхринден ганмадык етим оглана дөнди. Ахыры онуң ата-энесине сыр бердик. Ол гөргүлилер угрумызда пелесан какдылар. Огрын молла окадып гөрдүлер, өвлүйә айладылар, доггора гөркездилер, хич ерден непага болмады.

— Врачлардан киме йүз тутдуңыз, ол нә кәрдәки адам? — дийип биз оңа сораг бердик.

— Кәрини нәбилейин — дийип, сорагымызы гең гөрйән ялы, гелин гөзлерини тегелэп, бизиң йүзүмизе серетди. — Шо оба доггоры-да, бәш-үч гүн бакан-бежерен болды, хич зат онармансоң, район кеселханасына гит дийип, хат берен болды. Район доггорына-да бардык, ондан-ам нетиже болмады.

— Барик өз пейвагтыңыза гелдиңизми? — дийип кәрдешимиз оңа сораг берди.

— Ёк — дийип, гелин нәме үчиндир ашак середип, адамсына гөз гытагыны айлады. — Шун бир ёлдашы халыс отыра-турара гоймансоң гайтдык.

— Бизиң бежержегимизе ынанярмысыңыз?

Гелин гөвүнли-гөвүнсиз гүлен болды.

— Ай, нәбилейин-дә, кесел өтүшен болаймаса.

Гелин небсим агырды. Мениң йүзүм чытылан болара чемели. Ол маңа чинерилди-де, бир энайы йылгырды:

— Вй, бей дийсем гаты гөрмән! Адамыныц палтасы

даша дегенсоң хич зада ынанмаз экен; ол гатумыт, донйүрек болян экен — дийди.

Мен онуң айданына дәл-де, кәбир врачларың херекетине, ягны билмейән, асла везипесине гирмейән затлара бурнуны сокуп, адамлары ынамдан гачырып йөрежине тахар эдйәндигими айтдым.

Кәрдешим бу гелниң сабыр-такатына хайран галдымы-нәмеми:

— Онда айрылышжак дагы этжегем болмансыңызда? — дийип, оңа йүзленди.

— Ёк! — дийип, гелин херимизиң йүзүмизе бир серетди. — Биз озал хер хили ягдайда-да бири-биримизи харламажакдыгымыза лебиз эдипдик. Онсоңам ата-бабаларымыз: «Лебзи харамың эти халал» дийипдирлер. Бу дүшүнене лебз эдип, лебзинде тапылмадыгың этини ийсеңем хениз аздыр дийилдиги болмаярмы? — дийип, бизе тайлы гезек гөз айлады.

Биз оңа баш атдык.

— Онсоңам — дийип, гелин башына атынан гыңажының сечеклери билен чеп элиниң аясына какып отурышына:

— Хениз адамлар ики геплесе «Бир баша бир өлүм бар» диййәндирлер. Ол элбетде ажаллы өлүм — дийип, йүзүни ашак салды. — Билене биажал өлүмем бардыр. — Ол адамсына гөз гытагыны айлады. — Өйүнден чыкып гиден гүнүм бир өлер... биринин дулуна гечен гүнүм ики өлер. Бир йигиди үч өлдүрен бу дүнйәде байнамаз! — Гелниң сеси хас юваш чыкды. — Онун өңкүси азмы...

Бу сыпайы, акыллы, анлы машгала небсимиз агырды. Онуң гөвнүни галкындырмак максады билен:

— Адамыны бир-ики хепдәниң ичинде бежерәйсек нәдерсиң? — дийип, оңа йүзлендик.

Ол гөзлерини элек-челек этди:

— Нәдер өйдйәрсиңиз? Йүрегинин ярасы битип, аркадагындан арам тапан, сагында бири, солунда бири диренишип дуран ики доганлы начар боларын-да. — Ол ене йүзүни ашак салып, гыңажының сечеги билен чеп элиниң аясына какып башлады. — Мен... мен бириниң ялңыз чагасы ахырын!

Бу хакыкатдан хем шейле болды. Ол бизи өзүне доган сайды, инди энчеме йылың ичидир, хер бәбеги боланда газан гулагыны гыздырып, бизи хем индейәр.

Жынс гатнашыгы баша бармадык ягдайында адамларын аглабасы онуң себәбини кимем болса бириниң бойнуна атмакчы болуп гүнә гетерйәрлер.

«Багланма» диен «кесел» дине бир яш чатынжаларда болман, эйсем, ол янёлдашы билен телим йыл яшашан чагалы-чугалы адамларда-да йүзе чыкып билйәндир.

Белет огланларымыздан бири сөвда системасында ишлейәрди. Ол бирден республикан базаларындан бирине «эелик» этди отурыберди. Аз салымдан болмажыны болды. Ил ичинде айдылышы ялы, «пулы саман ялы совруп» башлады. Ёлуны урдурып, чагаларыны ташлап бир гелин билен баш гошды. Аллажы ялы ала гөзли гелин оны торуна чолады. Ол обадан элли бизар болуп шәхерде яшап башлады. Йөне бу кейпи-сапалы «дөвүр» онуң башында кән эглеңмеди. Эден пыссы-пыжурлыкларының үсти ачылды, оны везипесинден пыздылар. Везипеден пызылансоң, соңкы «аланы» хем онуң «талагыны» берди. Ол «азашып», ызыны тапды.

Йөне ол бир гүн чыны билен кәйинди, аялының янына бармакдан махрум боланыны айтды. Мунуң себәбини хем соңкы «аланындан» гөрйәндигини сыздырды. Ол айбашысындан шераба дамдырып, өзүне ичирендир өйдүп мүңкүр болярды.

Онуң бу ягдая дүшмегине өңки бол-телкилигиң ёкдугының, «барлы гүни базары» — соңкы «аланының» инди дашында гарлавач ялы учуп-гонуп дурмаяндыгының, өңки «инилериниң» — яранжаңларың дашындан сар учан ялы болуп гидендигиниң, өз аялының назарындан болса, «кә, бигайрат, палтаң даша дегенсоң, итим ялы болуп, ялламаклап гелдиңми?» диен маныны хәли-шинди окап дурандыгының себәп боландыгы ятса-турса-да онуң ядына дүшмейән болара чемели.

Өйленен йигиди гөнүден-гөни она дурмуша чыкан гыз хем «баглап» билер. Бу ягдай гыз адамсы болжак йигит билен деӊ гошлушмадык, ягны иш жыгба-жыга геленде чәрбайлык эдип, чапаланан болуп, өзүни аша, довамлы сүйжүден болуп ятса йигидиң лапыкеч болуп, ол «багланма» дережесине барып етйәр.

Илкинжи гиже түркменлерде динлемек дәби бар. Бу дәп, көпленч, асуда, огрын ерине етирилйәр. Эмма кәбир келпен йигитлер, айратын хем етгинжеклер бу дәби гөдек бозуп, сөзүң доли манысында, яңы дүшүшән ог-

лан билен тыза ишиң иң [illegible] еринде пәстелип бер-йәрлер. Бу ягдайың хем соңунда «багланмак» дережесине ченли алып бармагы әхтималдыр.

Ёкарда белләп гечишимиз ялы, адамсы «багы» [illegible] специалист врача йүз тутянлардан тутмаянлары хас агдык эдйәр. Бу ишде аша сабырлылык, шейле хем бисабырлык эдип өзүни ода-көзе урянлар хем нэдогры херекет эдйәрлер.

Сабырлылык эдип специалист врача узак вагтлап йүз тутмаян адамлар өмрүниң гүл ачан махалы — айны ойнашжак-гүлүшжек, бири-бириниң гадырыны билишжек, бал билен ят ялы гатышжак вагтларыны лейлисач ялы ашак бакып, гам-гуссада гечирйәрлер. Битакат гелинлер адамсының ачыларына пурсат бермән, соңуны сайман айрылышмак меселесини кесгин орта атярлар я-да гайдып гиденсоңлар доланып гелмейәрлер. Бу ягдай, айратын хем аз ерде айрылышмак меселесини орта атян гелинлер йигидиң руханы дүнйәсине талаң салып, оңа от берйәрлер. Онуң йүрегине өмүрлик даг, тагма басярлар. Шейле йигидиң өзүни бежердип, кемсиз кемал тапансоң хем аялыны «барлы гүни башының тәжи, энтән гүни тыгын ужудыгы» барадакы пикири өл-өлинчә ядындан чыкмаяр. Ики баш гошулышып, бири-бирини мүнкүрлик этмек я-да оларың бириниң ынамдан гачмагы машгала сүтүниниң чүйрәп башламагыны аңладяр. Шонуң үчин хем пурсатдан пейдаланып, окыжыларымыза, айратын хем яшлара шейле диесимиз гелйәр: хер хили ягдайда-да бирек-бирегиңизи ынжытмаң! Машгаланың сүтүни икидир, оларын бири эр, бейлекиси аялдыр. Ёкарда гетирилен мысаллардакы ялы ягдая габат гелсеңиз, өте сабырлылык хем, жуда алнасаклык хем этмән бир ченинде, специалист врачлара маслахата барың!

ПЫНХАН ГАТНАШЫКЛАРДАКЫ ГАНАЛГАЛАР

Эр-аял арасындакы пынхан гатнашык машгала дурмушындакы иң эсасы шертлериң биридир. Эдил шонуң ялы хем бу машгала агзыбирлигиниң гөзбашыдыр. Пынхан гатнашык кадалы, икитарап үчин хем лезэтли боланда, ики тарап хем хер әдимде, хер демде бири-бирине хормат гоянда, сылашыланда машгала аг-

зыбирлиги гүн гелдикче берклешйәр. Шейле машгалаларын дөвлети гүн гечдикче зыят боляр, сөзүң долы манысында рысгалы ачыляр, агзалалык, дава-женжел, гышарылма, кежигишме дөредип билжек затлар арадан айрылып машгала ровачлыга, шаёла дүшйәр.

Эмма шейле ровачлык хемише, онда-да хемме машгала етдирип дурмаяр. Машгала агзалалыгының башы[1], көпленч аял машгаланың нәгилелигинден дөмүп башлаяр. Бу бабатда энәя — аял машгаланы гөнертлемек болмаз, себәби ол бу меселеде бакна, элгарама хем талапкәрдир. Ине, шонуң үчин хем бу меселеде көпленч аталар дәл-де, энелер көсенмели, жибринмели, өртенмели болярлар.

Эмма әр-аял арасындакы ыснышык, пынхан гатнашык хәли-шинди хемише шовуна болуп дурмаяр. Мунуң бейле болмагына себәп болян, затлар бармак басып санардан кәндир. Мысал үчин, аял машгаланың хысырдысы эркек адамыңынка гараныңда хас көп хем йүреге дүшгүнчдир. — Ол ала дандандан тә яссына ченли ич-даш ишлери билен бер-башагай болуп гүнүни гечирйәр. Гүнүң гүнүне гайталаныл дуран шол бир ишлер энәни иризйәр, ядадяр, сурнукдыряр. Эгер айлларың өз дили билен айтсан олар «өлүп агшама етйәрлер». Бедеи дынч, бейни укы талап эдйәр. Шейле ягдайда-да кәбир эркек кишилер «менки битсин, сенки йитсин» эдип аялыны гүнүне гоймаң өзлери «укы тутарлык» эдинйәрлер. Шейле ягдайда аял машгала сызгын бермесе-де өз янындан нәгиле боляр. Олар: «Өлсең-йитсеңем буларың азарына дәл-ов, бир өзлерини билйәрлер!» дийип, өз янындан әхли эркек адамлары бир аякдан асярлар. Гөвнелмән эдилен хер бир иш ялы, шейле ягдайын-да аял машгала үчин улы бир мазасы болмаяр. Шейле ягдай көп гайталанса аял машгала ир-у-гич адамсының йүзүне гелмели боляр. Пынхан гатнашыкдан, ысмышыкдан боюн товлап, аял машгала йүзүне гелсе машгала бинядының чат ачып башладыгы хасаплаймалыдыр.

Шейле ягдайда машгалада жуда эгә болунмалыдыр, айратын хем машгалабашы — эркек киши бу нәсазлыгын себәбини селжермәге борчлудыр. Болмаса машгаланың үстүне гара пенжесини герен агзалалык беласы

---

[1] Баш — б:аш — яра.

ики тарапың хем ишинден икли ган гечирип, чагажык-лары гөйдүкдирип, ытгсан өсүмлиге дөндерер.

Эгер, сәхел ахмал болсаң бу бетбагтлыгың икинжи кетели — машгалада нәразылык — игенишме, кежи-гишме гышарлышма, бирек-бирегиң гаңрышына гай-дышма башланып, соңы болгусыз, хич киме герекмез дава-женжеле язар. Ата-эне давалашса, терслешсе би-рек-биреге гыя бакып башласа хеммеден бетер чага-лар көсенйәр, оларың иени инине сиңмән гөйдүгип гал-ярлар. Шейле ягдайың узага чекмеги чагаларың аңына тәсир эдип, сөзүң долы манысында, оларың аңкасыны ашыряр. Әр-аялың болса дегнасына дегип, олары бири-бириңден дашлашдыряр.

Кәбир гелинлер жуда намысжаң боляр. Адамсының ичип, энтәп гелмегине, онуң лая булашан екегапан ялы аңкап ятмагына намыс эдип, шейле гелинлер бир өлүп билмейәр. «Бир айпдан әр өлмез» диййип, олар гечирим-лилик этмәге-де чалышярлар. Эмма айп бир-де, ол көп — гүнде-гүнаша диен-ялы гайталаняр. Бу ягдай эңәни иризйәр, онуң дегнасына дегип, бедени без эдйәр. Со-ңабака шейле әри гойнуна салмагы аял машгала өзүне кичилик билип башлаяр.

Бу затларың хеммеси аялда я-да әрде сулхы алмаз-лык дуйгусыны дөредйәр. Сулхы алмазлык иру-гич әр-аялың арасына әпет пахна уряр.

Сулхы алмазлык көп затдан әр-аялың хәсиетиниң, дүнйәгарайшының бап гелмезлигинден, оларың хайсы хем болса бириниң хасылыгындан, хапысалыгындан, харсаллыгындан, гарасөймезлигинден, хусытлыгындан ве ш. м. болуп билер.

Бизе бир эркек киши йүз тутды. Ол өзүниң аялы билен пынхан иште баш гошмаяндыгыны айдып, сулх алмазлыгың себәбини сорады. Бу меселе бизи хем аз гызыкландыранокды. Шонуң үчин хем биз онуң өзүне сораг бердик.

— Сулхуңызың алмазлыгына эсасы себәп болан зат нәме?

Ол аз-кем башыны саллады.

— Онуң биртөвралыгы, мен нәдип дүшүндирейин — айт! Ол бу ише бирхили хайван ялы гараяр. Гел дий-сең ә-эси ёк. Йөне геленсоң, эглемели дәл оны. Өпсең халанок. «Нәме огшар ялы иңнәбәбекми?» диййип, сы-паласаң, сермесең — «Мен хассамы, болд-а болжак бол-

нц!» диййәр. Онсоң жыныҗ атланяр. Ол ишем ибалы боланок.

Пынхан ише пәсгел берйән еке булар дәлдир. Бу ишде жуда ызгытсызлык дөредйән, оңа гөнүден-гөни гаяилга берйән кеселлер хем бар.

Шейле кеселлерден бирине медицинада Фимоз дийип ат бериндирлер. Фимоз адамларда догабитди, эдил шонуң ялы-да соңам эмеле гелип билйәр. Фимоз дөрәп, чиш зерарлы пүрчүги гаты дарткынлы ягдая гетирйәр. Хам бүзүлип-язылмакдан махрум боляр. Эгер бу кесел чагалык деврүнде дөресе онуң жүллүжигини өсмекден махрум эдйәр, ыза берйәр. Эгер адам бу кеселе етгинжеклик деври я-да кемсиз кемала гелен вагты дучар болса онда перрик пүрчүгиң ичинде бент болуп галяр. Шейлеликде, кеселлиниң бушукмасы кынлашяр. Сидик кадалы акып билмән, ызына депип берйәр. Нетижеде сидик халтада, шейле хем бөврекде чиш эмеле гелйәр. Бу ягдай пынхан гатнашыгы кынлашдыряр, кесел бежерилмән етүшсе әр-аялы бу ишден махрум эдйәр.

Кәбир сынасына серетмейән адамларда пүрчүгиң ужуна — ич йүзүне хапа дүшүп, ол ерде эрбет порсы ыс эмеле гелйәр. Бу ягдай көпленч битәрет гезйән адамларда душ гелйәр. Бу ягдая вагтында эсеван эдилмесе, пүрчүгиң чишмек ховпуның өңи алынмаса ол ере микробларын дүшмеги хем-де көпелмеги үчин иң аматлы пурсат дөрейәр. Пүрчүк елленип, оңа чиш йөрәп башламагы билен ол ерде агыры, ынжы пейда боляр. Шейле бела ёлуган адам пынхан гатнашыкдан элли бизар гечип, жаныла жай тапса кайыл боляр.

Фимоза кыбапдашрак башга кеселе медицинада Парафимоз дийип ат берйәрлер. Парафимоз ёлуганда пүрчүк ыза чекилйәр-де, перриги халкалап шол дурушуна-да галыберйәр. Шейле ягдайда ган, шейле хем лимфа сувуклыгы ызына акып билмән, перриги ел берлене дөндерйәр. Нетижеде ол зер-зав боляр. Сәхел зат чала галташса кеселли улы ыза чекмели боляр. Вагтын гечмеги билен перрик кем-кемден гөгерип башлаяр. Эгер вагтында бежерилмесе перригиң чүйрәп гачмагы гаты эхтимал затдыр. Кесел ховплы хем болса, оны бежермек кын дәлдир. Шейле бела учран адамы, сөзүң долы манысында, сүннете ятырмак етерликдир.

Түркменлерде шейле кеселе дучар боланлара душ гелмек болмаяр дийсек хетден ашдыгымыз болмаса

герек. Душаянда-да нега-да бир ерде, сетанда-сейран
бири-ярымы габат гелйәр. Оны хем агыз долдур
статистика атлы отурасы иш ёкмука диййәрис. Ата-б
баларымызын эденинин, айданынын ырясыныӊ ёкду
шу ерден хем ап-айдын гөрүнйәр. Сүннетиӊ шейле у
әхмиети боламы үчин оны шеригата гиризип, кану
эсасында бу иши жуда беркидипдирлер. Ягны, сүнне
этмеги күлли мусулманын эсасы парзынын бири хе
мунде оны шеригат үсти билен ресмилешдирипдирле
Шейлеликде олар ынсан аладасына югрулан бу иш
дурмуша беркден-берк орнашдырыпдырлар. Ине шону
үчин хем сүннет этмек хем бейлеки парзлар билен би
хатарда асырлар бойы адамларын аӊына сиӊип ола
билен биле яшап гелипдир. Бейлеки гоӊшы дөвлетле
де, шол санда Түркменистанда хем ерли халк чагас
дөрт-бәшине гиренде оны сүннете ятыряр. Ызындан хе
бүтин обаны чагырып улы той берйәр. Бир гөрәймэг
чаганы сүннеде ятыранындан соӊ шейле улы тутумл
той хөкманам дәл ялы, себәби сүннет еӊил гечйәр —
улы ховпы ёк. Чага сәхел вагтын ичинде сагалып гид
йәр. Эмма сиӊе сын эдип отурсаӊ сүннет тойы хем ше
ригата гиризилип йөнелиге ресмилешдирилмәндир. Би
ринжиден, сүннетден соӊ чага «кесерис» диен горкулы
алададан дыняр, ол эййәм өзүни улы адам сайып баш
лаяр, элв халалланяр, икинжиден, ата-эне аркайын
лашяр — парзыны бержай эдйәр, ягны огулларынын
энчеме йыллар өӊүнде ятан ховпы, бела-бетери ке
сип, зыӊып ташлаярлар. Бела-бетерин өӊүни алан
дыклары үчин, эсасанам сүннетленип мусулман хатары
на гечеилиги үчин ил-улусы йыгнап, той берйәрлер. Той
-чакылык, «бәри-гел» этмек адамлары ысныщдыряр,
оларыӊ агзыны бирикдирйәр. Шейле той — улы илин
арзувына өврүлйәр. Шейлеликде — атлы — мынасы
бетли тойлар белли-белли башлангычларын дәбе өврүл
мегине, ол дәп-дессурларыӊ болса ил арасында асыр
лар бойы яшап гелмегине ярдам эдипдир.

Сүннет хакындакы сөхбетлеримизи ери геленде «ел
мәп» ара сокмалы болдук. Шонуӊ үчинем эсасы тема
мызы — пынхан гатнашыкдакы гаӊалгалар барадакы
сөхбет билен соӊламалы боларыс. Сересаплык себәпли
хем пынхан гатнашык үчин гаӊалга болуп билжек зат
ларын бардыгыны айтмалыдырыс.

Пынхан гатнашык махалында, бейлеки вагтлар хем

ужыда зепер етирип билжек затлардан жуда әгә болмалыдыр. Айратын хем аял машгала гаты гыжынын, айын босагасына аяк басанда ужыдын сынмагына ёл берилмели дәлдир. Шол вагт ол гызгынына нәме эдип нәме гояныны билмейәр, сынан ужыды гыссагарада тутяр-да, доңнара даш болуп, ужытлы элини беркден-берк гысяр. Шонун ялы ягдайда ужыт ганрылып, дөвлүп хем билер. Шонда ужыдын ганрылан ерине ган өйәр. Ган-өен еринде дүвүн эмеле гелйәр. Дүвүн эмеле гелен ерден ган гечип билмән, оны сандан чыкаряр. Бу ягдай тыг, онун ярасы нетижесинде хем йүзе чыкып билер. Шейле ягдайы янгын, үстүнден гызгын яг, гайнан сув гуюлмагы хем дөредип билер.

Адамларың аглабасы ганрынын берениңе кайыл болуп, әр-аял арасындакы пынхан гатнашыгы өз гурпларының чатышына гөрә гечирйәрлер. Эмма кәбири некебент ялы, хайсы ишиң башыны тутсаң, «аңырсына дешәйсем» дийип, хас өтe гечйәнлери хем ёк дәл. Адамларың кәбири әр-аял пынхан гатнашыгы барасында-да шейле. Пынхан гатнашыкдакы гаралгалар барада сөхбет ачанымыз үчин кәбир адамларың уланян ене бир «тәри» барада дурун гечмекчи.

Кәбир адам аялыны «дили гысга» этмек үчин пынхан гатнашыга башламазының өңүсырасы өз бедениң гайыш чеки билең берк чекдирйәр. Шейдибем яше гунушярлар. Башга бирнәчеси хас можук зат «ойлап» тапыпдырлар. Олар дадырган ялы боланзсон ужыдының дүйбүнден резин билен берк богярлар, нәмемиш аял машгалалара өзүни өвдүржекмишин. Йөне келесаңлык эдип, резин билен кертере голай гетирен заңнарлар, онун ызасыны соң чекйәрлер. Догры, бирбада бу тәр, келесаңа кесаналап, «өвүнерлик» боляр. Эмма соң... Хова соң, резиниң кертере голай гелен еринде гаты халка эмеле гелйәр. Соң ол гаты халка бу сынаның пынхан гатнашык вагтында өңки каддыңа етмегине пәсгел берйәр, ысңышыга гаралга болир.

Кәхалатларда орта яшлы эркек адамларың ужыдының ичинде дүвүн эмеле гелип онун өз «везипесини» ерине етирмегине пәсгел берип башлаяр. Кәхалатларда болса ол дерән дүвүн ужыды бүкйәр. Медицинада бу кеселе индурация дийилйәр. Онун нәмеден, нәхили ягдайда эмеле гелйәндигине нәхили себәбе гөрә йүзе чыкянлыгы хениз чөзүлип белли дәл. Бейлеки бир эдил нә-

нуң ялы кеселиң бири хем **Приапизмдир.** Ол кесе дучар болан ужыт саң гаты боляр-да бирнэче сагатл хатда гүнлэп ятмаяр. Шонуң ялы ягдайда ужыд гөвреси гаты, перриги юмшак боляр. Өзем бирсых агырып дуряр. Пынхан гатнашык ишини гечиржек б ланында болса хас гаты агыряр. Шейле хем ондан д гелмейэр, ужыда ган баряр-да, оны оядяр. Йөне, шон ган ызына акып билмейэр. Диңе бир чекилмек дэл, ха -да азалмаярам. Медицинада бу кеселинем хэли-хэзи ченли нэмеден, нэхили ягдайда йүзе чыкянлыгы ан ланыланок. Йөне, оны урологлар я-да хирурглар би бада бежерип билйэрлер.

АРЫМСЫЛЫК

Арымсылык — арассачылыгың энеси, саглыгың г рагчысыдыр дийсек өте гечдигимиз болмаса герек Арымсылык, хасылык, хапысалык бейлеки хэсиетле ден тапавутлылыкда адамының машгалада, башда ала тербиесине, көп дережеде дэл-де, гөс-гөни баглы боля Ине, шонуң үчинем көпленч арымсы адамларың маш галасында хасы, хасы машгалада арымсы чагалар ке мала гелмейэр.

Арымсы адам хемише, хемме ерде бада-бат гөзе ил йэр. Шейле адамлар сада, сыпайы гейинсе-де, өйде -де, ишде-де ёлда-ызда-да гөзе долы гөрүнйэр, себэби ол адамларың, айратынам аял машгалаларың өз сына сына серетмеги, үсти-башыны пэкизе, арасса сакламаг гы эндик эдинендиги месе-мэлим гөрнүп дур. Эдил шо нуң ялы хем өзүне серетмэн, айда-рованда, ядына дү шенде сынасына сув алян адамлар бада-бат белли боляр.

Сынчы адамлар шейле хэсиетлилери ёлда-ызда, иш-де-де, оларың өйүнденем, гап-чанагынданам, хатда хов-лусының даш ишигинденем сайгарып билйэрлер. Се-бэби, арымсы, — өз сынасыны арасса сакламага эндик эден гелин-гызларың даш ишиге күлүни, көчэ кир суву-ны, зибил дөкенини асла гөрмерсиң.

Эркек арымсылыгы аял машгаланыңка гаранында хас еңиллир, себэби ол нэхили хем болса бир сыдыргын иш эдйэр, эртир чыкып, агшам өе доланып гелйэр. Эм-ма аял машгала, белли бир ерде ишлемэнде-де, онуң иши хемише башындан агдык боляр. Ол нахар-шама,

чагалара серетмели боляр, гап-чанак, гейим-гежим ювмалы, ичерик серенжам бермели, ич-даш ишлери, маллара, гепин туммек ери, эртирден-агшама ченли икимиза ылгашлап гечмели боляр. Шейле ягдайда-да арымсы гелинлер инине сув алман, тамдырың, ожагың башында гөрүнмейәрлер. Эмма оларың әхлиси (шейле болмалы болса-да) шейле диймек болмаз. Ине, шонуң үчин хем сөхбедимизиң көпуси аял машгалаларың арымсылыгы барада болмалы болар.

Аял машгаланың тени жанлы-жандарларың шу жынсдакыларының әхлисиниң арасында иң тәсини, иң овадан хем иң нәзигидир. Ол ажайып ярадылан бедендир. Ажайып задың болса арасса, пәкизе, аявлы сакланмагы хөкмандыр.

Аял машгаланың арымсылыгының иң бәркиже әхмиетлери онуң әр-аял ысныжыгыны артдыряндыгындан, машгала агзыбирлигини беркидйәндигинден, чага тербиесине дийсен оңат тәсир эдйәндигинден ыбаратдыр.

Арымсылыгың әхмиетини ата-бабаларымыз: «Арымсы гелин әре өрк, хасы гелин мәдә мерк» дийип, гысга жүмледе беян эдипдирлер.

Эйсем бу затларың себәби нәмеден ыбарат? «Арымсы гелниң әре өркдүги» шейле машгаласы боланың ондан гөвни хошдугындан, өзүниң янында хемише дурмуш текгесиниң-даянжының, «дил билйән яранының» бардыгындан ыбаратдыгы дүшнүкли болса герек. Эйсем онда нәме үчин «хасы гелин мәдә мерк» болуп билйәркә?

Ёкарда белләп гечишимиз ялы, хасы дәл гелинлерем, хожалык хысырдысы, етишиксиз гүн зерарлы, кәхалатларда әхли зады ербе-ер этжек болуп, өз сынасыны айлап башындан уряр лар.

Ине шонуң үчин хем аял машгала ики-үч чагаландан соң, адамсы көпленч «өз айына серетмән, өзге айы гөзлемәге» башлаяр. Мунуң бейле болмагының эсасы себәби нәмеден ыбарат? Мунуң асыл себәби аял машгаланың өз сынасына вагтлы-вагтында серетмеги унутмагындан ыбаратдыр. Озал беллэп гечишимиз ялы, янашык ишине сәхелчежик зат хем улы пәсгел берип, онуң мазасыны долы алып билйәр. Иң бәркижеси голтукдан гелйән ажымтык дер ысы хем бу ишде тараплары кейпини гачыряр. Шонуң үчин хем, айратын хем биздәң республикамыз ялы ыссы гурак ховалы үлкеде

хепдеде 2—3 гезек ювманың билен чәкленип дурман, мүмкин болан еринде гүнде-гүнаша кемсиз ювулмалыдыр. Бейле дийсең кәбиринин: «Пах, бу гиң ериң гүррүңини эдйәр-ов!» диймеги хем мүмкин. Догры, шейле әмәге хәзирликче бизиң кәбир обаларымызда колхоз-совхозларымызда мүмкинчилик хем ёк. Үстесине сыпаныл-серменип отурмага мөвеүмлейин ишлерем вагт берип дураноК. Хер ничик хем болса, арғынлык адамы арымсылыкдан «айра» саамалы дәлдир. Мунуң үчин «эвеарраама» урмаздык билен сахелчежик вагт герекдир.

Жынс сыналары, бедениң дерлегич гузай ерлери: яңы шемал детмейән ерлери голтуклар, гасык янашмадан өңем, соңам хөкман мылайым сув билен сабынланып биркемсиз ювулмалыдыр. Ятда берк галар ялы, биз ене гайталаярыс: жынс сынасыны таза, жама сув гуюп ювмак болмаз, себәби шейле эдиленде ол ята сувда ювлан хөкмүнде боляр. Шол бир сув жынс сынасына энчеме гезек дегип, ене ызына докулйәр, шейле ювланында хапаланан сув билен ашак душен микроблары жынс сынасына япышып галмагына энчеме гезек мүмкинчилик дөрейәр. Жынс сынасыны ювян эл хөкман өңден ыза херекет этмелидир. -Бу каданы айратын хем аял машгалалар берк бержай этмелидирлер. Себәби шейле эдиленде ажы ичегәниң бүзмегинде топланан микроблар жынс сынасына гечмекден махрум болярлар. Жынс сынасы диңдарларың тәрет кылышы ялы, акыдып ювланда хас гөвнежай боляр. Бу усул акар сув хөкмүнде херекет эдйәр, ягны сув билен гиден микроблар доланып тезе голайлашып, япышып билмейәр.

Кәбир аял машгалалар, сөзүң долы манысында, арымсылыкда хас өте гечип, чагалара клизма эдилйән резин пәкги билен уят дүлесиниң ичини хем хәли-шинди диен ялы ювуп дурярлар. Бу иши узак вагтлап этмек аял машгаланың саглыгына зепер етирйәр. Хәли-шинди диен ялы онуң ювлуп дурулмагы, ондакы агыры-ынжы дөредйән микроблары гырян сүйт-туршы бактерияларыны түйчсүзлендирип билер. Бу бактериялар болса чагалыкдан эмеле гелип башлаяр, гыз-жагазлар ялы дүнйә иниш, 12—14 гүн гечենден соң эййәм олары уят дүлежигинде агыры-ынжы дөредйән микроблары гырян шейле сүйт-туршы бактериялары эмеле гелйәр.

Дурли ыслар барада-да арымсылык бержай эдилмелидир. Инти, ярамаз ысларың жыныс гатнашыгына болан хевеси, хыжувы песелдйәндиги барада озал хем агзапдык. Гүррүнимиз арымсылык барада боланы үчин оны ене гайталамалы болярыс. Бензин, солярка, соган, сарымсак көбир адам үчин атыр, одеколон, тәзе елек дыкылан яссык ысы ве ш. м. янашык ишине ганалга берип, онуң хевесини гачыряр. Аял-эркек янашыгындан өң бедениңден шейле ысларың гелмезлигине чалышмак герек. Айратын хем адамының өз беденинде дүрли себәплер зерарлы дөрейән ыслар: дер, кир, көпленч дишлерин заялыгы, ашгазаның, бокурдагың, бурнуң агырылылыгы себәпли агзындан гелйән ысларың айрылмагы газаныламалыдыр.

Шу ерде ене бир ыс, жанлы-жандарың беденинде девүрлейин эмеле гелйән ыс барада-да дуруп гечсек артыкмачлык этмезди. Муна түркменлер — эсрек ыс диййәрлер. Бу ыс эсреклик деврүне баглы боляр, ягны эсреклик деври нәче ыссы, нәче дымык болдугыча бу ыс шонча-да порсы боляр, узакдан дуюляр. Өзүнем хайванларың эркегинде хас гүйчли боляр. Мысал үчин, эсрән эркегиң, инериң ысы эп-эсли ерден дуюляр. Гоюн сүрүп башлан гочуң (эсрән), гечи сүрүп уграң текәниң бу ыс этине-де чыкяр.

Эркек адамларда бу ыс дийсең чала дуюляр, себәби олар аял машгалалара гаранында янашык ишине хас дызмач боляр. Шонуң үчин хем олар хас ир «тогсан долуп ере йылы гидип башлан махалы» хениз хова салкынка эсрәп башлаярлар. Шонуң үчин хем бу ысы еккүк аял машгалалар аңаймаса бейлеки адамлар дуймаярлар. Аял машгалаларың, айратын хем улы гызларың беденинде бу ыс ала-бахар билен яз паслының сепгидинде пейда болуп, хова гызянча довам эдйәр. Ол башда жуда якындан болаймаса аңсат аңырылмаяр. Эмма хова майлап башланcоң, тызлар гапдаллап гечендe я-да оларың топары бир ере жем боланда — автобусың, троллейбусың үстүнде, йыгнакларда, томашa жайларында месе-мәлим билдирйәр. Бу тебигы ыс (оны бейлеки ыслардан аңырып билйәнлерде) хош хевес оярар, дуйгы дамарларына тәсир эдйәр. Эмма арымсылыкдан өтүп, ювуп-ювуп дережесине голайлан, шәхериң тоз-тозы, машынларың түссеси, асфальтдан галян резин гердиниң, одеколон, атырларың ысына халыс өв-

рениилия гиден интеллигент йигитлеримиз мунуң ысы хасаплап, не гөзел, пәкизе, арымсы гызларың сенригини йыгрып, «дүе өз бойнуның эгрисини билмән йылана бойнуң эгри диениши» эдйәрлер.

Шейле халатда улугызлар билен голайдан гатнашык эдип гөрмедик сада оба огланлары муңа «кетени ы...» диййәрлер, себәби мундан озал дурмуша чыкян гызлар той гүни кетени геердилер. Олар илкинжи душушыкда аңында галан ажайып бөден ысыны билмән, оны кетен йөңкәп гелипдирлер. Эгер эгне алынмадык кетени кө... неги олара ысгатсаң шейле ысы асла алып билмезлер.

Ери геленде ене бир «ыс» барада келам агыз ... Бизиң гелинлеримизиң аглабасы сачыны ювмак үчин туршы гатыгы я-да чалы сачювлук эдинйәрлер. Догры туршан, ширели өнүмлер кири говы айыряр. Мыс... үчин, бишип акара гелен помидор, чүйрүк гавун, үз... ве ш. м. эдил шонуң ялы хем туршы чал, гатык сачы кирини кемсиз айыряр, үстесине-де оларың дүзүминдәки яг, белоклар ве бейлеки маддалар келләни гоңаклама... дан, сачы гурап дөвүлмекден, дөкүлмекден, пещермек... ден саклаяр, онуң йылпылдысыны артдыряр. Эмма са... синен яг аз вагтдан соң ынжап, ол туршымтык ыс эме... ле гетирйәр. Сачларың арасында галан яг ёкларын айырсаң, ыс эмеле гелмезлигине көп дережеде ярда... эдер. Мунуң үчин сачы сабын, хас говусы шампун би... лен чаларак көпүржикледип, тәзеден хас йылырак су... билен гейим дурлан ялы эдип ювмак етерликдир. Сабы... чендеңаша көп чалнанда-да я-да гайталанып чалнанда о... сачың ягыны аляр.

Аял машгала айбашы дөврүнде арымсылыга айратын үнс бермелидир. Себәби бу дөврде бедене чылшы... рымлы физиологики процес гечип, аял машгаланың са... лы гөвшаяр, айбашы агыр геченде хатда оны сүрнүк... дырярам. Бу ягдай бедениң кувватыны кемелдип, онуң кеселе дурумлылык дережесини песелдйәр. Үстесине-де бу дөврде яттыңың сувуклык бөлүп чыкарян гатлагы галнан, гөвреде чага галмаса, онуң ич йүзүндәки барда гопуп айрыляр. Онуң гопуп айрылан еринде болса юка... жык, нәзижек барда эмеле гелйәр. Йүзүнин бардасы сыпырылып айрылан ере кесел яйрадыжы микробларың ансатлык билен аралашмагына мүмкинчилик берейәр. Мундан башга-да, бу дөврде совукламазлыгын, ай...

ратын хем инче билден ашагыны совуклатмазлыгың гамыны этмек герек. Шонуң үчинем гызып гелип, совук сува душмекден я-да аша гызгын сува дүшүп бирден совук хова чыкмакдан сакланмак герек. Эгер шейле эдилмедик ягдайында жынс сынасыны, бөврегй, сийдиклик халтасыны, хатда өйкени хем совуклатмак болар. Дүшүлжек сув мылайым, ягны ичериниң йылылык дережесине деңечеррәк болмалыдыр. Аша арымсылык этжек болуп, бир гүнде энчеме гезек гызгын сува дүшмек хем болмаз, себәби гызгын сув онсузам тапдан дүшен бедени сөкйәр, ысгыныны аляр, ганың кән гитмегине-де гетирйәр. Сувы үстүнден акдырып дүшүнмели.

Сува дүшмек мүмкинчилиги болмадык ягдайында айбашы дөврүнде жынс сынасыны болманда 1—2 ёла мылайым сув билен сабынлап ювмак герек. Эгер сув кемсиз гайнадылып, ол мылайымлык дережесине гелйәнчә совадылып, соң пейдаланылса максада хас лайык боларды. Шейле эдиленде онда дүрли микробларың галмак мүмкинчилиги арадан айрыляр.

Айбашы дөврүнде, элбетде, өңүнден тайярланылмалыдыр. Ганың геййме дегмезлиги үчин я-да чыр-чыршак болуп дурмазлыгы үчин ики ужы гасылып тикилен золажык матадан пейдаланмак болар. Шейле матажыгың ики ужы чермекленип, ондан резин гечирилйәр. Онуң ичинден болса деңже гыркылып, энчеме гатланан (олар сүйшүп дурмаз ялы бирки еринден депжелйәр) гайнадылып гурадылан хаса я-да юмшажык нах мата бөлежиклери гоюляр. Шейле матажыклар олары хәли-шинди аңсатлык билен чалшырып дурмага мүмкинчилик берйәр.

Ганы яйратман сакламак үчин арассадыр өйдүлен пагта я-да чем гелен эсги билен уят лүлесиниң босагасыны петиклемек, оны дыкыламак дүйпден болмаян затдыр.

Айбашы дөврүнде хайсы хем болса шүбхели өзгеришлик дуйлан махалында хаял этмән гинекологa гөрүнмеги унутмак болмаз.

Дүрли кеселлериң эмеле гелмезлиги үчин вагтлайын я-да хемишелик гадаган эдилйән затлары хем берк бержай этмек арымсылыгың чыгрында ерлешйәр. Илкинжи нобатда айбашы дөврүнде аял машгала янашмак болмаз.

ӘР КЕМСИНМЕСИ

Әр кемсинмеси хер адамда боляр. Эгер эркек киши өзүнинкиден овадан, эдепли, гөрмегей гелне я-да гыза габат гелсе, ол өз янындан кемсинйәр, себәби адам арзувы, хөвеси дүйпсүз деря — умман (океан) ялы бир зат. Ол шейле гызы-гелни хөвесләп, өзүнинкиден гөзи гечип, ахмыр эдйәр. Бу адамының өз-өзүни алдамадан, овадана өвсүнмесинден башга хич зат дәлдир, өзүне артык баха берип, өз гөвнүни алдамасыдыр, себәби хөвеслән, оваданлыгына, гөзеллигине өвсүнен шол маштаганы эле салаянда-да, бирбада болаймаса онуң артык битирҗек иши болмаз. Себәби хер кимиң несилден-несле гечйән жынс гурбы түйсли-түйсли боляр дийип, озал агзап гечипдик.

Шу ерде шейле мысала кыбап гелйән бир вакаты темадан үнсүмизи бөлсе-де агзап гечелиң. Ол бизиң айтжак боляң задымызың, белкем, үсүни етирер.

Бир вагтлар Сирияда бир патыша болупдыр. Ондан өңде-сонда екеже гыз эмеле гелипдир. Патыша гарран өлүм халына етенде гызыны янына чагырып, она весьет эдипдир:

— Гызым, мениң өмрүм ахырлап пейманам долуп баряр. Эгер өләйсем мениң иң вепадар везирлерими яныңдан айырмагын — дийип, үч адамының адыны тутупдыр.

Патыша гүнлериң биринде дүнйәден өтүпдир. Гыз тагта чыкып, тәч геенсоң, какасының весьетини бержай эдип, ол үч везири яныңдан айырмандыр, олардан маслахатсыз иш чөзмәндир. Өзи хем гүнде яры гиҗә ченли ишләр экен. Ол дынч алмага гидйәнчә везирлери хем көшкде болуп онуң дашыны саклар экенлер.

Гүнлериң биринде гыз ишләп, халыс ядансоң пенҗирәниң янына гелипдир. Гөрсе вепадар везирлери басганчагың үстүнде келлелери гызып, өзара гүррүң эдип отырлар диййәр.

Ша ассырынлык билен оларың гүррүңини диңләпдир.

Оларың бири:

— Шахым ругсат этсе ятып бир хезиң этсең — дийипдир.

Икинҗиси:

— Пах, сен-ә гүррүң тапдың-ов! Шахым биркүч ай

ругсат этсе, гезсең, юрт гөрсең, айлансаң, уяс иллериң ягшысыны алып, яманыны гоюп гайтсаң — диййандир.

Үчүнжиси:

— Пах, сиз-ә леззет билмез адамлар экениңиз. Шахым йигрими бәш яшлы, эндамыны бүре чакмадык зенан, ругсат этсе, нәзик тенини ойнап бир гөвнүни ях ялы этсең — диййандир.

Ша юваплык билен ыза чекилип тагтына чыкып, илки билен ятып хезил этсем диени чагырыпдыр.

Ол ики букүлип, хызмата тайынлыгыны айдансоң:

— Яны нәме диен болсаң кемме-де, артдырма-да болшы-болшы ялы гайтала — диййандир.

Везир хич затдан хедер этмән, айдан сөзлерини гайталапдыр.

Ша гыз чекмеден маузер чыкарып онуң маңлайындан отлап, максадына етип ят, дынч ал диййандир.

Бу ягдайы пенжиреден сынлап дуран бейлеки ики везириң жаны чыкара гелипдир. Шахымыз: «Дынч алсам диени атды велин...» гөр мени нәдеркә? Оларың бири пышырдапдыр. Икинжиси: «Вах, сениңкиниң ярасы еңил-ле! Мен... Мен гураплар галайын! Мениңки терк ажал болды, дилими салажак гойбердим» диййип, өз-өзүне кәййипдир.

Шол махал ша везирлериң икинжисини янына чагырыпдыр. Ол ловурдавук овадан дашың үстүнде серлип ятан ёлдашыны, шахың өңүнде дуран маузери гөрүп, жаны бокурдагына гелипдир.

Ша гыз аграслык билен йүзүни галдырып:

— Янкы диенлериңи гайтала, гылыны гымылдадайсаңам... — диййип, маузере элини етирипдир.

Өлүмини боюн алан везир:

— Бир чемче ганымы геч, хөкүмдарым — диййип ювдунылдыр. — Шахым биркүч ай ругсат берсе, юрт гөрсем дийдим. Гезен ерлеримиңем ярамазына гөз юмуп, ягшысыны алып гелсем дийдим — диййипдир.

Ша хазыначыны чагырдып, эртириң өзүнде везириң үч айлык ёл шайыны тутмагы, хазынадан герек харажадыны гысганман бермеги оңа буйрупдыр.

Гезек йигрими бәш яша аяк басан ша гызың тер тенине хөвес билдирен яш везире етипдир. Ол горкудан яңа келемесини өвүржек болуп кырк-дагы гайталапдыр, болмандыр. Йөне ша чакылыгына барман дуруп

хем билмәндир, баш алып гачып гитмәге-де аякла... этмәндир.

Ол ак эсги ялы болуп, шаның хузурында пейда болупдыр.

Ша:

— Гылыны гымылдатма-да аңкы диенлериңи болшы ялы гайтала — дийипдир.

Везир ганыны гачырып, шаның аягына йыкылмакчы болупдыр. — Чагажыкларымың хатырасына, бир чемче ганымы геч, шахым!

— Бу ери ган гечилйән диван дәл, гайтала, эшиделн — дийип, ша гашларыны чытыпдыр.

Везир өлүмине кайыл болуп, налач ягдайда диенлерини гайталамалы болупдыр.

— Эркек эшекдир-дә, шахым. Онуң ятса-турса күйи-пикири дел тен билен огрын душушык болар экен. Менем шолардан бири экеним. Шахымызың жуда нәзик, тирсилләп дуран бедени бардыр. Өзем шу чака ченли нәзик тенден бүре-де чокуп гөрен дәлдир дийдим — дийипдир.

Ша газаба мүнүп:

— Онсоң? — дийипдир.

— Онсоң —, дийип, везир богазында галан сүңки ювутжак болян ялы, энчеме гезек гыгырмага сынанышан хораз ялы гултуныпдыр. — Онсоң... нәме... Шахымыз билен бирже гезек ойнашайсан дынчдан, гезеленчден шо говудыр дийдим — дийипдир.

Ша баш кенизи чагырып, оңа кырк саны юмуртганы гайнадып, оларам дүрли ренке реңкләп гелмеги буйрупдыр. Везири болса янына гечирип отурдыпдыр. Маузери чекмә салыпдыр. Сөзе салым гечмәнкә-де, баш кениз кырк саны юмуртганы сары, яшыл, гөк, сымгылт, мәмиши... реңклере бояп межимәни долдурып гелипдир.

Ша везирине юмуртгалары бирин-бирин артмагы, хер ардан юмуртгасындан хем сәхелчежигини дадып гөрмеги буйрупдыр. Везир кырк юмуртганы ардып, оларың херсинденем сәхелчежигини дадып, шаның йүзүне сорраглы назарыны дикипдир. Везириң хич зада дүшүнмәндигини анан ша:

— Нәхили экен? — дийип сорапдыр.

— Нәхили болар өйдйәң, хөкүмдарым! Дашыны

рсикләниң билен юмуртганың тагамы үйтгәрми, шол бир юмуртгадыр-да! — дийипдир.

Ша онуң гөречлерине чинерилип:

— Нәме шада артык зат бардыр өйтдүңми? Хелей, хелей болар-да, өзүңкини безәр, бесләр-де шонуң билен онуберерлер — дийипдир.

Янёлдашындан кемсинмек, оны илден эгсик саймак аял машгалада-да, эркек адамда-да боляр. Эмма бу ахвалат көпленч жуда гизлинликде сакланяр. Шейле-де болса (аял я-да эркек бу барада дил ярмаса-да) кәхалатда хырыдар назарлар адамының сырыны паш эдйәр. Аялам, эркек кишем бу ягдайда хош хөвесе, хырыдар назара эрк эдип билмән: «Мениңки болаян болса болмаярмы?» диен ниет билен хырчыны дишләнини өзи хем дуйман галяр. Көпленч хем өз аялындан я-да эринден гөвни долы сув ичмейән адамлар шейле ягдая көп сезевар болярлар.

Аял-эркек гатнашыгының эсасы факторы несил ызарлаян конституция баглы боляр дийип, озал белләп гечипдик. Йөне шейле ягдай аялда-да, эркекде-де дең дережеде болмаса, бу-да машгалада оңлы ягдай дөретмейәр. Адамсы жуда айгыр, аялы бу ише совук-сала гараян болса икисиниң арасында нәгилелигиң, кежигишмәниң дөрежекдиги хак. Йөне янашык ишине хыжувлылыгың совук-салалыгың эсасы факторы — диңе жынс небсиниң несил ызарламасы хем дәлдир. Бу ишиң гөвнежай, ики тарап үчин хем леззетли болмагы үчин ене энчеме ве энчеме затларың улы тәсири бар. Мысал үчин, тәмиз хова, гезмек, ишлемек, гин гөврүмлилик, гечиримлилик, ёкумлы, сиңңитли нахар, онуң гүнүң белли бир вагтында, белли бир сагатда эдинилмеги, нахарың рационында белоклар, дүрли витаминлере бай өнүмлериң — сүйт, гатык, сүзме, чекизе, дүрли гөк өнүмлериң, мивелериң болмагы, гулагы дынчлык, дава-женжелден чеке дурмак, даргурсаклык этмезлик, янашык ишини бир кадада саклап онуң арасына вагт салмазлык, хер эдимде бири-бириңе хормат гоймак, сылашык бу ише дийсең оңайлы тәсир эдйәр. Шейле машгалада кемсинме (аялда-да, эркекде-де) аңсат-аңсат чыкмаяр.

Мунуң терсине машгала агзалалыгы, даргурсаклык, кадасыз нахар (ажөзе гезмек я-да герк-гәбе боляңчаң иймек), янашык ишиниң арасына ел салып, бу иши се-

тайда-сейранда бержай этмек, нахарсовлык, гафын саклмак, дурли себәплере гөрә укының бозулмагы, аша гаэдавлык, гайгы-гам, кейпсизлик, аладачыллык, эркиэзлик, өзүни эсик саймак янашык ишиниң леззетли, хыжувлы болмагына терс тәсир эдйәр. Шейле адамың аялы сыратлы, бедени берк, агажет йигитлери гөренде өзүниңкиден гөвни гечип, көпленч өз янындан кемсинйәр.

Аладачыл адам хакында гысгажык роваят. Өңде бир жуда аладачыл адам болупдыр диййәрлер. Ол өзүне дахылы болмадык затлары хем алада эдинип, хыржыны дишләп, келлесини яйкап отырмыш. Гүнлерин биринде оңа огуллары кәйинипдир. Ол ишиден бейлак алада эдип, өзүни хорлап йөрмежегине огулларына сөз берипмиш диййәрлер. Шол махалам гапыдан бири гелип: «Дам этсин-айт, шыланыларың ешеги гулаксыз, гуйруксыз күрре гузлайыпдыр» дийипдир велин, болгусыз затлары алада эдинип, өзүни хорламажакдыгына сөз берен яшулы «Пах, болмандыр-ов, ол эссиз батга батайса оны нәдип чыкарып болар?» дийип, улы алада галыпдыр диййәрлер.

Екарда санап гечен затларымыз, шейле хем аша аладачыллык яшы дургуша адамларың янашык ишине болан хөвесини песелдйәр, онуң эркеклик гайратына зепер етирйәр. Ине, бу-да шейле адамларың өзүнден гөвни гечип кемсинмегине гетирйәр.

Аял машгалалары кемсиндирйән ене бир ягдай бар. Ол хем болса эркек адамың эркиэзлигиниң, дуйгусына буйруп билмейәндигиниң, алңасаклыгының, галжанлыгының, эсасан хем дине өз ишиниң битерини билйәндигинден ыбаратдыр. Шейле адамлар аялыны янашыга тайярламан, ише гиришйәрлер, үстесине-де сөзе салым гечмәнкә, болдум эдип айрылярлар. Шейле ягдай-да аял машгалада улы нәгилелик дөрейәр. Бу онуң үчин етим оглана бир дилим гавун берип, оңа агыз салан бадына элинден какып аландан энайы дәлдир. Шейле машгалалар дашындан адам гөзлемесе-де, өмүрбойы дурмушдан нәгиле болуп гезйәрлер. Бу ягдай узак довам этсе аял адам теркидүнйә бөляр, хич зада үнс бермейәр.

Келле бейнисинде кол декүлмегини кадалашдырян йөрите меркезе шикес етсе, кесел я-да ене бир себәбе гөрә эркеклик мәзи говшан махалында, жынс гатна-

шыгының арасына көп вагт салнанда адам бисабыр боляр. Шейле ягдайда эркек киши сәхел вагтда айыш дережесине етип, иши болдум этмели боляр. Янашык ишиниң арасына узак вагт салынса-да, бу ягдай гайталаняр, себәби 10—12 гүн ара дүшсе тохум халта долуп дыңзаяр. Онсоң сәхел бахана болса беденин дүйгы дамарлары тыссанмач ягдайда оны говзатмага межбур боляр. Йене бу иш узага чекмән, кем-кемден янашманың дүзгүне салынмагы билен дүзелишйәр.

Бисабырлык, айратынам өйленмедик, хениз пәкизе аял тенини гөрмедик огланларда көп гайталаняр. Бу ягдай оларың жуда хыжувланмагына, алҗасаклык этмегине гетирйәр. Нетижеде сәхел вагтда айыш дережеси эмеле гелйәр. Еттинжеклериң бу айратынлыгыны гөз өңүне тутман, кәбир аял машгаланың ииндәсиниң яныпо: «Сенденем бир эркек киши болармы!» диймеси еттинжеклерде эрбет тәсир галдыряр. Аял машгаланың шейле сөзүнден соң олар өзүни хакыкатдан хем етмезли хасаплап башлаярлар. Бу горкы, чекинжеңлик соңсоңлар хем оларың хемрасы боляр. Шейле йигитлер ёлдашларының янында аял машгала барада дил ярмакдан чекинйәр. Олар «салы говшак» диен ялы өз «айыпларындан» чекинйәрлер.

Жынс гатнашыгының гечишиниң аял адамының бу ише разылык беришиниң гызыкландырмаян адамсы ёк. Онуң билен яшларам, гаррыларам гызыкланяр.

Йене адамларың сыпатының, хәсиетиниң йүз дүрли болшы ялы, оларың бу ише гарайшы хем дүрли-дүрли боляр. Кәбир адам көпчүликде, үйшмеленде янашык иши барада гүррүң этмеги айып гөрйәр. Кәбири болса оны (хатда бириндеп эшиден затларыны хем) хут өз башындан гечирен ялы эдип, үстесине-де гүпшардып гүррүң берйәр. Бу четин ишде эсасан айгыр — несилден гечиш жынс конституциясы гүйчли адамлар аркайын геплейәрлер. Олар салы говшагың арзув эдибем билмежек затларыны айдярлар. Шейле адамлар яры гижә ченли аялының үстүнден дүшмейәндигини ныгтаярдар. Оларың кәбири, агзы еллилери болса, «гепиниң аягыны ерден үзйәрлер». Шейле гүррүңлери диңлән тежрибесиз яшлар, хатда ынанжан өйли-ишикли адамлар хем бу гепе гүп гидип, өзүниң шейле дәлдигине кемсинйәрлер. Бу гүррүң салы говшак, аял машгала бир гижеде

...-з-ден артык дегип билмейән адамларда хем-ә, ке... сиңие, хемем аялына болан мүнкүрлик дөрейәр.

Мундан башга-да ил арасында «хатасыз зат ёк» ... енем бир геп бар. Бу гепиң бир чети аял-эркеклик месе... лесине-де галташяр. Ягны, оглы ир өерсең я-да йиги... жынс гатнашыгына ир башласа, ол ир гарраяр. Бу ии... ден ир галяр диен гүррүң бар. Айратынам онанизм би... лен мешгулланянлар я-да көп шейтаны боляндар яна... шык ишинден вагтындан хас ир галярмар, үстесине б... иш адамыны ир тапдан дүшүрйәр диен дүшүнже бар.

Бу дүшүнже эсассыздыр. Озал белләп гечишимиз ялы, бедениң «йүкүни» дүшүрмек (ол ир болсун я гич) хич хачан адамының саглыгына, жынс органының гур... буна зепер етирмейәр.

Яшлара ене бир геп ярамаз тәсир эдйәр. Кәбир ада- мының пикирине гөрә, илкинжи гиже гыз пәклик пер- деси йыртыланда вагирмелимишин, үстесине-де онуң жынс органындан күннүкден дөкүлйән сув ялы ган гел- мелимишин. Кәбиринде бейле болмаяндыгыны, ган гел- месиниң мөчбериниң гызлык пердесине баглыдыгыны озал айдыпдык. Эмма кәбир йигитлер бу меселә хем долы дүшүнмән, кемсинип, өзлерини, машгаласыны, ата-энесини ёк гүне гойярлар.

ГӨВРЕЛИЛИК

Жынс өйжүги кемала гелип, пыштдан чыкып гарын бошлугына дүшйәр. Ятгы лүле сечеклери билен тутуп, оны өз холтумына саляр. Эркек адам аял машгала янашан махалында онуң тижи уят лүлесинден ятга, ят- гыданам лүлә гечйәр. Бу ерден тич жынс өйжүгини «гөзләп» тапяр-да, дашкы бардажыгыны дешмек үчин, оны сүсүп башлаяр. Жынс өйжүгиниң дашкы барда- жыгыны дешип, тич онуң ичине келлежигини сокяр. Эдил шу пурсатда-да онуң гуйружагы ёлнуп айрыляр. Мундан соң тохумланан жынс өйжүги сүйшүп, ятга баряр. Ол ятгының ич йүзүне елмешип галяр. Онуң «орнашыклы» ерлешмеги үчин бир хепде герек боляр.

Илкинжи секиз хепдәниң ичинде «ёлдашы» өсүп, он алтынжы хепде-де долы кемала гелйәр. Дүвүнчегиң «ёлдаша» япышан еринде гөбек эмеле гелйәр. Гөбекдә- ки ган дамаржыклар аркалы энәниң ганы дүвүнчеге

гечип, ибтиде, ган, хова, иймит билен үпжүн эдилип башланыляр. Бу ерде улы процес болуп гечйәр. Ибтидас — дүвүнчек үчин зерур маддалар алныпі, өзлешдирилйәр. Оларың герекмежеклери ган дамарларының үсти билен ызына гайтарыляр. Мысал үчин, деркар дәл бейлеки маддалар билен билеликде ибтидәниң сийдижеги хем ызына — энәниң беденине гайтарыляр. Ол энәниң ганына геченсоң, бөврегиң көмеги билен сайланып, галаны зибил хөкмүнде организмден дашына чыкарыляр.

Жынс өйжүклериниң (эркегиңем, аялыңам) ядрожыкларының несил ызарламак укыбы бар. Жынс өйжүклеринде генлер, хас садалашдырып айтсаң, несил ызарлайжы факторлар боляр. Адам организминиң хер өйжүгинде 46 саны, ягны 23 жүбүт хромосом ерлешйәр. Жынс өйжүгинде болса оларың саны 23 хромосомдан ыбаратдыр. Ине, шейлеликде, эркек киши билен аял машгаланың жынс өйжүклери бирлешип, тохумландырылан бир битеви өйжүк эмеле гетирйәрлер. Ондакы хромосомларың саны болса 23 жүбүте барабар боляр. Оларың ярысы эркеклик, ярысы хем энелик хромосомларындан ыбаратдыр. Жынс хромосомлары ылымда латын элипбисиниң харплары «X» хем-де «Y» билен белленилйәр. Бу ики хили хромосомың бирлешмеги аталык я-да энелик меселесини чөзйәр. Мысал үчин, эркек адамының «Y» хромосомы билен аял машгаланың «X» хромосомы бирлешсе энеден эркек огланжык догуляр. Эгер эркек кишиниң «X» хромосомы билен аял машгаланың «X» хромосомы бирлешәйсе, онда гызжагаз эмеле гелйәр.

Бизиң пикиримизче гөврели болмаклыгың иң оңайлы довры 17 яшдан 30 яш аралыгыдыр. Себәби, 17 яшдан ир боланлыгында ол энтек энелик укыбындан иррәк боляр. 30 яшдан соң болса организмдәки мадда алыш-чалыш процеслери ёйлуп уграяр.

Гөвреде чага галмагының илкинжи аламаты айбашының вагтында гелмезлигинден, барды-гелди бил ачыляанда-да ган долы гелмән, ят лүлесиниң босагасының чалажа шипилжирәп дурмагындан ыбаратдыр. Мундан башга-да, хамыла болан аялың мәмелери елленйәр, өңкә гөрә бирнеме гатаяр, онуң агзының тагамы үйтгейәр, ягны эне «аш сайлап» башлаяр. Шейле халатда аял машгала туршы, дузлы затлары иймәге үржи бол-

яр. Кеплеяч ир эртирлерине гурм өгемәни чыкаряр. К халатда болса иенини гайтаряр, бушукмак үчин же -шинди аяк ёлуна гидйәр. Сунни говшап, сәхелче ин оны ядадяр.

Гөврелилик махалында тутуш бедене улы агы дүшйәр, шонуң үчин хем энәниң әхли органлары бу дая уйгунлашмалы боярлар. Мысал үчин, гөврели лын йүрек-дамар системасы өнкә гөрә хас чалт иш мели боляр. Гөврелилигиң илкинжи ярымында ган марларындакы басыш бирнеме ёкарланяр. Организм кислород ислеги артаны үчин дем алыш-өйкен систе сының ишлейши хем өңкә гаранында чалтлашяр. Гөв релилик вагтында багрың, бөврегиң «хысырдысы» хем артяр. Багыр гана (шол санда гөвредәки чаган ганына хем) гатышан зәхерли маддалары зыянсызла дыряр. Олар сүзүш — арассалайыш ишлерини, өң гаранда, хас көп, хас чалт гечирмели боляр.

Гөврели махалында аял машгаланың чанаклык сү ки ачыляр. Ине, шонуң үчин хем олар жайжарып йөре мели болярлар.

Бу дөвүрде оларың эмзигиниң төвереги, йүзи го румтыл пос реңкине гирип, хал атяр. Мәмелериниң эм зиклери уладяр. Сүйт мәзлериниң саны көпелип, ол өсүп башлаярлар. Мәмелерде яг гатлагы эмеле гели чага эмдирмек үчин онайлы шерт дөрейәр.

Гөврели машгаланың нахары ёкумлы, сиңңитли за лардан ыбарат болмалыдыр. Олар ак-гөк өнүмлери сүйт-гатык, гөк өнүмлери, дүрли мивелери көпрәк, өзү нем аз-аздан гүнүң довамында 4—5 гезек иймәге ча лышмалыдырлар. Себәби ак-гөк өнүмлерде витаминлер микроэлементлер, бедене герекли дузлар агдыклык эд йәр. Гөврелилик дөврүнде врачың язып бермедик дер манларыны өзбашдак ичиҗи болмалы дәлдир, себәби оларың аслабасы организме — энәниң өзүне улы тәсир эдип дурмаса-да, гөвредәки чаганың өсүш кадасыны бозуп, онуң дүнйә кемли инмегине гетирип билер. Шей де кемлик алкоголь ичгилер ичилмеги, чилим чекилме ги билен хем йүзе чыкып билер.

Гөврели аяллар хемише гөврүмини гин тутуп, өзүни асуда алып бармалыдырлар. Олар кәйинен, гыжырдан махалында хем өзүни, хем чагасыны бибынжалык эдйәр лер. Гөврели аялларың укусы берк дүзгүне салынма лыдыр, яны олар белли бир вагт ятып, белли бир вагт

урмага эндик этмелидирлер. Шейле эдиленде гүнсайын аграланы гөвре ынжалыкаы дынч алар, аял машгала асуда боляр.

Агыр иш этмек эдил, шонуң ялы-да, гол говшурып гымылдаман отурмак гөврели аялларың организмине, оларың психикасына терс тәсир эдйәр. Шонуң үчин хем гөврели аяллар енил-елпай ишлере гүйменмелидирлер.

Гөврели аялларын эгин-эшигиниң арасса, гиң болмагы хөкмандыр. Гөврелилик дөврүнде эндамына сырылжырашып дуран, дар эшиклери геймек, оларда тагалыксызлык, ынжалыксызлык дөредйәр. Ери геленде эмели сүйүмден докалан маталардан тикилен эшиклерден чеке дурмагы гөврели аяллара ятлатмалыдырыс. Олар үчин иң рахады мах, йүпек маталлардан тикилен геймлердир.

Аял машгала хамыла боласон, ибтиде мазалы бекишйәнчә, эдил шонун ялы хем чага дүнйә инмәнкә ве иненсоң, десинден 40—50 гүн жынс гатнашыгы максады билен оңа якынлашмалы дәлдир. Ондан башга вагтлар хем гөвредәки чага вехим салмазлык үчин өрән эгә болуңмалыдыр.

Нәме үчин экиз догуляр? Эгер-де 1 юмуртган дерегине 2 юмуртга чыкайса оларыңам херсиниң ичине 1 тич гирип, дүвүнчек дүвлүп өсүп башласа экиз чага эмеле гелйәр. Оларын икисем гыз я оглан я-да бири оглан бири гыз болуп билер. Олар бири-бирине чалым эдйәрлер. Мунуң терсине кәхалатларда аял машгаланын пышдындан улы ядролы 2 я-да 3 хромосомнаборлы боляр. Шейле боланында бир юмуртгада ики дүвүнчек эмеле гелип өсүп башлаяр. Бейле ягдайда доглан чагларын икисем гыз я-да огул боляр. Өзлерем олар эдил бир алманы ики бөлен ялы бири-бирине жуда мензеш болярлар. Шейле хем оларын даш кешплериниң бири-бирине мензеш болшы ялы ич гурлушы, ан--хушам мензеш боляр. Экизлериң бу хили гөрнүши гаты сейрек душ гелйәр.

ГӨВРЕЛИЛИГИҢ ӨҢҮНИ АЛЯН СЕРИШДЕЛЕР

Гөвреде чага галмазлыгы үчин уланылян серишделер дүрли-дүрли боляр. Олар эсасанам шу ашакдакылардан ыбаратдыр:

— гөврелилиги бент этмек. Эгер аял машгалан агыр, дүйпли кесел бар болса, несил өндүрмек она ку кин дөл ягдайында, ягны хамылалык онун жанына хов салса, ятгының лүлелериниң агзы богуляр я-да олар дүйпден кесилип айрыляр;

— жынс гатнашыгы кадалашдырыляр, ягны айбашы гөрнеден соң 10-нжы гүнден 20-нжи гүне ченли аял машгала янашылмаяр,

— жынс гатнашыгы бержай эдиленде долы гыжа ныдыв, ятга тохум гойберилмән, ыза чекинилйәр, бу ягдай узагындан ики тарапыңам нерв системасына агра салып башлаяр. Нетижеде бу усул нерв кеселини йүзе чыкарып, ужыдың тапдан дүшмегине гетирип билер;

— арасына ел салман, аял машгала гүнде-гүнаш янашмак, шейле эдиленде эркек адамының тичлери кемала гелип етишмейәр, оларың кемсиз кемала гелмеги үчин 1—2 гиже-гүндиз вагт герек боляр;

— тичлериң ятга етмегиниң өңүни алмак, үчин ятгының богазына оймак шекилли резинжик гейдирилйәр. Жынс гатнашыгы бержай эдиленде ужыда презерватив гейдирмек. Я-да уят лүлесине резин халтажык салыняр. Буларын гөрүми дең дәлдир, хеммеси улулы-кичилидир. Шонуң үчин хем олар сайланылып уланыляр. Ужыда гейдирилйәнлер, уят лүлесине сокулянлар уланылып болан бадына айрыляр. Эмма ятгының богазына гейдирилен резин 2—3 гүнден соң айрыляр. Бу серишделер уланылып, гайнадыландан соң, олары ене пейдаланмак болар. Эгер ятгыда, онуң ужунда яра, чиш эмеле гелсе онда оймак шекилли резинжик уланылмаяр;

— гөврелилигиң өңүни алмак үчин уланылян серишделерин бири хем дүрли таблеткалардан, эргинлерден пейдаланмакдыр. Булара хинин, хинозол, грамицидин, бор кислотасының юван эргини ве дүзүминде тич өлдүрижи зәхерлер болан маддалар гирйәр. Бу маддалардан хайсы хем болса бири аял машгала янашылмазының өңүсырасында уят лүлесине дыкыляр я-да гуюляр. Эмма бу-да тевреде чага галмазлыгына долы гүвә гечип билйән дәлдир. Булары узак вагтлап уланмак зыянлыдыр;

— жынс гатнашыгы бержай эдилен дессине резин пекгиниң көмеги билен уят лүлесини ювмак. Мунуң үчин көплөнч сүйт кислотасы пейдаланыляр. Онуң ики

чай чемчеси бир литр арасса сува гошулып я-да ики чай чемчеси уксусы, бор кислотасыны бир литр сува гошуп, онуң билен уят луләниң ичи ювуляр. Шейле эдиленде онуң ичи механики усулда хем арассаланяр, хем тичлер гырыляр;

— аял машгала дерман ичирмек. Бу усул аял машгаланың пышлтларында жынс өйжүклериниң кемала гелмегини гижикдирйәр. Бу усул соңкы йылларда кәс гинден пейдаланылып башланылды. Шейле дерманларың дүзүминде аял машгаланың жынс гормонлары боляр. Бу дерманларың топарларына инфекундин, бисекурин, ноновлан, ригевидон, норколут ве бейлекилер гирйәрлер. Бу дерманлар айбашы дөврүниң 5-нжи гүнүнден башлап 25-нжи гүнүне ченли хер гүн ичилйәр. Бу дерманлары хем йыл бойы уланмак болмаз. Себәби оларың (узак вагтлап уланылан махалында) адам сыналарына ярамаз тәсир этмеги әхтималдыр;

— гөврелилиге гаршы спираллар. Бу өңе-ыза херекет эдип билйән, эмма гыжындырмаян, бимаза этмейән биологик материаллардан: полиэтиленден, микроб гырян лавсанметиленден, микроблара гаршы гөнүкдирилен мис гарылан сапажыклардан тайярланыляр. Оларың дүрли-дүрли гөрнүшлери бар. Булар пружин шекилли, бурум-бурум айлавлардан ыбаратдыр. Бу гурал гөни ятга салыняр Бурум-бурум эгремчелериң арасында тичлер азашып, ятга етмән ёлда галярлар. Бу гурал гурат, жаны саг аял машгаланың ятгысында узак вагтлап — айлап, йыллап сакланып билер.

ЧАГА ДҮШҮРИЛМЕГИ ВЕ ДҮШМЕГИ

Гөврелилик дөврүниң илкинжи 28 хепдесиниң довамында чаганы энесиниң гөвресинден эмели ёл билен айрып боляр. Ылмы дилде муңа аборт этмек дийилйәр. Онуң аматлы пурсады 2 ай төвереги хасапланыляр.

Аборт көпленч ики пурсатда эдилйәр. Оларың биринжиси гөнүден-гөни врачың маслахат бермеги нетижесинде эдилйәр. Эгер-де гөврели машгаланың агыр, дүйпли кесели болуп, ол хем энәниң, онуң чагасының саглыгына тәсир эдип билжек я-да гөврелилигиң энәниң кеселини бетерлешдирип, онуң жанына ховп салып

билжек махалында чаганы айырмак ата-эне врач...
ларындан маслахат берилйәр.

Икинжиси, дүнйә тәзе инжек чаганы кемаллы ...
бирлән етишдирип болмажак пурсатында, ягны бе...
етмәге, ата-энәниң мадды ягдайы пес, яшайыш жай ...
селеси ярамаз, дүрли себәплере гөрә, оларын мунда...
бейләк эр-аял хөкмүнде билеликде яшап билмежек ва...
ты, адамсының кемакыллылыгы, нешебентлиги, арак...
хорлыгы, агыр рухы кеселлилиги зерарлы шейле кара...
гелнип, энәниң өз разылыгына гөрә аборт эдилйә...
Шейле хем аял машгала зорланып, гөвресинде чага г...
лан махалы я-да илки «сөйгүп» адамсының өз гөзүн...
башыны айлап, өзүни алдава саландыгына энәниң гө...
етирип, онуң билен яшашмакдан боюн товлан вагты хе...
(өз разылыгы билен) аборт эдилйәр. Бу иш дүрли х...
нәрли врачларың гатнашмагында, энчеме ичгин ба...
лаглардан соң, гинеколог тарапындан кеселханаларда...
ерине етирилйәр.

Эмма кәбир ата-энелер, айратын хем ынанжанлы...
эдип, эркек адама ыгтыярыны алдыран энелер, адам...
сындан «дердине» чәре тапман, кейп гөзлегине чыкан...
аяллар айыбының ачылмазлыгы, абрайының дөкүлмез...
лиги үчин бу ишде долы башы чыкмаян адамлара —
фельдшерлере, медсестралара я-да чага айырмакдан
долы дүшүнжеси болмадык врачлара аборт этмеги
ынанярлар. Бу ишиң чылшырымлыдыгына, онуң тигие...
на—арымсылык тарапына әхмиет бермән, адам ганына
галярлар, энәни ёк гүне салярлар. Муна женаятлы
аборт дийилйәр. Шейле аборт махалында, көпленч усул-
сызлык, укыпсызлык зерарлы ятгы дешилйәр, ган көп
гидйәр, ятга хапа аралашып, ган хапаланып ишиң соңы
пажыгалы ягдай билен гутаряр.

Ата-энелериң аглабасы, айратын хем яш чатынжа-
лар өз неслиниң довам эдип, машгалада илкинжи гезек
«инна» сесиниң янланжак, аялларың өз дили билен
айтсак, «гара багрындан өней» акжа бәбегиң ичерини
ала-яз эжек пурсатына сабырсызлык билен гарашяр-
лар.

Эмма кәбир ата-энәниң овсунени өзенениме дегме-
йәр, ягны гөврели гелниң энчеме себәбе гөрә чагасы
дүшйәр. «Пәх» дийилен ялы, дуйдансыз ягдайда эне га-
ты горкан махалында, агыр физики иш, авария, ургы

зерарлы ичигенде, пажыгалы гүн, гайгы-хасрат нетижесинде онуң чагасы дүшйәр.

Кәбир пәли азан адамлар чаганы өзбашдак дүшүрмек ишине-де баш гошярлар. Бу иш билен эсасан хем кесекиден гөвресинде чага галанлар, яйданып, белли бир карара гелип билмән, абортың вагтыны гечирен аяллар ве башга ягдайларда хем мешгулланярлар. Шейле энелер чаганы дүшүрмек, ондан ымыклы дынмак үчин өз сынасына сабынлы сув, гүйчли дерманларың эргинини гойберйәрлер я-да ятгының йыгрылып, чаганың чыкмагы үчин зәхерлейжи дерманлары ичйәрлер.

Бигайрат йигитлериң алына алданып, оңа никадан өң тенини ынанан гызлар улы умыт билен хамыла болярлар. Эмма гүнлериң биринде онуң үчин Гүн гүнбатардан доганa меңзейәр, гызың башы лерзана гелйәр. Дүйнки «сөййән» йигит оңа еңсесиндәки икинжи хырсыз, нежис йүзүни гөркезйәр. Ынсаныңка меңземейән ол йүз дилленип: «Алның ачык болсун, чаганы кимден алан болсаң, гит-де шоң бойнундан аслыш!» диййәр.

Хениз дурмуша чыкман хамыла болан «гыз» урунняр, чапаланяр, атлап — энрәп, ялбарыллар чыкяр, нетиже бермаяр. Ине, онсоң ол гүнәлиниң арыны бигүнәден чыкарып, жанлы-жандарың этмежек хана ишине баш гошуп, чаганың гаңына галяр, оны дүшүрип зибиле ташлаяр. Кәбири болса, яңы дүнйә инен нерессе чаганы букы ерлере ташлап гачярлар. Шейле усул билен чага дүшүрилендeн соң, аял машгала узак вагтлап дерде ярамаяр, оларың арасында хелэк боляңлары хем гыт дәл.

Аял машгаланың ятгысы кеселлэнде-де, ол долы өсүп етишмедик халатында-да, аялың пышдларының өнүмлериниң хили ярамаз боланда-да чага дүшүп билер.

Гөврелилигиң биринжи ярымында эне грибиң агыр гөрнүши билен кеселлесе, сары гетирсе, гарахассалыга ятса, гурагыры, инчекесел, бруцеллёз, тиф, токсоплазмоз кеселлерине ёлукса, эр-аялың ганының бап гелмезлиги, алкоголь ичгилериң ве бейлеки зәхерлейжи дерманларың тәсири астында-да чага дүшүп билер.

Кәбир халатларда чага эмдирйән эне гөврели болуп билерми дийен сораг йүзе чыкяр. Эр-аял янашан пурсатында шол деврде-де чага долы галып билер. Эмма бейле ягдайда оңа ёл берилмесе товы. Себәби, ол чага үчинем, эмдирйән эне үчинем пейдалы дәлдир. Чүнки,

энтек әне өңки чагасы зерарлы дүшен табындан а-лып билеок. Шонуң үчинем гөврели болмаклыгы о-ның алнак максады билен ёкарда агзап гечен сер-лерисизиң бирден-бири уланылса кем болмаз.

ӨНЕЛГЕСИЗЛИК

Той тутмак — огул өермек, гыз чыкармак адамың узак йыллар бойы тутан максадының, эден сүйжи-жи арзувларының беркарар болмагыдыр. Эмма бу-ның гөвүн диен машгаланың гурулдыгы дәлдир. Өйле-мек, дурмуша чыкмак улы дурмушың, онуң көтел ё-ры куатерләп башлаян ёдаларының башлангыжыдыр.

Той тутулып, ника гыйлансоң (ЗАГС-дан гечил-соң) өйленен йигидинем, дурмуша чыкан гызынам, о-рың ата-энелерининем, хоссарларынынам бирбада й-еңләң ялы боляр. Улы ил үйшүп, тойы совярлар. Яшла-ра узак өмүр, агзыбирлик, «гоч-гоч огул-перзент» а-зув эдйәрлер.

Эмма буларың хеммеси хениз арзувлыгына галяр. Олар дурмуша гечйәнчә ай айланып, йыл гечйәр. Яш-лара эдилен арзувлар илкинжи гижеден башлап, кем--кемден дурмуша гечип башлаяр. Той гүнүниң эртеси өйленен йигидиң өкжеси еңләп, йүзи ягтыляр, гызың гөзлериниң нуры артып, сүңңи еңлейәр. Бу ягдай бир-бада яшларың гөвнүне арам берйәр, ягны оларың ики-сиңиң хем бири-бириңден гөвнүниң хошдугыны аңладяр.

Эмма оларың ата-энелерини, хоссарларыны гайгы--гам, үнжи эертләп мүнйәр. Оларың аңында: «Соңы нәхили боларка? Агзыбирже яшашарлармыка? Гелни-миз сыпайы, арымсы, мылайыммыка я-да ара бозан, гарадан гайтмаз бир затмыка? Гыз тарапының хоссар-лары хем гайгы-гамсыз аягыны узын салып, аркайын отуруп билмейәр. Ата-энәни йүз дүрли алада басмарла-яр: «Керекенимизиң гылык-хәсиети нәхиликә? Чагамыз аглап сапымыздан гелләймез-дә хернә?» Шейле ой-пи-кирлер гудачылык гатнашыгыны ачан ата-энелериң ики тарапының хем гүндиз хушы, ятса дүйши боляр.

Чагасының ыкбалы ятса-турса ата-энелери гызык-ландырып, оларың бөврүне дуртуп, горкы, ховатыр де-редйән меселелер кем-кемден чөзүлип башлаяр. Гуда та-рапы, икинжи «чыбаны» ярмак үчин гызың ызындан «чагырыжы» иберйәр.

Гызын еннелериндeн, якын гоңшы-голамларындан дүзүлен аяллар топарына сыпайычылык үчин «чагырыжылар» дийип ат дакылан болара чемели. Себәби, бириңжиден, дурмуша чыкарылан гызын ызындан гелип, оны чагырып отурмагын хич хили хажаты ёк. Икинжиден, чагырыжылара гошулып, атасөйүне гидйән я-да олар гелип гиденсоң гелнини гудаларына элтип гайдян екеже-де гайынене ёк. Дурмуша чыкан гызы «чагырмак» асла оларың везипесине-де гиренок. Чагырыжылар гелип, дурмуша чыкан гызың халындан хабар алярлар, онун дүшен ериндeн гөвнүниң хошдугыны я-да дәлдигини тассыклаярлар. Онуң адамсы барада хас чинтгәп сораярлар. Онуң адамкәрчилиги нәхили, көрекен агы--гараны сайгарян, мылайым, эдеп-экрамлы, гөврүми гиң йигитми я-да беребекгей, какабаш, чала башы чатылан леллим бир затмы? Гайынатасы, гайыненеси ненеңси адамлар? Йүвүржилери, балдызлары, гайынагасы (эгер бар болса), элтилери нәхили адамлар?

Эгер дүшен ериндeн гөвни хош болса чагырыжылар гызларына өвүт-несихат берип, хошаллык билен ызларына гайдярлар.

Барып гызың ягдайыны, айданларыны онуң энесине хабар берйәрлер. Бу хабары эшиден энәниң жаны арам тапяр.

Тәзе гелен гелниң хер бир херекетини, өзүни алып баршыны гайынене-де, гайыната-да огрынлык билен сынлаярлар. Ол машгаланың оды билен гирип, күли билен чыкяр. Гайыненесини, гайынатасыны, дүшен ериниң бейлеки члеңлерини хорматлап дүнк ясаяр, ылгашлап иш эдйәр. Оны хас ичгин танамак үчин гайынене хайсы хем болса бир меселеде оңа сала салып гөрйәр. Эгер гелин: «Маңа өз эдениңиз болар» дийәйсе өзүне шейле гелниң душанына монча болуп, гайыненәниң өкжеси еңлейәр, ол ганат баглап учайсам диййәр. Машгала ене бир аладаны арка атяр.

Мундан соң гайыненеде бәбек хуввaламак, гайынатада агтык күщүклемек арзувы артяр. Олар гелниниң агзының үйтгәрине, аш сайларына, чагаиың якымлы «жиңңәсине», гуда тарапы болса «Бушлук!» сесине улы умыт билен гарашярлар.

Ай айланып йыл гечйәр. Гайыната, гайынене огрынлык билен хәли-шинди гелинлерине гөз айлаярлар. Эм-

ма онуң гарныны гарыбың гапжыгы ялы эдип, хожа... хысырдысы билен шол ылгашлап йөрши...

Бу ягдай гудаларың горкусыны, ховатырыны ... гелдикче артдыряр, йигидиң, гелниң депесинден дашы бо... луп иниәр.

Өнелгесизлик гадым эйямлардан бәри, хатда хәзир... машгала үчин улы бетбагтчылык хасапланыляр. Муны... шейледигине ата-бабаларымызың бу барада айдып ... ченлери хем шаятлык эдйәр. Олар өз вагтында чагалы... өйи гызгаланлы, шагаланлы базара, чагасыз өйи, сес... -седасыз ятан мазара деңәндирлер. «Батырасың бары... ның ягшыдыгыны», ягны чагасызлыкдан кемакылль... рак, егмезлирәк болса-да чагалы болмагың говудыгы... ны айдып гечипдирлер.

Өнелгесизлик дерди хеммеден бетер аял машгаланы... чыкгынсыз гүне саляр, себәби онда энелик мәхри мөвч... уряр, үстесине-де, гадым эйямдан бәри өнелгесизлик «гүнәси» аял машгаланың үстүне атылып гелипдир, бу дүшүнмезлик хенизем довам эдип гелйәр.

Көпленч халатда, айратынам гайыненелер өнелгесизлиги геңүден-гөни гелниниң гүнәси хасаплап, оңа тыгыны дүркмекден, иңирдемекденем чекинмейәрлер. Бу ягдай «Даш дүшен ерине» диен ялы, яш машгала ики тарапдан зарба уряр. Өзүниң «шейледигине» гынанып «өлүп билмән» йөрен гелне шейле гүррүңлери эшитмек жуда агыр дегйәр.

Адамларың аглабасы, хениз-хенизлерем гелинлери «өнелгесизликде» айыплап йөрлер. Шонуң үчинем врача йүз тутмага сынанышан огулларынызам, гелинлеринизем өңүни габалаярлар. Огулларына дул хем болса башга гелин әбермекни күл-күлүне дүшйәрлер.

Бу меселә гелинлериң хем аглабасы көре-көрлүк билен чемелешип, гүнә өзлериндедир өйдүп көсенип йөрлер. Шейле гелинлериң көпүси бу дерде өзлериче эм этжек болуп, болгусыз затлара баш уряряр, үстесине-де «палтасы» халыс даша дегенсоң врача йүз тутярлар. Шейле гелинлерден бириниң берен гүррүңи:

— Адамым билен яшашып гелйәниме еди йыл болды. Адамымдан агырып-ынжадым дийсем яланчы боларын. Ол үстүмде өлүп-өчүп баряр, әр күйседенок. Гөврәмде чага галман, ики-үч йыл гезенимден соң, өзүми барладайсам болжакды велин, болгусыз гүррүңлере гулак габартдым, гайыненеминем йүзүне гелип билмедим.

Мени өвлүйә, айлангылар, молла окадып гөрдүлер, — диййип, ене бир зазлар эдендигини айтмакдан чекинйән ялы, ол гөзлерини әлек-челек эдйәр. Бизиң хеммизиң йүзүмизе сораглы назарыны дикди.

Онуң ягдайыны ашан кәрдешимиз:

— Айдыбер, айдыбер! Бу ерде эдилен гүррүң шу ерде-де галяндыр — дийди.

Ол гелин өз гүнәсини ювмарлажак боляң ялы әхеңде зордан гепледи:

— Мен өмрүмде «эже» сесини эшитмесем, ызымың йитжекдигине гөзүм етип дурка... — Онуң тевелек овадан гөзлерине яш айланды. — Чаган болар дийселер түйлек чал мейүн үстүнден үч гезек сув акыдып ичип гөрдүм, болмады. Үч бүв бассыр-бассыр... кеңдиги чекмесе-де, зорлук билен стаканы пүредүр эдип... ичер гелдигинем ичип гөрдүм. Дөгланында сара багы болуп догулсан болмажак экен.

Медицина барлагы бу гелниң сагдыгыны, чага онүрмәге дорды укыплыдыгыны субут этди.

Шейле ягдайда өзүни барлатмагы көп машгала, айратын хем эркек кишиң өзүне кичилик билйәр, оны намыс хасаплаяр. Себәби, олар әрлик боржуны кемсиз ерине етирип билйән болсаң, чага хөкман болаймалыдыр өйдйәр.

Дурмушда болан бир вакаы ятлууллардан бири бизе шейлерәк гүррүң берди.

— Бу ецрәк болупды. Республикамыза ады белли бир йигиде нәцден гелинлеримизден бири: «Гүйа өзүмде болаймасын, барладым кераймели экеним!» — дийди. Инди аялы билен он йыла голай вагт бәри яшаян гелйән ол йигит, бу гүррүңи жуда ёкуш серди. Гахарына йүзи ак там болды, эллери, аяклары — бүтин беденеси саңңыл-саңңыл этди.

Онуң болшуны халамаан, гелин кабинетден чыкмысыден бадына яңкы жайы янгынлык билен хуңурдеди: «Бир кииже мениң билен бир болуп гөр, эртир гөзлерини чылпыкладып туруайсам нәдерсиң!»

Өнелгесизлигиң асыл себәплери [illegible] бу меселеде эйсем диңе аял машгала [illegible]? [illegible] дүрли-дүрли себәплери бар. Шейле болансоң оны дүрли хүнәрли врачлар: эндокринологлар, гинекологлар, урологлар бежермели болярлар. Оларың херсиниң бежермек [illegible]

не өз угрундан чемеленмели боляр. Шонуң үчин хем бу кесели бежермек хемише онат нетиже берип дурмаяр.

Тәзе чатынҗалар машгаласында көпленч бир йылың довамында чага дүнйә инйәр. Эгер машгалада 1—2 йылың довамында аял адамының гөвресинде чага галып, дүнйә инмесе, бу машгала өнелгесиз хасапланыляр. Эгер машгалада бу ягдай йүзе чыкса, оларың икиси хем әрем, аялам өзлерини врача гөркезип, барлагдан гечмелидирлер. Эгер шу дөвүрде врача йүз тутуп, өнелгесизлигиң себәбиниң кимдедиги, нәмедендиги аныкланып, ол бежерилсе машгала бу бетбагтчылыкдан халас болуп билер.

Эмма бизиң түркменлеримиз нәме үчиндир, бу гүн-бу гүн, эрте-эрте эдип бу иши гижиклирип, кеселиң бежерлешмегине хемаят эдйәрлер. Бу болса көпленч халатда, асла чага болмазлыгына ченли алып баряр.

Ёкаркы гетирен мысалларымыздакы ялы, болгусыз гүррүңлере гүп гидип, кеселлилигиң вагтыны өз эллери билен узалдып, онуң өтүшмегине мүмкинчилик дөредйәрлер.

Чага өнмезлигине себәп болян ягдайлар аяллардада, эркек кишилерде-де болуп билер.

Гелиң, хас айыл-сайыл, дүшнүкли болар ялы, бу себәплере айры-айрылыкда середип гечелиң!

Аял машгалаларда өнелгесизлик дөредип билжек себәплер: гызларда 18 яша ченли айбашы гөрүнмесе я-да башда гөрнүп соң, онуң кадасы бозулып, вагтлайынча арасы кесилсе, пыштларда жынс өйжүклери өндүрилмесе, өндүриләенде-де оларың хили ярамаз болса, ятгының ички гатлагына зепер етсе, онуң кесел зерарлы ортакы эт гатлагы шикесленсе, ятгы долы кемала гелип билмән, гөйдүгип галса, аборт эдилен вагты онуң диварларының йүзи сыпҗырылса (эсасан хем аял машгала илкинҗи гезек гөврели боланда) я-да ятгының лүлелери кеселлән, оларың ичи дыкып алса, әпленсе, сеплешсе аял машгала өнелгесиз болуп билер, себәби шейле ягдайда эркек кишиниң тиҗи билен аял машгаланың жынс өйжүги душушмакдан махрум боляр.

Ятгының богазҗыгы чишип я-да ол ерде яра эмеле гелен пурсатында-да тич ятга гечип билмән, ярпы ёлда галяр.

Аял машгала я-да эркек киши инчекесел, багырагыры, гурагыры, бруцеллёз, хапгыртма, ченденаша се-

мизлик, ялы агыр кеселлери башдан гечиренде я-да шейле кеселлерден хениз сапланып билмедик вагты чага өнмезлиги эхтималдыр.

Эркек кишилерде: етгинжеклик чагында юмуртгалар долы кемала гелип билмән, гөйдүгип галса, олар тич өндүрмәге укыпсыз болса, укыплы болаянда-да тичлериң чыкарылышы ёюлса, ягны оларың мукдары кемтерлик этсе, хили ярамаз болса гөвреде чага галмак мүмкинчилиги арадан айрыляр.

Эйсем мунуң себәплери нәмелерден ыбарат? Бу ики ягдайда болуп билйәр. Хениз огланлыкдан сайланып етишмәкә чага агыр соматики — ички органларың кеселлери я-да агыр ёканч кеселлер билен кеселлесе, шонуң ялы хем шол дөврде мәзлериң сазлашыклы иши ёюлса машгалада өнелгесизлик ягдайы йүзе чыкып билер. Муна өнелгесизлик дөредип билйән илкинжи ягдай дийилйәр.

Чагасы болуп йөренлерде-де бу ягдай эмеле гелип билер, ягны чага болмагының арасы бирден тапба кесилип билер. Бейле ягдай эркек кишиниң юмуртгалары долы бахалы тичлери чыкарса-да кесел зерарлы лулежиклериң, тохум халтажыгының чишмеги себәпли олар херекет эдип, өңе гидип билмән, ярпы ёлда галярлар.

Эркек кишилериң кәбиринде, машгала янашан вагтында әр-аял бир вагтда хейжана гелмесе-де я-да бу иш кемтер гайдып, дөл уят лулән ичине дөкүлмесе гөвреде чага галмаяр диен ялңыш дүшүнже бар. Бу дүшүнже чемини тапып, гызлык пердесине зепер етирмән бири-бирииңкә сүртәп ойнашан йигит билен гызы көпленч ёк гүне саляр.

Шу ерде биз окыжымыза ене бир важып меселәни ятлатмалыдырыс. Ол хем болса аял машгалаң өнелгесизлиге дучар боланыны бежермек о диен кын болуп дурмаяр. (Эгер вагтында өңи алынса). Эмма бейле ягдая дүшен эркек кишини бежермеклик хас агырдыр.

ДӨВЛЕТЛИЛИК

Хениз яшулуларың гүррүңине үнс берсең, олар «дөвлетли», «бидөвлет» сөзүни хәли-шинди диен ялы уланяндырлар. Биз, айратынам яшлар «дөвлетли машгала», «дөвлетли адам» дийилсе көп чагалы — алты-

-еди огуллы, дерт-бәш гызлы, үстесине «узадан [illegible] эли етип дуран» гурплы машгаланы гөз өңүне [illegible] йәрис. Эйсем яшулуларымыз кима «девлетли», [illegible] «бидөвлет» хасаплаярлармыка? Машгала членлериниң [illegible] дыклык этмеги адамыны девлетлилик дережесине [illegible] рип билмейәр. Девлетли адамың машгаласы [illegible] жи нобатда халал газанжа, ныгалы пәкликe, пәли дүз[illegible] лиге, ат-абрая, ил-гүн дердине ярамага улы сарпа [illegible] яр. Шейле машгала бир сачагың башында жем бол[illegible] ил ичинде айдылышы ялы, бир агза гулак габардяр.

Бейле дийдигимиз машгалабашының айданы айдан[illegible] диени диен еринде дийдигимиз дәлдир. Шейле машга[illegible] лада әхли зат маслахатлашыклы алнып барылýар. Шей[illegible] ле эдилмесинде болса, адамларың агзабирлиги ерине етири[illegible] лен иниң көплеңч халатда бир коесүз болмазлыгын[illegible] айдярлар.

Машгала медениетиниң бу гөрнүши азм урманы[illegible] хемме атмагы, хатда кеденсизлик билен юмук буюрмагы хем арадан айыряр, мылакатлы, сыпайычылыклы, сылашыгы геңешмәге дәл эдийәр. Шейле машгаланың хатда яшулусы яшкичисине юмуш буюржак болмында хем сыпайычылыгы, мылакатлылыгы элден бермән онуң билен:

— Пылнамы, элиң бош болса... пылан ере барып гелибилмезмикәң?! — диен әхенде геңлешйәр. Я-да машгалабашы: «Пылан иш эдәйсек нәхили гөрйәрсиңиз?» дийип, меселәниң әхмиетине дөрә дүшүнйәнлериниң башы жемине өз пикирини орта атяр. Шейле адамлар илиң-гүнүң дердине ярамалы перзент хасабына урмаярлар. Ине, шейле машгалалара: «девлетли машгала», «адам чыкян ер», машгалабашы барада гүррүң гозгаланда болса, онуң адыны «девлетли адам» дийип тутярлар.

Девлетли машгалада болса мениклик, сыпайы, аграс-дан-сада, келч-күвәчсуз, салыкатлы, илиң-гүнүң — жемгыетиң бәхбидини өз хусусы бәхбидинден илери тутян хакыкы адамлар өсүп етишйәрлер.

Бизиң бу айданларымыз диңе девлетли машгала барада дәл-де, эйсем бидөвлетлилик бабатында хем окыжымыза азда-кәнде дүшүнже берен болса герек. Шонуң үчин хем сөзи сүйндүрип отурман, өз эсасы гүррүңимизе гечелиң!

Эйсем девлетлилигиң теки нәмеден ыбарат? Шейле дережә нәдип етмели?

Девлетлилигиң теки — агзыбирликдир. Агзыбирлик озалам, хәзирем жемгыетиң, девлетиң илкинжи басганжагы — машгала дурмушында улы әхмиете эе болупдыр, ол гелжекде-де шейле болар.

Бейик акылдар Магтымгулы-Пырагы өз вагтында:

> «...Бир суфрада тайяр кылынса ашлар,
> Гөтерилер ол нибаны түркмениң».

дийип, агзыбирлиги хем арзувлап, хем весьет эдип гечипдир. Гечмишде заманаң прогрессив пикирли адамлары агзыбирлиги, девлетлилиги дүрли ёллар аркалы пропагандирләп, оны сада адамларың аңына орнашдырмага чалышыпдырлар. Мунуң үчин болса шол заманлар иң мукаддес хасапланылян затлары деңешдирме хөкмүнде гетирипдирлер. Мысал үчин: «Агзыбире таңрыбир (берер), агзалаңы гамрыбир». «Сүйжи сөз йыланы хиниден чыкар, ажы сөз мусулманы диңден чыкар».

Сөзүмизи делиллендирмек үчин ене бир мысал: Гадым заманларда Хыдыр ата (Хыдыр ата көне дүшүнҗә гөрә, нието дүз, ынсабы пәк адамлара ислән задыны — байлык, багт, түкенiксиз мал эчилип билйән «кераматлы» дини шахс адамларың арасында болар экен. Ил арасында ямаз, бетпәл, небисжен, гарадан гайтмаз адамлар артып башлансон, ол баш алып гитмеги йүрегине дүвүп, оба-оба айланып, хошлашыга чыкыпдыр. Баран еринде-де: «Мен араңыздан гитжек, нәме дилегиңиз болса, айдың!» дийипдир. Ол шо бармана үч огуллы, үч гелинли бир өйүң гапысындан барып, йүрегине дүвен ниетини айдыпдыр. Гелинлере йүзленибем:

— Нәме дилегиңиз болса айдың! — дийипдир.

Гелинлериң улусы:

— Бизе мал-байлык, багт бер! — дийипдир.

Ортанжысы:

— Саглык, ат-абрай, девлет бер — дийипдир.

Хыдыр ата:

— Сен нәме диежек көшек! — дийип, гелинлериң кичисине йүзлененмиш диййәрлер.

Гелинлериң иң кичиси аз саным бөврүни диңләп:

— Башгасының бир зады болар-да, бизе агзыбирлик берәй! — дийипдир.

Хыдыр ата өзүни лампа ашак гойберипдир, соң өзүни дүрсэп:

— Шу заманада шо гаты кыналды-хов!, Агзыбирлик эчилип билйән болсам араңыздан гидип нә ишим бар! — дийип, гөзден гайып боланмыш диййәрлер.

Биз бу роваяты диңе бир мысал үчин гетирмедик. Бу роваяты дүзен жуда акыллы, есер адам болара чемели, себәби ол жуда эсеванлык, жуда ассырынлык билен ажайып хакыкаты беян эдйәр. Бу роваятың асыл манысы агзыбирлик диен зады хич кимиң, шол санда Хыдыр ата ялы «кераматлы» шахсың хем берип билмейәндигини, оны адамларың өзи газанмаса, дашындан гелип хич кимиң, хич хили ягдайда газаныл бермежекдигини беян эдйәр.

Эйсем, оңшуксызлык, агзалалык нәхили ягдайда дөрәп билйәр? Машгалада эркек билен аялың орны, оларың везипеси, боржы, эрки дең дәлдир, херниәме дийсеңем эркек адамлар өз тебигатына гөрә машгала ягдайына гезек геленде, хениз-хенизлерем артыкмач хукукдан пейдаланяр, себәби ол машгалабашы — әхли бабатда илкинжи жогапкәрчилик онуң бойнуна дүшйәр.

Мысал үчин, эсасы меселелерде машгаланың упжүнчилиги, онда эндиге өврүлен тертип-дүзгүн, иң бәркиси чаганың тербиеси бабатда-да, илкинжи нобатда, энәни дәл-де, адамлар атаны гөнертлейәрлер. Икинжиден, аял машгала көплеич мадды бабатда эркеге элгарама боляр. Себәби машгалаларың аглабасының эклейжиси, онуң кеминиң, етмезиниң аладасыны эдип, дашында айланып, ичерден дашгары ишлериң аладасыны эдип йөрен эркек адам боляр.

Эмма энәниң машгаладакы орны хич киминкиден песлэр ялы дәлдир. Чага тербиеси, олары гейиндирмек, ийиндирмек, арассачылык, ичери серенжамы — мал-гара серетмек — буларың әхлиси эсасан аял машгаланың пайына дүшйәр. Аял машгала гөрнүги болмадык, отур-туры жуда көп, хысырдылы ишлери даң агарандан тә яссы вагтына ченли ылгашлап диен ялы ерине етирмели боляр.

Гелиң, биз шу ерде обадакы колхозчы бир зенаны гөз өңүне гетирип гөрелиң. Ол хениз даң агарманка туруп чай-нахарың аладасы билен боляр. Мал-гарасына середйәр. Ягны сыгрыны сагып, сүйдүни биширйәр. Онуң адамсы болса бу пурсата ченли ятандыр. Хемме

зат тайяр болансоң оны аялы турзар. Тайяр затлар ийлип-ичилер. Аял адам ол затлары дессине йыгнамак билен боляр. Шондан соң оларың икисем билеликде ише дийип чыкып гидер. Агшамлык ден дережеде ишден гайдып гелерлер. Эркек адам дессине телевизорың башына гечер. Аял адамының болса ене-де шол эртирки хысырдылары башланар. Чөрек биширер, чай-нахар тайяр эдер. Онуң дашындан кир ювмак, эртирки эдилжек ишлере тайярлык гөрмек диен ялы затларың бары хем онуң бойнунадыр.

Халк арасында шейле бир роваят бар: бириниң аялы өлйәр. Дул гезип йөрен ол адам бир гүн ичериниң иши билен хысырданып йөршүне: «Вах, аялымы өлдүрен өйүң овнужак иши болса нәдерсиң» дийипдир. Ким билйәр онуң ялы ягдай болупмы, болманмы? Ол йөне бир роваят. Йөне нәхили болса-да ол роваяты дөреденлер өй ишинде аял машгаланың үстүне өрән агыр кешигиң — йүкүн душйәнлигини гысгадан маңылы айдып билипдирлер.

Машгала кешиги еңил-елпай дәл, ол агыр йүкдүр. Шейле ягдайда әр-аялың хайсысы өз орнуны эсасы, эдйән ишини бейлекиниңкиден артык хасапласа, онуң улы ялңышлык гойбердигидир. Эгер машгала бабатында эркегиң этмели ишлерини аяла аялыңкыны вагтлайын эркеге табшырсаң, оларың икиси хем (айратынам эркек киши) дады-перят этсе герек. Себәби машгаладакы везипе — иш бөлүнишиги эркегиңем, аялыңам тебигатына бап гелйәр.

Машгалада дөрейән агзалачылык чиши, ине, шу ерден дөмйәр, ягны шол бир гайталаныл дуран иргинсиз ишлериң, гүнлериң, айларың довамында... әр билен аялың арасында игенишик башланяр. Игенишигиң соңы узагындан кежелешиге, онуңам соңы дава-женжеле язяр.

Бизиң түркменлеримизде аял машгаланың гараматыны башына чекен адам оны өмрүниң ахырына ченли эклемели, сакламалы, хор-хомсы этмели дәл диен дүшүнже бар. Эгер башарып болса бу голдамалы дүшүнже, себәби жемгыетиң, гелҗегиң хатырасына хер бир адамының асыллы иш эдип гечмеги, онда-да, адамзат неслини довам этдирижилери — энелери агыртман, ынжытман сакламак бизиң мукаддес — эркеклик боржумыз дәлми эйсем?

Бу боржа, бу везипә эркек кишилериң аглабасы ... душүнйәр, нега-да бири болаймаса, муны нәче ... болса бержай этмәге чалышыяр. Эмма дурмуш ... шырымлы, онуң йәрелгеси кән, кадасы көп. Ине, ... ягдай хем бизиң көпимизи көсейәр, бу әлбетде, теб... ват. Хәзирки заман машгаласының талабы жуда ул... ды. Ислеге болса түкениме ёк. Эклейжи дашына-ич... сер саляр. Чагаларының, нәме үчиндир, кемсинйән... гини аңяр. Муңа өз яныдан онуң өзи мүйнүргейәр. О... аялының херекетиндәки үйтгешмелери гөрйәр. Бу уза... чекмейәр, аялы ахыры дил яряр. Ол өзлериниң хич ... че ёкдугы, кемиден бир «аяк улагжыгам» эдинип би... мейәндиклерини айдып зейренйәр. Бу зейренч ир эрт... гич агшам гайталанып, хемишелик инирдә өврүлйә... Иргинсиз инирди адамының дегнасына дегйәр. Шейле ягдайда эклейжи сыпынч тапса өз-өзи билен гүрлешйәр: «Эйсем нәме этмели? Ел урмалымы, я-да огурлыга баш гошмалымы?»

Ине, шу ерде-де ынсап өз хөкүмини өңе сүрйәр, ол ыкгынсыз гүне душен адамының гөвнүне арам берйәр; ол улудан дем аляр: «Жемгыет өңүндәки боржумызы ерине етирмезлиқе бизиң хакымыз ёк, аз иш эдип, көп алмага-да ынсабымыз чатанок». Дурмуш болса бу эркеклери эсгермезлик эдйәр, ол өзүниңкини талап эдйәр. Ине, шейле ягдайда аял машгала эклейжә хемаятчы хөкмүнде чыкыш эдйәр. Ягны, газанч эдип башлаяр. Оларың көпүси кәрхана, эдара ише ерлешйәр, бейле этмәге мүмкинчилиги болмадыклар эл иши билен мешгулланяр, хүнәри, ылмы-билими болмадыклар башда овнук сөвда-сатыга, соң... спекуляция баш урярлар. Шейле аялларың «эли гиңәнлери» эклейжи везипесини өз бойнуна аляр. Онсоң ол мердемсирейәр, гайратлысыраяр, хатда он ики сынасы сагка «өзүни оңармаяны» бигайрат хасаплаяр. Бу ягдай эркеклик мертебесини бир гез песелдйәр. Ол өзүниң эсгерилмейәндигини хер әдимде дуюп башлаяр. Шейле машгаланың эркеги я аракхор боляр, я-да нешекеш.

Бу месликденми? Ек, бу мадды элгарамалыкдан чыкып, машгала «хәкимиетлигини» өз элине алан аялың хемме зада өзүче душүнип, «доны» бимаслахат бичип башламагындан, ерини эсгермезлигинден, кем-кемден болса чагаларыны онуң гаршысына гоймагындан ыбаратдыр.

Машгала агзаларының арасындакы [illegible] факторларың иң эрбеди — эр-аялың жанжалы [illegible] дурсатындакы [illegible]. Эгер шейле ягдай узаклашыберсе онуң соңы оңлулык билен гутармаяр. Шонуң үчин хем угтаның, чекиниң йөрмән, бу барада специалистиң маслахатына гулак габартмак герек боляр.

Ил арасында «эдер-эдер, хер ким өзүне эдер» диен кесгитлеме бар. Эмма бу кесгитлеме машгала дурмушына дегишли дәлдир, себәби гедемлик эдип агзалалык дөредйән ата я-да эне диңе өзүниң кимдигини танаданы билевем чәкленмән, хем өзүне, хем чагаларына яманлык эдйәр. Чагаларың, бүтин машгаланың хатырасына хайсы хем болса (ата я-да эне) эгилишик эдәйжек ялы велин, кеплеңч халатда бейле этмеги өзүне кичилик хасаплап, айке-кыно йүз урярлар, муңуң соңы болса нешелешиге өврүлйәр.

Шейле ягдай машгала нәме берип билер? Зыяндан башга хич зат. Бири-бирине душүнишмән билмедиклер илкинжи нобатда укудан кесилйәр, ягны гахар-газап бейнинин дынч алмагына ёл бермейәр. Шейле адамлар бу ягдайдан чыкалга гөзләп, узын-узын гижелери чирим этмән дик отуруп гечирйәрлер. Эртеси (кеже гижәниң укусызлыгындан соң) ол өзүни жуда говушгынсыз дуййәр, бүтин эндамында эгыпсызжа агыры пейда боляр, ишдәден весилйәр, вагтында нахар-чайыны алып билмейәр. Эгер шейле ягдай узаклашыберсе ашгазанда нәсазлык эмеле гелйәр. Узак вагтлап инирди эшиден адамының йүрек агыры кеселине дучар болмагы я-да ган дамарларындакы басышың жуда көнелип, онуң бейнисине ган инмеги эхтималдыр. Эгер бу ягдайлар йүзе чыкманда-да, узак вагтлап игенч, инирди эшиден адам даргүрсак, гахаржаң боляр. Шейле адам сәхел кинаялы айдылан сөзе чыдаман, аз вагтда болмажыны боляр, тытыряр, саңңылдаяр. Муңуң соңы невроз кеселине өврүлйәр. Адамда несилден гечме диен бир зат боляр. Ол диңе кесел дәлдир. Адамларда айры-айры органларың говшак болмагы хем несилден гечип билер. Игенч, инирди нетижесинде дөрейән гахар, гыжынма адамының хайсы органы несилден гечме говшак болса, илкинжи нобатда-да шоңа гөнүгйәр ве назарлаяр. Инирди адамының кейпини гачыряр, сүңңүни говшадяр, иш өндүрижилигини песелдйәр. Иң ярамаз ери хем

шейле ягдай адамың лапыны кеч эдйәр, бар з... онуң элини совадяр. Бу затларың хемметарап... терс тәсири астында жыно мәзлеринин ишлейши ...йәр.

Агзала машгалада чагалар кемаллы өсүп, бою... инини долы алып билмейәрлер. Шейле машгал... көпленч ажысы-сүйжүси болмадык, бипарх адамл... кемала гелйәр.

Агзыбир машгалада хемме зат мунуң гөс-гөни т...сине боляр. Агзыбир машгалада адам шадыян, эрка... өсйәр. Шейле машгалада сагдын, пайхаслы, гөзъетим... гиң адамлар өсүп етишйәр. Агзыбирлик бүтин машга... рухубелентлик берйәр, онуң членлерине яз паслы ял... тәсир эдйәр. Машгаласындан гөвни хош адамының кей...пи көк, өкжеси еңил боляр. Ол ише хөвесек гидйәр, и... өндүрижилиги артяр. Шейле адамлар ишден чыкып ө... етмәге, өйденем ише гитмәге алңасаярлар, ягны вагт... хош гечйәр. Өзи сагдын, вагты хош гечен адамларың эркеклик небсиниң сегсен яша ченли кесилмейәндиги хем муңа гүвә гечйәр.

«ДЕҢЛЕШЕН ДЕПЕ АШМАЗ»

Ата-бабаларымызың ыря сөзи, пайхассыз пәхими ёк. Оларың өзлеринден соңкы несиллере — бизе гоюп гиден дана сөзлериниң манысына айдың гөз етирйән адамлар, ата-бабаларымызың айдан пәхимлерине улы баха берип, олары дурмушда аркаба-арка уланып гелйәрлер. «Деңлешен депе ашмаз» ... Бу пәхимиң бизиң үчин деркар дәл ери, герекмежек пурсаты ёкдур. Шонуң үчин хем ол айры-айрылыкда херимиз үчин хер эдимде — ичде-дашда, ёлда-ызда хемише, хемме ерде йөрелге болмалыдыр. Бу пәхимден угур алынылмадык, онуң йөрелге эдинилмедик махалында ики шахсың арасында агзалачылык, кәхалатда болса жетлик дөрейәр. Шонуң үчин хем бу пәхимиң машгала дурмушында, айратын хем әр-аял бабатында улы, хемишелик әхмиети бардыр дийсек өте гечдигимиз болмаз. Йөне гынандырян ери, машгалаларың көпүсинде, ата-бабаларымызың аңырсында кемсиз гөз етирип айдан шейле пәхимине ол диен әхмиет берилмейәр. Муны бержай эдәймегем, элбетде, ап-аңсатжа иш дәлдир, себәби кәбир шах-

ын сәхел диени эдилсе, габарылып башлаяр. Эгая-лиги өзүне гоюлян хормат, сылагдыр өйдүп пикир кем этмейәр. Ине, онсоң шейле адамлар «арпа экип» гарпыдашындан «бугдай» талап эдип башлаярлар. Бу болса икинжи шахсың кемсидилмегине оларың гатнашыгындакы деңаграмлылыгың, сылащыгың йитмегине гетирйәр. Ата-бабаларымыз меселәниң бу тарапыны хем гөзден салмандырлар. Муны адамларың аңына орнашдырмак үчин олар худайың адындан геплемәге межбур болупдырлар. Нетижеде: «Деңэтмерин, душ этмерин — ики ягшыны яшатмарын» диен нохим пейда болупдыр. Бу пәхим деңхәсиетли, деңдүнйәгарайышлы, деңдережеде тербиеленип, эдеп-экрамы бап гелип дуран ики жуваның бири-бирине аңсат-аңсат душ гелмейәндигинден, асла гелип билмежекдигинден хабар берйәр.

Ине, шонуң үчин хем ир эртир, гич агшам бир босагадан әтләп, бир ожагың — бир сачагың башында жем болуп, агзыбирликли яшашмак меселеси машгалада хемме затдан илери тутулмалыдыр. Бу машгала үчин иң эсасы зат — улы багтлылык, дөвлетлиликдир. Шонуң үчин хем «депе ашмак» — узак йылларың довамында дурмушың чылшырымлы, көтел ёлларыны күлтерлемек үчин машгала члеҗлери (айратын хем ата билен эне) аз ерде, сәхел задың үстүнде «деңлешип» — диклешип дурмалы дәлдирлер.

«Бу дилде аңсат» диййп, окыжылардан кәбириниң бизиң бу пикиримизи унамазлыгы мүмкин. Догрудан хем «бу дилде аңсат» Машгала дурмушы жуда чылшырымлы зат, онда бал билен яг ялы гатышып, берк агзыбирлиги беркарар эдәймегем хер кишиниң иши дәл, бу кын, агыр меселе. Шейле-де болса онуң оңат, хөкманы затдыгыны билмейәңем, оны ислемейәнем, күйсемейәнем ёк. Онда-да бириниң бегенжине бегенип, гынанжыны пайлашып отуран дөвлетли, агзыбир машгала габат геләймек ап-аңсат иш дәл.

Машгала агзалачылыгыны дөредйән себәплер бармак басып санардан көпдүр. Йөне онуң эсасы себәплерини санажак болуп азара галып (олар хемме кишә аян зат) отурман, онуң «хамырмаясына» япышалың. Агзыбирлигиңем, агзалачылыгыңам хас гөнүлесек дөвлетлилигиң, бидөвлетлигиң эсасъети хәсиетдир. Эйсем адам хә-

әмәти нәхили кемала гелйәр? Хәсиет, әлбетде, ая
лылыкда берлен тербийә, онун гөрен гөрелдесине
терен гылыгына лайыклыкда кем-кемден кемала ге
йәр. Бу меселә бизин чемелешишимиз барада айд
жан гадымъетде гөз айлалың, адамда хәсиет кем
етирмек меселесине көнелеримиз нәхили гарап
иши нәхили гурапдырлар.

Ата-бабаларымыз көп йылларың тежрибеси нетиже
синде чага тербие бермек, оңа гөрелде görкезмек бо
жуны ата-эненин, молланың хем-де яшулуларың үс
не йүклемели диен нетижә гелипдирлер. Олар шейле
эдипдирлер. Шейлеликде, ата — огла, эне—гыза я
лыкдан хемметараплайын тербие берип башлапдырла
Бу ишин иң оңайлы тарапы хем — ата-энәнинем, мо
ланыңам, яшулуларынам айдян, өвредйән, табшыря
весъет эдйән, дүшүндирйән затларының бири-бирине
чапраз гелмейәндигинден. ясны ата-баба йөрелге эди
нил, умумы када гиризилен затлардан ыбаратдыгын
дандыр. Шейлеликде, хер бир чаганың етгинжегиң да
шында бир хөрпден гопян биртопар тербиечи топланы
дыр. Ине шонуң үчин хем эдеп-экрамлы, сыпайы, сада
гечиримли, улы, ата-энә хормат гойян оңат хәсиетли
яшлар кемала гелипдирлер. Шейле яшларың дурму
шындан екеже мысал. Өңде бир вагт гыш айлары га
лың гар ягыпдыр. Обаны йигитлерден бири жайлары
ның төверегинин, ёлун, мал ятакларының гарыны арты
болуп барярка, дең-душларындан бири онуң янына ге
липдир-де:

— Бу нәме ики ишли боляргың? Илки жайың үсти
нин гарыны ардың, ашагына соң башласаң, иш бир
йүзли болмазмыды? — диййп, сорапдыр.

Ишлән дуран йигит ёкарсына середип:

— Ода-ха ялыма душмән дурмады велин... жайда
агам отыр-да! Онуң депесине чыкмак биздепдилик бол
мазмыды? — диййп, онуң өзүне совал берипдир.

Чага тербиелемек ишине эйсем биз нәхили чемелеш
йәрис? Чага аяк битдиги оны асла, чагалар багына
элтип, оны иң дервайыс зат дан — ата-эне тербиесинден
махрум эдйәрис. Яслиде, чагалар багында болса кемин
ден 30—40 чага бир тербиечиниң (онуң хем эдеп-тербие
ишинден башы чыкян, аңлы-башлы дүшүнжеси — би
лими болса не ягшы) агзына аңкарылмалы боляр. Онс
соң., хава онсоң башы бекемедик чага мекден босага-

сындан әтлап, дүйпден тәзе дүзгүне уйгунлашмалы боля
яр. Иене тәзе дүзгүнли тәзе ерде-де, чага дурмушында
айратынлык — тәзелик пейда болмаяр. Башлангыч дийилйән класларда ене кеминден отуза голай чага инди
өңки тербиечиниң дәл-де, тәзе тербиечиниң — бир мугаллымың агзына аңкарылып, оны «энеке» тутунмалы—
ондан сапак алмалы, эдеп-экрам өвренмели, гөрелдесини гөтермели боляр. Ондан-аңрык... Өндан аңрык берилйән тербие өңкә бап гелйәрми я-да чапраз дүшйәрми бу барада белли зат айдар ялы дәл, себәби хер класа бир сменада 5—6 мугаллым гирип чыкяр. Олар хем
дүрли-дүрли хәсиетли, дүрли дүнйәгарайышлы адамлар. Үстесине-де хер ким өз сапагыны (китапда языланыны) окадып, чыкып гидйәр, нетижеде окувчылар эсасы «китапдан», ягны дурмушдан догры, долы дүшүнже
алып билмейәрлер. Эсасы зат хем мугаллымларың көбириниң дилиниң бир зат диййәндигинден, элиниң башга
зат эдйәндигинден ыбаратдыр. Ишиң хас ярамаз тарапы кәбир мугаллымларың агзының арасса дәлдигинден
ыбаратдыр. Шейле мугаллымлар яшларың арасында
чилим чекмеги, нас атып агзыны пакгылдадып, асмана
бакып болар-болгусыз, өвүнжең, сувжук геплемеги я-да
«ишдә» ачып, желләни мис ялы гызрырып мекдебе гелмеги хич затча-да гөремоклар. Шейлеликде, чагаларың
аглабасы белли-күлли билим, тербие алып билмән, йыл
ичинде айдылышы ялы, «чашының гөзүне середене»
дөнйәрлер. Оларың бир бөлеги болса шейле затлары
дурмушың леззети хасаплап мугаллымларының гөрелдесини гөтерйәрлер — нас атярлар, чилим чекйәрлер. —
Гопбамсы геплейәрлер.

Шейле гөрелде, шейле тербие нетижесинде «икижахан оваррасы» диен ялы не тәзеден, не көнеден
башы чыкян аласармык, биаден, сарсаңы йигитлер
етишйәр. Шейле тербие эсасында «кәмил» болан мәщталалара әрлик этмек я-да йигитлер билен яссыкдашлык ягдайында-да галмак аңсат иш дәлдир. Хер йүзүне ятсаңам бир хөрпден галыбилмән
геңәерсиң, хер ким өзүнинкини хак сайяндыр, гаңрышма гайтсаңам бетер гайшарарлар. Ики тарапы хем шейле адамлардан ыбарат болан машгалаларда деңлешип
«депәниң» бөрсинде галмалы болянлара хәли-шинди
диен ялы душмак боляр.

Шейле гүзаплы гүнлерин үстүнден элтйән себәплер

бармак басып санардан кәндир. Шонуң үчин хем оларың әхлисиниң башыны агырдып отурман иң эсасыларындан кәбирини селжермәге сынанышалың!

Өй бикесиниң хәсиети адамсыныңкы билен чапраз дүшен халатында бада сәхелче задың үстүнде өңшүксызлык, чакнышма башланып, онуң соңы бирек-бирегеғыя бакмак, игеншик, сеңрик йыгрышмак билен тамамланяр. Эгер шейле ягдайда олардан бири гайра отурман, хәли-шинди (аялы адамсы, адамсы аялы билен) диклешип дурса, ол өйде дурмушың мазасы гачып, «бала батырылан бармаклар агзыңа талх гелип башлаяр». Ики тарап хем райындан гайтман, бири-биринден бетер беглик «сатып» уграса машгала бинасы чат ачяр. Агзалалыгын, харчаңлашманың ахыры соңы айрылышма барып етйәр. Мунуң терсине яссыкдашларың бири гиррик, гахаржаң, даргурсак болуп, бейлекиси гечиримли, пайхаслы, гиң гөвүн болса ол ичерде дурмуш ене элхая боляр. Шейле адам янёлдашының ягдайына дүшүнйәр, онуң гахарының, торсарылмасының яз ягшы гелип, шобада-да гечип гитжегине — «хованың» ачылжагына гөзи етйәр. Шонуң үчинем ол онуң бу болшуны кәнбир азар эдинип, арзысыны гачырып отурмаяр. Шейле шахслара түркменлер гиң гөврүмли, гечиримли адам диййәрлер. Бу халк ичинде иң говы гөрүлйән хәсиетлериң биридир. Эмма кәбир адам «гечиримлилик» эдип, дилини «дишләп», ичине саляр. Сәхел зады гөвнүне алып, бурулжыраяр. Өз дегнасына өзи дегйәр, азап чекйәр. Бу ягдайың ахырсоңы янёлдашындан гөвнүбөлекчилиге элтйәр.

Аял машгаланың гөвни пәкиниң йүзи ялы юка, нәзик боляр. Шонуң үчин хем олар сәхелче зада монча болуп, болгусызжа зада-да гыныгып, гыйылып, кемсинип билйәрлер. Шейле машгалалардан кәбири (шол санда чәгини тапып билмейән эмелсизлери хем) социал бабатда гоңшы-голам, таныш-билиш, дең-душлары билен өзүни «терезә» салып, аграм өлчешмәни чыкаряр. Өз яныңдан илиң эдинен гейим-эшиклерини, гош-голамына кемсинип уграяр. Илки-илкилер ол: «Пыланы аялына пылан зат алып берипдир, пыланы пыссыкан эдипдир» дийип адамсына янзыдып башлаяр. Эмма адамсы онуң янзытмаларына, нәме үчиндир, гулак хем габартмаяр.

Нега-да бир өзүни ол ёла атан болаймаса аялыны кемсиндиржек, оны илден эгсик тутуп, әзенегини аг-

дыржак болуп йөрен эр ёк болса герек. Йөне гүнделик газанжындан, халалжа зәхмет хакындан сүйшүрип, аялыны хәзирки заман безеглери билен бегендирәймегем ап-аңсат иш дәл, асла мүмкин зат дәл. Эмма аял машгаланың бу хала, бу ягдая дүшүнесем гелип дуранок. Онсоң башы янзытма билен башланан дуйдурышларың соңы ачыкдан-ачык иргинсиз инирдә язяр. Эркек адамың шейле ягдайдан уруп-ярып чыкып етәгидеси гелйәр, эмма дурмуш өз акымына акяр. Бу болуш өй бикесини хас хем гыжындыряр, дарыкдыряр. Онсоң ол иң «оңайлы» хасап эден махалында адамсының, хер хили болгусызжа херекетлер билен дегнасына дегип башлаяр. Увнуп-чыдамансоң ол ишден арып гелен адамсыны ган алгысы бар ялы, гашларыны чытып гаршы алманы чыкаряр. Оңа хызмат эдиши месе-мәлим үйтгейәр. Ол нахары дагынам адамсына итибрәк эберйәр, сәхел зада кемсинмәни, кемшермәни, шумжарманы чыкаряр. Бу болуш эркек кишини иризйәр, дегнасына дегйәр, ил ичинде айдылышы ялы, оны ере епбеклейәр. Нетижеде машгалада агзалачылык дөрәп, әр-аял арасына совуклык аралашяр, мәхир-мылакат дерегине дөрән совуклык болса айрачылык башының дөммегине, кем-кемден чишип, гүнлерин биринде онуң ярылмагына гетирйәр.

Хасиет, эдеп-экрам, аң-дүшүнже, зехинлилик, акылпайхаслылык, кадды-камат, гөрк-төрмеклик бабатында адам билен адамың арасында улы тапавут боляр. Эмма өз-өзүнден гөвнүхошлук «Дүе бойнуның эгрисини билмез, йылана бойнуң эгри диер» дийлиши ялы, өз айбыны аңмазлык әхли адама тебигат тарапындан берлен махсус хәсиетдир. Шейле болмаса, белкем, болмаздам, себәби өз-өзүнден гөвни гечгин адам теркидүнйә боляр я-да ир-у-гич (сәхел бахана тапса) өз-өзүне каст эттич боляр. Адамларың арасында өзүни әхли бабатда әхли кишиден ёкары, артык сайянлары хем боляр. Шейле адамларда өзгә гөвнүетмезчилик дуйгусы аша артык боляр. Шейле хәсиетли йигитлер хеле-хүле гыза өйленмеги, гызлар болса садарак, йөнтемрәк йигиде дурмуша чыкмагы өзлерине услып билмейәрлер, шейле адамлар билен бир ожакдан өрмәге хатда намыс эдйәнлерем ёк дәл. Өзүне душаның гөрк-төрмеги «имриндирмедик», «кадды-каматы калбына «калбала» салмадык йигитлер «серви» бойлусына башда сеңригини йыгрып башлаяр.

...ар. Дура-бара олар аялына ак дакманы дилиниң ... масы эдинйэрлер. Гөйдүклигини, кемтелигини «я-да ... генекейэ» экленендигини гөс-гөни онуң өз айбы ... ласаплап, отурса-турса яссыкдашының дегнасына ... атраярлар. Хэлиси ёк, шиндиси ёк, «айбы» йүзүне ... сылан дуран адам болса өңкүсини хем йитирип — ... тындан» иглэп башлаяр. Иргинеиз инирдилере, гыш ... маларa чыдап-чыдап чыдамазы чыкан гелин ахыры ... яряр, эриниң йүзүне гелйәр. Ол эрсүмагыныйам ил ... (аяны өзүнден) артык еринин ёкдугыны — асман ... нимэндигини, яны артык энеден догмандыгыны оның йүзүне басяр. «Өзүне» ёкдан шейле шеребели сөз чык ... масына адамсының жаны яняр, оңуң тоңжуна гөр туйлан ... деййәр. Шу ерде-де ики назаръет, ики гарайыш чак ... шының, ара совук-салкынлык араташяр.

Икибашдан хайсы хем болса (бири хасы, ханыса, би ... лары болса (айратын хем аял машгала, себәби ол ... машга серенжам берйәр, нахар-чай, гап-чанак билен ... ны салышяр) хер әдимде, хер демде диен ялы несил ... этмиге башлаяр, өзүни тиз йигрендирйәр. Озал белленишимиз ялы, (бу ерде-де шейле шахсың гөзүнден гечи ... сеи гүнәкәр дэл-де, беланың көкүги онуң яшлыкда алан тербиесиниң эсасында кемала гелен хэсиетиндедир. Биз бу барада дүшүндириш берип, белли нетиже чыкаржак болуп отурмалын. Шейле «гөзеллерин» тарыпыны бабамыз Магтымгулының сада дилде, сыпайчылык билен етирип гечипдир:

«Бардыр гөзел сирке басар сачыны,
Артмаз-ювмаз табагыны, данъыны,
Сыкамаз, атасын, эне яшыны,
Анын хызматындан ганатсы ... ».

Араккешлик, нешекешлик, менкешлик. Буларың хич хайсысының хем мениң болсун диерлиги ёкдур, эхлиси бир нежасатдыр. Буларың екеже тапавуды арак ичен адам дэли-порхан, нешеэ эден адам ювашэсуда, мең чекен адам сансар-сынат боляр. Ине машгала бабатында араккешинем, тирьеккешинем, менкешинем «ёдасы» дурмуш ёлуның айрылышында тапышяр. Гүндеки гох-гаймагал, чыдап чекип болмажак чыкдажы машгаланы ёк гүне саляр, ил ичинде энелериң эрни эсик, ден-душуның янында чагаларының дили гысга боляр. Ахыры гол ... чагалы машгала, алач тапман, нәтаныш «гаранкы

... ала» рована болмалы боляр. Ол ... машгала сага, араккеш, тирьеккеш, менкеш ... ла совулмалы боярлар. Ил арасында оларың ... абрайчылыгы галяр.

МАШГАЛА АГЗАЛАЛЫГЫ

Бизиң гүррүңимизиң темасы эсасан эр-аялың гаршашыгы барада. Эр-аялың сүйжүлиги, агзыбир янашмагы машгаланы беркидйәр. Шейле машгалада парахат дурмуш довам эдйәр, онда медениетли, мениклм, ак-душүнжели чагалар өсүп етишйәр, ягны олар эне эндигини алып, ата гөрелдесини гетерйәрлер. Оңңужсыз, агзала машгалада ягдай мүнүн гөс-гөни терсине боляр. Ата-эне игенишсе, хэли-шинди бири-бирине гыя гаран, гыгыны пуркүшип дурса, оларың өзлери үчинем, чагалары үчинем дурмушың мазасы гачяр. Биз ёкарда булар барада йүзлейрэк дурун гечдик. Инди болса бу ягдайың эсасы себэплериниң үстүнде гинишлейин дуруп гечмекчидирис. Машгала агзалалыгыны дөредйән себэплер жуда көп, эмма оларың көпүси еңил-елпай, еңмеси кын болмадык себэплердир.

Машгала берклиги, онуң агзыбирлиги, сагдын, берк беденли, дайы, акылы-хушы еринде болан несил етишдирмегиң дүрли ёлларыны адамлар гадым эйямлардан бэри гөзлэп гелипдирлер. Мунуң болса берк беденли дик, дуйгы гөзеллиги, дурмуш галыбыны билмек, бири-бирине улы хормат гоймак нетижесинде саглыгыны узак вагтлап сакламакдыгына адамлар гадым вагтлардан да-да акыл етирипдирлер. Бу баракдакы шигир, белки-де, адамлары өзлериниң — «тебигат шасының» өсүмлик, хайванат дүнйәсиниң кәбир векиллерине гаранында хас аз яшаяндыгы, өмрүниң жуда гысгадыгы, онда-да бэлли дан-аяк етишиксиз гүнде гечйәндиги кемсиндирен болмагы эхтимал. Ылмың бир эййәм субут эден зычемет меселелерини дешендирип гөреен, хакыкатдан хем беденли жуда чылшырымлы, акылы йиги, эденли адама берен өмүр жуда аз. Мешхур рус алымы И. И. Мечников бир йүз элли яшаман дүнйәден етен адамының өлүмине «бихуда» өлүм хасаплаяр.

Гарга йүз йыл, крокодиллериң ики йүз йыл, Тазе Зеландиядакы буревестник — гайгуның дийилйән гушуң

хөвүртгесинде яшаян туватараның — сувулганжыгың дөрт йүз йыллап яшаяндыгы ылма мәлим. Өсүмлик дүнйәсиниң векиллеринден секвойяның ве түркмен арчасының ики мүң йыл, Иерусалимиң Гефсиман багында хәзирем өсүп отуран инжир агажының үч мүң йыла, голай, Тенериф адасындакы баобаб агажының бәш мүң йыл бәри өсүп отурандыгы, онуң хенизем гүллейәндиги, несил өндүрмек угрунда гөрешйәндиги, ягны миве гетирйәндиги ылма аян.

Шу мысаллардан мисил тутсаң, адам бу ажайып жаханда сәхелче вагт яшаяр диймек болар. Шонуң үчин хем бу гысга өмрүң гадыры билнип, доган-гарындаш, дост-яр, эсасаң хем несил өндүрижи, оны довам этдирйән машгалабашылар — әр-аял билен шекер ялы сүйжүликли яшайжак ялы. Эмма юрдумызда йылда дурмуш гуряңлар билен ресми суратда ника бозянларың процентини деңешдирсең, арада улы үзңелигиң бардыгына гөз етирйәрсиң.

Адамларың яшаян средасы, оларың социал ягдайы, үлжүнчилиги, дүнйәгарайшы, психологиясы дең дәл. Эдил шоңун ялы-да оларың дүшүнжеси, яшайыш образам, өмрем дең дәл. Шонуң үчин хем адамларың хеммесиниң учдантутма өмри гысга-да диймек болмаз. Оларың арасында-да (аша артык болмаса-да) узак өмүр сүрйәнлери хем бар. Эйраның Келюса обасындан Сейит Алының 195 яшында-да әйнек дакынман ишләп билйәндигини, боливиялы аял Макаранжениң болса 203 яшында хем зәхметден галмандыгыны, Ахия Соттаевиң 86 яшында Эльбрус дагына дырмашып, онуң иң бейик депесине чыкандыгыны яңы-якында метбугат неширлеринден бири хабар берди. Узак яшамак, көп йылларың довамында тапдан дүшмезлик адамларың эсасы (ол шу вагт хем шейле) максады болупдыр. Кавказың минерал сувлары барада отуз йыла голай ишлән С. Арапетян өзүниң «Саглык, дуйгы, гөзеллик» диен публицистики материалы үчин өрән көп тәсин фактлар топлапдыр. Мысал үчин, авторың беллейши ялы, Гиппократ билен Аристотель узак хем шәхдачык яшамак үчин иң зерур затлар йылылык билен сув дийип текрарлапдырлар. Нероның аялы Помпея эшек сүйдүнден ваннаны долдурып, шоңа гирер экен. Ол муның үчин бир сүри — бәш йүз саны мачы саклапдыр. Ураллы байларың аяллары эфир ягына, венгер графының аялы

Батторини болса гандан долдурылан ванна гирер экен. Йене буларың бары диен ялы болгусыз зат, дине өзүңи алдамакдыр. Хакыкат йүзүнде адам үчин иң пейдалысы минерал сувлы ванналар хасапланыляр.

Биз өз темамыздан аз-кем дашлашярыс диймесек, кашимирлилериң дурмушындан хем аз-кем гүррүң этсек жүпүне дүшмән дурмазмыка диййәрис. Кашимирлилериң нирeден гелип чыкандыгыны хениз ылым такыкланок. Оларың аслы араплар болмалы диййип чак эдйәрлер. Кашимирлилериң дийсең ажайып меканы бар. Кашимирлилериң меканы Кашимир дерясының улгамларының бириниң боюнда, дениз дережесинден 35000 метр ёкарлыкда ини 6, бойы 30 километр төвереги жүлгеде ерлешйәр. Бу жүлгеде бир вагтлар бары-ёгы алты мүң адам яшапдыр, оларың саны хәзир элли. мүңден говрак диййип чак эдилйәр. Кашимирлилерде гошун, полиция, патыша, дөвлет эдарасы, жемгыетчилик гурамалары, хукук горайжы органлар, хатда пул хем ёк. Олар өз-өзүнден оңян халк. Дашары юртдан харыт алыш-чалшыгы нетижесинде дине дуз, гант, отлучөп алярлар. Бу ерде әхли адам аял-эркек бир машгала члени ялы яшаяр. Ахлак арассачылыгы дийсең берк бержай эдилйәр. Кашимирлилериң тәсин дәплери бар. Мысал үчин, ирден ише угран махалында сыгыр сагып отуран гелниң янына совулман гечмек, бүтин машгаланы әсгермезлик хасапланыляр. Совлуп сүйт ичип гечмели, эгер ики литрден аз ичсеңем өй эеси жуда гаты гөрйәр. Эгер бириниңкиден озал ичен болсаң, онда икинжи, үчүнжи сыгыр сагып отураның янына совлуп, сүйтден бирки овуртлап: «Чешмине берекет» диййип, яп-яңы сүйт ичениңи айдып гечмели. Бу жүлгеде сетанда-сейранда болаймаса дишагырыдан башга кесел ёк. Бу ере бир француз фармацевти гелип, ики йылда бир таблеткада сатып билмән ызына гайдыпдыр.

Бу жүлгеде болманда 100—130 яшаман өлмеги бивагт, арманлы өлүм хасап эдйәрлер. Элли мүңден говрак илатың тоюның сәхедине ченли бир эмин (яшулы) беллән берйәр. Бу жүлгәниң алтмыш яшлы аяллары бизиң отуз яшлы гелинлеримиз ялы сыпанжаң, гөрмегей хем яш гөрүнйәр диййәрлер.

Жүлгеде «сөйги» диен дүшүнже дүйпден рет эдилйәр.

— Эгер, барды-гелди, йүзе чыкайса нәме? — диййип,

Бизиң журналистлеримизден бири бир эхли совал берипдир.

— Эгер йүзе чыкайса, оларың бивагт душүнилди дуйлайса, жүлгәниң еди ящдан етмиин ямлысына чекилиси бир гысым чепләйе алыя, бир ере окламалы. Эхли инат йыгнанансоң дене туран миңарин үстүне боэтакары мүндүрип, олара дегишли эхли зады хем атып, (иңтараның хоссары) болса атасы, болмаса энеси чепе бериәр.

— Шейле ягдай иң соңкы гезек хачан гайталанды?

— Бир мүң докуз йүз отуз дөрдүнжи йылда!

Соң журналист 100 яшлы Алы Мухаммет билен душүшипдир. Онуң яп-яңы оглы болан экен. Алы Мухаммет шол вагт Хиндистана гидип гелели сыгрыны сатып гелипдир. Журналистиң: «Бу жевзада ныяда гидип ядамадыңызмы» диен совалына: «Ай аз-кем ядамадым дурмадым. Гелэм йөремеди, аркама алып гитмели болдум!» дийип жогап берипдир.

Екарда беллейшимиз ялы, адамлар тербие, ахлакнесил пәклиги, гөзеллик, узак өмүр үчин көп ишлери эдипдирлер. Шейле-де болса адамларың кэбири отуз яша етмән гарраяр, сачы агаряр, йүзүниң нуры өчйәр, маңлайы йыгырт-йыгырт боляр. Эмма оларың кэбири (дотры, олар хас сейрек душяр) йүз яшда-да ожук-бужук ишлер билен мешгулланып, ат мүнүп йөренлери хем бар.

Бу мысаллары гетирмегимизиң себәби айтжак болян заңымызың хас айдың, хас дүшнүкли болмагы үчин шейле этмели болдук. Әр-аял гатнашыгының, оларың сүйжи дурмушының, машгала агзыбирлигиниң, онуң мәкәмлигиниң бирнәче гапым душманы бар. Меселем чилим, тирьек ялы нешелер, алкоголлы ичгилер, стресс ягдайлар: гайгы-гам, тукатлык, гөвне дегилмек, дава-женжел, габанжаңлык, таныны гачырып, ерликсиз ере гахарланмак ве шуңа меңзеш башга-да бир топар затлар машгала агзыбирлигиниң гапым душманыдыр. Гелиң, буларың кэбирлериниң адам организмине эдйән тәсирине середип гечелиң.

Теммәки. Мунуң авусы синил кислотасының зәхерине барабардыр. Синил кислотасының екеже дамжасыны ичен адамының жаны такта чыкяр, ягны ол 15 секунтың довамында өлйәр, себәби бу кислотаның зәхери гызыл ган дигирлериндәки (эритроцитлердәки) кис-

лород яйрадыжы гемоглобинлери уядяр. Организме кислород етмесе онуң нетижеси бир — ол хем өлүмдир. Шу ерде «Эгер бейле болян болса нәме учин чилимкешлер тарпа-тайын өлмейәр?» диен совалың гелип чыкмагы мүмкин. Онуң биринжи себәби организм кем-кемден никотине өвренишйәр. Икинжиден, чилим арасына вагт салыңып чекилйәр. Эгер өлемен чилимкеше ызыны үзмән йигрими бәш сигарет чекдирсең, ол динаркан гайдып, нобада жан берерди. Никотин адамының ган дамарларыны даралдяр. Организме кислородың эп-эсли дережеде кем бармагына гетирйәр. Нетижеде чилимкеш кемишдә, ысгынсыз, ызгытсыз болляр. Никотин онуң эркеклик салыны гөвшадяр, жынс гатнашыгына болан ислегини песелдйәр. Чилимиң арак билен алмалашандакы тәсири беден үчин жуда әлхенчдир. Арак илки ган дамарларыны аз-кем леллердип, чилим олары дартдырыяр. Нетижеде жуда инчежик ган дамарларына ченли олар язылып, бузулып дурмалы болярлар. Икинжи, үчүнжи рюмкалар аз салымдан соң чилиме «көмеге» гелип, ган дамарларының жуда дартгынлы ягдайда сакланмагына гетирйәр.

Дурли нешелер, айратын хем арак-шерап гадым эййамлардан бәри адамзат билен алдым-бердимли «сөвешлерде» алкымлашып гелен әлхенч ногсандыр. Адамларың бу бела билен гадымдан бәри гөреш алып барандыгына тарых гува гечйәр. Өз деврүнде улы тәсири болан динлериң энчемеси шерап ясамагы, оны ичмеги дүйпден гадаган эдипдир, прогрессив дүшүнжели адамлар бу ногсаның гаршысына улы пропаганда ишини алып барыпдырлар. Олар арагың илкинжи нобатда адамының аңына тәсир эдйәндигини, адамыны саңдан чыкарындыгыны, онуң эркини элден алып, ёк «гүнлере» салындыгыны йөнекейже мысалларың үсти билен жуда сада дилде беян эдип, хекаятлар, ровайтлар дөредипдирлер. Эмма шерабың, шерапкорың вежера дурмушының гаршысына алып баран шейле улы, төвереклейин гөреш, гадаган этмелер хем бу ногсаны жемгыетден айрып, зибилхана ташлап билмәндир. Бейле дийилдиги шейле улы гөрешиңем соңы пуч болупдыр, ол хич хили нетиже бермәндир дийилдиги дәлдир. Бу гөрешиң нетижеси өз вагтында дийсең улы болупдыр. Йөне шейле ягдайда-да, ён, ёкаңч кесел ялы шерап беласы онда-мунда «гөрнүп» адамзада әзьет барыны берип гелипдир.

Шуның билен арак-шерабың яшайша жуда у... дигини, өзүне гаршы ыглан эдилен улы-улы «сүр... рың» одуның ичинден гечендигини, хенизем баш бе... гелйәндигини, жемгыете ыкдысады, сыясы, морал... дан улы зыян етирип гелйәндигини ныгтамакчы бол...

«Кесели бежеренден, онуң өңүни алан аңсат» ... ерликли геп бар. Адамлар арак-шерабың гинден я... мазлыгы үчин элииден геленини эдипдирлер. М... шейледигине бу ногсана адамлар тарапындан ж... жайдар дакылан атлар хем гувә гечйәр: «арак», я... адамыны эрбет «аҗрян», яралаян, шерап — женжел ... вы (шер — дава-женжел, аб-сувы).

Арак-шераба гаршы алнып барлан гөреш халк де... дижилигинде-де өз беяныны тапяр. Онда жуда о... меңзетмелер, сада, мөчбери кичи, пикир йөредиш ч... ры гиң, дүрли жанрларда шерап, шерапхорың мей... образы умумылашдырыляр. Шу ерде шейле мысалл... дан бирки санысыны хәзирки заман окыжымыза хөдү... лесек артыкмачлык этмезмикә диййәрис.

Шерабың дөрейши барадакы роваят. Адам илк... үзүми тапып, оны гөчүрип геленде жуда гуракчыл... болупдыр. Тәзе тәсин тапындыны гуратмазлык үчи... адам хер зат эдип чыкыпдыр. Эмма онуң дүйбүни ө... лемесең, гурап галжакдыгына гөзи етенсоң, ол ава чы... кып, гүрпбассы гурупдыр. Ол илки тутан авы — тилки... виң дамагыны үзүмиң дүйбүне чалыпдыр. Үзүм аз-ке... өзүни тутупдыр. Муны гөрен адам ене гүрпбассы гуру... бир ёлбарс тутуп, онуңам дамагыны үзүмиң дүйбүнде чалыпдыр, соң бир доңуз тутуп, онуңам ганы биле... үзүмини суварыпдыр.

Шерабың — чыкарың реңкиниң ганыңка меңзешдиги, шерапхорларың аңы эдил тәзе гөчүрилен үзүм ялы теш... недиги, арак-шерап ичмәге мейил эдип топар баглан адамларың пул чыкармаҗак болуп бада тилки ялы са... палак атышы, бирки булгур ичен сон ёлбарс-арслан ялы арламасы, тархандөкерсиремеси, соңуррагам... доңуз ялы лая булашып ятмасы шонданмыш диййәрлер.

Икинжиси, арагың адамының аңына тәсир эдип, онуң эркини элден алшы барадакы тәсин мысал. Гадым эйямде жуда таква, диндар адамының өңүнде уч шерт гоюпдырлар. Пынхан ере элтип, она бир лолыны, бир чаганы, бир кәсе «сувы» гөркезип: «Я шуңа янаш, я шуны өлдүр я-да шуны ич» дийипдирлер.

Диндар: «Никасыз аяла янашмак — зына, чаганы өлдүрмек — ган, күлли гүнә... гел шужагаз дуружа сувы ичәйин-ле!» диен нетижә гелип, кәсәни башына чекипдир. Арагың тәсирине келлеси гызанеоң... аяла-да янашыпдыр, чаганам өлдүрипдир.

Араккешлиге алып барян эсасы ёлуң гөрелдедиги белли зат, йөне онуң барлысырамак, талхандекерсиремек, хондан бәрсиремек, киши кисесине гөз дикижилик, тиркешйәнлерин, тәзе таньшлык ачанларың хәсиетини селжерип билмезлик, өз хетдини танамазлык... ялы энчеме ёдалары хем бар.

Араккешлигиң хайсы ёл-ёдасына дүшсеңем ахыркы зарба саглыгыңа, ат-абрайыңа, эсасанам — машгала мертебесине дегйәр, онун көкүни «көйдүрип», сүңңүни лагшадяр. Гүнүң-гүнүне адамсының аякланмадык көшек ялы болуп өе гелмеги аял машгаланың дегнасына дегйәр, чагаларың бойнуны буряр. Олары ил өңүнде дили гысга эдйәр. Бейле ата бүтин машгаланы кемсиндирйәр. Яңы белләп гечишимиз ялы, араккешлигиң ёлундан ёдасы хас кәндир, йөне када болшы ялы, хер бир ёда иру-гич ёла биригйәр. Ине, шонуң үчин хем кәбириниң кесгитлейши ялы, араккешлик диңе меслигиң аламаты дәлдир, онуң өзболушлы сырлы себәплери хем бар. Араккешлигиң бу ёдасы көпленч машгала чыгрында пейда боляр. Бу ёданың эмеле гелмегинин хем өзүне етик энчеме себәплери бар. Ол себәплер ики башың — әр-аялың билиминиң, дүшүнжесиниң, дүнйәгарайшының дең болмазлыгы, хүй-хәсиетиниң, тербиесиниң медениетиниң бири-бирине бап гелмезлиги нетижесинде йүзе чыкып билер.

Йөне, әр-аялың онда-да, акыллы-башлы әр-аяллaрың хем арасына ал салян затларың илкинжиси — аракдыр. Арагың адамының бейнисине эдйән тәсири, онуң ишини ёйшы барада башда агзап гечипдик. Бу барада инчеден ызарлап отурмагың гереги хем ёкмука диййәрис. Себәби арак ичип чыкмаз гүне дүшен, иле бежера болуп, ахырында-да өйден-ишден жыда болуп, ил гөзүнден дүшен адамлары улудан-кичә гөрмедик ёк болса герек. Шейле-де болса ховайы сөхбетиң үстүни фактлар билен етирсек окыжымызы ядадып дурмазмыкак диййәрис.

Хожаберди ага салыкатлылыкда, садалыкда, агзы арассалыкда, жепакешликде иле өзүни танадан адам.

Ол өмрүнин 46 йылыны колхоз мейданында гечирен адам. Хожаберди арак-шерап, мен, тирьеге дэл, өйли болуп, өзүн эдил агзына чилим алан адамам дэл. Хожаберди аганың башына чагасы дурман, яшы ярпы... да үч гыз билен бир огул кемала гелди. Гызлар дурмуша чыкып гиденсоң, гиң ховлуда олар Хожаберди ага, Энегыз эже хем оглы Оразберди — үч баш болуп галдылар. Башда Хожаберди ага оглуны ызындан галдырмаярды. Сув тутса-да, тут кессе-де, от atyп... оны яны билен алып гидерди. Оразберди эне эндамы... ата тербиесини алып, сыпайы йигит болуп етишип гелйәрди.

— «Адамың багты ятса, дүйәниң үстүнде ит япар» дийип, көнелеримиз йөне ере айтман экенлер, — дийип, Хожаберди ага бир ёла чыны билен көйүнди. — Ери, өмрүни гара ишде — колхозда гечирдиң, нә ямандык гөрдүң! Ша көнеги ялы жайың бар, ганым... гоша сыгрың, мүнсең машының, от чексең йозаклы ... ярың бар...

Хожаберди аганың гүррүңиниң хөрпүне мен бежер... дим. Онуң күйсәр ялы, менки болсун диер ялы гүни... барды. Көшк ялы жай салдырды, Оразбердини өйер... Оразберде оба белли асыллы адамың меңикли машгаласы — Маягөзели алып бердилер. «Алып бердилер» дийләйәр, олар өкде йөркәлер халашыпдырлар. Маягөзел дийлен гызы бүтин оба эльетмез шаха хасаплаярды. Онуң «Эл иши хем бир гыза дегйәр» дийип ики аялың башы чатылса гүррүң эдйәрди.

Оразберди онуңжыны гутарып, какасының кесбини йөретди — дайханчылык этди. «Эдериңи билмесе нә хажат?» Хожаберди ага хер гезек көйүненде шу накыл билен сөзе башлаяр. Онуң көйүнйәниниң себәби хем: «Өзүм өмрүми башымдан гум совруп гечдим, шу чеке чаганы берин, от ыссыда, аязда сермешип йөрмез ялы эдейин-ле» дийип, Оразбердини колхоз ишинден алып талып, оба нахарханасының буфетине ише ерлешдирмесиди. Хожаберди оглуның ишини, ишем Оразбердиниң «ёлуны» үйтгетди. Сахел салым гечэнсоң, ол эрниңе сайлама сигаретлерден гысырып башлады. Өзал йыгранының дердийден салам дерегине йырылайан Оразбердиниң янралыгы чыкды. Хожаберди ага бу мастарачылыга чыдам эдип билмән, өз ялңыз чагасының абрайыны өлүмини диледи, болмады. Оглы гүнде

ишден соң, ирангылжыклы гезмәни чыкарды. Ол огулыны ишден чыкарды. Оразберди онсоң хем бикәр, хем аракхор болды.

Бу ягдай «кельлесини кессеңем жыңкы чыкмажак машгала» дийилйән Маягөзелиң ерли гурамалара, ерлерлара йүз тутуп, ара зәметине гетирди — Чыдап чекер ялы болмады. Гүнүң-гүнүне аяклаймадык көшек ялы патанаклап гезйәнини гөрүп ер ярылаймак, мен, ширемок — дийип, Маягөзел жаңыныгыллы сөзе башлады. — Геленсоңам эдениң терсине, бир гүн нахарына ат даккаяр, бир гүн табагыны дегйәр. Дэли ялы өзбашына хамыр-сүмүр эдип, ярыгижә ченли ятанок, эрбесем гүн гүнорта болянча турэуп боланок. Бизиң энтек тохумымызда-тижимизде эрниден айрылып баран ёк. Арагыны гойжаса мен ишинже болуп, пешгумы гечерип бармалы болжак, атам-энемем нэме дийсе шоны дийсин.

Биз:

— Хөре-көше этсең боланокмы? — дийип, Маягөзеле совал бердик.

— Хөре-көше этсем-э багты якар. «Хелеем акыл берсе, адамың багты ялкаяр» диййәрлер, шо болуп йөршүнем өзүме, энбетде, багтымың хасалланмадыр-да.

— Башкаларыныз... ягны эр-аял хакында?

— Ах-хей, чала өлен йылан ялы булланжырап ятанда-да гайрат бормы? Ол өз өрүнүне зордан курп эдйәр ахырын.

Ол аз салым дымды-да, улудан дем алдык.

— Ай, нэбилейин-дэ, бейле-бейле гүне дүшерин, Оразбердиниң шейле кигренерин дийип, яшам-турсамам ядыма дүшенокды. Бал ялы гүнүмиз барды. Индики гүнүмиз бир болса, даңымыз ики. Көне адамларың «довзах» диййәнем шейле дурмушмыка диййән. «Довзахда-ха диригинмәлы, дурмушың дүз болмаса-да жибринип өтмели».

Биз Маягөзел билен Оразбердиниң дурмушы, оларың өзал сөйшүп, соң бирден совашмагының себәплерини өвренмеги, яш машгаланың дарганмагының өңүни алмагы максат эдиндик. Муның үчин илки билен Маягөзелиң ички дүнйәсине аралашмалыдык. Биз онуң билен энчеме гезек гүррүңдеш болдук. Эмма нетиже алып билмедик. Маягөзел өз ичке сырларыны, адамсы билен агшамкы гатнашыкларыны эреси-токасы билен «илез

айдып отурмагы өзүне услып билмеди, утанч хасанладыы.

Онсоң биз Оразберди билен арагатнашык ачдык. Оңа сересаплык билен аралашдык. Ил ичинде айдылышы ялы, илки таңры, ягны дурмуш гүррүңинден башлап, соңуны машгала дурмушына сапдык. Оны сана салмак үчин, догрусы, сырлы гүррүңлере ёл ачмак үчин бирки ёла богазымызы хем «өллэп», келлэни чаларак «гыздырмалы» болдук. Врач-специалист хөкмүнде Маягөзелиң хатырасына, Хожаберди аганың саглыгына оңа агалык көмегини этжекдигимизе Оразбердини ынандырдык. Оңа өзүниң ил ичинде озалкы абрайыны ятлатдык. Мунуң үчин бизе хич зат яшырман жикме-жик гүррүң бермегини хайыш этдик. Оразберди башыны салланлап көп отурды-да, ахыры: «Мен бимамладыгымы билйэн, йөне чыкалга тапамок. Маягөзел гүл ялы арасса машгала, эли эгри дэл, ожагымызың оды билен гирип, күли билен чыкяр. Какам онуң адыны «оглум, Маям» дийип тутяр. Эгер ялңышмаян болсам бизиң арамыза арак ал салды. Илки Мая билен бал билен яг ялыдык. Арамыздан «гыл геченокды», үстүмде перванады. Онсоң какам гойман, колхозы ташлатды, сөвда ерлешдирди. Адам хемме зада өвренишжек экен. Илки ынсабы чатмажак ишлерем кем-кемден эндиге өврүлди. Болманда-да хер хили адам янына гелйэр, пиво ичип чүйшесини гоюп гидйэр. Бэш ящик пиво сатсаң эп-эслиже манат кисэңе гаряр. Гүнде 7000—8000 чүйше пиво сатыляан вагты боляр. Ине онсоң кейпиң көкелйэр. «Достларың» билен ишиң соңунда «йүзлешмели» боляр. Иш гүнде-гүнде шейле «жемленип» башланды. Илкибадалар Маягөзел сыр билдирмеди, себэби кейплиже гелип, оны бирки гүнлэп эр күйсемез ялы эдйэрмикэм диййэрдим. Эмма бейле дэл экен. Аял машгала сени нэче сөйдүгиче сенден медениетли, сагдың, мэхир ислейэн экен. Ол ялбарышлар чыкды, этмедим. Атаны гынама, дең-душумың янында мениң дилими гысга этме дийди, гулак асмадым. Элбетде, гүнүң-гүнүне энтэп гелип дегнасына дегендирин-дә, ол менден совашып башлады. Яшулы адамлардан: «Аял машгаланың небси (жынс гатнашыгына) эркек кишинтикиден еди эссе гүйчли бормуш» дийип эшидипдим. Эмма Маягөзел бу ишде-де райымы йыкмажак болуп, жуда суступеслик билен гөвүнсиз разы болярды. Бу болуш мениң дегнама дегди, мен му-

ны мертебәме дегилйән хөкмүнде кабул этдим. Бу ягдай гүн-гүнден жуда дартгынлашып башлады. Өңки мәхир, өңки перваналык, өңки хызмат... арадан айрылды. Бири-биримизе гыя бакмак, мүнкүрлик, йигренч башланды. Бу ягдай бизиң херимизи бир отага ташлады. Биз ресми суратда әр-хелей болсагам хакыкатда бир өйде яшаян ики кесекидик. Бизе әр-аяллык ят болды, гатнашык сейреклэп менде эркеклик дуйгусы йитере голайлады, гайрат кемелди, теңим өлди. Бу-да бизи — өзалкы бал билен шекер ялы жуванлары, өзүнем мен диен вагтымыз, хасса хала гетирди. Гепиң келтеси икимизи «ит билен пишиге» өвүрди, гүнүн-гүнүне, сәхел ерде дава-женжел башлады. Дава-женжел болса ай ялы машгаланам сулхуң алмаз экен. Онсоңам хер ким өзүнинкини хак хасаплаяр, мертебесини песелдеси геленок. «Ай гел шунуң билен ден болмайын-ла!» дийип, сәхел йүз берсеңем какыны тутяр, өзүни хондан-бәрси хасаплаяр, менем эркек адам ахырын, мертебәми депеледесим геленок, ичим яныл дур, йүрегиме теселли бермек үчин ене арак ичйән. Чүйшә япышаныны гөрсе ол хем йүзүни ак там эдип чашара голай гелйәр. Ине, гардашлар, мениң-ә ягдайым шейле. Гүн гаралды, дурмуш булашды, атам өз жайына гечди, чайдан-чөрекден кесилди, геплесе богазы долуп дур. Мен гуррук гуя гачан гечә дөндүм. Ондан маңа чыкмак ёкмука диййән...»

Хәли-шинди арак ичип йөрмегиң, машгалада дава-женжел дөредйәндигини, дава-женжелиңем өз гезегинде әр-аялың арасына чөп атып, оларда совуклык, хас өте гечилен махалында йигренч дөредйәндигини, мунуң нетижесинде мәхир-мухаббет йитип ысныгык, жынс гатнашыгы сейреклэп соңабака дүйбүнден кесилйәндигини, дава-женжелиң нерв системасының кадалы ишини ёюп, арагың зәхериниң бейниниң, жынс мәзлериниң ишлейиш кадасыны бозяндыгыны, эсасан хем эркек кишиниң жынс хөвесини гачырып, гайратыны песелдйәндигини, нетижеде аял өңүнде онуң дили гысга болярдыгыны, шейле адамың болса өзүнден гөвни гечип, онуң хоссарының, бар аркадагының арага өврүлйәндигини дүшүндирдик. Сандан чыкып, ил гөзүнден дүшмәнкә «зыяның ярпысындан гайтмагыңам пейдадыгыны» онуң гулагына гуйдук. Онуң элине йөрите алып гайдан ики брошюрамыз билен бир китабы тутдурдык.

Оразберди оң батып, ене: көп отурды.
Ахыры хем:
— Онда, нәме, мен аялымың өңүнде баш эгмели… — дийди.
Биз оңа гысгажык жогап бердик.
— Башлашын ялы кем-кемден ызына гайт. Өе гелмән бар. Ир эртир, гич агшам какаң хадыны сора. Ена олар кем-кемден: «Азашаның ызыны тапяндыгыны» дуйсунлар.
Оразберди ене бөврүни динледи.
— Онда өзүниз бир өңүни башлап берин-дә!
Биз бу сөзе дүшүнмән, онуң йүзүне чинерилдик.
— Шу гүн какамың 65 яшы долар, оны бир ювалын. Йөне сизиң айдышыңыз ялы пепси-кола, лимонад билен.
Бу жайдар маслахата биз разы болдук.
Оразберди голтугындакы затлары аялының элине тутдурып: — Маям, ени билен бизе бир ажы чай бер, — диенде Маягөзел ол затлары хөвессиз алып гитди.
Биз яшулының янына бардык. Оглуның мәхирли сөзлери оны гең галдырды:
— Кака, доглан гүнүң гутлы болсун! Ынха, ёлдашларымам йөрите сени гутламага гелди! — дийип, онуң элини гысды.
Хожаберди ага гевүнсизрәк: — Таиры янкасын, оглум! — дийип, бизи бойдан-баша сынлады, аманлык-саглык сорашды. Биз онун доглан гүнүни гутладык.
Оразберди сыпайычылыклы сөзледи. — Кака, сен ёе баржакмы я биз янына гелаелими?
Яшулы кейпсиз гепледи:
— Ай, сиз, оглум, аркайын ийип-ичиберин!
Мен гүймен-сүймен эдип, гаррының янында галдым:
— Яшулы, бар. Бизе бир көне гүррүңлерден эдип бер — дийдим.
Ол йүзүме чинерилди:
— Ай, ийип-ичиберсеңиз-ле оглум, ятлан гелениңизе көп саг болун!
Мен коридора середип, дашарык дин салдым.
— Яшулы бар! Өзүнем келам агыз кәйинме! Биз Оразбердини «мей оқан» ялы окадык, ёл аркамага гелдик.
— Барайын оглум!.. Хьәк, йөне нетиже болайса-да, ве агшы.
Эл ювуп, Оразбердиниң жайының ички отагында жем

болдук. Аз салымдан отагда Маягөзел пейда болды, онуң зәхримарлы чүйше екдугыны гөрүп, өкжесиниң енлэни, бес-белли билдирип дурды. Ол чәйнек-кэселери өңүмизде гоюп, адамсына йүзленди:

— Оразберди, огланлар тыссанмачмы? Тыссанмач болсалар-а буглама этжек, ховлукмасаңызам - палав!

Маягөзел гижэниң бир вагтына ченли бир аягың үстүнде пырланды, етишибилдигинден хызмат этди. Оразбердиниң:

— Кәшири, соганы тетир, мен доград берейин — диенине бир геңси болды:

— *Ал, болайыңсын-да!*

Биз нахар ийип, чай ичип узак отурдык. Яшулы көп-көп көне гүррүңлер эдип берди.

Гайтжак боланымызда:

— А шейдип, кэмахал ятлап дураверин-хов, йигитлер! — дийип, бизи эп-эсли ере ченли уграды. Хошлашанда-да пышырдап диен ялы: — Херне соңы гелсин-дә! — дийди.

Яшулының арзувы хасыл болды. Шондан соң Оразберди «Ягшы ата бир гамчы...» дийлени болды. Нәче эжир чексе-де, ол агзына арак-шерап алмады. Машгала дурмушы дүзелди. Бу вакадан дөрт-бәш ай геченсоң Хожаберди ага мәреке йыгнап, кичеңрәк той берди. Хожаберди ага Оразбердини мәрекәниң өңүне чыкарып, отуранлара йүзленди:

— А-хов, адамлар! Хожаберди етимиң ялңыз оглы шудур өйдәймәң! — Бирки гезек зордан ювдунды-да, гөни бизе тарап уграды. Гелип элимизден шапба тутуп, бизи хем Оразбердиниң денине элтип:

— Ынха-да икиси бардыр. Елда-ызда душсаңызам, гечип барянларыны гөрсеңизем шулара-да... — Ол тайлы гезек йүзүмизе серетди. — Шулара-да хон-ха Хожаберди етимиң огуллары баряр диеверин!

* * *

Машгала агзалачылыгының икинжи бир эсасы себәплериниң бири оларың «душ болуп дең болмазлыгындан» ыбаратдыр. Мунуң хем асыл себәби йигидиң я-да дурмуша чыкан гызың, өң белләп гечишимиз ялы, дүшүнжесиниң, дурмуш гурулмазындан озал машгалада алан тербиесиниң, гөрелдесиниң чәкли, говшак болма-

гындан, ягны «эргенексиз экленип, күл үстүнде са[…]
җанмагындан», хэсиетлериниң бап гелмезлигинден, ке[…]
гине акыл-хушуның болмазлыгындан, пидул, өйкел[…]
несил эстетикасының говшаклыгындан, гөвүн гөрмә[…]
оңармазлыгындан, медениетсизлигинден ве ш. м. ыб[…]
ратдыр. Шейле машгалада хэли-шинди кануны ягдайд[…]
дава-җенңжел дөрейәр я-да аялың эрини, эриниң аял[…]
ны кешди чекмейәр. Халк ичинде айдылышы ялы, ол[…]
рың «җыны» җыңкырышмаяр». Халк дөредиҗилиги[…]
ден шу ерде екеҗе мысал гетирелиң. Бу мысал бизи[…]
дийҗек болян задымызы айдыңлашдырмага хас оң[…]
көмек эдер. Бу мысалда айдылышына гөрә, гадым за-
манада сададан гөнүмел бир йигиди өерипдирлер. Йи-
гит той совлуп, ника гыйлансоң, гыз билен икичәк га-
яр. Она ишдәменлик, улы мэхир билен гараяр, хоша-
майлык эдйәр, онуң сачларыны сыпалаяр. Өмүрлик ё[…]
дашы, шу гүнден шейләк ожагының эеси билен ысны-
шасы, сөхбет ачасы гелйәр. Геплешмәге, сүйҗи-сүйҗ[…]
сөзлешмәге ёл арчаяр, сыпаң-сермең эдйәр. Эмма гыз-
дан не сес чыкяр не седа. Өйленен йигит ол лалмык[…]
дийип ховсала (ховсалаланмага бу ерде йигиде дол[…]
эсас бар, себәби оларың илкинҗи душушыгы ахырың[…]
душйәр. Бу ягдайы такыкламак үчин йигит гыза йүз-
ленйәр:

— Сен, нәме, гепләнок?

Гыз пышырдаяр:

— Эҗем, геплемегин, агзыңдан пох ысы гелйәр! —
дийди.

— Гепле, агзыңдан гүл ысы гелйәр — дийип оглан
өвсүнипдир.

Гыз бу сөзе монча болуп, ене пышырдапдыр:

— Эгер сен өләйсең, мени хайсы иниңе дакарлар? —
дийип сораяр.

Халыс бейле болмаса-да, дурмушда бу вака кыбап-
дашрак затлар болуп гечйәр. Бу ерде Магтымгулы Пы-
рагының сөзлери өз-өзүнден дилиңе гелйәр:

«Иш мүшгилдир, аңламаза душ гелсе...»

Эр-аялың, аял эриң ички дүнйәсине аралашып бил-
месе, олар бири-бириниң инче дуйгуларыны ызарлап,
ыхлас мейданында гөвүн гешнелигини гандырып бил-
месе, деңагрaмлылык йитйәр, дурмуш бинасы говшап,
ол кем-кемден вейран боляр — машгала бозуляр.

Машгала деңаграмлылыгыны йитирмезлик үчин онуң ики тарапы хем — әрем, аялам жуда эсеван, бири-бириниң ягдайына ичгин белет болмалыдыр, сөзүң долы манысында, бири-бириниң хәсиетини «окап» долы өвренмелидирлер. Муны долы бержай этмек үчин болса өз объектиң әхли ягдайы долы-гөз өңүнде тутулмалыдыр. Йөне адамларың мүң дүрли сыпаты, мүң дүрли хәсиети бар. Оларың әхлисиниң кемини-көстүнв билмек, олары долы өвренәймегем аң-аңсат иш дәл.

Дурмуш меселесинде — машгала кешгинде әр әр еринде, аял аял орнунда болмалыдыр. Бейле дийилдиги, элбетде, эркек кишиниң хаку-нәхак айданы айдан еринде, гояны гоян еринде болмалы, аял машгала ондан эссик, эгни гысык, өйденчер гырнак ялы болмалы дийилдиги дәлдир. Бу меселә өрән ойланышыклы, сересаплылык билен чемелешилмелидир.

Эйсем шейле машгалалар көпмүкә? Дашындан гөрәймәге аз дәл. Эмма жан саглыкда, эшретли дурмушда, депәңде Гүндиз Гүн нур, гижесине Ай шугла сачып дурка, аз вагтлык берлен өмрүң гадырыны билип, «бал билен яг ялы» гатышып яшаянлар нәче гынандырянам болса, аз-аздыр. Себәби ики адамың, онда-да әр-аялың сыры, көпленч халатда оларың өз янларында галяр. Нега-да бири болаймаса, ил ичинде, әр аялындан аял әринден кәйиниш йөрмейәр, сыр саклаяр. Шейле адамлар ил йүзүне сыпайычылыклы яшашмагы улы абрай хасаплаярлар. Элбетде, хәли-шинди бир шахаңы ики чекишип, иле вежера болуп йөренлер билен деңешдирсең «сыпайычылыклы» яшашмак хем «ёкдан говы» диен ялы бир затдыр. Эмма Магтымгулы айтмышлайын, «Ыхласы яр янында белли» адамларың дурмушы, яшайшы ил йүзүне сыпайычылыклы яшаянларыңкы билен деңешдирсең ер билен гөк ялыдыр.

Гүйч-гайратың, саг-гурат бедениде ганың урян вагты, бедени берк, акылы-хушы еринде, полатдан «гуйлан» ялы йигитлер, арымсы, нурана, хер гарайышда «мүң тирикни бижан кылян», нәзениң гелинлер эйсем нәме үчин ил йүзүне я-да «гүни бир болса давасы ики» яшашып йөрлер? Бу совала бир сөз билен жогап бермек асла мүмкин дәлдир. Озал белләп гечишимиз ялы, муна көпленч халатда әр-аялың бири-бирине дүшүнишмезлиги, оларың хайсы хем болса бириниң дурмуш меселесине жуда йүзлей гараяндыгындан, бу меселеде ду-

шуңжесиниң дийсен йөнтемдигинден, бирек-бирегиң көңлүни гөтермек диен зада үнс бермейәндигинден, аял билен эркегиң беден гурлушының, психологиясының, оларың дурмушдакы орунларының, везипелериниң ара тапавудының улудыгындан ыбаратдыр.

Бүтин жанлы-жандарың (кәбир гурчуклардан өзгеси) жынс тарапындан икә — эркеге хем уркача бөлүнйәндиги гизлин зат дәлдир. Эркек — эркли, эденли, гайдувсыз, мерт боляр. Эмма хайван-ынсаның бейлеки жынсы векилине бу хасиетлер махсус дәлдир. Олар илкинжи нобатда чекинжең, үркек, горкак, дөзмез, адам барасында айтсак, буларың үстесине-де инжыклыгы, нәзенинлиги, өзүне чекижилиги, сүйжи диллилиги... хем гошмак боляр.

Ине, шонуң үчин хем әр аялына, аял эрине өзүне хас көп үнс бермегини ислейәр. Әр өзүни машгаласы үчин — саңкын сая, гораг, миземез гала, «гошуның» серкердеси, ат-ярагы, ат-абрайы хасаплаяр. Аял болса өзүни гапыдан акып ятан сув, арымсылык, тайын аш, небере чешмеси, гүндиз гүзеран, гиже эшрет хасаплаяр. Ине, шонуң үчин хем бу шәрикли дурмушда олар бири-бириңден хас артык сөйги, ыхлас, хер әдимде өвгүли, гөвүн гөтерижиликли сөзлер талап эдйәрлер. Бу ягдай сәхелчежик бөзулан махалында әр аялыны, аял әрини үнсден дүшүрен вагтында оларың бири-бириңден гөвни галяр. Шейле кемситмелер я-да әр аялың, аял әриң гөвнүндәкини «окап» билмейән, оңа дүшүнмейән вагты хәли-шинди гайталаныл дурса, олар бири-бириңден соваш башлаяр, өйке-кине, әсгермезлик артып, соңы дава-женжеле язяр.

Машгала дурмушыны бозян, әр-аялың арасына ал саляң, иң болманда бири-бириңден нәгиле, олары ил йүзүне — чагаларың хатырасына яшашмага межбур эдйән ягдайлардан бирки санысына серединг гечелиң.

Гыз машгала айратын үнс берип, оңа хас ир тербие берип башламак герек. Себәби дурмуша чыкансоң әхли ичери хыжырдысы, машгала кешгиниң аграмы, бүтин хожалыгың нахар-шамы, ичерик еренжам бермек онуң еке өзүниң диен ялы башына дүшйәр. Шонуң үчин хем гызлары кичилигинден «улы», чылшырымлы дурмуша тайярламага айратын үнс бермек герек. Эгер чагада кетжаллык, өйкелекилик, кесирлик, гарасөймезлик, харсаллык, хайысалык ялы хасиетлер дүйлүп башланылса,

онуң кежжине гайтман, урман-сөкмән сересаплылык, дүшүндириш ёлы билен чаганың шейле хәсиетлерден сапланмагына тутанйерлилик ве ызыгидерлилик билен көмек этмек герек. Шейле эдилмедик ягдайда чага өсдүгиче, кемала гелдигиче ол хәсиетлер эндиге өврүлйәр. Шейле хәсиетлер соң яш, чагалы-чугалы машгаланың хем дарғамагына элтип билер. Эмма бу дине көп хожалыкларда хембахә гараляр: «Әзар бермәң, акыллы гоялыңансоң хеммеси дүзелишер» дийип, чаганың аркасыны аляндлар хем ёк дәл. Аял машгаланың кежжеклиги, гөрипилиги, кетжаллыгы, кесирлиги, гарасөймезлиги, хапысаллыгы, харсаллыгы, хасыллыгы янёлдашыны өзүнден дашлашдыряр, машгалада агзалалык дөредйәр. Иң соңунда-да машгаланың бозулмагына гетирйәр. Шейле машгаланың адамсы: «Деңлешен деңе аңмаз!» дийиндирлер дийип артыкмачлык, сыпайычылык эдәенде-де, бу ики башдан өнен чагалар физики хем асхики тайдан долы бахалы сагдын адам болуп етишмейәрлер. Себәби атасының өмүрбойы энесине сеприкиндә йыгрылып, дишини гыжырдадып йөренини, энесиниң болса хар-хамыр, үсти-башына серетмән, өмүр етишиксиз гүнде алжырап, агланжырап йөренини гөрүп, олар боюны-иниңи долы алып билмейәрлер. Шейле машгалада гөвнүчөкгүн чагалар етишйәр. Бу машгала дурмушының иң улы меселеси, хатда ата-энәниң жемгыет өңүндәки иң улы сынагы, берйән экзамени болса герек. Себәби, гыз тербиесиниң дережеси ол дурмуша чыкан илкинжи гүнлеринден башлап, ил гөзүнде боляр. Оны адамсы, гайынэнеси, гайынатасы, гайынагалары, элтилери, балдызы, йүвүржилери, гоңшы-голам, йигидиң дост-ярлары огрын-догрын сынлап башлаярлар.

Геп бу ерде сынланаңында я-да сынланмаңында дәл-де, ил ичинде айдылышы ялы, «Даш ишиге кулун дәкйән», касы гелинлер, гәнүсинден гелсен, негезел йигитлериң өмрүни күл эдйәр, олары сандан чыкаряр. Шейле гелинлерем, көпленч ичгин таналман, еке сынланышлары билен оңуп, галың төленилип алынянларың арасында көп дүшйәр. Шейле аяллар озалам ек-түк болупдыр, гәнүсинден гелсег-ә, хәзир-хас хем көп. Оларың арасында тамдыра чөрек япып билмән, сачыны үтдүрип йөренлерем бар. Бу сөзүмизи окан гелин-гызлар бизе гатырганмасын, дине олар дәл, йигитлеримизиңем көпүси эмелсиз. Элине семиз гойны тутдурып: «Шуны өлдүриң»

дежик хуруш эдинәй!» дийсен, адам шекилли онуң а-магыны чалып, союп билмежеклери гыт дәл.

Гиррик, кежеңек гелинлер өңем болупдыр дийи-яңы-да агзап гечипдик. Ады республикамызың тарыхы-на берк орнашан Чопан кириң (кәбир языжылар, жур-налистлер, метбугат ишгәрлери шейле белли тарых-шахсың адының ызына «кир» сөзүни тиркемеги оңа ус-лып гөрмән, оны «кер» сөзи билен чалшырярлар. Би-шейле этмеги тарыха, тарыхы факта каст эдилмеги ха-саплаярыс. Шонуң үчин хем онуң адыны болшы ялы эдип Чопан кир дийип алярыс. Себәби, биринжиден «кир» сөзүнден нәлетли эйямың йүзи гөрүнйәр, «кер» сөзи адамының физики етмезчилигини аңладяр. Икин-жиден, Чопаның ир етим галандыгы, чөлде илки чолук-чылык, соң чопанчылык эдендиги барада ил арасында шол бир мазмунда дилден-диле гечип гелйән гүррүң бар) аялы хем шейле хәсиетли адам экен. Онуң, белкем, догумына бәс берип билмейән эркек киши ялы адам болаймагы хем мүмкин. Бу барада биз белли нетиже гелип билжек дәл. Белки, онуң кәбир йигитлере эркек киши хөкмүнде гөвнем етмесе, етен дәлдир. Чопан ки-риң аялы барада шейле бир гүррүң бар. Бир ёла гала дуйдансыз ягы чозупдыр. Аз салымда сөвеш гызышып, чапышык, атышык, башланыпдыр. Шейле ягдайда аялы Чопан кир билен биле сөвеше чыкып, оңа ок долдурып (хырлы түпеңе) берер экен. Атышып ятыркалар Чопа-ның башам бармагыны ок чаларак ялап гечипдир велин ол: «Вәг-эй!» дийип бармагыны агзына сокупдыр. Шон-да янынлап икинжи хырла дәри гуюп, ок салып ятан аялы: «Әл, Чопан, намарт экениң-ов, Эййәм үч еримиз-ден ок гечди-ле!» дийипдир.

Адамсы билен бир тен-де бир жан болса-да гөвне-медик ишини ол кес-келләм этмез экен.

Чопан кир бир гүн аялының доганларыны (онуң ики саны эденли доганы бар экен) чагырып, ягдайы айдыпдыр.

Оларың улусы:

— Пахай, сердар, сениң башармадыгыны биз нәдип оңаралы! Диеници этмейән болса кес келлесини, кимден үйшенйән, шон үчин бизден-ә саңа зовал ёкдур — дийипдир.

Чопан олары уградып хошлашанда, аялының доган-лары:

— Сердар, бизиң яңкы айданымыз абай-сыясатдыр, душүнмән, бир иш эдижи болаймагын... — дийипдирлер.

Чопан кириң аялы бу ягдайдан соңам үйтгемәндир. Муны ақан йигитлер сердара какдырып: «Эртир кимиңкиде чайлаярыс» дийип башлапдырлар. (Ол вагтлар адамлар хер гүн бирининки-де топланып, төвра гуруп чайлар эксенлер). Бирки дийип гоймансонлар, Чопан кир ахыры:

— Эртир мениңкиде чайларыс, йигитлер, бирин галман гүнорта чайына бизе барың! — дийипдир.

Гудуман йигитлер муна хезил эдип, эртеси Чопаның өйүнде жем болупдырлар. Чопаның аялы оларың өңүне чай, чилим әберипдир. Шол вагтам голтугы ики тамдыр чөрекли Чопан кир ич ишикде пейда болупдыр. Ол тамдырдан яңы чыкан чөреклери төвра гурап отуран йигитлериң ортарасына оклап гойберипдир-де, гылыжыны сырып, түйнүкден асылгы ичи тошаплы янлыкларың икисинипем бөврүни дилип гойберипдир. Тошап шарлап акып, кечәниң үстүне яйын боляр. Чопан кир гылыжыны гынына салман, ене ич ишикде дуруп:

— Йылы чөрек билен тошап говы затдыр, хав, йигитлер иевериң! — дийипдир.

Чопан кириң хәсиетине белет йигитлер сесини-үйнүни чыкарман, кечәниң үстүне дөкүлен тошаба чөрек батырып иймәге башлапдырлар.

Шондан соң хич ким хич хачан: «Сердарыңкыда чайларысмы я-да...» диймәндир.

Ашгабат шәхериниң автобаза бирлешиклеринден бириниң слесары Чарының Чопан кириңкә чалымдашрак бир хили ягдайы болды. Чары элинден дүр дөкүлйән дийилйән йигитлерден. Оңуң оңармаян, элинден гелмейән иши ёк. Ол өйлененсоң өзүне сайлама кербичден бир жай салды велин, гөрсең ақаланыңы дуйман галярсың. Улы жая гойлан кербичлериң чүнкүнде гышарып дуран екеже еринем гөрмерсиң, эдил кербич дәл-де, дүз диварың йүзүне эпет чызгыч билен чызылан чызыкмыка дийдирйәр. Жайың ичини, дашыны, реңкини сынласаң гадым үссаларың эли дегдимикә диерсиң. Иң хәсиетли ерем Чары чөрегини еке иййп билмейән, өзем дост-ярларына: «Аз ичиң, огры ичиң!» энтәп атан янына бармак я-да баззык-буззук эдип өңүнден чыкана салам бермек йигиде услып дәлдир» дийип, хәли-шинди гайталап йөрен огланды. Өзи

барада айтсан, айда-рованда, тойда-томгуда бир о[illegible] ичаймесе, башга вагт датмазды. Ичдиги хем билме[illegible] нэдип сыпандыгыны, эййэм гөрсеӊ ёкдур. Кэвагт огл[illegible] ларыӊ келлеси гызансоӊ, онуӊ ызындан гидип гетир[illegible] болардылар. Болмазды, онуӊ шол бир жогабы[illegible] «Эртир ише гитмели, йүз грам ичсем, элим диен [illegible] йок».

Өйлененсоӊ Чарыда шахандазлыкдан нам-ныш[illegible] галмады, дост-ярдан чеке дурды. Өйүне иӊ соӊкы [illegible] зек мэхелле йыгнаны, адам чагыраны там той эден г[illegible] болды. Там тоюны гутлап гайданымыздан соӊ дөрт-б[illegible] йыллап оны гөрмедик, йөне даш гулакдан ол арак[illegible] болупдыр диййип эшидйэрдик.

Биз белет огланларыӊ бириндеи Чарының яглайы[illegible] сорадык.

— Чарам Чары-да — диййип, ол келлесини яйка[illegible] — Йигитлик жошы депесине урдумы я-да атасыны а[illegible] сыланы учинми, оӊа сала саланларында: «Өз эдени[illegible] бор, кака!» дийди. Какасам муӊа монча болуп, гели[illegible] лик гөзлегине чыкды, оглуны өерди. «Тэзе куйэни[illegible] сувы совук» диен ялы бир бада жаи этди, жай салы[illegible] ды, эйт-бейт диййип аялына оны-муны өвретжек болд[illegible] Өзүӊ билйэӊ-э Чары оваданлыгы, гөзеллиги... нэме ди[illegible] ейин ай мен саӊа, арымсылыгы, аявлылыгы говы гө[illegible] йэр. Ишине жүр, бир аккуратный оглан-да!

Ол ики-үч чагасы болансоӊ, эхли зады башында[illegible] айлап урды, гүнде-гүнаша ичмэни чыкарды. Ичип бар[illegible] ярам-да аялының адыны Сонам жан диййип тутяр-да[illegible] соӊам агзындан гелени сөгйэр. Мен бу затлары дул[illegible] -дегшир гоӊшы боламсоӊ билйэн. Болмаса там тойы эдениден соӊ хич ким билен тиркешенокам, ызына адам тиркэп өйүне-де баранок.

Бир гүн: «Сен дүйпден үйтгедиӊ, бизден араны ач-дыӊ. Геленок, баранок» диййип, огланлар онуӊ дашына гечдилер.

Ол херимизиӊ йүзүмизе бир серетди-де:

— Барайынмы я-да сиз гелжекми? — дийди.

Елдашларымызың бири:

— Дуйи мал союпсыӊ, эркеч өлдүрен адам бир дост-ярына бэри гел эдэйжек ялы — диййип, мен бөврүме [illegible]ди.

— Эркежиӊ этини-хэ — диййип, Чары йылгырды. —

бетова гараймалы болды, дүйи говурдылар. Йене келлебашаяг-а бардыр — дийди.

— Келлебашаяк болса дагы нәме герек! — дийип, огланларың ене бири сесленди.

— Баш үстүне, барың эртир он икә!

Огланлар «чакылыга» бармага чыныргатдылар!

— Алып баралымы я...

— Өзүм аларын.

Эртеси Чарыныңка бардык. Ёлдашымың гүррүңини этмегем говы дәл велин, болшы шейле-дә. Өңки яг дөкүн ялабермели ховла аяк басар ялы дәл. Тамың дашының эгьетери реңкми, газан гарасымы, чагаларың чыршагымы... Ол бир ящикден елек тозап ятырмы, ене бир ерден аял гейиминиң гоңжы салланып дур. Жайың ичи ондан-ам бәш бетер. Шо жай дийсең ынанар ялы дәл. Депесиңе середәймесең газ плитасы билен холодильниги айыл-сайыл эдере хетдин ёк, чыр-чыршак, кәериниң сырчадыгы чала билдирйәр.

Мен дуруп билмән:

— Әл, Вейсек, нәтдиң-айт муны? — дийдим.

— Дуз бар, ынанай хов шуңа, дур сен энтек, хезил ериңе етеңок. Өңүмизе язылан клеёнканың йүзүни аркасыны танар ялы дәл. Эли хамыр югрулян табаклы Сона гапыдан гөрнеңден, Чары:

— Вах, Сонам, шейтсене, сен биширен тагамыңданам ёлдашларымам бир датсын ахырын! — дийип, соңам эрбет сөгди.

Сона табагы гойман!

— Болшуң нәхили, оглан? Ыңха-да, достуңызың болшы, хей шуны биленем иле мензеш яшашып бормы? Агзына ак гелсе-де гойберйәр, гара гелсе-де — дийип, табагы гоюп, чыкып гитди.

Чары бирден жайы яңландырып, гүлүп гойберди:

— Ай, сениң хелей болайшың!

Биз хич зада дүшүнмедик. Чары нәме үчиндир хасыр-хусур стаканлара арак гуйды. Оняча гысымыны чемчеден долдуруп Сона ичерик гирди.

— Алың, гөтериң огланлар!

Хер ким авулыгы ювдуп, чемчелери алан-алды этдилер. Келлебашаяк чорбасына чемчәмизи узадып доңуп галдык.

Чары отагы яңландырып ене гүлди.

— Алың, алың, ийиберин!

Ненең пйжек! Жамың ичинде чала үтүлен эркек келлеси дишлерини сыртардып, бизе гүлйән ялы болуп ятырды. Онуң не шахы айрылыпдыр, не гулаклары кесилипдир, не-де әңлери яздырылыпдыр. Үтен болуп газана шо дуршуна атып өңүмизде гояйыпдыр. Нахар гуйлан улы жамың гыраларында гатап галан хамыр ёкы кесмек-кесмек болуп дурды.

Чары аялына азмлы гыгырды. Ол гапыдан гирди:

— Ов, гара гөзлериңе дөнейин... Мунуң болманда әңлерини яздырып, шахларыны берин...

Сона сеңригини йыгырды, элини силкди:

— Муңа эдип яранып болмаз. Шу түнегин гапысындан әтләлим бәри игенжиң дердинден гулагымдан-а гурадым, менде не эт галды, не сырат... — Ол шейле дийип, тасанжырап чыкып гитди. Ине, гардаш, Чарының башына дүшен гүн-ә. Көнелеримизиң: «Адамыны адам эдйәнем хелей, сандан чыкарянам» диенлери-дә! Өң аракдан бизи габанып йөрен адамының агзы хүйпүпигиң кетеги ялы өмүр аңкап дур.

Ине, хорматлы окыжымыз! Дурмушдан алнан бу факт машгала дүзгүнининң, болманда, даргамага якынлашмагына себәп болян ягдайың биридир.

Шундан гөрнүши ялы, машгалада хайсы хем болса бир себәп билен агзалалык дөрән вагтында ойланышыклы чемелешип, онуң өңи алынмаса бу әр-аялың арасына совуклык саляр. Ол совуклык болса олары бири-бириндеи дашлашдыряр, шейле ягдая дүшен адамлар әр-аял хөкмүнде сетанда-сейранда ысныштярлар.

Бу ысньшыгың совашмагы, сейреклешмеги аял машгаланың кежебесини гаржашдыряр, онуң нерв системасы хемише диең ялы дартгынлы ягдайда боляр. Икинжиден, эркек кишиниң тен хөвесине ислегини кемелдйәр, хыжувыны песелдйәр, гурбуны гачырып, салыны говшадяр.

Ики тарапың хем шейле ягдая дүшмеги машгалада дава-женжели артдыряр, әр-аял оңушман, ил ичинде айдылышы ялы: «Ит билен пишиге» дөнйәр.

Машгала агзалалыгы мунун биленем чәкленмән, эркек кишиде мүңкүрлик дөредйәр. Ол аялының гөвнүнден туруп билйән дәлдирин өйдүп, эрбет оя батяр, мундан чыкалга гөзлейәр, өз гайратының песелейдигини агзалалыкдандыр өйдүп пикир хем этмейәр. Ахыры хем угур тапман, арага агыз уряр, Арак болса эркекде

гедемлик, гөдеклик хасиетини эмеле гетирйәр. Онуң бу херекетлерине аял тарапындан сәхелчежик гайтавул берилмеги жетлиги ене бетерлешдирйәр. Шейлеликде, машгаласының, чагасының дашында первана болмалы хожалыкбашы аракхор болуп галяр.

* * *

Машгала агзалалалыгының, онуң даргамагының эсасы себәплериниң ене бири эркек кишиниң салының догабитди говшаклыгындан ыбаратдыр. Бу говшаклык көп түйсли боляр. Онуң хер хили гөрнүшинден эжир чекйәнлер бар. Шейле адамларың хеммеси хем аял машгаланың үстүнде өлүп-өчүп баряр. Оларың көпүси бу ише жуда небисжеңлик билен башлаяр. Шонуң үчин ол сув ичим салымда өзүни көшешдирйәр. Ене бирнәчеси аял машгала голайлашанда, авы аларына гелен авчы ялы, онуң бүтин эндамыны галпылды галпылап аляр. Галпылды артдыгыча-да онуң салы говшаяр. Салы говшадыгыча-да ягдай ярамазлашяр, өз-өзүнден гөвни гечип, оны дили «гысгалык» басмарлаяр. Ене бир топары душүнжесизликден, аял машгалаиы янашык ишине тайярламагы башарман, өз янындан өзи гөвни хош болуп, парахат ятяр.

Шейле ягдайың гүнде-гүнаша гайталаныш дурмагы аял машгалада кануны ягдайда нәгилелик дөредйәр, себәби тебигы процесе бүтин нерв системасы, бүтин беден улы хем чылшырымлы тайярлык гөрйәр. Янашыгың нетижесинде көшешмедик нерв системасы дартгынлылыгына галяр. Бу болса бүтин нерв системасына, бейнә, ука терс тәсир эдйәр. Шейле гүне дүшен гелинлер гөнүден-гөни эриниң йүзүне гелмәсе-де, олар нәразылыгыны, эриниң «бигайратдыгыны» өз херекетлери билен андырярлар. Шейле ягдая дүшен гелинлер, биринжиден-ә, янашык (әри билен) ишине гөвнемейәрлер, икинжиден, хәсиети үйтгейәр: өмүр сеңригини йыгыряр, сәхел зада торсарыляр, хатда адамсының өңүне нахары хем адам шекилли алып бермейәр. Эгер адамсы яны ёлдашлы геләйсе онуң кежебеси хас хем гаржашяр, онлы хызмат этмейәр.

Шунуң ялы ягдайда өй эеси чыкгынсыз гүнде галяр. Она аялына яңламадан башга алач галмаяр, себәби сәхел зат дийсең ол йүзүңе гелжек, ажысыны пүркжек,

Шейле нурсатлар эркек кишини мүйнүргедйәр. Себәби, салы говшаклык онуң гүнәси билен боляң задөл ахырын. Кәбир дүшүнжесиз адамлар шейле йигитлере «хелей гулы» диййәрлер. Бу дүйбүнден ялңыш дүшүнжедир.

Салы говшаклык эркек адамыны чыкгынсыз гүне салар. Шейле адамың бойны бурук, суступес, аялының янында болса дили гысга, мүйнли боляр. Ол өзүни илден эгсик, тебигат-тарапындан кемсидилен сайяр. Отурса — турса аялының гөвнүнден турмак, машгала ягдайыны сагдынлашдырмак арзувы билен яшаяр. Ахыры хем чыкалга тапман, чөкүп отуран дүе ялы улы дашың астында галана дөнйәр. Магтымгулы айтмышлайын:

«Дагда ятан дүе дейиң дашлары
Гол билен гөтериң, атып болмаяр».

Бу ягдайдан чыкмак үчин, ягны басмарлап гелен гамы гайтармак, аз салымлык хем болса йүреге арам бермек үчин адам арага агыз уряр. Арак бир бада шейле адамыны гайгы-гамдан чыкаряр, жынс гатнашыгына оны аз-овлак активлешдирйәр.

Бу ягдай салы говшак адамының гүнде-гүнаша ичмегине гетирйәр, ол шейле эдип, гитдигиче говулашарын өйдйәр. Эмма узагындан «Өлени-хә өлени велин, мунуң гөзүни гарга чокмасы нәме?» диен ялы, шейле ягдайлы адамының алнына арак хем өз «мөхрүни» басяр. Ядыңызда болса арагың жынс органына эдйән терс тәсири барада өңде агзап гечипдик. Ине, шейлелик билен машгалада дава-женжел артяр. Мунуң себәбине дүшүнмейән адамлар әр-аялың икисини хем гүнәкәрлейәрлер.

Ашыр диен йигит бизиң белет огланларымызың бири. Ол салыхатлы, дүшүнжели, полады юмшак йигит. Ашыр Түркмен дөвлет оба хожалык институтының механизация барадакы факультетини үстүнликли тамамлап, Ашгабат шәхерини этекләп отуран обаның мекдеплериниң бирине мугаллым болуп иш ерлешди. Ол хемметараплайын өсмели ве өсжек йигитди. Эмма ол сәхел салымың ичинде эхли затдан дыңды дуруберди. Ашыр онунжыны гутаран өз окувчысы Лачын диен гыза өйленди. Бу иши улы ил бир танлап дурмаса-да, обаның, этрабың, жемгыетчилик гура-малары оңламa-

ды. Нетижеде Ашыр илки билен ишинден эл үзмели болды.

Ашыр везипә-де ковалашмаң, гөни колхоза барды, механизатор болуп ише башлады. Ер алды, жай салынды. Машгала обада гөрелдели хожалыкларың бирине өврүлди. Адамсы билен аялының арасында он-он ики ящ ятыр дийәймесең машгалада кем зат ёкды. Огул еринде огул, гыз орнунда гыз барды. Ашыр билен Лачын дийсең сылашыклы яшаярдылар. Айлар айланып, йыллар доланды. Ашырың чагалары эсе-боя гелди: Огулларының мурты табады; гызлары гөзе гөрүнди. Меңикли чагалара гуванып йөрмели эдил шу дөвүрде-де Ашыр билен Лачының арасына совуклык аралашды. Нәме үчиндир, озал оба яшулуларының дилинден дүшмейән Ашыр ичип башлады. Иле вежера болуп гүнде-гүнаша «сачёлды» ойнашмасаларам эр-аялың арасындакы совуклыгың өңрәкден бәри гырнавландыгыны гоңшы-голам аңярды. Инди диңе булар дәл, гудаларың гатнашыгам сейреклешипди, чагаларың салы говшак, бойны бурукды, себәби, оларың ата-энесиниң өйкеси эсли вагт бәри язылышман гелйәрди.

Ашырың өзем үйтгәпди, долмач гевре силкеленен халта дөнүпди. Башы ашак, эгни гысык, бойны бурукды. Лачының болса гөзлериниң шөхлеси, йүзүниң нуры өчүшен ялыды.

Ашыр ялыларың машгала ягдайының себәбини ылым бир эййәм субут эдипди. Ине, онсоң ассырынлык билен биз оңа достлук голумызы узатмалы, оңа маслахат бермели диен карара гелдик. Ашыр билен дүйшүшдик. Ол бирбада бизе-де сыр бермән, сакланжак болды.

Ол диң гөгүни гарап эп-эсли отурды-да, улудан дем алып:

— Хм... — этди. — Озал огланлык этдиммикәм диййән. Агтарып-өлчеришдирйән велин, бейтмесеңем улы хата этдигиң болжак. Биз адам ахырын! Эйсем менден башга онуң кими бар? Юмрук ялы гарры энесими? Оңа бири-хә ховандарлык этмели боларды. Онсоңам ол бир болгусызың элине дүшәйсе, мәхек дашының дүйпсүз дере окландыгы болмазмыды? Аслында-да, ол мениң дурмуш байдагым ахырын, мен оны ынжытсам бигайрат адам болдугым дәлми, эйсем?

Ашыр томус туташан от ялы ловлап барярды. Биз

оны кошешдирип, гөнүсинден гелмегини, дикдурма багшыларың дили билен айтсаң, «өзүне гоян» сыржагазларыны айтмагыны хайыш этдик.

Ол йүзүмизе тайлы гезек середип:

— Догрусындан гелсем — дийип, аз салым дымды. — Догрусындан гелсем хеммесини Лачын үчин этдим, муйнургедим, отурдым, пикир этдим. Онуң хәзир мен диен вагты ахырын. — Ол йүзүни ашак салды. — Аслында өз салымам говшак велин, арамызда-да он ики яш ятыр ахырын. Ине, онсон, соңабака, гөвнүме болмаса, ол өңки Лачын дәл ялы болды. Йүзи салыкды. Мен аңшырярдым-а ахырам өзи янзытды. Ондан маңа нәме герек? Екеже, диңе бир зат, ишден барамда, маңлайыны язып хемишекиси ялы йылгырып: «Гелдиңми?!» дийсе. Эден тамам чыкмансоң кемсиндим, оя батдым, узаклы гижелер чирим этмән даңымы атырдым. Бу бир дуйпсүз деря, ёк деря дәл, деря болса өзүңи ичине оклап дынсаң! Өз эзиз ожагыңа кесеки, мыхман ялы болуп барсаң, мундан яман зат ёк экен, гардаш! Ине, бу ягдай еңсәмден сүденекледип, энегими араклы кәсә басды. Шейдибем, арам-арам... йүрегиме теселли берйән...

Ашыр ашак середип көп отурды. Өзүни дүрсейәнчә биз оңа келам-агыз сөз айтмадык.

Ол ахыры:

— Ягдая шейле! — дийип, башга айтжак-гойжак задының ёкдугыны сыздырды.

Биз колхоз мейданында телпекмен улы эрик агажының саясында Ашыр билен көп отурдык. Оңа арагың адамының аңына тәсир эдйәндигини, бейниниң ишини ёйяндыгыны, арак ичен билен ичмедик адамың хич хачан мәшиниң бишишмейәндигини, онуң —, арагың жынс органының гурбуны артдырман, гайтам говшадяндыгыны, мунуң болса машгала агзалачылыгыны дөредип, соңабака бири-бирини йигрендирйәндигини гайталап-гайталап онуң гулагына гуйдук.

Шондан эп-эсли ай гечменсоң, ол ирден ише барярка, эсли аралыкдан «нәхили?» диен терзде келләми силкдим.

Ол йылгырып, башам бармагыны чоммалтды. Эллерини, бармакларыны габшырып ёкарда берк гысып, саңңылдатды. Миннетдарлык терзинде энчеме гезек баш атды.

* *

Ашырын бу болшуна мен өз янымдан моңча болдум, суңңум еңләп, еңил-еңил басып илерлигине хайдап уградым.

Биз бу ерде машгала дурмушының үч бабаты барада гүррүң этдик. Оларың биринжисинде арагың машгала агзыбирлигини бозушы, муның болса эркек кишини арага өңкүденем бетер үрч этдириши, хәли-шинден ичилйән арагың эркеклик гайратыны говшадяндыгы, бу ягдайың әр-аялың арасындакы агзалалыгы, дава-женжели хас гүйжедйәндиги барада.

Икинжисинде әр-аялың хүй-хәсиетиниң, дүшүнжесиниң бап гелмезлиги нетижесинде оңшуксызлыгың эмеле гелши, болгусыз дава-женжелиң эркек кишиниң бейниейне аграм салып, жынс органының гурбатыны говшадышы, ягдайдан чыкалга тапман, онуң арага агыз урушы, бу ягдайың дава-женжели, өйке-кинәни өңкүденем бетерледиши.

Үчүнжисинде эркеклик гайраты догабитди говшак адамларың өз-өзүнден гәвни гечип, аялыны канагатландырмак үчин аракдан далла гөзлейши, онуң бир бада эден аз-кем көмегине уюп, аракхор болуп галышы, онсоң аялының оңа жынс гатнашыгына болан укыбының песлигинден нагиле болуп игениши, шол игенжиң болса эркек адама хас-да агыр дегип, өңкүсинденем бетер арага йүз урмагына, ахыр нетежеде болса машгала гохгалмагалыны хас хем артдырышы барада гүррүң бердик.

Машгала үчин иң чыкгынсыз хасапланылян шу ягдайларың үчүсинде-де аялың чыдамлылык билен, мылакатлылыгы, адамсының дилини тапышы, оңа болан хакыкы мәхри, янашык ишине ара вагт салман, ызыгидерли ыхласлы хызматы чыкалга болуп билер. Шейле эдилмедик ягдайда машгаланың дүйпден дарган гитмеги мүмкиндир. Шу ягдайларың үчүсинде-де аял-эркегиң ерки болмалыдыр.

ӨРИСИ ГИНӘН «ӨЙЙЫКАНЛАР»

Хәзирки заманда бири-бирине сеңригини йыгрышып, гыя бакышып йөрен гудалара, гайыненедир гелинлере нәче дийсең душ гелмек боляр. Оларың хайсыны геплетсеңем бейлеки тарапдан яңа агзындан от чыкяр. Бу

ягдай, адам өмрүниң иң гөвы дөврүнде сүйжи дурмушың гәдигинден гарап, айны ойнашжак-гүлүшжек, бә билен яг ялы гатышжак яшларың бағтына баран зыяндырматындан башга-да якы маңгаланың ашына ава гатяр. Оңушыксызлык зерарлы оларың иени зәхере ичени ава дөнйәр. Ичде-дашда-да, язда — гышда-да шейле адамлар бөврүни диңләп, бынжалык гезйәрлер. Шол бир үйжи, шол бир алада, эгер ягдай узага чекесе, энчеме адамының дегнасына дегйәр, олары руханы тайданам, физики тайданам тапдан дүшүрйәр, гөнүләп айтсак, баша дүшен бир «товкы» зерарлы бир топар адамың бейик бинасы — гөвүн шәхри вейран боляр.

Сөзүмизиң башында биз гелин гердишине гөрә, «генлетсең» диййип гойбердик. Гөнүмизден гелсек шейле адамлары геплетжек болуп азара галып йөрмегиң асла гереги ёк. «Сары товук саман сечер, өз айбыны өзи ачар» диен ялы гайыненесини яманлап, ярылап йөрен гелинлере, гелнини нүри чырпылан ужеге дөндерип «билбиллэп» йөрен гайыненелере, чагасыны акжа гуза, гудасыны гурда деңәп йөрен гудалара ёлда-ызда, тойда-томгуда, хатда автобусың үстүнде-де хәли-шинди душ гелмек боляр.

Шу сетирлериң авторы гүнлериң биринде шейле ваканың шаяды болды. Бир ёлдашымызың янына гитжек болуп Көшә татнаян машына мүнмек үчин Текебазардакы автостанция бардым. Автостанцияныңам мениң мүнмели автобусымың гелип дуряң ериниңем мәхеллеси етикди. Адамларың гүрлешип отуранам, дик дуран еринден машыныц ёлуна середип, гарашып дуранларам барды. Узын дызэзелгелериң бириниң гайра четинде яшы дуругшан ики аял эллерини даллалашып, нәме хакдадыр диймсең жаныгышып гүррүң эдип отырдылар. Алнына улы харплар билен «Көши» диййлип язылан машын гөрнен дессине мәхелле гарасар ялы бирден гүрре өрүп, онуң сакланжак еринде жемленди. Автобусың ичиндәкилер дүшен дессине отургычда ерлешмек үчин хер ким өңе омзады, сәхел салымда машының ичи адамдан хырын-дыкын долды. Автобус уграянча онуң ичинде «шунам гечир», «шунам узатдан» башга гүррүң болмады. Ол гөни ёла дүшүп, мазалы угругансоң, велин, өңде-ызда хыны-выны, пыныырды башланды. Сөзе салыгм бермәнем сеслер машының гүррүлдиси билен бәслешйән ялы батланып башлады. Эмма бу узага

чекмеди, халкы дуралгада, узын дызэпелгелерин гайра четинде жаныгышын гүрлешйән орал аялларың сеси батланып бейлекилериңкиң үстүне сув сепилене дөн-дерди. Олар гелинлериңи яманлап, шейле бир гызгыныш, яньшдылар велин, бир сүри мәреканың ортасында отурандыкларыны хем унутдылар: «Ай, боля-да жан доган!» дийип бириниң сөзүни соңларына мәхетдел бейлекиси башлады. Оларың агызларындан от чыкярды, мегерем оңун ховры оңүндәки отуранларың еңсесини чойян болса герек. Гени узалдып отурмак нәмә герек, машын ёлуны ярпыламанка бу дайзаларың (шейле дайзалардан худайың өзи элиң сакласерсин!) жала-жаласы ёлагчылары чашыра гетирди. Ахыры оларың өң янындакы отургычдакы агажет, сачы яны сырыма гирен келлеяланач йигит ызына ганрылды, онуң сеңриклери йыгрылып, кичеңрәк гөзлери черрелип дурды:

— Дайзалар! — дийип, оларың йүзүне тайлы гезек чиңерилди. — Нәме, сиз гелинкәңиз гайыненеңизи ювуп-ардып, акжа гүндага долап ятырярмыдыныз?!

Биз шондан соң машындан дүшйәнчәгә бир адамдан хам сес-седа чыкмады, улы-кичи, аял-эркек дине мысса йылгырыяндыр. Шейле гайыненелериң гүррүни ир-у гич гелинлериниң гулагына етйәр. Оны етирйәнлерем кемсиз суратландырып, гүнлардын гүррүң берйәрлер: «Жан доган йүзүм-гөзүм чыдамады-да, эп-эсли хелей халына гелним эй дийди, гелним бей дийди, дийип көпүң ичинде йирилип отыр-да! Даш этсин, хей бейле-де бир зат бор огуша!».

Ине, шейдип гөрәймәге не гөзел гелинлер геп гатнадып, отлы кесинди билен бир бендәниң чагасының йүрегине йөрите барып даг басып гайдярлар. Үстүне геп элтилен гелнем машындакы дайзалары даран йигит ялы пендини берәймели ялы велин, терсине янына сувулып гелен «аждарханың» сөзүне Гурханың сүреси дәлдир өйүтмейәрлер.

Екарда гетирен мысалымыз ховайы дәлдир. Автобусдакы дайзалары сем эден, олара гепләре ер гоймадык йигиде писиндим отурды. Шейле йигитлер көп болса болмаярмы дийип өз янымдан арзув этдим. Өзүм биле биле дүшен яшулудан онуң кимдигини ниреде ишлейәндигини сорадым.

Яшулы ага шейле хәсиетлендирди:

— Көшүли, өз огланларымыздан. Адына Аман дий-

йэндирлер. Дийсең дегишген огландыр. Йөне көпчүликде кән геплемез, эгер гепләйсе велин, пендини берер, дегишсенем гепләре ер гоймаз.

Яшулы мениң хөвес эденими аныпт, аңырдан гүррүң бермекчиди велин, гапыдан чыкан адамлар хал-ахвал сорашып оны көп сакладылар. Мен өз пикирим билен гүмра болуп гелшиме: «Эли галам тутаймалы йигит экен» диеними дуйман галдым.

Эйсем нәме үчин машгала агзалалыгы, айратынам гайын-гелин оңшуксызлыгы, оларың ачыкдан-ачык харччаңлашмагы, кәхалатда сөзүң долы манысында якалашып, сачёлды «ойнашмагы» арамызда гең-таңлык дәл-де, адаты зада өврүлип баряр. Мунуң өзени ниреде, себәби нәме-де?! Тербиеде. Өзем төверөклейин тербие ишини бөлекләп, бүчекләп, хер кимиң ондан етдик «пайыны» алып кисесине урандыгындан ыбаратдыр. Нетижеде ажысы-сүйжүси болмадык, сылаг-хормата, ата-эне яшына сарпа гоймаyы, ериң-топрагың, тебигатың гадрыны билмейән, эдеп-экрамсыз харсал, ики жәхеннемиң оваррасы диен ялы несил өсүп етишди.

Бу ягдай уруш йылларының огланлары — хәзирки сакгаллы-сармыклы яшулуларымызы кәйиндирйәр. Оларың хайсысы билен сөхбетдеш болсаң жаны янгынлылык билен кәйиниp башлаяр.

Ашгабат шәхерини этекләп отуран колхозларың бириниң сакчысы билен гүррүңдеш болдук. Ол илки ериң харланяндыгындан, адамларың бипархлыгындан, экин мейданларына, ёлларың эрңегине машын-машын зибил дөкүп гидйәндиклеринден, хер кимиң өз иши битсе өңяндыгындан, башга затларың хич кимиң азарына дәлдигинден зейренди. Соң айданларына делил гетирди:

— Бир гүн говы гөршен яшулымызың, ол пахыр дүнйәден өтди, агтыгы билен гелни машынлыжа яныма от-йыгмага гелди. Гайтжак болуп дуркалар она:

— Гелин, шу гөкден ал бириеме, гутап, бөрек эдип берсең чагалар хезил эдер, бу түки шу вагт дурщуна ёкумдыр — дийдим.

Ол дилемәге эжап эдип дуран экен. Шугүндыра тарап жуда ишдәмен топулды. Барып от ораң ялы бир ужундан ер билен гырат ормага отурды. Мен ылгашлап барып:

— Хай, хай, дуравери гелин! — дийдим.

Ол сәгинди, сораглы назарыны маңа дикди:

— Хей чага болуп, улугыз болуп колхоз ишине гатнашылмыдыӊ?

Ол башыны силкди.

— Ховлыӊыз дагыда-да экин-тикин экмәнмидиӊиз?

Ол ене башыны силкди:

— Яш вагтыӊ бирине хей яшы кесилен дийип сөгүпмидиӊ?

Гелин яшмак астындан йылгырды, онуӊ маӊлайы язылып гитди.

Ери нәме айдып, нәме дийжек чагалы-чугалы эп-эсли адам, шонуӊ яшыны кессеӊ дүйпләп билмежегини биленок. Я-да помидор диләп гелйәрлер. Алай дийсеӊ гөниӊ биаяраны торч эдип депелешип йөрлер. Ол гөгерип отуран затдырам өйденоклар, хер ким бедреси долса оӊяр. Гөрүм-гөрелде гутарды, иним, гөрүм-гөрелде!

Яшулыныӊ янмасы, жибринмеси йөне ерден дәл, себәби бизиӊ чагаларымыз чөрегиӊ ниреден гелйәндигини биленоклар. Биз болсак муны олара билдирмелидирем өйдемзок.

Тербие, эдеп-экрам меселесине бейлеки гоӊшы довлетлери ялы Ысрайылда-да дийсеӊ улы әхмиет берилйәр. Еврей халкыныӊ бу бабатдакы эдехәдинден екеже мысал. Бу ерде чага хениз секиз яшынам долдурманка гүнлериӊ биринде өӊүнде нахар гойярлар. Ажыгып гелен чага нахардан бирки чемче овуртлап, тарелкадакы чөреге элини узадан дессине какасы я-да иӊ улы доганы онуӊ элиниӊ аркасына шарпылдадып уряр. Чага муна өр-гөкден гелип, алланичикси боляр. Эдил шу ерде-де элине уран оӊа сораг берйәр:

— Нирә элини узадяӊ?

— Чөреге!

— Чөрек ниреден гелйәр, оны бу ере ким нәдип, нәме дийип гетирди?

Алжыран чага гысгажык жогап берди. — Магазинден.

Сорагыӊ ызы довам эдйәр. Эмма жогап бирлигине галяр.

Шу пурсат чаганыӊ эжеси ичерик гирйәр. Чагасыныӊ халындан хабар аляр. Эмма ол башыны саллап күртдүрип отыр. Ара атасы гошуляр, ол кәйинйәр, аялына йүзленйәр.

— Биз муны экләп-саклап, мал ялы нахарлап йе-

руплдирис. Асыл бу шу чака ченли черегиң нирeден гелйәнинем билмейән огуша!

Чага эжем аркамы алар дийип тама эдйәр. Онун бу ниче тамасам пуч боляр. Эжеси ер-гөкден гелйәр. Шу чака ченли чагасына нйдирен черегиниң ысрын хасап эдйәр. Ол:

— Шоны билмейән болсаң, чорбаны черексизже ийәй! — дийип; онуң өңүне тарелканы сүйшүрйәр — хачан билен вагтың нахары черек билен берсин.

Чага ойкелән чыкып гидйәр. Ожак, биш-дүш, ойке билен очушмаяр. Ишдә ялмаяр, ич элжук диййәр. Эмма ата-эне оны азар эдинип дурмаяр. Олар соралларына такык жогап талап эдйәрлер. Гениш гысгасы чага бугдайың экилишинден башлап, тә черек боляньча башдан гечирйән «кулпетлерини» ызыгидерли санап онам эжесиниң, какасының ишләп, пул газанып, дукандан сатын алып, чагаларына нйдирмек үчин өйлерине алып гелйәндиклерине ченли санап берйәнчә она сув-сувулжык нахары черексиз берйәрлер.

Бу меселәниң бизде нәхилидиги билен гызыкланып дүрли яшлы, дүрли класда окаянлардан шәхерден он обаданам он чага совал берип гөрдүк. Бизиң совалымыза он чагадан секизиси «магазинден» дийип жогап берди, икиси онуң «заводда, ундан» биширилйәндигини айтмагы башарды. Обалы чагаларың бәшиси: «Черек ундан, унам бугдайдан эдилйәр» дийип жогап берди. Оларынам бугдай хачан экилйәнден хачан орулянлыгындан хабары ёк. Ашакы класдакылардан 3-си черек «ундан биширилйәр», 2-си «магазинден алыняр» дийип жогап бердилер.

Гадымъетде бизиңем кенелеримиз тербие, эдеп-экрам меселеси үчин әхли зады уланыпдырлар, бу иш үчин олар хич заты гайгырмандырлар. Шонуң үчинем халк дөредижилигиниң әхли жанрында диен ялы тербиечилик меселеси өңе сүрлүпдир. Оны эртекилерденем, хекаятдыр — ровоятлардан, айдымлардан, санавачлардан, маталлардан, ёмаклардан, махласы халк дөредижилигиниң әхли шахасындан тапса болар. Бу меселәниң иң эсасы ери хем — әхли кишиге, әхли тербиечи үчин бу ишиң йөрелгесиниң еке-тәклигидир хем-де «эдебиң чагаданам эзиз» гөрулмегидир.

Көне йөрелгәниң кадасы эсасында эркек оглана башда какасы, гыза эжеси тербие бермели,

Ата оглуна адамкәрчилик сыпатларының иң оңатларыны аныка өргәдирәр экен, мундан башга-да өз ичгиң белет задыны, ягны өз сайлан алан кәрини, хүнәрини: дайханчылык, малдарчылык, хүнәрментчилик, сейисчилик, тербиечилик, зергәрчилик, тиким-ичмек, телпек тикмек ялы ишлери өвредер экен.

Эркек огланларың тербиесиниң айратын бир хәсиетли тараплары болупдыр. Олара, ягны эркек огланлара тә йигрими яшаянча сүрүкдирикли агыр ишлери көп этдирмез экенлер. Огланлары кичижиклигинден ян атмак, чызыкдан чыкарды, оракатды, гушак гапды ялы үнс, ыкжамлык талап эдиен, мергенлик эндигини эмеле гетирйән, гөрди-гачды, букуйлым, едитон ялы ылгавлы, элиегөлди, сачёлды, аланаиды ялы беден беркемегине, онуң сагдын өсмегине ярдам эдйән оюнлары нәче ойнасалар олара азар бермез экенлер. Ылгавы көп талап эдйән оюнлары ишекчер жахыллар хем ойнандырлар, йөне олар кем-кемден дине херекет дәл-де, чыдамлылык, эсерденлик, чаласынлык талап эдйән ат мүнмек, пейкам атмак, гылыч салмак, найза санчмак, гөреш, далашмак, худай ёлуна гызыл гөмруга гидишмек (бу ойнуң айратынлыгы — оюн вагты маңлайың ярылса-да, дишиң девүлсе-де, гаршыдашындан гаты гөрмели дәл, ондан кине сакламалы дәл, сыр сакламаны башармалы, ата энеде-де айтмалы дәл) бу затларың әхлиси кем-кемден огланлар кәмиллик яшына етйәнчә, оларың уруш-гораныш тәлимлерини кемсиз эле алмагына гетириндир. Бу ишлер несилме-несил, аркаба арка гайталанып гелиндир.

Эйелер өз гызларына яшлыкдан асыллылык, аыглы пәклик, арымсылык, алчаклык шол бир вагтың өзүнде аграслык, чыдамлылык, гечиримлилик, чага тербиелемек (өз жигилериниң мысалында), нахар-шам тайярламак, тиким-бичим ялы ишлери өврединдирлер. Гөзе гөрнүп башлансоңлар гызларың ишлери хем чылшырымлашып башлапдыр. Олар инди сүйт сагмак, янлык яймак, гейим-бичмек, йүн саймак, дарамак, кече басмак, йүп ишмек, яка, күрте-чырпы бежермек, кешде чекмек, салланчаклык килим, палас, чувал, хоржун-халы докамак ялы чылашырымлы, инче ишлери хем башармалы болупдырлар. Шейлеликде, гызлар атасы өйүнден дурмуша долы тайярлыкда чыкындырлар. Чага тербиесиниң дережеси, илкинжи нобатда, ата-энә,

хас догрусы оларын башарнығына баглы боляр. Ш
леликде оглан какасындан, гыз эжесинден әхли баба
да тербие алып, оларың илкинжисинде эркек ки
икинжисинде аял машгала махсус болан хәсиетлер
мала гелйәр. Бейик акылдарымыз Магтымгулы:

«Улаланда иш хош якмаз,
Яшлыкда көймеген йигиде»

дийип өз вагтында муны айдып гечипдир.

Ине, шонуң үчин хем бизиң чагаларымыз бипа
етишйәр.

Эйсем, ата-бабаларымыз чаганы нәхили тербие
ләпдир? Эгер озал чага тербиеси умумы дөвлет — жем
гыет иши болупдыр дийсек хакыкатдан даш душдүги
миз болмаса герек.

Шонуң үчин болса герек түркменлерде бу бабатда
«Гырасыны гөр бизини ал, энесини гөр гызыны ал» ди
ен пәхим бар. Чага белли яша етенсоң ата-энәниң гап
далындан тербие ишине молла гошулышяр. Молла чага
дине билим бермек билен чәклеинмән, оңа әхли бабатда
эсеван боляр, оны тербиелейәр. Гадымда молланың он
да-да оглан окадян молланың абрайы ил арасында га
ты улы болупдыр. Моллаларам өз гезегинде тербие ме
селесинде үстүне жуда улы жогапкәрчилик йүкленйән
дигине, өзүне ата-энәниң улы илик бу иши ынанандыгына душүнипдирлер.

Бу меселе гысгажык роваятда шейле беян эдилйәр.
Гадым эйямда бир йигит жуда овадан бир гыза ашык
болупдыр. Гыз пыланы байын атыны огурлап, гапдалымыздан оны ойнадып, мүнүп гечип билсең саңа барайын дийип, шерт гойяр. Йигит аты антап шол төверекде айлан-чайлан эдйәр. Эмма болар ялы дәлмишин, байын ярак-ярак итлери гиже-хә дәл, гүндизем төверегине адам секдирмейәрмишин. Йигит алач тапман, шол моллада биле окан достуның янына маслахата баряр, оңа арзыны айдяр. Досты бар мүшгилиң шу болса оны мен битирерин, байың итлери мени танаяр диййәр: Шейдип, ол ашык достуны өйүнде гоюп, ярыгижелер ат огурлыгына гидйәр. Даңа голай аты алып гелип, гапысында гантаряр. Өе гирип гөрсе гейимлери йыртым-йыртым гелни аглап отыр диййәр. Бу нә болуш? — дийип адамсы ондан сораяр. Ол достуның эл гаржак боланыны айдяр.

Досты аты алып ашык йигиде элтип берйәр. Ол дыза чөкүп бир чемче ганыны гечмегини хайыш эдйәр. Досты хем онуң өңүнде шерт гойяр. Болан иши гылыны гышартман болшы-болшы ялы эт-де молламыза гүррүң бер, шонда гүнәңи гечейин дийип аты гоюп тайдяр.

Йигит атланып молласының янына баряр. Болан ваканы оңа башданаяк гүррүң берип: «Бу агыр гүнәни мен нәдип ювары?» дийип, ондан сораяр. Молла хеммесини диңләп башыны галдыряр:

— Сенде жиннек ялжагам гүнә ёк, өтәгит — диййәр. — Гүнә менде мен сени тербиеләп билмәндирин!

Йигит босагадан дашарык аягыны атан дессине отагда элхенч гүрпүлди эшидилйәр. Ол күрсәп ичерик гирсе молласы гана булашып аркан серлип ятыр диййәр.

Хәзирки кәбир мугаллымы шейле моллалар билен деңешдирсең арасы ер билен гөк ялыдыр. Йөне роваятың өзем, әхмиетем агзындан арагың ысы гелип дуран алкаш мугаллыма дегйәр дийсек өте гечдигимиз болмаса герек.

Чага ойна нәче гызыкса-да, тапыдыңлап ики яна ат чапса-да, асыл максады — арзувы улы адам болмакдыр. Эгер шу нукдайназардан гарасаң сүннетиң тербие меселесинде хем улы әхмиети бардыр. Себәби сүннете ятырылан чага шол гүнден соң эййәм өзүни улы адамларың хатарында сайып башлаяр, себәби оңа: «Инди сен улы адам, инди сенин элиңем халалланды. Инди тутан гушуңам халал, азажык улалсаң малың дамагынам чалып билйәң» дийип, улы адамлар онуң аңына гүйярлар.

Он ики яшыны долдурып элине күнүк алмагы, намаза дурмагы ата-эне гөрелдесиниң, молла тербиесиниң бахасына етип болмажак мөчберде үстүни етирйәр. Ол илкинжи гезек эглип-галандан соң өзүни намазлы-тәретли, долы санда улуларың хатарына гечдим хасаплаяр. Гүнде бәш вагтына таңра тагат эдйәр, отурса-турса шу гүн ил-гүнүниң арасында гезип, таныш йүзлери гөрүп йөренине йүзде мүң шүкүр эдйәр. Таква адамлар өңки ялы: «Аманлыкмы-саглыкмы оглум!» дийип гапдалындан гечип гитмейәрлер, совлуп таңра сытгыны баглан — догры ёла дүшен адам хөкмүнде онуң билен эл алшып саламлашярлар, саглык — аманлык,

хал-ахвал сорашярлар. Шейле ышлара яшулулар төр рының арасындан орун берйәрлер. Бу ерде такв халалхонлык, пебзихаладлык, сахылык, жомар мертлик, догручыллык... барада эдилйән гүррүң айдылян роваятлар хеңиз кәмиллик яшына етмә яшларың аңына адамкәрчилик херекетлериниң иң он ларыны орнашдыряр.

Таква яшулы адамларың, хер бир адамының т верегинде үч перишде бардыр. Оларың адамының би саг эгнинде, бири чеп эгнинде отуряндыр, бири өңүнде йөрәп баряндыр. Адамының саг эгниндәки перишде онуң согабыны, чеп эгниндәки хем гүнәсини язып отуря дыр, онуң өңдeн йөрән бaряны ынс-жынслары — ал-а вахлары, жынлары ковуп адама ёл ачып баряндыр.

Бу затларың хеммесини арыдан Алла Тагала сы лап отуряндыр... диен ялы гүррүңлери хер бир шахсы төверегиндәки контроллыгы артдыряр. Мунуң үстеси не-де әхли гыммыдың «өлә аян, дирә гүмандыр» ди ленем бир пәхим бар, ягны ярамаз иш этсең, оны хи биливен дәлдир өйүтмегиң. Эден гүнәни дирилер гүма эдйәндир. Ол ишиң өлүлере аяндыр дийип, адамлары аңына орнашдырыпдыр, ягны ярамаз иш этсең неберән ден өзүңден өңки өтенлериң рухы чапаланып перваз урармышын диййәрлер. Гелиң инди бир шахсың өзүн алып барышына контроллык эдйәнлери санап герелиң: ата-эне, молла, бир топар таква яшулулар, ики перишде, неберәнден өзүңден өңки өтен бенделериң рухлары иң соңунда-да Алла Тагаланың өзи.

Сыттыны Таңра баглап, шейле тербиеленилен шахсдан аңсат-аңсат (эгер ол ериндeн гелме заныяман, дейюс, харамзада болаймаса) ярамаз иш чыкмася герек.

Эдил шу рухда-да гызлары ата-эне (эсасанам энелер), молла, байры аяллар тербиелейәр экен. Яшулулар аял машгалалара умумы контроллык эдипдирлер.

Яшулуларың янында иң бәркиси гаты геплемек, жакгылдап гүлмек, черкин сесини эдип чатаңа гыгырмак, алакжап дарсдабанлык этмек ялы затларам бедасыллык хасапланыпдыр.

Эркек кишиниң йүзүне гелмек, машгаланы даргадып, эринден айрылышмак, динден чыкмак, таңрының такдырына гаршы гитмек — улы биабрайчылык хасапланыпдыр.

Шейле ягдайдан хедер эден энелер ил гөзүнден душмезлик «пыланының пыланысы» дийдирмезлик үчин гызларына тербие бермекде элинде барыны эдипдирлер. Оларың аглабасы бейле масгарачылыкдан хедер эдип гызыны киши ожагының башына угратмазының өңусырасында «ак сүйдүнн» ара сокмакданам гайтмандырлар: «Пыланыларың пыланысы дийдирәйсең, эмдирен ак сүйдүмден разы дәлдирин!» Энәниң жаңындан сыздырып айдан бу газаплы «әхтнамасыны» унутмагы, оны басгалап, гышык басмагы хер ким аклының чатышына гөрә нәмә деңесе деңәбермели.

Эйсем «Пыланыларың пыланысы» нәме? Озал хер тире билен тирәниң отурымлы ерлериниң арасыны үзүмли хаятлар, баглыклар үзер экен. Шейлеликде, улы тирелер хем өз гезегинде оң өйлүден бәш өйлүден бир небере болуп бөлек-бөлек отурар экенлер. Бүтин тирәнинем, неберәниңем өз яшулусы болупдыр. Ол яшулулар тирәниң, неберәниң тертибине, эдеп-экрамына гөз-гулак болупдырлар. Кимден гөвнүң галса, шол яшулулара чала, сыпайычылык билен сызгын берәймели. Эгер биринден болмаз иш чыкса онуң хәсиетлериниң иң эсасысына махсус ат дакар экенлер. Мысал үчин, гаты (гысык, гысганч), тилки (сапакчы), шейтан, алгыр, хар, эшек, ве ш. м. Ол ат шондан соңкуларың небере тире лакамына өврүлип гидер экен. Шейле тирелерден ене бир вагт болгусызлык чыкса онуң адамларына «айбыгадымылар» дийип ат дакар экенлер.

Жемгыет үчин онат иш битирен адамлара-да лакам берипдирлер. Олара көпленч халал, пыгамберли хайванларың ады лакам хөкмүнде дакылыпдыр.

Эгер кимденем болса бириден бет иш чыкса онуң гүррүни эдиленде, адының өңүнден онуң небере, эгер онда-да таналмаса, тире лакамы гетирилен экен.

Говы лакамлар шол заманың иң улы сылагы, ярамаз лакамлар иң эрбет жезасы хөкмүнде чыкыш эдип, олар (вагт гечип, нәме үчин лакам дакыланы ятдан чыкып гитсе-де) хенизе-бу гүне ченли ил арасында яшап гелйәр.

Адамлар «пыланыларың пыланысы» дийдирмезлик үчин көп ерде өзүне басалык берип, биабрайчылыкдан чеке дуруп харам ишлерден сакланыпдырлар.

Тербие, эдеп-экрам, тербиечилик ишлери бабатында бизиң хәзирки халымыз ничик?

Ёкаркы ялы оңат дәплери, өзи, машгаласы үчин ... релге эдинип йөрен сыпайы, адам шекилли ата-эне... хениз-хенизлерем ёк дәл. Йөне шейле адамларың ... ының гитдигиче сейреклешйәндиги ховсалаланд... ман дуранок. Аз хем болса шейле адамларың бар... гына, оларың арамызда саг-аман яшап йөренине шүк... эдйәрис. Олардан танаянларымызың атларыны он... -мунда гуванч билен тутярыс. Гүррүңини эшиденле... мизе өз янымыздан «көнәниң галындысы» хөкмү... буйсанярыс. Кәбир мысал.

Көшүли пенсионер яшулының гүррүңинден:

— Мен ики зада кемсиз гөз етирдим. Биринжиси — тербиечилик ишинде ахырында забунлык болма... болмаяр. Хо гапыдакы гөлежигем өз пейвагтына бойн... на йүп атдыранок. Икинжиден, шол бир зат — кәби... ата-энәниң шол бир кыбапдаш кесгин сөзи, забун х... рекети хакда ил арасына яйрап дурса ягшы бор эке... Шейле херекетлер сәхел итерги берсең көпе йөрел... болайжак ялы болуп дур. Ики саны энәниң битире... ишини ятсам-турсам макуллап йөрүн. Маңа кәйинилме... син, оларың атларыны айдып отуржак дәл, себәби ди... енде шейле адамлар ил ичинде, мәрекеде ягшыдан -ямандан атлары тутулмаса говы гөрйәрлер. Бу кичи... гөвүнлилигиң, адамкәрчилигиң аламатымыка диййән.

Бири Ясмансалыга гызыны чыкаряр. Бу биз оглан... как болан вака. Гыз гайдып гиденсоң атасөйне гатна... маны чыкаряр, хер геленде-де, бар гепи «Әрим сөгйәр, әрим уряр» боляр диййә. Эжеси пахыр душүадиржек болуп көп жан эдипдир, сыпайычылык, хөре-көше билен оны хер гезек өйлерине элтип гайдыпдырлар. Болмандыр. Соңкы гезек ене шейдипдир, ара көп гүн салман томсуң жөвзасында сүйр гүнортан баш ачык, ялаңаяк гызы гапыда пейда болупдыр. «Аялда акыл болмаз» дийлени чынмыка диййән. Себәби диенде, олар гепини гөгертжек болса хич затдан хедер этмез экенлер. Ынха, янкы элем-тас болуп демирёлуң гайрасы билен гөнүләйсе нәтжек. Ол махал өтлының илерсинде бир гумак ёл барды, онда-да түп ыссыда негада бир эшекли я дүели болаймаса жеменде болмаз. Ери бир пәли азан дучар болуп сүйрәйсе нәтжек! Ынха онсоң «Пыланыларың пыланысы болуп, ики машгаланың, ики тирәниң йүзүни ере басмазмың эйсем?

Биз яшулы гүррүңи соңламан башга яна совд-ов диен пикир билен оңа совал бердик.

— Онда энеси пахыр ене гызыны жөвзаң ичинде шундан шона элтип гелмели боландыр?

Яшулы сөзүмизи бөлмесеңизем айтжакдым диен маңыда аз салымлык бөврүни диңледи. Соң чаларак ардынжырап:

— Ек. Элтмелем болса, элтмәндир. Гызы босагадан этлемәнкә еринден лаңңа галып онуң йүзүне оклав гелэндир-де: «Бэбененңе басманкам жәхеннем бол шу гапыдан» — дийип ковупдыр оны.

Ара көп салым салман гызы ене гапыда газарлып «Эже!» дийипдир. Эжеси «хә» бермәндир. Ол ене:

— Мен гидейин, маңа екеже күрүшге сув берсене! Болмаса бaрянчам сувсуз өлерин! дийипдир. Эжеси хамыр яйып отуршына башынам галдырман:

— Өлсең сенем дынарсың, бизем, биригүн үчүне барярыс. Бир эриң гөвнүни тапып билмедик тула бир күрүшге сувам рова гөремок — дийипдир. Шондан соң дава-да болмандыр, гызам арз эдип гапыдан гелмәндир.

Икинжи тәзеликде болды. Мунуңам бар болшы яңкы айданым ялы. Бу гызымыз бир гүн дишини дөвдүрип, додагыны пөкгердип, агзына яглык тутуп гелйәр-де, эжесине: — Гөрсене муны эдәйшини, уруп дишими дөвд-ә! — диййәр. Эжеси хич зат болмадык ялы, башынам галдырман асуда геплэпдир.

— Дөвдүрмежек болсаң, дузлужа дилиңи дишиң аңырсында сакларлар.

Шондан соң эжеси гызына бармысыңам диймәндир, адынам тутмандыр. Өзи дуруп, өзи яйданып, өзи чыкып гидипдир. Хениз-ә арз эдип энесиниң гапысындан геленок диййәрлер. Ай инди геләесем ёк. Хетдини танандыр-ла.

Өз белет адамымыз — Бәхерденден бир дайзаның бир гөрәймәге гең хасиети бар. Ол гызларыны гайтарандан соң екеже гүнем ятырмага дәл, өйледен соң өйүнде-де отурданок. Биз гүнлериң биринде ондан мунуң себәбини сорадык.

— Гыз киши машгаласы боляр. Ол тәзе ишикден этлән гүнүнден баран ериниң базары болмалыдыр. Аял машгала өйүң щамчырагыдыр. Ол бүтин машгала үчин тайын аш, дуранжа эшретдир. Эркек киши

машгаланың горагчысы, галасы-галкасы болмалыдыр. Онуң гүнде бир гиден алгадасы, мүкләп мүшгили болармышын. Кәбир самсык хелей адамсы ишден гelensoң «Хо тайык барып гелйән-де мең башыма бәбексирәййән, илем узынлыгы гүн гол говшурып отураңаг-а» диййәр. Эркек адамың онда-да шу вагтың эркек кишисиниң мүшгүли көп, сәгинжиниң саны ёк, әхли иши киши гөзлешиклидир. Шейле боланда адам өз пейвагтына пел агдарып, ер пешәп, даг ярандан бетер аряр. Аргын адама дем-дынч, нахар-шам герекдир. Аслында-да әр жер ерде боланда-да гүн яшып, гүш гөзи гапыланда бикарар болармыш, ол ожагыны арзувлармыш диййәрлер. Гүндеки ишинден гүнде дынып билсең не ягшы. Бу гүнки мүшгүлиң эртире уланса эркек кишиниң халы тең болар. Ирден ишими илерледерин дийип чыкып, икиндин узынлы гүн халлан атып халы тең, геленде гүнегидем пенжирелери гаралып дурса эркек киши үчин мундан бетер жеза, мундан бетер зулум болмаз. Шонда өйи гечүлен юрда, өзи ордадан азашан гурда дөнер. Аял бу гүн муным, эрте оным дийип ябык ябып башласа машгаланың ветине гар ягдыгыдыр. Ол агзалалыгың илкинжи аламатыдыр. Кенелерамиз: «Аял өйден чыкар, өйләнликси эйлесинден» дийип йөне ере айдан дәлдир.

Хәзир биз ериң, сувуң, фабрик-заводларың, кәрханаларың орталыга өврүлип, белли ээси болмадык бүтин тебигатың харманы ялы элеп-экрам, тертип-тербие меселесинде хем белли када-белли канун галмады. Ёкарда белләп гечишимиз ялы, тербие меселеси хем алан-аддын болды. Бу меселеде-де белли ээ, бойнуна жогапкәрчилик чекмели белли эмелдар галмады. Гепиң гысгасы кимиң диенини этжегини, хайсы ёл билен гитжегини билмән чагаларың гөзи чашарды.

Хәзирки вагтда тербие меселеси етим «токла» дөнди. Ол «токлыны» дашындан «молласы» чендеваша көпелди. Ол «молларың» хем херси өз билдигини окадяр. Тербиечи эдилип ише алынян адамларың чага тербиелемәге хакы берин бармы, онуң билими ничик, тербие ишинден башы чыкярмы, медениети, дүнйәгарайшы, ахлак тарапы нәхили? Бу затлар билен хич кимиң иши ёк, бу бабат асла белли тертип-дүзгүн — када-да ёк. Ягдай шейле болансоң, чагалар багының мүдириниң гөвнүни тапсаң тербиечи бол-да ишләбер. Аслына бе-

летсин, ата-энеси аракхор, өзем олардан гала — арак-зерапдан, менден, чилимден гайтмаян, түндизлерине алчаксырап, алакжап, икиндиден ил ятып ит уклаянча эшрет базарында тен севдасыны эдип йөрен зенан эрте гөрсен 30—40 саны мелике ялы чагажыгы «тербиеләп» йөрендир. Хакына баксаң илки билен онуң өзүни тәзеден тербиелемели. Китап ачып келле дөвмедик, мекдеп босагасындан әтләп меселе чөзмедик, несил аладасындан азат — тыгылып еке тезегем чата догурмадык зенанданам хей бир тербиечи болармы? Болмаса-да шейле затлара душ гелинйәр, этжек алажың ёк, дине жибринип онаймалы.

Бу сөзүмизиң устүни етирйән икинжи делил Ашгабат шәхерини этекләп отуран оба мекдеплериниң бирине «орта» билимли бир йигиди зәхмет мугаллымың эдип ише алыпдырлар. Узак вагт гечмәнкә тербиеленйәнлер тербиечә гүлүп башлапдырлар. Ол мекдебиң улы ховлусының ичини түлзарлыга өврмегин күл-күлүне душүп, гүнлериң биринде бир топар окувчыны чете чекйәр-де, олара максадыны беян эдйәр.

Окувчылардан бири оңа йүзленйәр:

— Елдаш мугаллым, бейле көп нахалы ниреден аларыс?

— Ынха гапдалымызда кән-ә! — дийип, мугаллым, дердүсини аясына гысып, башам бармагыны чоммалдяр, сырлы йыршаряр. — Дашы бейик бетон хаятлы ховлуда. Ол окувчылара бир лай гез айлап, ене йыршаряр. — Хериңиз... екежесини чилсеңиз шо бор-да.

Мугаллымың нәме дийжек боляныны аңлып билмән, окувчылар бири-бириниң йүзүне середишйәрлер.

Шол вагт экабыррак огланлардан бири:

— Елдаш мугаллым, хей өлиниң задынам эллән болармы? — диййәр.

Муна мугаллымың гахары гелжек ялы эдйәр, ол окувчылара йүзленйәр.

— Бу сайсыгың айдяныны эшидйәрмисиңиз? — Ол өзүне сораг берен окувча аларыляр. — Өли өли бор-да, элләнде туруп якаңа япышаяр өйдйәрмиң?

Мугаллымың айдяныда окувчылар ала-вакырды болуп гүлшүпдирлер. Өзүниң «жайдар» жогабына мойнча болан мугаллым хем яңы ерден гөтерилен кәкилигиң ганатының сеси ялы тывыр эдип гүлүпдир? — Догры-да валла!

Хәзир «Гарганың газ баласы, хер кимиң өз баласы» диен ялы хер ким өз баласы билен. Кәбир эне эсе-боя гелип; кәмиллик яшына етенсоң, оны дурмуша чыкарансоң хем гызына хениз йөржен-йөржен чагадыр өйүдйәр. Онуң «агырмазлыгы, ынжамазлыгы» угрунда херекет эдип башлаяр. Гуда болнансоң, гызы гайдып геленсоң хем оңа тәзеден тәлим берип башлаяр: «Оларыңам илден артык ери ёкдур, пох-ыррыхыны ардын супүлжирәп йөрмегин! Илки билен алныңдан чыканың дашына керең айлагын, — гайыненеңе еке өзүкә гайтаргы бергин! Тизрәк рысгыны айрытжак болгун, болмаса олар сени гелин дәл-де, гапысының гырнагы ялы уланар йөрерлер.

Акылы гоялышмадык яш гыз муны долулыгына кабул эдйәр: «Этмән нәме, хей эне-де өз гызына яманлык эдерми?!» Энеси тарапындан ел берлип, чишририлип гойберилен гызың сырчасының сынык болжагы гөрнүп дуран зат. Шейле гыз гайтарылып геленсоң тәзе «ачан» гапысына дүйпден башгача гарап башлаяр, онуң сәхел зада мыррыхы тутуп, дарсылдысы артып үграяр. Гайыненесиниң эйдерлер, бейдерлер» диенини маслахат, ягшылык дәл-де, яманлык сайып үграяр. Гелниниң гедемлиги, сырчасы сыныклыгы, силтенжиремеси гайыненесине ярамаяр. Ол хем өз гезегинде ондан кем отурмагы өзүне кемлик билип шеребесини пуркйәр. Шейдибем дурмуша чыкан гызам, өйленен огланам ики пычгының арасында галяр, оларың биринжисиниң энеси аркасыны аляр, гайыненеси гаршысына гидйәр, икинжисининки хас чатак тараплар гышарлышып, сеңрик йыгрышып, чакнышмага — ил масгарасы болмага тайярланянлар — оларың бири гөзүниң агы, бири гарасы — бири аялы, бири энеси. Мунуң соңы көпленч көнелеримизиң: «Ики ат (ат бу ерде мес, гүйчли манысында) депишер, арасында эшек (асгын, алачсыз, гүйжи пес) өлене баряр. Аслында-ха өленче-де болмаяр, тербие, умумы йөрелгеден башы чыкмаян бир адамын манысыз маслахаты зерарлы тутушлыгына ики машгаланың ашына авы гатыляр, себәби биз «тәзе совет адамсыны» кемала гетирҗек болуп көне йөрелгеден даш дүшдүк, ең бәркиси ата-бабаларымызың шейле бела-бетерлерден гелжекки несиллери совмак — горамак үчин: «Усса берсен элиңи чек, гызыны берсен дилини чек!» диен весъетине-де әхмиет беремзок ахырын. Эмма «Усса бе-

рен элини чекйәр» велин, нәме үчиндир «гызыны берен дилини чекенок» гайтам түкеззибан турузжак болуп гитдигиче эржел япышяр.

Бир тойда яшулулар телевидениеден, элбетде түркмен телевидениесинден кәйиндилер, хас догрусы кемсиндилер. Олар дүйбүнден түркмене гелишмежек затлары телевидение томашачылара хөдүрлейәр дийип кәйиндилер. Бу барада оларың херси бир зат дийди. Эмма белли нетижә гелип билмедилер. Төрде дымып отуран какадылан ялы хоржа яшулы бу гүррүниң жемини жемледи.

— Беланың көрүги дулумызда дур — дийип, шанны сесини эдип, гыгырып диен ялы гепледи. — Эдеп-экрам ёк дийип яшлара игенйәс. Бор ялам дәл, хачан ачсаң вежера затлар. Оны айт эреси-токасы билен, асла болшунданам бетер эдип гөркезйәрлер. Я медениет диен зат шейле болмалымыка — гарры бир зада гаты өкүнйән ялы башыны яйкады. — Хая-шеримден, утанчдан-уятдан жиннек ялы ёкундысы болан адам эжап эдип середер ялам дәл. О тайда муны бир сайгарян селжерйән адам ёкмука? — дийип, ол дашыны төвереклэп, төвра гурап отуран адамларың йүзүне гөз айлады. Эмма эсли вагтлап хич кимден сес-седа чыкмады. Ахыры 30—35 яш төвереклериндәки башы шляпалы гара-ягыз долмач пыяда чаларак йылгырды, яшулының гулагы агыррак болара чемели.

— Атадурды ага! — дийип, ол долмач пыяда гыгырыбрак гепледи. — Сайгаржакларың-селжержеклериң өзлеринңем шолардан говы ери ёк.

Башыны саллап, ики дызыны гужаклап отуран яшулы улудан дем алды: — Нәбилели-дә, иним, дагысын-а билемзок велиним, бизиң вагыз-несихатымызың, тешбигатымызың хайр-а ёк. Ата-баба чемчеләп йыганымызы чанаклаб-а декдүлер.

Яшулының айдяны хак. Биз хая-шерим барада яшлара дилден айдярыс, гүррүң берйәрис. Телевизорда болса бүтин гүндогарда пынхан иш, серетмек айп хасапланян ягдайлары огрын сынландан хем оңат эдип, ач-ачан, бүтин херекети билен гөркезйәрлер. Бизиң утдурян еримизем ине шу ерде, үстесине-де шейле затлары диңе улулар дәл, чагаларам гөрйәр. Умуман, айратынам бизиң киноларымызың башдан-аяк мазамлаян зады иймек-ичмек, ёрган-дүшек — гучмак. Мунуң асыл

себәби хем режиссёрларын өзлериниң дурмуңда шондан башга гөрйән задынын ёклугындан ыбаратдыр.

Түркмен телевидениесиниң эфирде кичижик орны бар. Орсъет телевидениесиниң геплешиклери болса даңдана чеңли ики каналдан гидип дур. Гепиешиклериң, әйратын хем киноларын эдеп-экрама, тербие меселесине терс гелйәнлери, хас догрусы бизиң тербиямиз чапраз гелйән ерлери жуда кән.

Ине шейдип хайыр-согап — шепагат ишинден, дашлашан, доңйүрек өрүси гиң, иң эрбет ерем өз эдимлымына, херекетине өзи жогап бермейән, эхли бабатда өзүниңкини хак сайян, хак-хукук меселесинден башы чыкмаян, оңа эден-этдиликлер дийип дүшүнйән тәзе, «совет адамсыны» кемала гетирдик.

Сөзүмизе делиллик. Гүнлериң биринде кеселханада нобатчылык эдйәркәк гапы какылды. Биз онуң өз иңгәрлеримизден дәлдигини билип:

— Гириберин! — дийдик. Шобада-да ич ишикде сырдам бойлы, йүзи аграс лейтенант пейда болды.

Умумы када салам-хеликден соң биз оңа:

— Хызмат? — дийип, өз эндик эден сорагымызы бердик.

Лейтенант:

— Хызмат шо бир хызматдыр-да, бирини гетирдик, онуң акыл-хушуны барлап берәйсеңиз — дийди.

Кәрдешим нәме үчиндир инкисе гиден ялы аз-салым бөврүни динләп башыны галдырды:

— Этмиши бармы?

— Ёк, йөне сынанышыкдыр — аялына түнен гезәндир.

Биз ол адамы гетирмеги хайыш этдик. Сөзе салым гечмәнкә-де, лейтенант 30 яш төверегн агажет, узынак, еле-гүне гайзыган йүзи гасын-гасын, үсти-башы тозан, чал кейнегиниң ягырнысы шорлап гиден дыяданың элинден тутуп, отага гирди. Гөвнүме болмаса онуң гөречлерем йителен ялыды. Сыпатыны сынлап баха берилйән болса, оңа акылы үйтгәндир дийәйсеңем болман дуржак дәлди.

Биз аз салым оңа-муңа гүйменен болуп, аңырдан геленден яшыны, адыны, фамилиясыны, ишлейән ерини сорадык. Онуң геплейишинде, сөзлем дүзүшинде хич хили үйтгешиклик дуймадык.

— Агырян-ынжаян ериң бармы?

Ол асуда жогап берди:

— Агырян ерим ёк, ынжаян ерим көп.

— Айдып отур.

— Айтсам узак бор!

— Айбы ёк.

Ол эдеп билен ериндеи галды.

Биз онун, отурып ховлукман, аркайын гүррүн бермегини товакга этдик.

— Шу гүнки болан зад-а шейде. Ишден гелдим. Гөрсем ене өйде хелей ёк. Чагажыкларым ала-зензеле, үчүсем алдыгына аглаяр. Улужасы гыз. Ол алты яшында. Жигилерине нахар йылдып бержек болуп питини газың үстүнде гоюп, ашагына отлучөп якыпдыр. Шол вагтам жигиси басганчакдан гайдыпдыр, муны диңдирйәнчә, хөре-көше эдйәнчә кичиси балажыгыны хапаландыр. Бейниси бекемедик чага ики жигисине серетжек гуймежек болуп, питини газың үстүнде гояныны, ашагына отлучөп чаканыны унудыпдыр. Ичи бир овурт нахарлы пити ала-буругсы болуп түтәп башлапдыр. Гелсем, муңа зәхреси ярылара гелен чагаларың сеси жайы гөчүрип баряр. Чагаларымы көшешдирип, нахарламсоң бир хаюкдан соң хелейим гелди. Жаның яныпдурса ланңа галмазмың ериңден.

Кәрдешим сөз сораян ялы чеп элини галдырды-да:

— Еке минут — дийди. — Онсоң шол үчинем аялына яраг гезедиңми?

— Яраг гезеди, атжак болды дийилйән хайяр хелейиң гүррүңи. — Ол бирден — ынха буларам — дийип, ланңа ериңден галды, лейтенантам онун бойы билен бойдаш болды. — Ынха буларам! — Ол лейтенантың гөзүне бармагыны голайлатды: — Анрысына етмән оңа таңра уян ялы уйярлар.

Биз оны көшешдирдик, гахарланма-да айдыбер дийдик.

Ол улудан хашылап дем алды.

— Бейле ягдай бир гезек, ики гезек, бир гүн, ики гүн дәл, көпден бәри гайталаныл гелйәр, халыс дегнама дегди. Мең сөзүме — дийип, ол ене ланңа ериңден галды. — Сиз бериң ынанайың агалар! Биринжиден-ә ченәмок, оңа түпеңи гөркезип, шу гүнден шейлэк диенемем шолды велиң көз басан товук ялы улы гыкылык турзуп гетерди өкжәни, чагаларым вагиришди.

Лейтенант оны еринде отуртды.

— Ынанайын, халыс этимден өтүп, сүңңүме етди. Инди мен чыдамок. — Ол ене ланңа еринден галды, юмругы билен дөшүне гүтде-гүтде урды. — Гайынеңём өлмесе, мен гүнүм дүзелмез. Оны сизем — дийип, лейтенанта тарап өврүлди: Прокурорам, судам дүзедип билмез. — Ол дөшүне какды. — Йөне... йөне оны диңе мен, гайталап айдян мен бир йүзли эдип билерин, бейтмәге мени межбур эдйәрлер-ов, доганлар, межбур эдйәрлер. Ол ене лейтенанта тарап өврүлди. — Мен оны ир-у—гич атарын. Йөне өлдүрмен, ики аягының дызындан ашагыны күл эдерин. Мең гүнүме душсеңиз оны сизем эдерсиңиз.

Лейтенант:

— Сениң аклың үйтгәпдир диййәрлер велин угрунда...

— Меңки дәл, багышлаң велин; сизиңки үйтгәпдир!

— Нәме хич задың аңырсына етмән, мениң мертебәми депеләп, бу ерик алып гайдяңыз?

— Ярага япышарын дийип дурсуң ахыр! Адам атмак боланок, онсоң ярага япышара бу ерде нәме бар? Гүл ялжак чагаларың бар-а.

Ол хырчыны дишләп келлесини яйкады, янгынлы гүлди:

— Вах, мениң аягымы баглаян, шол нерессе чагажыкларың барлыгы-да! Болмаса оң ялы хелейиң бейнисини пытырадардым.

— Себәби нәме?

Ол ене галды-да, бармак басып санап уграды:

— Хелейиң өмүр ейне мыхман болса, чагажыкларың мекге есири ялы энтешип, аглашып йөрселер, ишден геленде өйүң мазарыстанлык ялы гугарып ятса, сенем булары хор этмежек болуп эртирден агшама ченли башыңдан гум совруп йөркәң, хелей диен харамзада-да айналары гаралдылан «жигулилере» мүнүп... — ол ювдунды, богазы долды, бүтин эндамы саңңыл-саңңыл этди. — Агшам ишден гелип нахар дийсең. — Кухняда бардыр; гуйнар-да ийиберерлер дийсе. Муның боланок дийсең: «Говусыны тапсаң гидибер» дийип писиңи ашырып отурса. Душүнйәрмиң, аңырдан гелип мени доглан, өнүп-өсен жайымдан ковжак боляр. Үстесине-де энеси гелйәр-де, гадымы ханлар ялы, кошга яссыгы тирсекләп, дулунда гышаряр-да хайбат атып башлаяр: Гаты гөнеләйгин, мең чагам ислән ерине ислән вагты гидерем,

нелән вагты гелерем, оны сен тетеллиден сорамаз. Капаса-да сеқлаг ялы, ол сениң үчин тотыгуш дәлдир, дийип әр, юмруклап: — Вах, еке зүрят берип, таңры мени көсәндир-ле, диренишип дуран огулларым болан болса сен тетеллиниң мейдини милиселер зей каналдан тапарды...

Ол бирденем өзүни лампа ашак гойберди, ики элини дызына уруп, башыны саллап, эгинлерини силкип, хорк-хорк этди, башыны ики яна яйкады.

Икинжи делил хөкмүнде өз адресиме Бабадайхан этрабының бир колхозындан гелен хатың тысгача мазмуныны гетирйәрин:

«Хорматлы ёлдаш А. Нохуров! Мен Сизиң соңкы «Сөйги, машгала, дурмуш» атлы китабыңызы окадым. Дурмуш сизиң беян эдишиңизденем чылшырымлы экен. Ол хәзир хасам чылшырымлашды. Мениң бу хаты Сизе язмагымың дүйп себәби яшларымызың рехим, шепагат, адамкәрчилик ялы сыпатлардан дашлашып барярындыгыны озалам аңярдым. Инди муңа өз дурмушымда гөз етирдим. Мен улужа оглумы өердим, ара салым салманам аялым дүнйәден өтди өтүберди. Еке өзүң болсаң хер әдип, хесип эдип гүнүни гөрсең. Мени олам дәл. Гол доды чүлпе чагада энесиниң ызында галды. Мен агыр гүн, гайгы-алада астында, узаклы гижелер ятман, ахыры дөвлетли маслахат таңдым хасап этдим. Гелними яныма чагыртдым. Мен она: — Оглум! — дийдим, — Сеңкем онуна болмады, меңкем. Сен инди мениң гелним, менем гайнатаң дәл-де, чагам, менем атаң болмалы болды. Бизиң дурмушымыз, яшайшымыз, багтымыз, бетбагтчылыгымыз сениң билен. Биз сени башымыза тәч эдинмели болдук. Сен яшмагыңы ач-да, энесиниң ызында галан есирдере-де гөз-гулак бол! — дийдим.

Мен ол эжап эдип, илки яшмак астындан гүрлешер соң ачар өйдүпдим. Гелин мениң мәхетдел этмеди. Сөзүми соңлап-соңламанкам яшмагыны эгнүсташыр енесине тарап окдан гойберди-де:

— Говсуны этжек болсаң — дийип, гөзлериме чинерилди — хайл этме-де онуң рысгыны айыр! Онсонам билип гой, мен эхлиңизе хелей болмага гелемок бу ере! Болмаса-да, хоп-ха ожагың, хоп-ха-да оглуң!

Ол дийши ялам этди. Бүтин ичерини гетерип, туруп гитди».

Яшлара маслахатымыз энеси эрбегден, илкинжи ачан танысының дузуны делип гайдандан эгә болуң, эгә болуң!

АГЗАЛАЛЫГЫҢ ОРГАНЛАРА ЕТИРЙӘН ЗЕЛЕРИ

Асуда, парахат дурмушы — пейвагтына, гөвүн ислән херекетини этмәни жанлы адамларда ислемейәни, хаамаяны, арзувламаяны ёк. Себәби асуда, парахат дурмуш — яшайыш төзбашыдыр.

Эгер машгала дурмушы бабатында гүррүң гозгажак болсак асудалыгын, парахатлыгын, мунуң үстесине-де, акыл-пайхасын, бирек-биреге сылат-хорматын — ыхласлылыгын, душүнишмегиң, течиримлилигиң әхмиети дийсеӊ улудыр. Бу затларың жеми агзыбирлигиң, девлетлилигиң, машгала берклигиниң — ожагың миземезлигиниң аламатыдыр.

Эйсем бу затлара ким акыл етирмейәр, ким билмейәр? Әхлимизем акыл етирйәрис, әхлимизем билйәрис. Шейле дережәни ислемейәнимизем, арзувламаяныңыз-зам ёк.

Гызларың арзувы: «Мен диен әр — эденли, акыллы, пайхаслы, дилине сена — начара пена йигиде» душмак. Йигитлериң арзувы: «Гыйма таш, хунжи диш, узын бойлы, инче бил, мылайымзаданы эле салмак». Ики шахсыңам иң соңкы арзувы: — баш бирикдирмек, она гуванмак, ыхлас этмек, сөймек, сөйүлмек — бир тен, бир жан болмак, биле яшамак дурмуш гурмак...

Эмма шейле арзув (ики тарапыңкыдыгына гарамаздан) көплеңч шине уруп, хасыллабермейәр. Муна болса «алнындан чыкайларың» икиси хем деӊ дережеде дәл-де, хөкман бири себәп боляр.

Биз темамызың чат маңлайындан «палталап» башламандыгымызы билйәрис. Онуң себәплериниң көки жуда чуңда ерлешйәр. Шонуң учин хем окыжының бизи сетир саныны кемелтжек боляндыр өйдүп, гыссанмазлыгыны, гөнертлемезлигини хайыш эдйәрис.

Машгаланың көкуни гырып, «билини» букйән ызыгидерли игенчдир. Муна ичгин гөз етирмек үчин, гелиң, сув ичим салымлык хыялбентлик эдип гөрелиң.

Ёлда-ызда, автобус сәгинелгесинде я-да ене той-томгы диен ялы ерде яш машгала гыза-гелне душ гелйәр-

син. Олардан бири улыны-кичини, аял-отлан-ушагы анк эдйэр. Узын бой, каддыкамат, гаршаважын ганаты ялы яйылан гыя гара гашлар, алгаджы ала гөзлери саяванлап дур. Бу гөзелде нэме дийсең бар, ак гар ялы алкым, шамар ялы овсун атян дессе гара сачлары, кепдери топук, инче бил, чапува гошулжак атынкы ялы сагры, гүлер йүз, садап диш, ышнак нур... Шейле машгалаларың ак йүзлүсем бар, сары мензем, бугдай реңки, гараягызам. Эмма олунклары алып, оңа гояр ялы дэл, хеммесиниң бойдан-баша бар зады өзүне кыбап, гөркүне гөрк гошяр. Шейле гелинлерден аягы агыррагына габат гелип, сүнгат болсун, сурат болсун, сүннэленен ажайып затлары халыс чыны билен гөвы гөрйэн йигитлер, әсевршилык билен аз вагтлык аңалып, хырчыны дишлэп, онуң адамсына ичинден дэл-де, чыны билен дашындан сөгүнип галярлар. Шейле адамларын сөгүнжини бу ерде долы алып болмаз. Йөне көп габат гелен задымыз болансоң, ол сөзлемиң харамыны ташлап, халалыны делил үчин алаялың: «...Хей, шейле зады шейтмэге нениң дөздүкэн?!»

Тагапыл эт, эзиз окыжым! Сенем өвсүниме, менем өзе гечмэйиң! Шейле гелинлериң кэбириниң гүндиз гүнүң нуруна, гиже айың шугласына жэжем ялы дине дашы йылпылдаяндыр. Гепимизи узалдып отурмасак, ол яшлыгын лэлик сакланан илин ичинде айдылышы ялы «хар-да бир, хамыр-да бир» дийилйэнлеридир. Шейле гелинлерден кэбирлерини гөрсең, арымсылык, арассачылык билен хапысалыгын, хасылыгын тапавудыны билмейэндирлер. Шонуң үчин хем шонуң ялы машгалаларда чагаларын арлыгы, кирлиги билен кендиригини, сачагыны кэн сайлап, сайгарып болмаяр. Ики-үч гүнлэп ювулман ятан гап-чанаклара ич ишикде-де, босагада-да, дулда-да душмак боляр. Шейле гызларын атасы өйи ери душмады» дийип, гудаларына саргыняр лар, гудалары болса маңлайларындан эргенексиз экленениң чыканындан нэгиле болярдар. Ата-бабаларымыз: «Чаганы яшдан, гелни башдан» дийипдирлер. Эмма чагалыкда эдеп берилмедик хэзирки гызлар баран өйиниң «бары билен базар» эйлемейэрлер, дурмуша чыкан еринии эркамына зерик, гөрелдесини гөтерип билмейэрлер, кэбиринин асла гетереси хем геленок, себэби «атанатан, ятан-ятан» еринделик оларын чагалыкда аңына орнашыпдыр.

Шейле гелнин адамсы, гайнатасы, гайнеиеси, хатда йувуржисидир-баддызы болаймагам ап-ансат иш дәлдир, себәби ол тәзе «гапынын» галыпына гирип билмейәр, гирейин дийәенде-де эбетейини тапмаяр. Ине, онсон ол «ярансаң яр болҗакдыр, дил ярсаң ягы». Шейле хәсиет гуда тарапының икисинин хем дегнасына дегйәр. Гызын атасөйи, ил ичинде айдылышы ялы, «Гарга баласыны, газ сайяр, гайын тарапы маңлайларындан чыканы «гелин дәл-де, ялын хасаплаярлар. Шейлеликде, атасы өйи гызың аркасыны аляр, гайынлары «дөшүнден итйәр». Бу ерде ики аяклы «ит» урушдыран ялы бир хили чыдамсыз ягдай дөрейәр, илки-илкилер силтеришмелер, сенрик йыгрышмалар, соңабака ачыкдан-ачык чакнышмалар башланяр. Бу болса диңе бир яңы дурмуш отагасындан этлән ики җуванын дәл, эйсем бүтин машгаланың онуң гатнашык ачан тәзе гарындашларының ашына кем-кемден авы гатып башлаяр. Мунуң саңа гыз чыкарыланда, гелин эдиленде ики тарапын — гудаларын: «Тойда душүшалың, сүйҗүликли гатнашалың!» диен умыт арзувың ёдасына — шекерчиңригин, дерегине башда ажы кекрәнин чакжагуньызын, дәлигөжеләнин өрмегине, иң соңунда болса, ит гызганының төгермегине гетирйәр — ики тарапың иң арзувлы матлабының — гадырлы барыш-гелшиң таңапы кесилйәр. — Гатнашык, тарындашлык ёдасы йитйәр.

Бейле ягдайың эмеле гелмегине көплөнч өзүнинкини хемише, хемме ерде хак сайян тербиеси терс, кеченек, гөзъетими дар, гысганч, гысык, хасы аял машгалалар себәп боляр. Йөне бейле дийилсе олар ындантутма шейледир дийип дүшүнмек болмаз. Эдил аял машгалалара махсус болан хәсиетлер эркек адамларда-да боляр. Башына тәч эдинәймели байдак ялы гызларыңам, өхли бабатда онуң басан ызына-да дегмейән «йигитлере» душуп жовранып өтйәнлери гыт дәл, хер ничик-де болса эклишик, чыдамлылык, гечиримлилик этмекде аяллар эркеклерден оздурярлар. Оларын нета-да бири болаймаса хасы, хареал налажедейин эри үчин гудалар арасындакы инчежик ёдажыга чөп битирмейәрлер, алнындан чыканына кайыл болуп, машгала кешгини еке диен ялы чекйәр.

Адамларын хәсиети жуда чылшырымлы хем дүрли-дүрлүдир. Шол хәсиетлерин ичинде-де хер адамда оларың айратын бири агдыклык эдйәндир. Машгала агзы-

бирлиги, онуң берклиги үчин аял эриниң, эр аялының шол «агдыклыгы» эдйән хасиетинден эге болмалыдыр. Болмага яки башын бири бейлекисини кеселбентлик дережесине ченли ашак душүрип билйәр.

Шу нукдайназардан угур алынман, шол бир болгусызжа, ил ичинде айдылышы ялы: «Дилиңе битйән я-да «элиң ужы билен эдилйәймели» ишлер себәпли машгалада гүнүң-гүнүне, хәли-шинди, харчаңлашма, бирибириңе гыя бакыя гыщарлышма, дава-жеңңел гайталанып дурса бу гүнәкәр хасапланылян бириниң дәл-де, ики тарапын хем эриңем-аялыңам дегнасына дегйәр, чагаларың эгниңден басып, оларың эссини айяр. Шейле ягдайда дава себәпкәри хасапланылян тарап (эр я-да аял) хас көп игенч эшидип, аша эжир чекмели боляр. Бу болса бейниниң эмоционал дуйгы меркезини гыжындырып, онуң ишини хайхатлы гүне саляр. Шейлеликде, бейниниң бирсыдыргын, асуда — кадалы иши бозуляр, бу болса өз гезегинде гипофизе (мәзлер меркезине) терс тәсир эдйәр. Шейлеликде, бөврек үсти мәзлер, адреналин, норадреналин ишләп чыкарылышыны өңкүсинден хас артдырып, олары адамының ганына гошмага межбур боляр. Ганың дүзүминде адреналинлериң ве норадреналинлериң мукдарының артмагы нетижесинде болса ган дамарларының дартылмагына — гысылмагына гетирйәр. Нетижеде ган дамар системасында басыш гүйчленйәр. Бу кеселе медицинада гипертония дийилйәр. Шейле ягдайда ган дамарларының ичини яг жошуның өртмек мүмкинчилиги артяр. Ган дамарларының ичини яг жошы өртсе, олар даралып, бедени ган билен үпжүн этмек үчин йүрек хас чалт урмага, ганың акышыны хас чалтландырмага межбур боляр, нетижеде йүреге агрампы душүп кеселлиниң ягдайы агырлашяр. Эгер шу ягдайда, йүрек юмруларыны иймитлендирйән ики дамарың ишлейиш кадасы үйтгәп, олар язылып-бозулмага башласа, адамың чеп гурсагында чекип-чыдап болмажак агаджы санжы дөрейәр. Шейле ягдайда адам херекетден, хатда гымылдыдан кесилйәр. Эгер чала гымылдадыгың санжы гүйжәп, йүрегиңе ныңак дүртүлип башлана дөнйәр. Бу авулы, йити агырының эжирини гайтадан чекмежек болуп, адам доңнара даш болуп, гонданман ятмага чалышяр, хат-да демини хем эмай билен аляр.

Сәхел гымылды санжының йыгжамлап, зоругып чеп

көбэ тарап сүйшүп башламагына хем-де кем-кемден оны бүтинлейин төвереклэп алмагына гетирйэр. Нетижеде чеп гол гуршуп, доңуп галана дөнйэр. Муна медицинада **стенокардия** дийилйэр. Стенокардия хем дүйпли кеселлериң биридир. Стенокардияның тутгайы узакчыл дэлдир, эмма онуң намарт тарапы — ара салым салыбам, тизден-тизем гайталап билйэндигинден ыбаратдыр. Ол узага чекенде соңы, инфаркта язаймагы эхтималдыр. Шонуң үчин хем стенокардияның угруна башдан ыкжам чыкмалыдыр.

Дамарларың ич йүзүнде яг жошуның эмеле гелмеги йүреги иймитлендирйэн дамарларың хем агзыны нетиклэп, адам үчин иң ховплы кеселлерден бири — **инфаркт миокардың** дөремегине гетирип билер. Инфаркт девриндe, эгер түркилесек, йүрек ачлык эжирини чекмели боляр. Шейле ягдайда адамың күкрегиниң чеп тарапыны саңжы гуршап аляр. Бу келе-хүле агыры дэлдир, ылла күкреге тор түйлана дөнйэр. Жаны на жай тапман чарп уряр. Шейле ягдайда адамы коркунч ховсала басяр, ягны ол өлерин öйдүп ховатырланяр. Соңра онуң отурмага, агдарылмага межалы галмаяр, оны жан дери басяр. Шейле ягдайы башдан гечирен адамлар нитроглицерин диен дерманы элмыдама жилларындан гоймалы дэлдирлер. Агыры андырып, бийнжалык эдип башлан бадына дерманың екежесини дилиң ашагына атып, агзыңа йыгнанан сувы ювдубермелидир. Эгер дерт дермана пер бермесе, хаял этмэн «тиз көмеги» чагырмалы болар.

Биз хэзир машгала чыгрының гүррүңини эдйэрис. Шонуң үчин хем шейле кеселлери диңе бир машгала агзалачылыгы, дава-женжел, бири-бириниң детнаңа дегишмек дөредйэндир дийип дүшүнмели дэлдир. Бу кесел, адам башга ягдайларда-да дучар болуп билер. Инфаркт диен дерт аслында йүреге аграм салынмагы нетижесинде дөрейэр, ягны онуң себэплери айры-айры болса-да нетижеси бирдир. Мысал үчин, улы везипели адамының ики ягдайыны алып гөрелиң. Ол дережеликә диени дилине битйэр, «түф дийсе түйкүлиги ере гачанок». Улы коллектив онуң «хызматында», аягының ашагында еңил машын — ёлда ядап, ёда-да-да тебсирэнок. Өңки мэхелле найынжар гарап, нобата дуранок. Доланышык говы, душевүнт дүйшүргедип, эклеңч элгарама эденок [illegible]жеги үстүне баряр...

Йөне ил ичинде айдылышы ялы «Taңрының гүни дарыдан көп». Гүнлерин биринде башга бирине дөвран доланып, оны везипесинден пызярлар. Ягдай чепбесине чөврүлйәр. Онун үчин хемме зат терсине боляр. Ол эхли ерде, эхли кишиниң, хатда аялының, чагаларының өнүнде-де өзүни эгсик-мүйнли сайяр. Дийжек задыны айдыбилмән дишини гысяр, бараң еринде гепини дүшүндирип биленок... Бу болуш онуң сустуны басяр, дүнйәсини даралдяр. Шейле адам бирбада башына чыкгынсыз, агыр гүн дүшене дөнйәр, нетижеде йүреге аша атрам дүшүп, инфаркт кесели эмеле гелйәр.

Кеселиң бу гөрнүши көпленч халатларда эркек адамларда боляр, себәби олар «пәх!» дийлен ялы, дуйдансыз болан ягдайы аяллара гаранында агыр гечирйәрлер. Мунуң себәби хем эркек кишилериң дыммалык эдип, бар зады ичине «салмагындан» ыбаратдыр. Аялларың агыр ягдайлары аглап-энрәп (эгер ыздамаса) гечирмеги оларың өз айдышлары ялы, ичини бошадяр.

Екарда гетирен мысалымыз ялы ягдайда я-да иргинсиз инирди, сиңтенжиреме, адамының гөвнүне детме, ичден чыкмажак гүррүң айтмак, я-да бир махал ятдан чыкып гиден хасапланылян мүйнүни, айбыны адамының йүзүне басмак нетижесинде довамлы стресс — гам чекме, жибрийме ягдайы дөрейәр. Мунуң нетижесинде болса ене йүрегe аша атрам дүшйәр. Эгер шейле ягдай көп довам этсе, йүрек ишлейиш кадасыны бозяр, хас догрусы ол гурсакда пелесаң какып башлаяр, нетижеде ган дамарларындакы басыш аша артяр. Ган акдырян хем гайтарып гетирйән дамарларың берк диварлары тарсыллашып уграяр. Олардакы басыша бейниниң нәзиҗекден инчежик дамарлары дөз гелип билмән, бижай ерден чат ачып, ярыляр. Шейлеликде бейнә ган инйәр. Медицинада бу кеселе инсульт дийип ат берйәрлер. Бу өрән агыр хем ховплы кеселлерден биридир. Онуң ховпы — бейниниң ниресинден, нәче ганың инендигине, шейле хем хассаның өзал гуратлыгына — табына я-да ысгынсыз — тапсыздыгына баглы боляр.

Бу кесел көпленч хем ган дамарларында басыш үйтгәп — көпелип дуран адамларда пейда боляр. Шейле адамлар бу кеселден аман-саг сыпаянда-да, олар өмүрбойы диен ялы «ярпы» адам болуп галярлар, ягны ысмаз кеселине дүчар болярлар.

Машгала дава-женжели, оңшуксызлык, бирек-бире-

гин хәли-шинди дегнасына дегмек, кемсизмеги нетижесинде хем гүнәкәр касапланылян тарапын ашгазаның ич йүзүне баш ёруп билер. Мунун асыл себәби хем дегнасына деглен, инирделип, «гулак эти гурадылан» адамының бейнисиниң иш кадасы бозлун, ашгазана ве бейлеки ички органлара аграм душйәндигинден ыбаратдыр. Садажа душүндирсең бу ягдай шейле гечйәр. Дегнасына деглен (эгер ол хәли-шинди гайталаныпдурса хас эрбет) вагты билен кешешмейәр, ол өзи үчин шейле чыдамсыз ягдайдан чыкалга гөзләп, узаклы гиҗелерини пикир эдип гечирйәр, бейнә аграм саляр, укудан кесилйәр. «Мун ишчиден бир башчы» диен ялы, бейниң дыныч алмаса бүтин бедениң, сөзүн долы манысында халы харап боляр. Эсасы зат хем адам әхли затдан бинесиз боляр — иштәден кесилйәр. Нахарың вагты бозуляр. Сәхел зады жуда ёкуш гөрйән адамлар, айратынам аяк машгалалар шейле ягдайда өзи өз жанына бижаслайын каст эдип, бир-ики, кәбири ики-үч гүнлүк ачлык «ыглан» эдйәрлер. Шейле ягдайлар көплеңч тәзе гайдып гелен гелинлериң арасында көп гайталаняр. Шунун ялы халатларда ашгазан энчеме гезек эжир чекйәр, онун иң болманда тамшанасы гелйәр, эмма гахар-газап, чакдан аша өйке-кине агза тарап узан рыстгалың ёлуны багляйр. Ювдулжак болнан зат богазда тегек болуп галяр. Шу пурсатың еңүсирасы болса ийилжек нйметиң гатылыгына-юмшаклыгына, гайнадыландыгына я-да говрулландыгына, сиңңитлидигине, сиңңитсиздигине лайыклыкда (бейниден берлен сигнал эсасында) өт халтасы — өт дамжаларының белли мукдарыны ичегә дәл-де терсине ашгазана тарап ёллаяр. Ашгазана даман өт дамжалары гелип, онун бүтин диварларына чайыляр. Бу ягдай башда адамы гайнаглы эдйәр, ягны онун сарысы гайнаяр, иени сиңмейәр, өгәнде богазыны гыркыдып, агзындан, ажы сувуклык гелип башлаяр. Онсоң ил ичинде айдылышы ялы: «адам өз этини өзи ийип башлаяр», хорланяр, тапдан дүшйәр, хәлиси ёк, ишдиси ёк эжир чекмели боляр — нахар даннамага межбур боляр. Муна медицинада гастрит диййп ат берилйәр. Эгер ол угруна чыкмаса вагтал-вагтал гайталап, кем-кемден айрылып гидйәр. Гостридин — гайнагың дүйби дүздүр, эмма угруна чыкылмаса, кеселлиниң инирдили, дава-женжеллиниң гара гүни башынан совулмаса ол дүйпли кеселе — мүдимилик

дерде (хроники гастриде), ин сонунда-да ассы «кесексыксыз» ашгазаның йүзүнде баш эмеле гейменине гетирйәр. Бу ягдай адама эрбет эжир берйәр. Ашгазаны башлы адамларың ач махалында агырысы хас йити боляр, эгер нйсен сәхел зат ашгазаның ичине нахар дэл-де, яндакдан эдилен логала дыкылана дөндерйәр. Ийлен иймит синип билмән ашгазанда ажаяр. Бу болса улы бибынжалыклык — агыры, ынжы дөредйәр. Шейле адамлар нахардан соң узак вагтлап жанларына жай тапман, жуда бибынжалык болярлар. Бу дертден дынмак үчин айлап-йыллап өзүни сейислемели — берхиз тутмалы, бежертмели, курортлара гатнамалы боляр.

Бир тарап бейлеки тарапың хер әдимде дегнасына детип дурса, ол хем өз гезегинде гечиримлилик этмән ичине салса бу ягдайда адамының кейпи гачяр, сүнни говшаяр, ягны бедениң кеселе гаршылык гөркезиш укыбы песелйәр. Шейле ягдай адамының бир еринде «сенни» болса ачяр, ягны көне кесели гозгаяр я-да тәзе бир кеселе — рак, невроз, ялы кеселлере дучар эдип билер. Мунуң себәби ене янжаярыс, екарда белләп гечишимиз ялы, илки гахарына укусызлыкдан, соң ишдә кесилмекден башлаяр. Өз гезегинде мунуң хем хамырмаясы шахсын хәсиетинде, дүшүнжесиндедир. Дүшүнжеси пес, янелдашының гөвнүни гөтерип билмейән, хәли-шинди онуң гаңыршына гайдян мөртасыны атян я-да эдерни билмейән адамлар, ата-бабаларымыз айтмышлайын «... Дилбилмез нөкер жаныны якар» диенлери боляр. Шейле адамлар эдерини билмейәрлер, хер әдимде жаныны якып, жигерини көйдүрйәрлер. Муңа гадымдан бир мысал.

Гадым эййамларда эрбет ачлык боланмыш диййәрлер. «Басан еринден от чыкян» догумлы бириниң эдерни — хайрыны-зыяныны билмейән, дурмуш кешигини чекмекде адамсына голтгы дәл-де өмүр бойы зыян, гаралга болуп йөрен ичякгыч аялы боланмыш. Адамсы дулуна гарап улы алада галыпдыр. Арпа-бугдайы гутарара голайлап, бары-ёгы ики чувал жөвени галыпдыр. Ол адам отурып ичини гепледипдир: «Гол долы чүй чата, өңүмизем-ә гыш» дийип барыны-ёгуны жемләп кервене гошулып, екеже дүеси билен узак ёла — аргыша гиденмиш диййәрлер. Ол бир айдан говрак ёл йөрәп, элинде баржасыны галла чалшып, доланып өйүне гелипдир. Мензилине етип, дем-дынч алжак, болманда чагажык-

лары билен сачак башында жем болуп, чалды-гү... ийжек пыяда йүк яздырып, босагадан әтлән бадына ... га-да доммарылып отуран аялына, онуң аңырсын... дула сеелги дөрт чувал галла, гөзи дүшүпдир. Бей... байлыгың ниреден гелендигине хайран галып, ол а... лына йүзленипдир.

— Хелей, долы чуваллар дөртми я-да мениң гөзүм... гөрүнйәрми?

Ортада гүберлип отуран аялы узак ёл сөкүп гел... адамсына гелдиңми-гитдиңми ёк, хонданбәрси жога... гайтарыпдыр:

— Нәме, ызыңда иллериң күлепасылатдылары яла... жер ким голуны говшурып отурандыр өйдйәрмиң?

Адамсы ажыгды ялы, күрсән дула гечипдир. Барып чувалларың бириниң, икинжисиниң, соң үчүнжисиниң, дөрдүнжисиниң гөзүгни чөзүп, ичине пенжәни уруп саңңылдап, аңалып галыпдыр. Ол бир гысым галла үчин узак ёлда үмзүгини өңе атып, сөбүгини сүйрә... йөркә аялы ызында ики чувал жөвени патрак эдип, дөрт чувалы долдурып гоянмыш диййәрлер.

Шейле адам билен яшашаның өмри хайп гечйәр, ол жер әдимде яна-кее ир гарраяр, салы говшап, кеселбент болуп галяр. Яшашманам боланок, себәби түркменлер айрылышмагы, ника бозмагы айп гөрйәрлер, икинжи ден, жахыллык дөвруниң «гөзи», көр боляр, кенелер айтмышлайын: «Дешикли даш ерде ятмаз, оглан ойнар чөп сокары» эдилйәр. Вагт чалт гечйәр, әйләне-бейләне гарамага етишмәнкәнем, бигүнә чагажыклар төверек ләп, түвелеме тәри зелейәрлер. Онсоң «битине гахар эт сенем ёрганыңы отлап» болмаяр.

Шейле ягдайы болан адамларың аглабасы **невроз** кеселине дучар боляр. Невроз кесели болан адам ятып билмән, узаклы гижелерини дик отурып диен ялы гечирйәр, ятаянда-да аз вагтлык (2—3 сагат) укусы жуда аласармык ягдайында гечйәр. Эртеси өзүни говушгынсыз, ядав аграс дуйяр. Келлеси агыранда ел берлен ялы гүңдәп, садалык билен агырман, гысажа салнана дөнйәр. Бу ягдай гүнортана ченли, довам эдип, өйлә якын кем-кемден еңлешип башлаяр, онуң гевруми гинейәр. Шейле адамлар тапсыз, дерлеген, гиррик боляр — сәхел зат оларың кежебесини даралдып билйәр.

Дурмуш кешгиниң көтел ёллары, оңшуксызлык ада-

мы рухы тайдан товшадяр. Эгер ол дога санчыз, товшак болса, онда шейле адамда психоз — елдиргеме-де эмеле гелип билер. Шейле адамлар хемише горкы — шубхе астында яшаярлар. Елдиргеманин бу горнушине туркменлер вас-вас хем дийярлер. Вас-вас адамлар бирден «пэх» дийлэйжек ялы я-да кимдир бири тарапындан өзүне каст эдилэйжек ялы өмүр бойы галпылдыда гезйэрлер. Шейле адамлар таныш-билишлерин хатда өзүне якын болан адамларын ойнундан, дегишмесинденем терс нетиже чыкарярлар. Ятжак боланында-да ховатыр эдип, улы алада галярлар, габсаеыны гуяплан, она-да ынам этмэн, ич йүзүнден пая диремэн, дүнегине гечип билмейэр. Еке өзи она-муна гидип я-да гезеленч эдип билмейэр. Шейле дерде душ боланлар көче билен гелйэркэ-де, өнүнде пейвагтына гүрлешип дуран адамларданам хедер эдйэр, оларын гүррүни өзи барададыр өйдйэр. Эгер ол адамлардан бири янка серединп, ене гүррүнини довам этдирсе ылла ол: «Эдил өзи, шол сындырмалы!» диййэн ялы дуюляр. Ондан сон ол олардан чекинип, улы басга гаяр, алжыраяр, гаршылык гөркезмэге, олардан горанмага тайярланяр. Ол голайлашанда түрлешип дуранлардан хайсысы хем болса бири она таран пейвагтына йөнелэйсе-де, аз вагтлык ахмал ягдай эмеле гелйэр. Шейле ягдайда мүнкүр — кеселлин хич затдан бихабар адамынын жанына каст эдип билер.

Елдиргеманин башга бир горнуши билен кеселлэн адамынын гулагына хатда жуда вехимли сеслер хем эшидилип башлаяр: «Ир-у — гич сенин жаныны жэхеннеме иберерис! Сен самсыклап боюн сыпайжаксын велин...» Шейле ягдайда кеселли галпылдап, ховсала дүшйэр, жанындан хедер эдйэр, ялт-юлты көпелйэр. Шейле ягдайда кеселин бу горнушине сезевар боланлар хем дийсен ховплудыр. Елдашымызда, ирде-гичде шейле адамлары горкузжак, дегишжек болуп, гапдалындан зомпа чыкып, оюн эдэймели дэлдир. Шейле «ойнун» сонунын жуда пажыгалы гутарайматы даш дэлдир.

Елдиргэн адамларын эжир чекип, теркидүнйэ алы болуп йөренлери хем боляр. Онун ялы адамлар төвүни гайгы-алада, гам астында гечирйэрлер, укусызлыкдан жебир чекйэрлер. Олар өз «булашан» ишлериндэн чыкалга гөзлэп, гижеси гүндизи диен ялы бөврүни дишлэп, ойланып гезйэрлер. Кэси агалы-инрейэрлер. «Иши»

башга бармадык махалында өз-өзүне каст этмегин күйүне душйәрлер. Ахыры олар шейле-де эдйәрлер. Кеселиң бу гөрнүши билен кеселләнлер төвереги үчин көплениң ховплы дәлдир, себәби шейле адамлар илиң — кесекиниң дәл-де, диңе өз жанына каст эдйәрлер. Олар өзүни ил ичинде, хич кимче ёк, эгсик герекмежек — артыкмач адамлар хасаплаярлар.

Адам елдиргемәниң хайсысына ёлуганда-да оны хаял этмән кеселхана ерлешдирмек хөкмандыр.

Агзаң гечен кеселлеримизиң горы — хамырмаясы машгала агзалачылыгындан ыбаратдыр. Машгалада агзыбирлик болмадык ягдайында көплениң машгала башлыларындан бири — әри я-да аялы -шейле кеселлерден бирине дучар болуп билер. Бу кеселлерден бирине кимем болса тапавуды ёк бири аладачыл, даргурсак ахли зады өз «галыпына» салып, эли билен дүзедәйжек болян адамлар көп сезевар болярлар.

Эйсем бу кеселлер барада биз нәме үчин эп-эсли гүррүңлер этдик. Муңуңам өзүне етеси себәплери бар. Нәсаг адам өмүр бикынжалык боляр, соңабака ахыры — кесел йүрегине дүшйәр. Шейле адамда ыңжыклык, ынамсызлык, гыйгы ажылык, ызгытсызлык пейда боляр. Бу затлар болса, өз гезегинде адамыны тапдан дүшүрйәр, гурпдан гачыряр, бүтин бедене, нерв системасына аргынлык аралашяр, нетижеде ахли зада билархлык бихөвеслик дөрейәр. Мысал үчин йүрек агыры кеселинден эжир чекйән адамда шейле гылык-хәсиетлериң онларчасы жемленендир. Онсоң шейле адам «бимар» боляр — ол диңе өз жанының аладасындан башга затлардан «халас» боляр, ягны хер әдимде өзүниң эгсиклигини дуйяр — өңкүсини тапмаяр. Бу ягдай әр-аял гатнашыгына хем ярамаз тәсирини етирйәр. Онсоң бу ишде ара вагт дүшүп, ол өңкүсине гараныңда хас сейреклешйәр, бу болса машгалабашылары ысныщыкдан, йүрекдешликден — якынлыкдан дура-бара дашлашдырып башлаяр. Эгер шейле боланда «саг» тарап, «сол» тарапың гөвнүни авлап, онуң билен хер хили ягдайда-да өзүниң бир тен-бир жандыгыны аңлатмагы иш йүзүнде башармаса, машгала агзыбирлиги бозулып, онуң бинасы чат ачып башлаяр — әр-аял бири-бириннден совашып уграяр. Шейле ягдай ган басышы ёкарланан адамларда-да йүзе чыкып билер. Бейнә ган ниме себәпли тапдан дүшен адам әр-аяллык гатнашыгындан бине-

сип боляр. Рухы кеселлере сезевар болан адамларың ягдайы кем-кемден говланып, эр-аял гатнашыгы жуда бейле болуп хем дурмаяр. Вагтың гечмеги билен говланяр.

ГАБАНЖАҢЛЫК

«Кырк хелей отыр, арасында аграм дограна дүшер» диен ялы, небересинде, тиресинде, гадырлы гарындашында габанжаңлык жепасыны чекмедиклер, бу ерди кәв бир азар эдинип, оңа әхмиет берибем дураноклар. Йене ковумында-гарындашында бу бела дучар болан адамыны геплетсең велин, агзындан отлы ялын чыкяндыр. Мунуң асыл себәплериниң бири хем онуң агыр гөрнүшиня аңсат-аңсат бежерип болмаяндыгындан, габанжаңлык хәсиетиниң гитдигиче өсүп, бетерлешйәндигинден барха агрессивлешйәндигинден ыбаратдыр. Габанжаңлык түйсли-түйсли боляр. Адамларың кәбири аялыны жуда говы гөрүп, оны иң бәркиси ил гөзүнденем габаняр. Ене бири аялына мүнкүрлик эдип, бивепалык эдәймеги ахмал хасап, аялыны антап гезйәр. Кәбирлери болса габанжаңлыгың — шизофрения ве бейлеки бирнәче рухы кеселлиге дучар болуп, аялының бивепалык эдйәндигине гөнүден-гөни ынанып, оны гөз астына аляр, изарлаяр. Аялына хер эдимде мүңкүрлик эдйәр. Бу кеселиң шейле гөрнүшлериниң болмагы хем оны бежермеги кынлашдыряр, ягны габанжаңың хоссарлары диагноз гоюп биленоклар. Онсоң аялыны ил гөзүнден габаңаны сен шейле дийип, сүденекледип врача гөркезип боланок. Шу себәбе гөрә-де шизофрения кесели мөвжәп, етжек дережесине етйәнчә кеселли адам эркана гезйәр. Ол этжегини эденсоң болса гич боляр.

Кәбир адам чагалыгындан рухы тайдан нәсаг боляр. Эмма оны төверекдәкилер о диен аңып баранок. Себәби ол бириниң үстүне човжәп дуранок. Өзбашына гезип йөрйәр. Кәбир бейлеки чагалара-да гошуланок. Гошулаянда-да ол саг чагалара гарышып, гошулышып гидибермейәр. Шейле чагаңың досты — ичини айдышяи сырдашы болмаяр. Ол көплеңч еке гезйәр, кесекиниң сөзүнден өзүче маны чыкаряр, ягны мүнкүрлик эдйәр,

кәбир иле гошулмаяр. Хас доганы-да кымсыклыч боляр. Чагасының шейледигини онуң эне-атасы-да билйәр. Эмма нәме үчиндир, бу ягдайы азар эдинмейәрлер. «Улалдыгыча дүзелишер гидердә» диййәрлер. Эмма кесел дийлен задың вагтында өңи алынып бежерилмесе, өз-өзүнден айрылып гитмейәндиги хер киме-де дүшнүклидир. Эмма «Гарганың гаэ баласы, хер кимиң өз баласы» дийлиши ялы, кәбир ата-эне өз чатасыны кемсиз гөрүнйәр, онсоң шолар ялыларың чагалары шол кымсыклыгы биленем эсе-боя гелйәр. Ата-эне гелинлик гөзләп, оны өөржек боляр. Гүнлериң биринде-де той тутуп огулларыны өөрйәрлер. Шонда онуң кесели гозгалып гүйжейәр. Кәте габанжанларың йүрегине ел дүшүп, эл-дең-аякдан чыкян пурсатлары хем боляр. Шонуң ялы кеселлилериң кәбириниң дүйгусыны болса, тутушлайын габанжанлыгың гаплап алян вагтларам боляр. Шонда ол өйленен йигит гелне өң кимдир бири билен гезендир өйдйәр-де, нәхакдан азар бермәге башлаяр. Гелниндем нәхилидир башга бир йигитден екүшан аламатлары гөзлейәр. Шол пурсатда-да онуң гөвнүне гелниниң үстүнден башга бир эркек кишиниң ысы гелип дуран ялы боляр.

Аташ диен йигидиң рухы тайдан нәсаглыгыны онуң ата-энеси хем, доган-гарындашларам, дең-душларам билйәрдилер. Йөне велин, оны врача гөркезмек барада хич ким чынлакай пикир этмейәр. Себәби, Аташ адамлара зыянсыз, йөне бир өзбашына гезип йөрен гүн ялы йигитмишин. Йөне велиң шол, иле-гүне зыянсыз дийилйән рухы тайдан нәсаг Аташың өйленен тоюның соңы пажыгалы вака билен гутаряр.

Түркмен дәбине гөрә ника гыйып, гушак чөздүрип, «ак-гөк гейдирмеден» соң Аташы гелни билен бир отагда икичәк галдырярлар.

Илкинжи гезек гелнине янашан Аташ (ол шем чалак-чулак билен) ур-тут пәклик матасына середйәр. Ондан гөзе дүртүлип дуран аламат гөрмәнсоң:

— Гызлыгыңы ниреде алдырдың? — дийип гелниң үстүне чөвәкип үграяр.

Нәхакдан төхмет атылан гелин аджыраяр. Горкудан яна саңдыраяр. Оңа болса Аташың өңкүденем бетер мүңкүрлиги артяр:

— Саңа дийилйәр, гызлыгыңы киме алдырдың?!

— Хич киме!

— Догрыңдан гел!

— Догрым шол.

— Онда нәме эсгиде ган ёкы ёк.

— Ган гелер ялы этдиңми нәме?

— Нәме мен шонам билмейәндир өйдйәрмиң? — дийип, Аташ гелин өзүни алдатжак боляндыр өйдүп, шол бир мүңкүрлиги билен:

— Гызлыгыңы ниреде алдыраныңы айдянчаң гойбермен — дийип, оны богмага башлаяр. Шейдибем ол шол илкинжи гижәниң өзүнде гелниниң жаныны жаст эдйәр.

Болжак иш боландан соң, вака айдыңлашдырылып, мерхум гелни медицина барлагындан гечирилениңде, онуң хениз гыздыгы аныкланыляр.

Мундан башга-да габанжаңлык алкоголизм иле, шейле хем неше-кешлиге өзүни алдыран адамларда бейлеки адамлара гараныңда көп дүшйәр. Аракхор я-да бир нешекеш адамыны гөз өңүне гетирип гөрелиң. Адам шоларың хайсы бирине алышы алдырса-да, белли бир дережеде адамкәрчилигини йитирйәр. Ол вагтлы-вагтында ювунмаяр. Догры, арага я неше өзүни алдырманка бейле дәл, эдилен неше я-да ичилен арак оңа гурп берйән ялы дуюляр. Эмма соңра велин, хемметарапдайын гөвнадын ташлаяр. Хатда оларың эркеклик гүйжи хем песелйәр. Бар билени-битени йүз грам арак я бир нешелен пирьек тапып чекмек боляр. Юваш-ювашдан машгаласындан совашяр. Аял машгала болан ислеги песелйәр-де, онуң янына бармасыны сейрекледйәр.

Назар сыпанжаң, сыпайы, арымсы хем асылязы йигитди. Ол арага агыз уруп, оңа ашыны алдырандан соң, бирвагтлы сыпайылыгындан ням-нышан галмаяр. Илки ичйәр, соң болса ичгиниң агдык дүшмеги нетижесинде габат гелен ерде ятып-турмагы чыкаряр. Аракдан бир доянсоң гуммы, башгаларың ичими онуң үчин пархы болмаяр. Аялына-да айда бир янашса зор болдугы. Илки-илкилер өйлениш башында дүйпсе дүзелер, акылы гоялар диен умыт билен онуң «говутына токы» диен болмандыр. Соң-соңлар Назарда габанжаңлык аламаты пейда боляр. Өзүниң эркеклик гүйжүниң гowшанлыгы хакында кәмахал пикир эденде: «Хөкман бири билен гезйәндир, ёгсам онасы ёк» дийип, ясдыкдашына мүңкүрлик эдйәр-де, оны ангам башлаяр. Элбетде, бейле ягдайда машгала агзыбирлигиниң узага гитмежекдиги,

гөрнүп дуран зат. Оларың гүни бир бөлек, дәвалары и… боляр.

Назарың габанжаңлык кесели, аялына кимдир бири билен гезйәндир диен мүнкүрлиги гитдигиче гүйжемек билен боляр. Аялының бири билен гүрлешенини дагы гөрәйсе, онуң билен ер беллешйәрлер хасаплаяр. Өзүне бири төтәнлейин середәйсе шол өзүне чиңерилйән ялы болуп, келлесине аялының ойнашыдыр диен пикир гелйәр-де, шол адам өзүне бир зат эдәер өйдүп бүкгүлдә гидйәр. Бири өйүне гелип отурса-да аялы билен гөз гыпышян, үмлешйән ялы боляр. Аялы билен отырка-да; ол өз мүштили билен даш чыкып дагы эдәйсе, ылла диерсиң гулагына ёк ерден сес эшидилип башлаян ялы боляр. Гөйә диерсиң аялы кимдир бир эркек киши билен гүрлешип, душушык ерлерини беллешип дуран ялы дуюляр. Шейле ягдайда ол дазлап даш чыкяр. Гөрсе аялындан башга адам ёк. Ол өз иши билен башагай болуп отыр. Эмма Назар:

— Яңы ким билен гүрлешдиң, ниреде душушмага вада этдиң? — дийип, тыгырмага башлаяр. Аялының:

— Хич ким биленем гүрлешемок. Бу ерде өзүмден башга адам болмаса ким билен гүрлешейин мен! — диенине ынананок.

— Мен саңа ол адамының кимдигини айт диййән. Гүрлешип дураныңызы яп-яңыжа өз гулакларым билен эшитдим — дийип, өңкүсинденем бетерине тутяр. Адам букулып билэйжекдир өйден ерлерини агдар-дүңдер эдип, болмажыны боляр. Халыс зат тапмаса-да ол мүнкүрлигини гоянок.

— Оны гачырып гойберенсиң. Бир гүн икиңизи билен тутуп, шонда гөзүңизе гөркезерин. Икиңизиңем дуран ериңизде гарныңызы силкерин — дийип, азм уряр.

Назарың аялы чыдажак, ил ичинде әринден айрылышыпдыр диен ада галмажак боляр. Эмма Назар дүзелер ерде дүзеленок. Онсоң ахырында онуң аялы суда йүз тутуп, гошуны пайлашяр. Габанжаңлык зерарлы дөрт саны чага аталы етим болуп галяр.

Габанжаң адамлар өзүни кеселли хасапламаярлар. Олар өзүни нәхеси дүз, жаны тут ялы сағ, акыллы-башлы адам хасаплаярлар. Бу ынанч олары көпленч уялы женаята тарап итеклейәр.

Өзүни шейле адам хасаплаян Мередиң аялы атасөйүне гидйәр. Мерет аялына «мүмкинчилик» бермек

максады билен она: «Мен яссындан-он гелмен, ачарыны алып гит» дийип, өзи хем өйде галяр. Мерет гараш-яр, онун гөвнүне ол гаты көп эгленене дөнйәр. Мерединн мүңкүрлиги артып, ол ичини геплейәр: «Харамзада хелей шу вагт гөрсең чола ерде бир машынын ичинде бир йигит билен вежерасыны ашырып ятандыр. Бу-ара ынам болмаз. Дүнйәңиз дүзелип, дөврүңиз-ә гелди, желеплер! Инди булар хайсы машына мүнүп, хайсы ере гиденде ким олара «Хан-ха бафярлар!» дийип билжек».

Ол шейле пикирлер билен ховлусынын даш йүзүне ики хатар эдилип экилен түр тудуң ичине гирип, аялының гелерине гарашяр. «Мүңкүриң гөвнүнден гитмез гүманы» диен ялы, онуң гитдигиче кежебеси гаржашяр, хер минуты сагада дөнйәр. Ахыры аңырдан сүйт реңкли «Жигули» гөрүнйәр. Гапдалына геленде серетсе ичинде: «Аялы отыр!» Мерет: «Ахыры эле салдым-ов!» диен нетижә гелип, олары сынламага башлаяр. ...Аялы машындан дүшйәр, рулда отуран йигиди өе чагырып, чай ичип гитмегини товакга эдйәр. Йигит боюн товлаяр. Гелин өзеленип дурансоң, олар ховлының гапысына тарап йөнелйәрлер...

Аялы ишикден әтләп дессине, Мерет йигидиң енсесинден палтаны саляр. Аялы ызына өврүлип, йигиде топуляр:

— Вай, эзиз доган, арманлы гитмели болдуң-ла! — дийип, онуң келлесини дызының үстүне алып, улы или билен сес-этмәге башлаяр.

Шондан соң: «Мерет габанжына аялының доганоглаһыны палталапдыр» диен гүррүң оба яйрады. Хер ничигем болса, огланың «чөреги битин» экен, ол өлмән галды.

Биз ёкарда габанжаңлыгың вас-васлык гөрнүшини мысаллар аркалы беян этдик. Бейле габанжаңлык (вас-васлык), биринжиден-ә, эсассыз боляр, икинжиденем, шейле адама онуң ялңышяндыгыны дүшүндирип, ынандырып болмаяр. Мунуң терсине йөнекей габанжаңлык (мүңкүрлик) эсаслы боляр. Меселем, олар ялылар аялының бири билен йылгырышып түрлешип дураныны я-да тиркешип баряныны гөрйәр. Шонуң эсасында онда мүңкүрлик дөрейәр-де, ызарлап башлаяр. Эмма йөнекей габанжаң адам вас-васлыкдакы ялы жададан чыканок. Шейле ягдая учуран адама ер-

ликоиз габанжандыгыны дүшүндирип хем-де ынандырып боляр.

Габанжанлык дийлен зада дине бир әр-аял арасында боляндыр дийип дүшүнмек болмаз. Кәбир халатларда гайынеледир гайыната хем гелнини өзгелерден габаныш, габал-габал боляр. Гелинлери огулларындан башга бирине гөвүн берәйжек ялы оны ызарламак ялы дережә-де барып етйәрлер. Шонуң ялы ата-энелер хем машгаланы дарградып билйәр. Ягны, айдалың, шонуң ялы бир ата-энәниң оглы габанжанлык дийлен задьы билленок. Ол бабатда гелнине хич хили мүңкүрем дәл. Оны хорматлаяр, сөййәр. Эмма онуң ата-энеси велин, вас-васдан габанжаң болуп чыкяр. Онсоң олар огулларыны «мөй окан» ялы окап башлаярлар. «Гелниң ыылан ерде ылланы билен гүрлешип дуран экен. Йөне-мөне гүрлешмегем дәл, хакыт кишчеришип дуран болса нәдерсиң. Булар ялы гелни ола-ха иш экени, ики әдим ере-де еке гойбермели дәлдир» диен ялы гүррүнлер билен хали-шинди тулапыны камата гетирип, огулларының йүрегине мүңкүрлик саляр. Ата-эне тарапындан чиширилип айдылян хер хили гүррүнлере болса, бир гүн ынанылмаса, икинжи гүн ынаныляр. Онсоң йигидиң йүрегинде габанжанлык дуйгусы оянып башлаяр. Шонуң ялы пурсатда әр-аял өзара дүшүнишселер не ягшы. Ёгсам, йүрегини габанжанлык дуйгусы гуршап алан йигитден хер зада гарашсаң гарашыбермелидир.

Яш чатынжалар болан Сапарлы билен Дурсуна ишлейән еринден жай берилйәр. Олар улы бегенч билен тәзе жая гөчүп гелйәрлер, той эдйәрлер. «Ягшы гоңшы ярым дөвлет» диен өңден гелйән дана сөз бар. Шонуң үчинем тәзе жая гөчүп геленлере таныш-билишлери, «Гоңшың дүйндүмы?» дийип сораярлар. Таналян, асыллы адамлар гоңшы болса оңа айратын бегенйәрлер.

Түркменлерде тәзе гөчүп геленлере адатча «Юрдуң гарпыы айоон» дийип, онат арзув эдйәрлер. Сапарлының жай тоюнда-да шол онат арзувлы сөзлер көп гезек гайталанып, онуң мейде, болмагыны арзуладылар. Эмма ол эдилен сүйжи арзувлар ерине дүшмеди. Оларың дүшдегиир гоңшуларының бири енлес, ёлдан чыкан өз тенини сатып йөрениң бири экен.

— Шу гоңшы гелин билен магазин — бейлеки ди-

йип, тиркешип, гитмегэ-бейледе Дурсун, саламлашаныңам гөрәймәйин — дийип, Сапарлы аялына табшыряр.

Дурсун башда адамсының диени билен боляр. Эмма, нәме, гүн кән, ай кән. Дурсун хернәче гаягалакласа-да ол гелин билен саламлашмалы боляр, гүрлешмелем. Гоңшучылыкда ол гелин бир гүн оны-муны соран болуп гелсе, ене бир гүн башга бир зат бахоналап гелйәр. «Йүз гөрден ыссы» диен ялы Дурсун оны бош гайтарманы башармаяр. Гайта онуң ягдайына небси агыряр. Хер гезек оны сыпайычылык билен угратяр. Олам онуң адамсына ярамаяр.

— Дурсун, мен саңа айтмадыммы шонуң билен гүрлешме, гатнашма дийип. Нәме, инди дийлени этмежек болярмын? — дийип, бир гүн Сапарлы Дурсуна гыгыряр. Мундан соң эр-аялың арасында шейлерәк гүррүң боляр:

— Гелен адама гит дийип болярмы?

— Бетерем дийсе боляр. Йөне сениң диесиң гелйән дәлдир.

— Мен-ә шоны башарамок.

— Диймек, онуң билен гатнашык этмек хыялың бар-да.

— Бей дийме, Сапарлы.

— Бетерем, дийжек. Мен ишде вагтым белки барып, онуңка гелйәнлер билен танышлыгам ачансың...

Машгалада шол гүнден башлап хер гүн гохгалмагал асмана галып башлаяр. Чүнки, Сапарлының йүрегинде габанжаңлык дуйгусы дөрәп, гөвнүне бөлмаса аялы гоңшы гелин билен арасыны сазлап, бозук ёла дүшен ялы дуйгулар дөрейәр. Йөне, бу меселеде Дурсун зор чыкяр. Ол өңи билен адамсына дүшүндирйәр. Соңра болса гоңшы гелниң догры ёла дүшмесини газаняр. Мүңкүрлик, габанжаңлык зерарлы ара дүшен агзалалык айрыляр.

Диймек, габанжаңлык дийилйән зат ярамаз гылык-хәсиетдәки гоңшулар зерарлы хем адамда дөрәп билйән ягдай экени. Онуң шейледигине Сапарлы билен Дурсуның дүшен ягдайындан-да гөз етирсе боляр. Догрудан хем терс гөрүм-гөрелдәниң адамың догры ёлдан азашдырмагы мүмкин. Йөне, асыл нәк адамлар хич вагт терс гөрелдә дәл-де, говулыга тарап гидйәр. Шонуң үчинем Сапарлы ялылары шона дүшүнмеклери

герекдир. Хич зат ёк ерден йурегиңи чиширибермели дәлдир.

Адамларың хеммеси бирмеңзеш дәл. Оларың арасында хер хили болар-болгусыз гүррүңлере гулак габардянлары-да боляр. Ана, шонуң ялы хәсиетдәки адамлар онда-мунда эдилйән гүррүңчиликде «Пылан аял аягыны гышык басярмышын», «Пыланы пыланы билен гезйәрмишин» диен ялы мыш-мышлары эшидйәр. Онсоң ол өз янындан: «Мениң аялым нәхиликән, я о-да бири билен огрынлыкда душушып йөрмүкән» диен пикире батяр. Шонуң ялы пикири ол бейнисинде көп гайталаса онда габанжаңлык дуйгусы пейда болуп угряр. Шондан соңам ол шол болгусыз пикире өзүни басмарлаяр, габанжаңлык гитдигиче гүйжейәр. Онсоң онуң ялы адам хич бир эсассыз аялыны габанып, оны бивепалыкда тутжак болуп ызарлап башлаяр.

Габанжаңлыгың говы тарапы бармыкан?! диен сорага, элбетде, бар дийип жогап берип болар. Бизиң пикиримизче адам өз аялыны я-да сөййән гызыны чын йуракден чыкян сөйги эсасында-да габаныи билер. Йөне бейле габанмаклык мүнкүрлик, вас-васлык ялы ховплы дәлдир. Меселем, айдалың, ынха бир адам өз янёлдаш яссыкдашыны елденем, гүнденем, адамлардан габаняр. Адамлардан габаняндыгының себәби, аялының өзүне бивепалык эдер горкусы билен дәл. Дине өз ынамдар, мәхрибан адамсыны чын йүрекден сөйүп, оны яман дилден, гөзден гораяр. Хут шонуң ялы затлардан габаныи, оны гөзүнден салмаяр. Чүнки чын йурекден сөенлиги үчин өзүнден сәхелче дашлашса онуң гөвнүне ол ёк бир дерде улашайжак ялы. Онуң ялы адам өз яссыкдашыны зәхметденем габаняр. Сәхел бир агыррак йше япышыберҗек болса, дессине онуң гапдалында пейда боляр. Олардан дашгарам онуң гөвнүне гышда даш чыкса совук урайжак ялы, томсуна гүн какайжак ялы болуп дуряр. Ол элмыдама өз янёлдашының абрайыны, саглыгыны горап гезйәр.

Габанжаңлык хакында гүррүң гиденинде: «Бу бабатда аял-гызлар нәхиликән?» диен сорагы хөкманы суратда берйәрлер. Ол сораг берилсе-берилмесе-де аялларда-да габанжаңлыгың боляндыгы хер киме дүшнүкли болса герек. Йөне, бизиң пикиримизче, аял-гызларда ол эркек адамлара гаранында мүнкүрлик, васваслык аз. Мунуң терсине оларда сөйги габанжаңлы-

сы агдыклык эдйәр. Биз муны өз иш практикамыз эсасында айдярыс. Чүнки бизиң ишимизде габанжанлык кеселине сезевар болуп йүз тутуп гелйәнлериң, я-да гетирилйәнлериң көпүси диен ялы эркек адамлар болуп чыкяр.

Аннагөзеллериң агзыбир машгаласы барды. Йөне, ол бирден габал-габал боляр. Адамсы ишден сәхедчежик гижә галып гелсе оны бир гелниңкиде эгленендир өйдйәр. Ерсиз ере адамсына инирдәп башлаяр.

Бир гүнем ол адамсының бир зенан машгала билен гүрлешип дураныны гөрйәр. Хачан-да адамсы өйүне гелeнинде:

— Хәзки гүрлешип дуран аялың кимди? — дийип, сораяр.

Адамсы она ол зенаның кладсашларының бирини, гини айдяр.

— Окаяркаң сөйшениңми? Индем душушык ерини белләйәнизми? — дийип, Аннагөзел адамсының башына ала ябыдының гүнүни саляр. Оларың сонабака ула язан гыкылыклары гоңшы-голамлара барын етйәр. Төгерекдәки гоңшулар олары аралап, Аннагөзели зордан диен ялы көшешдирйәрлер. Аннагөзел шол гүн көшешен ялы этсе-де, ондан габанжанлык дуйгусы айрылмаяр. Адамсыны мыдама ызарлап гезмән күл-күлүне дүшйәр. Хатда адамсының ишлейән ерине-де барып, ишдеш ёлдашларының янында оның йүзүни гызардяр.

Аннагөзелиң адамсы сонабака ирден ише гидип, агшамлыгам гөни өйүне гелмели боляр. Сәхел гижә галдыгы «хайсы зенан билен душушандыгы» барада хасабат бермели. Өзем гоңшы-голам болсун я башга бири оның үчин тапавуды ёк, саламлашмаг-а бейледе дурсун, гөз гытагыны айламаклыгам гадаган. Аннагөзелиң талабы шейле. Бу агыр гүнлере чыдамадык адамсы бир гүн өз өйүнден башыны алып гитмеклиге межбур боляр.

— О ерчекмишиң ахырың шейтжегини билйәрдим— дийип, шонда-да Аннагөзел өзүнде гүнә бардыр өйденок.

Габанжанлыгың зенан машгалаларда-да йүзе чыкяндыгы барада ёкардакы ялы башга-да өңларча мысаллары гетирмек болар. Йөне, шу гетирилен екеже мысалың өзем етерликмикән өйдйәрис.

Габанжанлык дийлен зат өрән эрбет ногсанлыкла-

рын биридир. Адамларың она аңыны, дуйгусыны аздырмагы зерарлы төр нижеме абат, парахат машгалалар даргаяр. Йүзлерче чагалар етим галярлар. Бир топар адамлар болса өзүниң сөйүп, сайлап-сечип дурмуш гуран яссыкдаш янёлдашына, дурмушда иң якын, мәхрибан адамсына эл галдыряр, онуң жанына каст эдйәр.

Окыжыларымыза бизиң бержек бир маслахатымыз бар. Машгалада аял я эркек, тапавуды ёк, габанжаңлыгың аламатыны дуян бадыңыза (сөйги габанжаңлыгындан башга халатда) бирек-бирек билен душүнишжек болмалы. Эгер-де ол баша бармадык ягдайында хөкманы суратда специалист врача йүз тутмалы. Она билервай гарап: «Ай, өз-өзүнден айрылар я-да душүнер» ялы өваррамчылык этмели дәлдир. Чүнки, дана ата-бабаларымыз: «Соңкы түйкүлик, саңгал эмез» дийип йөне ере айдан дәлдирлер. Шонуң үчин ене бир гезек ятладярыс. Өзүңизде я-да янёлдашыңызда, доган-гарындашыңызда, дост-ярларыңызда габанжаңлыгың сәхелчежик аламатыны дуян бадыңыза врача йүз тутмаклыгы ядыңыздан чыкарман!

БИВЕПАЛЫК

«Той дийсең чакыр келле тоғаланар» диен ялы, ёлдашым билен оба, нәтаныш ере тоя гитмәге «менем дийсең хөвесек болдум. Бир тарапы гиден экинзарлыгы эрңеклән отуран колхоз посёлогының илери башында бөврүни еле тутуп отуран ховлуда шатлык-шагаланың гызышандыгы узакдан — илерден инйән ёлуң өврүминден өврүлен бадына аңдырярды. Ховлы эесиниң баттлы адамдыгы — онуң меллегиниң жуда оңайлы ерден душендиги барада мен өз яңымдан нетиже чыкардым. Йөне ол дийсең эденли, ишине жүр адамам болара чемели. Ховлының илери башында, салкын саяда онуң бүтин иңйин тутуп дуран, далаң дерегине далбар етишдирилен поллы-потолоклы ажайып бассырмада онуң шейледиги гувә гечйәрди. Бу йериге тойтомгы үчин эдилен болара чемели. Гөрсең, дашындан хөвес эдйәрсиң. Бизи-хем бу ажайып бассырманың ашагына алып бардылар.

Ёлдашымың гыгырып диен ялы, ишдәмеңлик билен

берен саламы гүррүңчилигиң арасыны бөлди. Оба адатына эерип, яшулулардан башлап бу ерде отуранларың әхлиси билен эл алшып, гөршүп чыканымыздан соң бизе-де отурмага ер гөркездилер.

Биз орнашыклы отуранымыздан соң дымышлык аз вагтлык довам этди. Ахыры кимдир бири:

— Өң йөне гулала-гүллүк ялы экен, халк көп затдан бихабар экен — диййп, отуранларың йүзүне гөз айлады.

Четде бүкүдип отуран яшулы:

— «Айыбыны яшыран айналмаз» дийлип йөнелиге айдылан дәлдир ерса-да! — дийди.

— Өң сәхел сөзден чекинишип дуран газет-журналлар әхли задыгы болшы-болшы ялы язярлар. Шу-да бир бодан зат болды хав, адамлар! — диййп, бизиң гапдалымызда яссыгы тирсеклэп, гышарып чай ичип отуран гараягыз, даяв пыяда-да буларыңкын үстүни етирди.

— Муны озалракдан шейтмелиди. Инди ага — ак, гара — гара диййп гөни язярлар. Бир бада-ха гең ялам боляр. Баяк газетлере дүмтүнип отыркам желепчилигиң жемгыет үчин пажыгалы хадысадыгы хакында язылан макаланың, кәерини өз гөзүме ынанмаян ялы, гайталап-гайталап окадым — диййп, ол өзболушлы, тәсин йылгырып, яссыгы тирсеклэп ятан ериндён яшулулара тарап гаңрылды.

Ашагына гоша гүпчекче атылан ак сач, ак гаш, ак сакгаллы яшулы икй дызыны гүжаклап отурышына, гараягыз пыяда жогап берйән ялы бирхили өзболушлы гүррүңе башлады.

— Бу затларың хеммеси месликден иним, Пәлван! Дашына гөз айла, хей көшк ялы жайсыз, гапысы улагсыз, малсыз хожалык бармы? Биз отланкак эжемиз пахыр дагы ичжек сувуны шо Акгечитден, якжак яндагыны Келлелиден аркасы билен дашардылар. Бир гысым дәне эдинсеңем алдоварра гидип, үведип гелмелидиң, кәерде бир дегирмен боларды. Якжак одуныңам шейледир, ялтанмадык ятымлыга сазага гидерди, ялтанан гүнинлиге — черкез-четэ. Гидибем гетирйәниң бир, аңры гитсе ики дүе йүкдүр. Бу-да гапысы улаглы адамлар үчин шейледи. Улагың болмаса бириниң эркегини алып, ярпа гитмелисиң. Ол вагтлар адамлар: «Гарып гарып, нәмә гарып, одун билен сува гарып» диердилер.

Яшулы бассырманың ашагында төвра гурап отуранларың йүзүне бирлай гөз айлап чыкды-да, бир энайы йылгырды.

— Индп бурмаяы товласа гапысындан бал ялы сув шаглап дур, дивара элини етирдиги бир вагтки адамларың арзув эдип эртеки эдиннен шамчыраты ичерик нур сачяр. Газың «гулагыны» бурул гойберсе-де, нахар-чай миннетсиз гайнап дур. Мүнсе гапысында машыны кесерип дур. Депсең депренмежек ичерилер халы душекден, ир эртирден гич агшама ченли гапысы ачык магазинлер назы-ныгматдан долы. Адам мес болса ондан ер хайсына гарашыбермелидир. «Меслиги гоюн гөтәр, гойнуңам гарасы, гарасынынам гаррысы, гаррысының гирриси» дийип йөне ерден айдылан дәлдир. Индеден маңы ызарлап отурсаң меслиги гойнам гөтермез дийилдигидир, бу түкиниң.

Яшулының сөзүнин арасыны хич ким бөлмеди.

Ол бирхили ювдунан ялы этди-де, ардынжырап:

— Гадымда адамдан: «Сен өзүңи ким сайяң?» дийип сораңмышлар дийярлер — дийип йылгырды. — Олам: «Мен таңрының ярадан иң говы махлугыдырын» дийип жоган берипдир. «Бейле дәл болаймасын?» — дийәр янкылар. «Шейледир» дийип, адам өз гепини гегертмекчи болупдыр. Булар узак янкалашып дурман, бу меселәни аныкламак үчин тиркешип уграпдырлар дийә. Буларың өңүнден бир чал эшек чыкыпмыш. Янкылар: «Сен өзүңи адамча горйәрмин?» дийип, эшекден сорапдырлар. Эшек өр-гөкден гелип: «Тоба эссапурылла, киме деңесеңизем, мени адама бериң деңемәвериң!» дийипдир.

Эшекден мунуң себәбини сорапдырлар.

Эшек:

— Мени адамлар эсек, ягны сәхел зады гөтерипип билмән эселйән хайван хасаплаярлар. Бу ялаңдыр, мен сәхел ерде эселип, сәхел ерде песелип дуран дәлдирин. Менин язам, томсам, гүйзем, гышам шо бир болшумдыр — диенмиш.

Адам эшегиң бу сөзи билен разылашмандыр. Онсоң бу меселәни такыкламак үчин хайсы хем болса ене бир жандарың гөзлегине чыкып олар аңырлыгына гидипдирлер. Буларың өңүнден бир пышдыл чыканмыш дийярлер. Пышдыла-да шол совалы берипдир. Ол хем өр-гөкден гелип:

— Эй тоба, тоба. Кәме денесеңизем мени адама бир денемевериң — дийиимиш диййәрлер.

Ондан себәбини сорапдырлар:

— Мени ярадалларында ики гапагың арасына салып гойберипдирлер. Мен шона-да канундырын, хер хили ягдайда-да үйтгемән, шо пышдыллыгыма галарын. Адамының велин, гарав гайтмажагыны билсе этмежек иши болмаз, ганам эдер, зына-да, зулумам эдер, гүнә-де диенмиш диййәрлер.

Ине, шейдип, меслик болса эркекден рехим, аял-оглан-ушакдан хая-шерим гачыберер экен.

— Нурягды ага, ол айдяның-а, меселемки эсасы дийәйсенем болман дуржак дәл велин, — дийип, онуң гапдалында отуран гырчув сакгал адам гүррүне гошулды: — Әхли гүнәни меслигиң үстүне атаймалың-ла! Бизиң хор-хомсымыз ёк шу вагт. Хеммәмизем гурплы, мес яшаярыс. Не гөзел, асыллы, абрайлы гелин-гызларымыз тыт дәл ахырын. Йөне мен-ә билемок велин аял-у — эркек хер кимиң өзүне ынсап берсин дийсеңизлән!

— Нәме дийсеңизем Нурягды аганыңкы хак — дийип, ене бир яшулы орта дүшди. — А-хав, яп-яңыдыр, биз огланкак огланы гызы үйшүп гижәниң бир махалына ченли букуллым, гөрдү-гачды ойнардык. Шол махалларам-а хор-хомсы, энтеяни йөрен ёкды. Гараз шу ваттдакысы ялы болмаса-да ач ятып, аж-а турамзокдык. Айт, онсоңам улугызлар-а дага дел ойун машгаласыдырам өйтмездик биз-ә, хеммеси өз обамызын гызы өз уямыз ялыды. Ярамазчылыгың, бихаячылыгың артмагының себәби мен гөрум-гөрелдеденем бармыка диййән. Хәзир телевизорсыз өй-ә ёк. — Ол бир хили гөвнүетмезчилик билен гүлүмсиреди. — Онда хәли-шинди болмажыны болшуп дурлар. Онсоң нәме, яш-еленлерем она бир айып затдыр өйдүбем дураноклар. Илки-илкилер чагаларымыздан габанардык велин, инди өзүмизинем тенимиз өлүпдир. Гөрмән, өчүринем диемзок. Ай, диенде-де болжак дәл-дә!

Азгынлык, бивепалык онуң себәплери барада бу үйшмеленде хер ким өз пикирини орта атды.

Тегелек йүзли, долмуш пыяда азгынчылыгың эсасы себәбини мүмкинчилик хасап этди. Ол сөзүни жемләп:

— Хәзир берк тутярлар. Каналың, көлүң башында биваг чак гөрселер саклап, машының ичиндәкилериң

химмогини, нәме шитлерини йерлидигини селжерйә[...]
Шейле этмәге Минаның ругсат берип, дийсен оңа[...]
лар — дийип, ол бу иши голдаяндыгыны айтды[...]
Болмаса, чага-чугады алып гезеленже чыкара ер[...]
мады. Хайсы голы, хайсы өврүми гөрсең «Жигули»[...]
дуп дурды.

— Сен каная, кәә диййәң, Ашгабадың Ярмарка[...]
ның гүндогарсындакы багың ичинден гүнорта н[...]
рына гечмегем хыллалла болды.

— Мунча бозанына гөрә менем айдайын — дийи[...]
хортан, йүзи гүне чавланан инчемик ныяда сөзе ба[...]
лады.

— Бирки саны ишгәримиз, икисем, яш, оңат йиги[...]
лер: «Башлык! — Оя йыглырды. — Башлык диер[...]
мен башлыгам дәл-ле, йөне оларың дилинин эндиг[...]
-дә. Биз-ә эртир бир гезеленч этжек, мейлиң болса се[...]
нем акитжек — дийип теклип этдилер. Мен о нәхил[...]
гезеленч «шарры-шуррулыракмы?» — дийип сорадым.
Огланларың бири:

— Ай, нәтдиң-айт, башлык. «Шарры-шурры» нә[...]
ишлесин. Сува дүшерис, бир делҗе нахар бишиерис[...]
-де, голтугымыза ел чалдырыс-да гайдарыс-да! — ди[...]
ди. — Каналың боюнда бир таныш яшулымыз, дийсе[...]
гүррүнчи гowы адам ишлейәр.

Мен огланларың теклибине разы болдум. Эртес[...]
үч болуп ёла дүшдүк. Машыныңыз бетон плитадан ди[...]
килен ховлыныӊ гапысының агзында сакланды. Мыра[...]
сигнал берди. Салым гечмәнкә-де оба огланы писи[...]
бир йигит дервезәни ачды. Ховла гирип, Мырат ма[...]
шының гапысыны ачып, ызына ганрылды:

— Гурт ага бармыдыр?

— Ёк — дийип, яңкы йигит жогап берди. — О[...]
Янгала тоя гитди. Эрте өйлән геләймесе.

Мениң янымдакы огланлар бири-бириниң йүзүне
серединшди: рулда отуран: — Дүшелиң, болманда Гурт
ага гөрүнмән ондуңыз-айт дийип игениб-ә билмез —
дийди.

Биз дүшледик. Биримиз нахар этмәге галдык. Ики-
миз сува дүшмәге гитдик. Нахар тайын болуп өңү-
мизе алжак болуп дуркак дервезәниң агзындан ене сиг-
нал сеси эшидилди. Кеплеси сырылан, тахялы йигит
хөкүдиклэп дервезә тарап топулды. «Москвич» машын
эмай билен ховла гирди. Рулуң еңсесинден гарагөзелек

гелниң төвереси чала гөрүнйәрди. Онуң гапдалында сарымениз, эти-ганы ериндe, ики өрүм сачыны гыэ өвүрди... үч-дөрт яшларындакы бир огланжык билен бир гызжагаз машының айнасындан бойнуны чыкарып бизе середйәрди. Машыны ёлдан совуп, келте бойлурак, долмач аяя гөни бизе тарап уграды. Ол салам-келимсиз бир хили серсенңи гепледи:

— Сачагыныз яман гураксы дәлми? Муң ялы ере чыкыланда болманда бир чебиш басыляндыр. Соңундан «нахарбассы» эдере бир задыңыз бармы? — диййип сорады.

Мен онуң «нахарбассысына» дүшүнмән, аңкарылдым. Кежебәм гаржашды.

— Шу гөрнүп дуранлардан башга бизде зат болмаз — диййдим.

Ол туруп, сеңригини чаларак йыгырды, додагыны чөврей яны этди-де, тыэа өл булап, бейлеки огланларын янына уграды. Оэалам биэден чекинип, нәдерини билмән дуран йыгра огланлары тыссады:

— Болуп-да, болжак болсаныз! Гыссанярыс биз ене бир ере бармалы.

Булар дөрт болуп бир вагонжыга гирдилер...

Ёлдашларымызын бири мени көшешдиржек болды:

— Ай ийиберсене башлык. Ичиликдир, чөле чыксаң мунча-мунчаны гөрерсиң — диййди.

Мен яныык ыслы чалажа бишен дуран чишлик дограмчаның бирини сырын агзыма атып, гевүнли-гевүнсиз чейнән болдум. Ювутмага хыялланан дессиме-де, машының ичиндәки чагалар «Эже!» диййип, улы ини билен агламага башлады. Эмма эжелери чагаларын сесини эшидерден «дашдады», өл тениңи сатып, харам газанч эдйәрди. Ынанайын чагаларың налассы екежe дограмчаны богазыма тегек этди. Огланларың янында агзымдан чыкарып отурмажак болуп дүвүне-дүвүне зордан ювутдым, гөзлерим яшарып гитди.

Чагалар гөз яш эдиp эсли ызлашдылар. Ахыры энелери чыкып:

— Ви, нәме аглашярсыныз? Хич ере гидемзог-а — диййип, олары көшешдирди. Эгер-эгер бизиң өңүмизде, чагаларының өңүнде чигит ялыжагам мүйн бардыранам ейденок хәрамзада. Ювунман-ардынманам машына мүнүп, ене... «харыт» сатмагына гитдилер. Нахар ийшимизем, дынч алшымызам шол болды.

«Соң бир гүн гөрсем, дашындан гөрәймәге не гөзел йигит шо гелни билен базардан ожук-бужук алып гелйәркә экенлер. Чагажыклары хем янларында: «Эже-де, кака!». Мен бу ерде ювдуным, ене бир гезек донуп галдым».

Адамлар бу гүррүңден соң башыны саллап бөврүни динледилер, оларың кәбири улудан дем алды.

Кимдир бири:

— Ай, нәтжек, боля-да! — дийди. — Девлетим адамлара ягшылык этжек боляр-велин...

Бу ерде отуранларың хеммеси диен ялы бу ишде заманаңы, деврүмизи гүнәкәрлейән эхенде гепледи. Сөзләби гепленен гепиң соңы «Ас-да велин, ат-да велин» диен сөзлер билен тамамланярды. Оларың әхенинде бу меселеде бизиң ынсанпараз кануларымыза әң-ә болмаса-да, нәгилелик диен ялы бир зат дуюлярды.

Хәлиден бәри гүррүңе диң салып, парахат отуран чал сач, кырк-кырк бәш яш төверегиндәки хөртан чеда чаларак йылгырып, Нурягды ага йүзленди. (Ол алым я-да дүнйә ягдайына, халкларың дәп-дессурына ерән белет, окумыш адам боларлы.)

— Бу айдянларыңыз угрунда бар, яшулы! Йөне муна девүр гүнәкәр дәл. Бивепалык гадым заманларда-да болупдыр. Хәзирем бар, ене болар. Бу меселә хер халк бир хили гараяр. Ынха, дашары юртларың бириңде жынс гатнашыгыны адам үчин сув, хова, ийменичмек ялы дервайыс — тебигы зат хасаплаярлар. Ол ерде гүндизиң гүнортаны көчеде, автобус дуралгасында, улы-кичиниң гөзүниң алнында далашып отурсанам айып гөреноклар.

Башга бир юртда гыз он дөрдүни долдурып, он бәше гадам басанда онуң элине харжылык пул берип, ислән шәхерине уградып гойберйәрлер. Гыз барып ерлешен ерини (герек вагты пул иберип дурар ялы) ата-энесине хабар берйәр. Ол шол ерде гөвүн-солпудан чыкянча гаравсыз гезйәр. Эгер ол ызына огул тиркәп дагы гелейсе ата-энеси монча боляр. Мунуң себәбини гыз машгала он дөрт-он бәш яшында эркек мәхриндек ганмаса өмүрбойы ахмырлы гечйәндиги, ондан онат бике — ожак эеси болмаяндыгы билен дүшүндирйәрлер. Онсоңам шейле машгала дурмуша чыкансоң адамсына аңсат бивепалык эденок диййәрлер. Ол гелибем

дурмуша чыкмак үчин ишлап бедли мөчбериде мал төлемалы, болмаса оны хич ким алмаяр.

Африкада яшаян тайпалардан биринде башга дэп бар. Бир хожалыкда алты доган болса-да, оларың улусы өйленйәр. Дурмуша чыкан гыз шол хожалыкда аяллык эдйәр, доганларың хайсысыныңкы гөвнүне шонуң билен хас ысныштыклы гатнашык эдйәр. Элбетде, бейлекилеринем гөзден саланок.

Мунуң терсине, ыслам дини бир адама он ики аял, ягны хер сүннүне бир аял алмага рупсат эдйәр. Бу затларың хеммесиниң өзүне етерлик себәби бар. Бир яшулының айтмагына гөрә, бир вагтлар тире-тайпа, айры-айры халклар арасында болан гырлышык, тебигы бетбагтчылыклар зерарлы эркек адамлар жуда азалыпдыр; бу болса жемгыетиң гарыплашмагына, гуш ман дүшмегине, юрдуң дашкы душмандан горанмагына ховп салыпдыр. Чынмы, яланмы ончасыны билжек дәл, ине шонда уламаларың бири: «Ол ер тапсаныз оглум атыбериң, йигитлер!» дийипдир. Шондан соң эркек кишиниң хер сүннүне бир аял, ягны он ики чепли аял алмага хакы бар диен када гиризиленмиш диййәрлер. Бу болса бивепалылыгың артмагына, ярамаз ишлериң көпелмегине гетирипдир. Бивепалык жеплеч көп аяллыларың, барлы адамларың машгаласына махсус болупдыр.

Гумда бир бай хер сүннүне бир аял алыпдыр. Бейлеки аялларындан несил енсе-де, иң соңкы яш аялы вагты билен хамыла болмандыр, онуң болмажагы хем хак. Бир башына он ики аялы башарайжак эйсем аңсат ишми? Барды-гелди башараянда-да, он бир гүнден нобат етсе яш машгала оңа чыдам эдип билмез ахырын, оңа гүнде хэли-шинди диен ялы мэхир-мухаббет герек.

Байың гара гирдене гражык бир гузы чопаны хем бар экен. Ол гүнде гузулары сува якмага гелдиги байың иң соңкы аялы сув алжак бахаңасы билен гуйының башына ылгар экен. Барыбам гузы чопанына: «Вай, бужагаз оглан, гаража гузы ялы» диермиш. Ол бирки дийип гоймансон, бу ваканы оглан ула чопана сыздырыпдыр. Ол чопаның шахырлыкдан хабары бар экен.

Онсон ядайы айдыпдыр:

«Ай гелин маңа гара диймегин,
Гашларың гара дәлмиди?..»

диен сөзлер билен башланян гошгыны язып бердир-де, шуны бери ятда бекле-де, гелин ене дийәйсе, чаларак хиңленәйгин дийипдир.

Чопан оглан гузулары сува якмага геленде, ол гелин ене гелип: «Вай, бужагаз огланы, гаража гузялы» дийипдир.

Огланам:

«Ай гелин маңа гара диймегин,
Гашларың гара дәлмиди?..»

дийип чаларак хиңленипдир.

Шондан соң гиже ярымдан агансоң ак маяны алып аланың аңырсында гарашмагы гелин чопан оглана теклип эдипдир. Олар ак маяны шай-сепден мас йүкләп, артлашып, Ахал этрапына гачып гайдыпдырлар.

Йөне гадым заманада бивепалык үчин кә юртларда эркек кишә, бейлеки юртларда аял машгала жеза берер экенлер. Өзем жеза жуда агыр, бирехим болупдыр. Бихха, аялларымыз гызына кәйиненде маныстыр душүнмән: «Алнына даг басылсын», «Хәй, йүзи гара» я-да «Сачы кесилен» дийип йүзленйәрлер. Биз болса сәхел зат үстүнде огулларымыза хәли-шинди «Дейюс», «Дейюсың бири дейюс» я-да «Венеззина» дийип гыжырдаярыс. Ене: «Пыланының йүзүни гөрмек пәл дәлдир» я-да «Дүрс дәлдир» диенем бир геп бардыр.

Бу сөзлер гадым эйямларда-да бивепалыгыңам, ловлыгыңам, күнтиниңем, желебиңем боландыгына гүвә гечйәр.

Гүррүңиниң эдил шужагаз ери адамлара тебигы гапдырды, оларың кәси яссыгы тирсеклләп ятан еринден дик отырды, ызракдакылары өңе омзады, чөкүне дүшди. Эдил шол махал хем узынак, гөрмегей йигит гелип:

— Шуряңды ага, эберибермелими, нахар-а тайяр!? — дийди.

Шуряңды ага төверегиндәкилере гөз айлап, бир хилин яйданжаң ялак эдди-де:

— Нахары макекдел этмек говы-ха дәлдир велин... — дийип, ол сөзүне дыңгы берди. — Илки даш-ичдәкилере алыберин, бәрик соң гетирәйсеңем бор-ла, кешек — дийди-де, чөкүне дүшүп, орнашыклы отурансоң пыяда йүзленди:

— Хава, хава! Ери онсоң Чары?

Чары товлап элинде ойнап отуран катызыны күл атыляна оклап гойберди-де:

— Яңы, ынха, шу ерде бивепалык барада гүррүң эдилди велин...

Онуң тапдалында отуран кичижик гөзлери ойнаклап дуран, энекмен адам Чарының дызына какып гойберди:

— Геп арасына дүшмек биэдеплигем боляр велин сөзүң агзында. Яңы лолы, күнти, желеп диййдиң велин буларың хеммеси бир зат дәлмидир?

Адамлар бир Чарының, бирем жүйк бурун адамының йүзүне тайлы тезек серетдилер.

— Менем озал шейлемикә диййәрдим, агам, бир маны аңлатмак үчин ата-бабаларымыза үч сөз нәмә герек болдука диййип көп ойландым. Сөзлүге серетдим. Онда-да бу сөзлериң үчүсини хем маныдаш хөкмүнде гетирипдирлер. Йөне бир яшулы бу барада башгача дүшүндириш берди велиң, мен-ә манзыма отурман дурмады. Ол: кейп үчин көчә чыкян лолы аяла ойнаш, эркеге ограш, тенини сатяна күнти, желеп, оларың бир ерде жемленйән ерине болса желепхана диййилйәндир дийди. «Желеп» парс сөзи болмага чемели, онуң дилевар, өзүне чекижи, гөзүни, — башыны айлап, дессине «торуна» чолаян диен ялы манысы хем бар диййәрлер. Яшулының айданы ýерүнда бармыка диййән, себәби бу сөзлериң үчүси хем ики богундан ыбарат. Шейле болса-да дүнйә белли сөз уссады Магтымгулы «Лале гетирмиш» диен гошгусында «желеп» я-да «күнти» сөзүни гапдала гоюп:

> «Худа буйругындан айрылан лолы,
> Ойнашындан күле гетирмиш».

диййип, хут лолы сөзүни уланяр. Онсоңам шу гүнлерем аялларың гүррүңине гулак салсаң, оларың гепде енлени беймекисине: «Әл, желепже дилиң бар-ов, сачы кесилен» диййәндир.

— Шей дий-ә!... — диййип, Нурягды ага канагатланма билен кеммеден енүрти сесленди. — Онсоң, яңкың соңы нәме болды?

Чары аз-кем вагт бөврүни диңледи, ол бир зат ядына дүшен ялы:

— Хә — диййип сөзе башлады. — Ынсан неслине

улы зыян эдйэн бу ярамаз ише хас ир вагтларам үнс бериндирлер. Адамлар мертлиге, ар-намыслылыга ватанпаразлыга, вепалылыга улы хормат гоюшлары ялы, бивепалыга, лолулыга, күнтүчилиге дийсен жеза белләпдирлер. Илки-илкилер бивепалыкда тутлан (үч щаят тарапындан бу ише баш гошандыгы ол бойнуна гойлан махалында) аялын сачыны кесип чөле ковар экенлер. Соң-соңлар (белкем, сач өсүп гүнәрин нәтаныш юртлара ашмагына, обалара бармагына мүмкинчилик дөредендир) шейле аялын я-да гызын демир гыздырып алнына-маңлайына даг басып, чөле ковар экенлер. Алны «гаралар», «сачы кесиленлер» адам бар ерине элтилмэндир. Адамлар хон ялы ерде олары гөрен дессине горкунч зада, улы бетбагтчылыга учуран ялы шобада гачар экенлер. «Пылан голда йүзи гара бар» сесини эшиден кервенлерем ол ерден сөвлүп гечер экен. Шейлеликде, «йүзи гаралар», «сачы кесиленлер» чөл-бееванда ач-сувсуз өлүп-йитип гидер экен.

Чагана венеззйна дийибем сөгмели дэл. Бу ики сөзден ыбаратдыр, ягны, веледи — огул, зына—никасыз бикануи алнан, түркменчелесек чөп дүйби диймекдир.

Дейюс өзүниң маныcы барада газетде чыкды, окансыңыз — дийип, Чары дийилйән отуранлара гөз айлады.

Депеси ики дызына деңлешере голай гелен Нурягды ага кер билен геплешйән ялы гаты гепледи:

— Айт, эшидели Чары! Оны оканам бардыр, окамадыгам. — Ол бир-эңайы түлүмсиреди. — Радио диңләймесек бу адамларда гөз галдымы инди, сен бизе гөзлүдир өйтмегин, гөз ерине ёркалы мәз галандыр — дийип, өз халына өзи гүлди.

Чары хем нәме үчиндир йыршарды:

— Гадымда, ягшызадалардан бири улы бир юрдуң пайтагтына гелйәр. Ол айланып йәркән, шәхериң ортасындакы мейданча гелсе ол ерде мәхелле бары йыгнанан диййәр. Ягшызада ол мәхелләниң нәме үчин үйшендиги билен гызыкланып гөрсе мейданчада үч саны адамын дара чекмекчи болуп дуран экенлер. Ягшызада гапдалында дуран бир адама дар агажынын ашагындакы адамлары гөркезип:

— Бу таңры бенделериң языгы нәме? — дийип сораяр. Шонда ол адам она шейле жогап берйәр:

— Ол ишйгайданларың бири Мамус болмалы. Ол өз энесиниң аягыны эгри басяндыгыны билйәр. Йөне билмедик болан болуп, оңа гөз юмуп гезипдир. Оларың икинжи бириниң адына Марвус диййәрлер. Онуң аял доганы күнтүчилик эдйәр. Эмма Марвус оны билсе-де билмезлиге салыпдыр. Буларың үчүнжисине Дейюс дийилйәр. Ол өз аялының бозукдыгыны анламадык киши болан болуп йөр.

Бу ахвалаты эшиден патышаның янына барып:

— Эй, патышахым, бу таңры бенделериниң үчүсинем дар агажындан асмакчыл болярсыңыз велин, оларың гүнәлери-хә деӊ дәл диййәр.

Шонда патыша оңа:

— О нәме үчин гүнәлери деӊ дәлмишин? Үчүсем деӊ гүнәли адамлар — диен.

— Патышахым, ынха алып гөрели Мамусы. Сиз оны эжесиниң аягыны эгри басаны үчин гөз юмупдыр дийип айыплаярсыңыз. Йөне велин, шахым, шеригата сала салсаң-а бу меселеде ак сүйт эмдирени үчин эжесине «эйтме-бейтме» диймәге чаганың хакы ёкдур. Онуң жылавындан чекмәге, оңа чәре гөрмәге диңе әриниң хакы бардыр. Шонуң үчинем бу ерде Мамусда хич хили языкӊ ёк. Инди болса, патышахым, Марвус барасында айдайын. Оны өз аял доганының аягының эгрилиги үчин гөз юман дийип айыплаярсыңыз. Марвусың аял доганы өзге билен зына ише баш гошан болса, диймек, ол кәмиллик яша етен болмалы. Кәмиллик яшына етмеги ол адамының ода-сува йыкылмаз ялы боланлыгыдыр. Эдйән ишини билип эдйәнлигидир. Онсоң ене-де бир зат, аял доганыңа «аягыны эгри басяӊ» дийип жеза бермек эркек доганына галян дәлдир. Чүнки, онуң эне-атасы бардыр. Эгер дурмуша чыкан болса-да әри бардыр. Бу ерде Марвусың чигидиң габыгы ялыжагам гүнәси ёкдур. Йөне, ынха, ол Дейюс дийилйән велин, хакыкатданам бинамыс хем барып ятан харамзада болмалы. Ол өз яссыкдашының харам кейпе гызыгып, бивепачылык эдйәндигини билип дурка-да, билмезлиге салян болса, оны хөкман дардан асмак герек. Гой, ол ысвадың ады гаргыш яссыгы болсун!

Патыша шондан соӊ Дейюсы дара чекмеклиге буюряр. Бейлеки икисини болса: «Чар тарапыңыз ачык» дийип азат эден.

Мамус, Марвус, Дейюс гадымы грек атлары бол-

малы Дейюс — грекче бечжебазлыгын бир гөрнүшини анладян сөзе өврүлипдир. Бу сөзүң бечжебазлык манысы соң-соңлар шол гаргышдан дөрән болмалы. Грек дилинден арап дилине гечип, ол импотент — ягны аялына янашып билмейән манысында уланылып башланыпдыр. Соңра болса бу сөз арапчадан түркмен дилине гечип, ярамаз гылыклы, нежис адамыны аңладып башлапдыр.

Ине, Нурягды ага, гөршүңиз ялы бивепалык дийлен зат хас өңрәклерденем бар экен.

— Догры, болса боландыр. Йөне хәли середип отурсаң шол дөврүрде-де яссыкдаш ёлдашына бивепалык эдип, харам кейпе ковалашанлар барлы адамлар болан болаймасалар.

— Барлысам боландыр, ёклусам.

— Ай, нәбилейин-дә, ол дөврлерде бет ишлере баш гошянлар меслигине чыдап билмедик бай адамлармыка өйдйән.

— Догры, сизиң айдяныңызын жаны ёк дәл. Өзүни онарян мес адамлар жалатайлыга йүз уруп, бейлеки гарамаяк адамлара гараныңда харам кейпе ковалашан болмалы.

— Ине, муның башга геп. Йөне илчиликдир, шейтан ёлуна гидип, харам кейпе ковалашянларын бирлән-икилән гарамаяк адамларын арасында-да душмагы мүмкиндир.

— Ине, сизиңем муныңыз башга геп.

Догруданам, ил ичинде айдылышы ялы, адамзат дөрәли бәри бивепалыгың онун бир гапдалындан айрылман гелйән болмаклыгы өрән әхтималдыр. Эйсем адам бивепалыга нәхили ягдайларда йүз уруп билер?! Яссыкдаш ёлдашына бивепалык этмегиң тарыхынын хас гадымы дөврлери тозадяндыгы үчин, онуң гүррүңини гелиң шол дөврлерден алып гайдалың.

Халк арасында дилден-диле гечип, гинден яйран роваятлардан, эртекилерден, дессанлардан бизе мәлим болшуна гөрә, гечмишиң өңки дөврлеринде көп аяллылыга дини таглымат болан шеригатда ругсат эдилен. Эркек кишиниң хер сүннүне бир аял алмага, ягны, он ики аял алмага хакынын бардыгы айдылыпдыр. Өзүни онарян ёкары гатлагын векиллери, барлы адамлар хут шейдипдирлерем. Хан-беглер, шалар болса шеригатың ол гөркезмесинденем чыкыпдырлар. Олар он ики аял

билен чәкленмән, отуз-кырк аяла ченли алыпдырлар. Онсоң шонуң ялы адамының нәгиле болуп галян аялы жынс-гатнашыгы ишиниң леззетини башга бир эркекден, ягны кеплеңч халатларда өйленип билмән йөрен гарып йигитлерден алмаклыгың гөзлегинде болярлар. Тарыхың гечмишине назар айланыңда хан-беглериң, шаларың, өзүни оңарян барлы адамларың гапыларында хызматкәрлери болупдыр. Ана, онсоң көп аялы шолар ялы адамларың аяллары шол хызматкәрлериң ичинден гөвнүне ярапыны өзлерине ограш тутунылдырлар. Хас гадымы дөврлерде патышалар гапысындакы гуллары мал бичилиши ялы бичдириндирлер. Мегерем, олар оны өз аялларының шол гуллар билен араларыны сазламазлыклары үчин эден болсалар герек. Эйсем оңа башга нәхили себәп болуп билсин.

Октябрь социалистик революциясы еңип үстүн чыкмазындан өң бизиң республикамызда хем көп аяллылык ён болупдыр. Байлар аял үстүне аял алмаклыгы хич затча-да гөрмәндирлер. Өзлериниң байлыкларына буйсаныи, гүйчлерине байрынып гарыпларың гөзе гөрнен гызлары гөвүнлерине ярaса, өң бир топар аялының бардыгына гарамаздан, олары аял үстүне алыпдырлар. Онсоң шонуң ялы байларың аялларының бирнәчеси бай аялы болуп месликден өзлерине ограш тутунсалар, оларың бирнәчелери өң бая зор билен дакыланлыгына ичи яныи ограш тутуныпдырлар. Шол агыр дөврлерде яш гызларың гарры адамлара берилйән пуреатлары хем өрән көп болупдыр. Өзи ялы ден-душ яш йигит билен ойнашып-дaлашмаклыгы арзув эдип йөрен гыза болса бейле ягдайың нәхили тәсир этжеклиги гөрнүп дуран зат. Атасы ялы адама аял болуп, ондан гөвүн-ислегине гөрә леззет алмадык гелниң яш йигитлери гөрениңден йүреги эрсип гидйәр. Шол йигитлериң бирден-бири өзүне хырыдар чыкдыгы онуң шол тарапа ырылмасы о диен кын болмаяр.

Октябрь революциясы еңенден соң, көп аяллылык билен багланышыклы ягдайда йүзе чыкян бивепалык ём-ёк болды. Чүнки, социалистик жемгыетиң кануны көп аяллылыгы берк язгаряр. Көп аяллылык бейледе дурсун, хатда ики аяллылыга хем ёл бермеди. Ики аял алан адам женаяткәр хөкмүнде суд жогапкәрчилигине чекилди. Аял-гызлар эркеклер билен дең хукуклы болдулар. Олар өз сайлан йигидине дур-

муша чыкмага хаклы болдулар. Эмма, нәме үчиндир, шонда-да яссыкдашларының бири-бирине бивепалык этмеги хәзирем гапдалымыздан галман гелйәр? Бу совала жогап тапмак шейле бир аңсат меселе дәл. Себәби, бизиң шу гүнки гүнлеримизде-де галың алып гызыны танамаян-билмейән ерине сатып йөреңлере душуляндыгы гизлин зат дәл. Хәзирки вагтда йүзе чыкян бивепалыкларың бирине шейле гурлан дурмуш себәп боляндыр дийсек ялңышмасак герек. Бей дийилсе-де шейле ягдайда дурмуш гураңларың әхлиси әрине бивепалык эдйәндир дийип дүшүнмели дәл. Ек, оларың көпүси баран ери билен болярлар. Эмма кәбири велин, баран йигидинден гөвни сув ичмән, бивепалыга йүз уряр. Эдил шейле ягдая Солтангөзел диен гелни мысал гетирсе болар.

Солтангөзел гөзе гөрнүп башланындан соң, олара сөз айдып гелйәнлериң саны артып башлаяр. Ахырында онуң ата-энеси бир гүн шәхерден гелен бири билен гуда болярлар. Гызың сүйт хакы дийлип йигрими мүң манат пулы, гат-гат маталары сандыкларының дүйплерине оклан хоссарлары гиев болжак йигиди сынланларындан соң той сәхедини бержекдиклерини айдярлар. Ине, белленилен гүнде болса оглан тарапының хоссарлары өйленжек йигиди сынлатмага алып гелйәрлер. Гызың хоссарлары оны мазалыжа сынланындан соң, гош бирикдиржек яшлар хем бир-бирини сынламак үчин аз салымлык душушярлар. Олар аз салымлык икичәкликде душушанам болсалар, Солтангөзел онуң билен гүрлешип билмейәр. Чүнки, ол шол пурсат өмрүнде илкинжи гезек гөрйән нәтаныш йигидинден, онда-да өзүни сынламага гелен йигитден сусты басыляр. Гөз ачып-юмасы вагтың ичиндәки душушыкда бар башаран зады гаршысында дуран йигидиң депесинден дабанына ченли гөз айлап сессиз сынлапдыр. Шар гара көвүшли, онуң билен реңкдеш костюмлы, ак көйнегиң үстүнден дакылан мелемтил галстуклы, орта бармак ялы йигит Солтангөзели имриндирмәнем дурмандыр. «Йигит кеми ёк, он ики сынасы еринде, гөрк-гөрмеги-де хич кимиңкиден песләр ялы дәл. Сайланың өзүнки диеилеринде--де шу йигитче я душар, я душмаз» диен пикир разылык бермәге гызы межбур эдйәр.

Сәхетли гүн дүрли кысымлы еңил машынлардан дүзүлен гелиналыжы Солтангөзели саз-сөхбет билен

алып гайдяр. Шол гүн агшамлык ак-гөк гейдирме эдилип, ника гыйыляр. Шондан соң дурмуша чыкан гыз билен өйленйән йигит икисини бир отагда галдырярлар. Шу ерде-де Солтангөзел петине гар ягандыгыны дуюп галяр. Янына салнанын бир-биреги сынланылан вагтындакы нурана йүзли, инчесагт йигит дәл-де, онун бойы келте, хөкур, аяклы гарпыз ялы бир затдыгыны гөрүп, өр-гөкден гелйәр. Эмма эне-атасыны биабрай этмежек болуп, агламакдан башга башаран зады болмандыр.

Атасы өйүне гайтарылып гетирилендеи соң, ол өврүлип ызына гитмежек боляр. «Мениң бараным ол гөркезилен йигит дәл экен. Башга бир ювунманы-ардынманы билмейән порсы хайран экени» дийип, ата-энесине ялбарып, зарын-зарын аглаяр. Эмма олар: «Бейдип алдажакларыны биз нәбилели, болжак иш болупдыр, инди өкүнчден пейда ёк. Бизи пыланын гызы әринден айрылыпдыр диен гүррүңе гоймажак бол. Онсонам «Эркекден эшек үркмесе болар» дийипдирлер. Маңлайыңдан чыкандыр-да, оңушжак бол!» диййәрлер. Солтангөзелиң ата-энеси гепини гөгердип, гызларыны гайтарярлар.

Ине, шейдип «Гавуның говусыны шагал иер» диенлери ялы байдак бойлы, гөрк-гөрмекли, эдеп-экрамлы Солтангөзел өз деңи болмадык, үстесине-де вагтында өйленип билмән, яшы кырка голайлан бирине саташяр. Хер нәче нәгиле болса-да, ата-энесиниң райыны йыкмажак болуп, баран адамсы билен яшашяр. Йөне ол нә яшайыш?

— Акара гачан кир сабыны ялы. Гөрсем анрым бәрик гелйәр. Вах, мени дирилижигиме атам-энем эли биленжик ода атды-да! Башгалар-а сәхел гевйи етмесе айрылышяр я гачып гайдыберйәр велин, мен оны онаран хайранам дәл-дә. Ай, онсоң нәме болса шол болсун, көенем, янанам мен болайын дийип гезибердим. Жанымын янгынына, гараманлайдыгыма, багтыма бадак атыланына түтэп, ялки-хә бир өзүме каст эдәйсемем дийдим — дийип, Солтангөзел гезйән йигидине гүррүң берипдир.

Бирек-биреги сулхы алшып, яш йигит билен гыз сөйүшйәрлер. Бир-бирлерине гүнде-гүнаша душушып дурмасалар оларың карары етенок. Олар хемише биле болмак максады билен дурмуш гурмакчы болярлар. Эмма

көпленч халатда нәме үчиндир гыз тарапың хоссары бу ише гаршы чыкяр. Кәбири йигит тарапыны гарып гөрүп, салынжак галыңың хөтдесинден гелип билмез өйдйәр, ене бири тире-тайпа ызарлаяр я-да гуда болжак тарапың сүңңүни пес хасап эдйәрлер. Догры, онуң ялы гаршылыклара гаршы берк гөрешип, өз йүрегине дүвен максадына етйән гызлар аз дәл. Олар хер хили кынчылыклара дөз гелип, сөйги дийилйән мукаддес задың әхли затдан үстүн чыкяндыгыны субут эдйәрлер. Эмма өңүнден бөвет болан ногсанлыга гаршы гөреш алып барып билмән, налажедейинлиге, эжизлиге гол берип, өз сөен йигидиниң дәл-де, башга бир йигидиң гужагына долян гызларам азлык эдер ялы дәл. Нетижеде, онсоң оны сөен йигидем башга бирине өйленйәр. Йөне велин илкинжи сөйги ятдан чыкярмы? Йигидинем, гызыңам өз душушанлары билен сери болман, йүреклеринде элмыдама диен ялы бир-бирлерини ятлашып гезйәрлер. Нәхилидир бир пурсаты тапып, бирек-бирек билен душушмагың арзувында боляр лар. Ахыры бир гүн пынханлыкда шол арзувларына-да етйәрлер. Инә, шондан соң ики саны бивепа йүзе чыкяр. Гыз-а дурмуша чыкып баран адамсына, йигидем алан гелнине бивепалык эдйәр. Темени халтада гизләп болмайшы ялы, кәхалатда оларың пынхан гатнашыклары иле аян боляр, бирбада ики машгала бозуляр. Бу ягдай кәхалатда жуда элхенчлик билен хем гутаряр,

Шу ерде окыжыларың «Сиз әхли гүнәни галыңың үстүне атайян-а дәлсиңиз. Сөйшүп бир-бири билен «Лейли — Межнун» болшуп дурмуш гурянларыңам-а бивепалык эдип йөренлери азлык эдер ялы дәл, оңа нәме диерсиңиз?!» диймеклери мүмкин. Догры, ил ичинде онуң ялыларам гыт дәл. Йөне «себәпсиз чөп башы гымылдамаз» дийлиши ялы, хер бир эдилйән бивепалыгың аңырсында өзүне етеси себәби бардыр. Шонуң үчинем хәзир биз сизиң билен башардыгымыздан оларың айры-айры ягдайлары барасында айратынлыкда гиңишлейинрәк гүррүң эдерис.

Режеп билен Абадан икисиниң бир обада гоңшучылыкда өнүп-өсмеги, бир мекдепде, бир класда окамагы олары бири-бирине якынлашдыряр. Бу якынлыгың соңы сөйгә языл гидйәр. Бир-бирине сыны отуран яшлар окувы гутарып, дурмуша путёвка аланларындан соң бирлешмеклигиң аладасыны эдйәрлер. Йигит тара-

пындан сөзайдыжы барланында гызың хоссарлары өзлериниң хожадыгыны (өвлат) гарамаяк билен гуда болмажакдыгыны айдярлар. Эмма йигит өзүнинкилере Абадандан башга гыза өйленжек дәлдигини айдып, хоссарларыны ене-де гудачылыга иберйәр. Онда-да бир дәл, ики дәл, телим ёла иберйәр. Гудачылыга баранлар болса хер гезек ызларына ит салып ковуляр. Тей ахыры говулык билен болмажаклыгына гөз етирен йигит гыза сала салып, көмек сорап ерли гурамалара йүз тутжакдыгыны айдяр. Эмма она Абадан гаршы чыкяр. Баханасам ол хоссарларының йүзүне гелип билжек дәлмишин. Режеп оңа гачмагы теклип эдйәр. Эмма Абадан онам этмейәр.

Махласы, өз сөйгүсиниң угрунда гөрешип билмедик гызы бир гүн район меркезине, башга бир йигиде дурмуша чыкарярлар. Бирки йыл гечендеи соң Режебем башга бир гыза өйленйәр. Эмма илкинжи сөйгүсини — Абаданы велин хич ядындан чыкарып билмейәр. Онуң кешбини элмыдама диен ялы йүрегинде гөтерип гезйәр. Ахырында-да «Иң болманында хәли-шинди дашындан-а бир гөрүп галарын» диен пикир биленем бир гүн район меркезинде бир эдара ише ерлешйәр.

Бир гүнем Режебиң гөкдәки дилеги ерде говшуп, арзувы хасыл боляр. Ол магазинлериң биринде Абадана габат гелйәр. Көне дуйгулар ояняр. Олар эп-эсли вагт гүрлешип дурярлар, адрес айдышярлар. Сонра болса... хава, сонра болса олар сыпынч тапса душушып башлаярлар.

Озал белләп гечишимиз ялы, мертлик-намартлыга, лебзи халаллыга — ялаң сөзе, ар-намыслылыга — бинамыслыга, вепалылыга-бивепалыга адамлар айры-айрылыкда баха берип гелипдирлер. Бу хәсиетлериң биринжиси улы абрайлылык, адамкәрчилик, пәклик хөкмүнде олар тарапындан хас ёкары гөтерилипдир, сөйлүпдир, икинжисине гөнүден-гөни масгарачылык, биабрайчылык хөкмүнде гарап гелипдирлер. Бу гарайыш, элбетде, хенизем довам эдйәр. Йөне гадымдан гыз машгала ахлагына айратын үнс берлипдир. Мысал учин, Африкада яшан тайпаларың биринде гыз кичижиккә гулак дешен ялы эдип, онуң жынс органының дыдлыкларының ич йүзүнден инне билен дешип, ябы гуйругындан алнан гыл билен чатярлар. Ол гыз кемала гелип, дурмуша чыканда өйленен йигидиң өзи даныдан гыллары кесип айыряр.

Хениз-хенизлерем адамлар «пыланыны ишден ковуплырлар» диймегиң дерегине «пыланының сыртына шакырдык дакыпдырлар» диййәрлер. «Шакырдык дакмак» аслында, ахлак арассалыгы билен багланышыклы болупдыр. Ир вагтлар Эйранда яшаян бир тайпада бу дессур энчеме йүз йыллыкларың довамында уланылып гелипдир. Ол махаллар бүтин оба той гүнүниң эртеси өйленен йигидиң гапысына үйшер экен. Адамлар йыгнанансоң гелниң гайыненеси я-да улы элтиси йылгырып чыкып, адамлара «пәклик» матасыны (гызлык пердесиниң ганының синен ак матасыны) гөркезер экен. Эгер эдинилен гелин ахлак тайдан арасса-босагадан гызлыгына этлән болса той гүнүниң эртеси оба яшулулары, дүйнки беемчи аяллар шады-хоррамлык билен гелниң атасөйүне мыхманчылыга гидип, улы дабара билен «аклык» матасыны говшурып гайдар экенлер. Өз гызларының пәк, абрайлы машгаладыгыны, өзлериниң адам шекилли чага өсдүрип етишдирендигини улы илиң өңүнде гызың ата-энәни, тайпаны дили гысга, биабрай этмәндигини гелен-гиден гөрер ялы «аклык» матасыны гызың ата-энеси үч гүнләп, өйүниң гапысының ёкарсындан асып гояр экен.

Эгер эдинилен гелин ахлак тайдан арасса, пәк болмаса, ягны гызлыгы ёк болса нәме? Онда йөрәнде шакырдап, сесленип биләйжек затлар билен эшеги бойдан-баша безәп, гелнем оңа терс мүндүрип, тайпаның эхли обасына айлап, атасөйүне элтип гайдар экенлер.

Гепиң гердишине гөрә айтсаң, шуңа кыбапдашрак бир дессур ир вагтлар түркмен тирелериниң биринде-де болупдыр. «Чөрегимиз битин экен» диен сөз хенизе-бу гүне ченли адамларың дилинден дүшенок. Авариядан аман сыпан я-да бир ховпуң, бетбагтчылыклы ягдайың ахмала салаймагына аз галан адамлар, бу сөзи хәли-шинди гайталаярлар. Эйсем «чөрегиң битинлиги» нәмеден ыбарат? Түркменлер гыз чыкарансоң (тойдан соң) белли бир вагт геченсоң гызың ызындан чагырыжылар гидйәр. Гуда тарапы чагырыжыларың өңүнден чыкып, сачаклы гаршылар экен, ягны чагырыжылар геленде өңүнден чыкып, онуң ёлбашчысының элине ичине бир чөрек салнан сачак тутдурар экенлер. Сачагы кабул эден (гызың якын хоссарларындан бири өзүнден улы уясы, еңңеси я-да ш. м.) сачагы элине аландан оны мүңкүрлик, горкы, галпылды гаплап алар экен. Ол са-

чагы чагырыжыларың оларың гаршылаянларың гөзүниң алнында ачып (эгер чөрек битин болса) оны йүзүне сылар экен. Эгер гырасы гәдик болса? Онда эдинилен гелни шобада өйден чыкарып, оны хоссарларына говшурып, мыхманлары гапыдан ызларына гайтарар экенлер.

Чагырыжылар доланып геленде кимем болса бири — гызың дегерли хоссарларындан бири гыз жигиси я-да еңңелериңден бири, болмаса дулдегшир гоңшусы, умуман сыланян, абрайлы адам оларың өңүнден чыкар экен. Ол доланып гелип, ылгавыны яздырман: «Сөйүнжи сөйүнжи! Чөрегимиз битин экен!» диййәнчә чыкарылан гызың хоссарлары гара гайга галыпдырлар.

Шейле шатлыклы хабары гетирени сөйүнжиләпдирлер ягны халатлапдырлар. «Сөйүнжи» сөзүни эшиден огланлар болса бу хабары бүтин оба жар эдипдирлер. Ине, шондан соң, оба адамлары хоссарыны гутламак, оңа «алны ачыклык, багт, узак өмүр, өнелге» арзув этмек үчин гыз чыкан гапа тәзеден йыгнанар экенлер.

Эгер сөйүнжиленилмесе, дурмуша чыкарылан гыз чагырыжылар билен биле доланып гелсе, обасының, шол санда хут өзүниң намысына деглен хөкмүнде ол гапа хич ким секмез экен.

Бу дессурдан хәзир «аклык» матасы галыпдыр. Ника гыйлып «ак-гөк гейдирме» эдилениңден соң, йигидиң гелнежеси дүшек салып тәзе эдинилен гелниң элине акжа мата бөлегини берйәр. Илкинжи янашыкдан соң, ол акжа мата бөлеги билен сүпүринйәр. Мата сиңен ган ёкы онуң гыздыгына — ахлак тайдан арасса машгаладыгына гүвә гечйәр. Ол мата бөлежигини тәзе гелен гелин ирден чай-суз бермәге геленде элтисиниң я-да гайынекежисиниң элине тутдуряр. Ганлы мата бөлежиги элине тутдурылан аял огланың дегерли хоссарларының янында гелниң пәкдигине гүвә гечйәр.. Гадымдан гелйән дессурдан хәзир диңе шу галыпдыр.

Йөне гызларың өзүни заяладып, дурмуша чыкянлары хем боляр. Шейле ягдая гызлары, көпленч ынанжаңлык, вәк гөвүнлилик дучар эдйәр. Оңат машгалада тербие алан гыз хемме кишини өзүне осяр, ягны, хемме киши өзи ялы арасса; пәк, лебзи халалдыр өйдйәр. Ине онсоң ол «сөен» йигиде эхли сырыны; йүрегини, иң соңунда-да беденини багыш эдйәр. Бигайрат йигитлер болса муны өз дилеварлыгы, эдерменлиги хасаплап, сә-

хел зат үстүнде гыздан йүз өврйәрлер. Шейле йигит-лериң илкинжи баханасы: «Гызка мең билен болды, аны ачыландсоң хич кимиң райыны йыкмаз».

Гызларың аглабасы көпленч бу ягдая огланлык дөврүниң тамамланып, кәмиллик дөврүниң илкинжи басганчагына аяк басанда, ягны, хениз агы-гараны сайгарманы башармаян аласармыклык вагтында я-да акылы келтелик нетижесинде душйәр.

Йөне оларың арасында өте «акыллылары», билим сирейәнлери хем ёк дәл.

Хениз йигрими ики яшынам долдурмадык Шемшат диен гыз алтмыш бәш яшындакы адама дурмуша чыкды. Бей дийсек ол галыңың гурбаны боландыр өйдәймәң. Ёк, бу арада галың диен зат ёк. Олар сөйүшдилер. Хер нәхили геңем болса ол шейле болды. Өзем хут Ашгабат шәхеринде болды.

Өзем илки билен сөйги дуйгусыны сыздырап өйленжек «йигит» дәл-де, Шемшадың өзи болупдыр.

Шемшат пайтагта окува гелйәр. Окап йөрен вагтында-да өзлерине сапак берйән ылымларың докторы, гожа профессорың сопбаш саллах яшаянлыгыны билйәр-де, онуң билен арасыны сазламага башлаяр. Профессор ондан гачгаклаяр. Эмма Шемшат велин хер хили баханалар билен оны отурарына-турарына гоймаяр.

Бир гүн жоралармның бири бу меселе барада онуң билен чынлакай гүррүң этмеги йүрегине дүвйәр. Оларың арасында шейлерәк гүррүң боляр:

— А гыз, бу болуп йөршүң нәхили сениң?!

—Х-ә нәхилимишин?

— Нәхилидигини өзүң говы билйәнсиң. Нәме оңа дениң-душуңдыр өйдйәрмиң?.

— Ви, сен асыл о барада дийсене. Өзүң билйәң жора жан, шу ере окува гелен гүнүмизден бәри сениң билен тиркешип, жора болуп иенимиз айры гиденок. Сыр алшып, сыр беришип гелйәс.

— Менем сенден шонуң үчин сораян-да, дениңми ол сениң дийип.

— Дениим-ә дәл.

— А, онда нәме?

— Шиндиз сенден гизлән задым ёк. Мунам бу гүн айтмасам, эрте хөкман айдардым. Мазалы өзүң гүррүң ачайдың. Өзүң билйәрсиң жора жан, адамларың хер-

синиң өз пикири боляр. Мениңем өз пикирим, эдйән арзувым бар.

— Ханы, айт, эшидели, нәхили пикириң, нәхили арзувың баркан сениң?

— Гарры болса болуберсин. Ола-ха алтмыш экен, етмиш яшлам болса мен оны сөййән. Шоңа-да дурмуша чыкжак.

— Шей дийсене асыл.

— Хава, шейле. Гиден гиң ховлуда еке өзи, шарпылдап дуран алты отаглы жай, даланы билен еди. Ичинде-де импортный гарнитур. Аягының ашагында-да сув ялы «Волга»...

— Болды, болды... Хеммеси дүшнүкли, диймек, сен онуң өзүне дәл-де, задына ашык болупсың-да.

— Дагы нәме? Мирасдары ёк, бир аягам гөрде. Яшашарын, бол-телкиликде задын аладасыны этмән яшасам боля. Герегим яш йигит болса оны херан-хачанам тапарын. Тәзе йыл, окувы гутардыгымыз, той эдйәс. Ол шона ченли иле билдирмежек болалы диййә.

— Хей ил билмезми? Сениң бу эдип йөрен ойнуң дүнйә долды-ха.

— Оны-ха өзүмем аңян. Йөне ол велин, ил билмейәндир өйдйәр. Яш гыз билен гезмәге утанан киши боляр. Менем сөййән дийип япышып ятырын.

— Утанан киши боляр диййәрмиң?

— Хава.

— Тәзе йыл той эдип, шондан соң яшашмалы боланыңда нәтжеккән? — Ончасыны өзи билсин. Мениң үчин-ә хәзирем ил билди-билмеди пархы ёк.

— Бай, билйәлер-ә, ил диениң ер астында йылан гевүшесе билмежекми. Сениң ичиңдәкинем билйәлер. Задына гызяндыр дийип гүррүңинем эдйәрлер.

— Этселер эдиберсинлер, бары бир бу гүн билмеселер эрте билжек экенлер-дә, тапавуды нәме?

— Онсоң шейдип иле гүррүң болуп йөрмек товумы?

— «Ил агзыны йыгып болмаз, челек агзыны богуп» дийипдирлер.

— Мен-ә, Шемшат, сана дүшүнйән дәлдирин.

— Дүшүнип-дүшүнмез ялы бу ерде уллакан бир зат ёк. Янкы айданларым, бәш гүнлүк өмрүми бол-телкилик яшап, кейпи-сапалыкда гечиржек.

Жорасы Шемшада дүшүндиржек боляр. Эмма башa бармаяр. Ол өзүнинкә телекдир өйденок.

Шемшат өз диенини этди. Окувыны тамамланындан соң гожа профессор билен дурмуш тоюны тойлады. Онун билен биле яшашыны башланына бир йыл гечип-гечмәнкә-де бир яш йигиди өзүне ограш тутунды.

Машгалада аялың эркете, эркек адамынам аялына бивепалык этмегине машгала агзалалыгың элтйән пурсатлары-да сейрек болмаяр. Сәхелче зат үчин гох-галмагал болшуп, мыдама диен ялы дава-женжелде яшаян машгалада бирек-бирене болмалы мәхир-мухаббетин ерине йигренч дөрейәр. Бу болса аялының әрине, әриниң аялына бивепалык этмегине гетирип билйән ягдайдыр. Кәхалатда болса шейле оңшуксыз ягдайда яшаян машгаланың бир-бирине гахар эдип хем бивепалыга йүз үрян пурсатлары боляр.

Адамларың хеммеси дең дәл. Оларың гылык-хәсиетлери-де айры-айры, кәбир адам гечиримли, гиң, дерья ялы дүйнлйәнлерден болса, кәбири сәхелчежик задагызарылып дуран гахаржаң боляр. Ол хәсиетлерден башга-да кәбир адамлар, дийсең, диңе өзүни билйән кеженек боляр. Шейле хәсиетли адамлар хатда өз өмүрлик яссыкдашыны хем әсгермән, оңа гөвнүетмезчилик эдйәрлер. Машгала бабатында бу хили хәсиет көпленч эркек адамларда боляр. Догры, кәбир аял адамларда-да душулман дурланок. Йөне көпленч эркек адамларда болянлыгы үчин шейле хәсиетдәки эркеклер хакында аз-овлак дуруп гечмеги макул билйәрис. Шейле хәсиетдәки эркек адам диңе бир эгоист болман, гөдек хем боляр. Шейле адамлар өз янёлдашларына адам дәл-де, бир хызматкәр, гырнак хөкмүнде гараярлар. Хатда жынс гатнашыгында-да олар гөдеклик билен өз гөвүн-ислегилерини канагатландырярлар. Ине, онсоң шонуң ялы адамларың машгалаларының кәбири бивепалыга йүз уряр. Чүнки, аял машгала өрән нәзик боляр. Элмыдама адамсындан гөвне якымлы, хошамай сөзлере гарашяр. Жынс гатнашыгында болса хошамайлыклы сыпаң-сермең эдилмегини ислейәр. Себәби, нәзик дуйгулы зенан машгала жынс гатнашыгына ойнашылып-далашылма, шейле хем хошамай сыпаң-сермең билен тайярланылса онун шонча гөхи гелйәр. Эмма ол затлара дерек эркек адам тарапындан гөдекси херекетлер аркалы янашыклыгы бержай эдилсе, онда нәзик дуйгулы аял машгала ондан алмалы леззетини алып билмейәр. Онсоң онуң йүрегинде гөдек эркек кишә кине галяр. Жынс гатнашы-

гының ишинин леззетини башга бир мылайым эркек кишиден алмагын пикирини эдйәр. Көпленч халатда-да онуң ялылар йүреклерине дүвен ниетлерини ерине-де етирйәрлер.

Жынс гатнашыгы бержай эдилйән пурсатында өзүне эрк эдип билмейән эркек адамлар хем боляр. Олар жынс гатнашыгына башлан батларына хайдан-хай өз ишлерини битирйәрлер. Бу ягдай болса аял машгала ерән ярамаз тәсир эдйәр. Онун шейледигини эркек адамының өзем дуйяр. Эмма оны билсе-де онуң соңкы сынанышыклары хем эдил өңкүси ялы боляр. Себәби, ол ене-де өзүне эрк эдип билмейәр. Шонун үчинем аяла янашып-янашманка хемме болмалы зат өзыгтыярсыз боляр-да дуруберйәр. Онсоң хер гезек янашыкдан айып алмаклыга мейилленйән аял адамының лапы кеч боляр-да, эркеге йүрегинде нәгилелик дөрейәр. Шол дөрән нәгилелик болса бир гүн оны бивепалыга йүз уруп, жынс гатнашыгыны башга бир эркек билен ерине етирмеклиге итергилейәр.

Ики саны яш жуван бир-бирини сулхы алып халашяр, сөйги дердине улашяр. Оларың сөйгүси гүн гелдигиче гүйжәп, ахыр бир гүн олар дурмуш тоюны тойлап биле яшашмага башлаярлар. Сөйшүп йөрен дөвүрлеринде эгер бирлешәйселер бир жану-бир тен болуп яшашайжак ялы болан болса, бирлешиленден соңра дүйпден терсине болуп чыкян вагтлары-да боляр. Ягны, оларың бириниң янашыга хыжувы чакданаша гүйчли боляр. (Шейле адама түркменлер айгыр диййәрлер). Бейлеки бириңки болса онуң терсине, пес я-да адатдакы болмалысы ялы боляр. Ана, онсоң янашыга хөвеси агдыклык эдйәниң бейлеки песрәги билен жынлары жыңкырышмаяр. Себәби, айгырың янашыгы хәлишинди гайталап дурасы гелйәр. Эмма хөвеси пес болса ол ишиң сейрек, эмма өзи үчин леззетли болмагыны ислейәр. Онсоң шейле ягдай йүзе чыкып хөвеси агдыклык эдйән өз йүрек матлабына етип билмедик вагтында ислегини канагатландырмак үчин башга бириниң, эгер ол эркек адам болса ол аялың, аял адам болса-да эркегиң гөзлегинде боляр.

Жынс небси агдык я-да пес адамзадың ики жынсында-да, ягны, аялда-да, эркекде-де габат гелип билйән ягдайдыр. Эгер адам өзүнде шонун ялы етмезчилигиң бардыгыны дуйса, онда ол адам хаял этмән спе-

циалсит врача йүз тутса өзүне герек болан дегишли көмеклери алып билер.

Агыр яраланан Гүлсерәни «Тиз көмек» кеселханә алып гелди. Оны адамсы өлдүрмек максады билен пы чаклан экен. Яраларына дәри-дерман эдилип, бирнеме бәри баканындан соң ол өзүне гелди. Шонда онуң билен энчеме гезек гүррүңдеш болдук, сораг-җогап алышылды ве онуң бетбагтчылыгына бивепалыгының себәп боланлыгы аныкланылды.

Гүррүңчилигиң бир еринде ондан әр еринде әриниң бар вагтында башга бир эркек киши билен арагатнашык этмегине нәмәниң итергиләндигини сорадык. Шонда ол:

— Ай, нәбилейин-дә, шейтан бөврүме дүртгеләндир-дә — дийип, бирбада анык бир зат айтмажак болды. Соң болса бирден хеммесини болшы ялы гүррүң бермәге башлады: — Яшлыкда онуң билен халашдык. (Гүлсерәниң онуң диййәни өз адамсыды.) Бирек-биреги сөйдүк. Она бивепалык эдериң диен пикир ятсам-турсам келләме-де геленокды. Йөне, нәме, болжак иш болуберйән экен. Хеммесине-де онуң өзи гүнәкәр. Ол гөзүмиң алнында бирхили үйтгеди. Болар-болгусызлар билен тиркешип башлады. Арагындан, чилиминден, насындан ай гараз, нәтҗек-дә, неше болса гайтмышы болмады. Сонабака онуң янына асыл голайлар ялы дәлди. Мыдама агзындан чилимиң, арагың бейлеки нешелериң ысы аңкады дурды. Вагтлы-вагтында ювунманы билмәнсоң өңки анкаян ысларының үстүне онуң эндамындан ажымтык дериң, ысы хем порсап уграды. Махласы, нәтжек әр дийип кешдиң чекер ялы болмады. Догрусыны догры айдайын. Онуң билен әр-аяллыга-а бейле-де дурсун, көчеден биле йөремәге-де утаныл башладым. Менем адам ахырын, онсоң адам ялы дурмушың леззетини алып яшамак ислейәриң.

Онуң болуп йөршүне ичими түтедип гезип йөршүме-де сыпайы бир йигит билен танышдым-да, ол йигит билен гизлинликде душушып башладым. Оны гөрдүгим дүнйәм гиңейәр. Мен онуң үчин яраланмага-ха дәл, өлмәге-де тайярдым. Йөне, ине, бир гүн велин үстүмизи басдырдык...

Шу ерде середип отурсаң Гүлсерәни бивепалыга итеклән эсасы зат хапысалык болуп дуряр. Болуп биләйжек зат. Янёлдашың эндамындан хапа дер ысы, аг-

зындан болса чилимдир насын, аракдыр чакырын я-да шолар ялы башга бир топар бэлгүсыз нешелериң якымсыз ыслары аңкап дурса, оны аялының кешдиниң чекмезлиги, өзүне голайлашанындан шол якымсыз ыслар зерарлы голайлашманыны кем гөрмезлиги мүмкин зат.

Терсине, аялы хапыса болса онда бейле ягдайын эркек адамда-да дөремеги мүмкиндир. Вагтлы-вагтында ювнуп-ардынманы билмейән, мыдама гөрсең үст-башы гарагэз аялларын эндамындан якымсыз ысың гелжеклиги гөрнүп дуран зат. Онсоң шонуң ялы аялың адамсы ондан гачарак дуруп, башга бирини гөзләенини кем гөренок. Шонуң үчин-де хер бир аял я эркек адам пархы ёк, сынасына вагтлы-вагтында середип, өзүне серенжам берип дурмагы кадалы ягдайда башарса, онда оларың гурлан машгала бинядынын гитдигиче беркәп, бивепалык дийлен задың өңүне улы бөвет болуп дуряндыгына гөз етиржекдиклерине хич хили шүбхе болуп билмез.

Бивепалык барасында гүррүң эдилендинде кәбир адамлар оңа узак вагтлайын гидилйән ызыгидерли командировкаларын себәп боляндыгы барада айдярлар. Болуп билмеги мүмкин. Чүнки, узак вагтлайын командировкалара гидилмеги, нетижесинде аялы я эркек, пархы ёк. Онуң янёлдашындан айралыкда ичи гысмагы, шонуң нетижесинде-де өзүне эрк эдип билмән башга бири билен душушмагы, харам кейпе ковалашып онуң билен айшы-эшретде болаймагы әхтималдыр. Адамларын кәбири дүнйәниң «гечерини» билйәндиклери үчин харам кейпе ковалашярлар. Муны болса иру-гич аялы дуйяр. Ине онсоң ол хем «өлүшине гөрә гөмшүм» эдип, өзүне «тай» тутуняр.

Бизиң зенан машгалаларымызын көпүсинде диен ялы шейле бир душүнже бар. Олар жынс гатнашыгының ең янында ве шол макал ерине етирилйән пурсатларда хошамайлыклы сыпаң-сермени диңе эркеклер этмелидир өйдйәрлер. Эмма хакыкат йүзүнде велин ол бейле дәлдир. Шейле хошамайлыклы сыпаң-сермене эркек адамлар хем аяллардан хантамадырлар. Эгер янашык иши бержай эдилмезиниң өң янында ве ол бержай эдилйән пурсатында аял адам хем эрини сыпаң-сермең этмесе, янашыкдан леззет аляң ялы болуп чалажа хыклап инлемесе, гараз дүрли нәзлер аркалы гөвнүни авламаса ондан эриниң гөвнүниң галмагы гаты әхтимал-

дыр. Онсоң өз аялындан о диен бир леззет алып, [...]
нуни канагатландырып билмедик эркегиң бир мылай[...]
зенаның гөзлегине чыкмагы хем болуп билəйжек з[...]
ларың биридир.

Мырат диен бир йигит өз достуна гезйəн аялы[...]
гөркезйəр. Шонда досты оңа:

— Мунуң нəмесине гуваняң, не гелшик бар, не[...]
сырат. Өз аялың ярыча-да ёк — диййəр.

Догруданам, достуның айдышы ялы, онуң ойнаш [...]
тунан аялының гөрк-гөрмеги өз аялының ярыча-да [...]
Эмма Мырат велин шол дийип өлүп ятыр. Себəби, М[...]
радың өз гүррүң бермегине гөрə жынс гатнашыгы е[...]
не етирилйəн пурсатында онуң ойнаш тутунан гөрме[...]
сизҗе гелниниң мəхир-мухаббети үйтгешикмишин.

Болуп билмеги мүмкин. Ол бабатда тежрибели з[...]
нанлар өрəн көпдүр. Йөне велин, биз врачларың чак[...]
масына гөрə бейле тежрибеден бихабар аяллар х[...]
көпрəкмикəн өйдйəрис. Шонуң үчинем шол аяллар[...]
янашыга тайярлык гөрүлйəн пурсатында, шейле хем [...]
иш бержай эдилйəн вагтында өпүлмек, мəхир билен с[...]
паң-сермең эдилмəге диңе аяллар мəтəч дəлдир. Шон[...]
үчинем оны сизиң əхлиңизе герек диен врачлык м[...]
лахатымызы бересимиз гелйəр.

Жерен өрəн салыхатлы гелинди. Онуң келч-кулчу[...]
гөрен адам ёкды. Йөне велин, ол өз янёлдашына б[...]
вепалык эдйəрди. Ассырынлыкда бир йигит билен[...]
дəл, ики йигит билен душушярды. Адамсы билен [...]
саны эркек кишə хызмат эдип билйəрди. Онуң бей[...]
ёла душмегине Набат атлы гоңшы гелин себəп болу[...]
ды. Набат дийилйəн гелин адамсындан дашгары ба[...]
га бири билен гезйəрди. Онуң ол йигит билен пынха[...]
лыкда душушянлыгыны Жерен билйəрди. Онсоң өза[...]
гүррүңчилигиң биринде Жерен гоңшусындан нəме үчи[...]
башга бири билен гезйəнлигини сораяр. Шонда Наба[...]
оңа:

— Эр диениң эр болар-да, ойнашам ойнаш — ди[...]
йəр.

Жерен онуң айданларына нəхили дүшүнжегини бил[...]
мейəр:

— О нəме дийдигиң, гыз?

— Билмедиксирəн болмасана.

— Мен нəмəни билмелимишим, гыз?!

— Сениң билен әриң бирхили ятып-туршы бар, ограшынкы башга хили, леззети үйтгешик.

— Тоба, тоба, диййән гүррүңлериң нәхили сениң?

Набат гоңшусының янында ойнашлы дүзгүни өвүп арша чыкаряр. Онуң хер хили тараплары барасында сүйжүдип гүррүң берйәр. Ол гоңшусына онуң ялы гүррүңлери диңе бир шол гүн дәл, соң-соңларам гүррүң берйәр. Онда-да бир гезек дәл, ики гезек дәл, хәлишинди диен ялы гайталаяр.

Гоңшусының гүррүңлерини хер гезек диңләнинде Жеренде ограш эдинмәге болан хөвес артяр. Бир гүнем ол өз максадына етйәр. «Тәзе күйзәң сувы совук» дийлени ялы онуң тәзе таныщан йигиди өз душушыкларында Жерени эдил хамрак сыгыр ялы гаршылаяр. Душушаындан гарса гужаклап йүз-гөзүнден ялап-ялап доймаза дөнйәр. Янашыкданам гандымы ёк. Ол йигидиң душушыгың башындан тә аягына чеңли өзүни багрына басып чем гелен ериндеи ялап ятмагы, бойнуның йүзүнден, алкымының ашагындан, додагындан өпмеги, хатда гөвүслериниң ужундан эдил чага ялы агзыны айырмайшы Жерене шонча хош якяр.

Айларың айланып, йылларың гечмеги билен онуң башдакы хамраклыгы песелип башлаяр. Онсоң Жерен өзүне башгасыны тапынып, оларың икиси билен-де вагт тапып, олары гезекли-гезегине кабул эдйәр. Оларың херсиниң янашык ишини ерине етиришинден өзүче айратын леззет алып, оңа өз янындан гуваңып гезйәр.

Жерениң бу ягдайыны гүррүң бермек билен биз бу ерде бивепалык диен зада ярамаз гылык-хәсиетдәки адамларың тәсири эсасында-да йүз уруп боляньлыгыны айтмакчы болярыс. Эгер-де өң сада, арасса бир адам эрбет гылык-хәсиетдәки адам билен тиркешсе я-да Набатдыр Жерен ялы гоңшучылыкда яшашып арагатнашык сакласа бирден бир гүн шол ярамаз хәсиетдәки адамының гепине гидип ёлдан чыкмагы гаты эхтималдыр. Ана, шонуң ялы адама янкы гүррүңини эден Жеренимиз мысал болуп билер.

Ине, биз шу ерде адамы бивепалыга итергилейән эсасы себәплериң бирнәчеси хакында бир топар мысаллар гетирмек аркалы гүррүң этдик. Эмма бивепалык дийилйән зат адамда өз-өзүнден аңсат дөрейән дәлдир. Ол көпленч халатда еңлес, дурмуша йүзлей гараян, өзүне эрк эдип билмейән, дар дүшүнжели, бигайрат, би-

намыс адамларда йүзе чыкяр. Аграс, худайыны ятлаян, салыхатлы, намысжаң, хер әдимини ойланышыклы басып, абрайыны гораян адам аңсат бивепалык этмейәр. Эмма кәбир дар дүшүнжели адамлар «Бир гезекде нәме болярмышын» диййибем бивепалыга баш гошярлар. Шол бир гезегиң ызы болса, соң көпелйәр-де гидиберйәр.

Өң беллән гечишимиз ялы, бивепалыгын йүзе чыкмагына көпленч халатда яссыкдашын хут өзи себәп боляр. Меселем, айдалың, эркек адам арасса болса, хер бир әдимде янёлдашыны мәхир-алада билен гуршап янашыкдан өң хем-де бержай эдилйән пурсатында оңа хош сөзлер айдып, хошамайлык билен сыпан-сермең эдип, гөвне якымлы өпүшмелер аркалы аялыны хемме тарапдан канагатландырса онда онуң аялы оңа бивепалык этмеклиги хич вагт келлесине гетирмесе герек. Эмма, онун терсине, онуң агзындан, эндамындан якымсыз ыслар аңкап дурса, янашыгы гөдек херекетлер аркалы өз гөвүн ислегине гөрә гечирсе, шейле хем хәлишинде мертебесини депелән дурса онда онуң аялының бивепалыга йүз урмагының мүмкиндигини ене-де бир гезек ятлап гечмек артыкмачлык этмезмикән диййәрис. Бу ягдайлар аял машгалада-да хут шейледир. Олам өз адамсының угруна йыкылып, оңа элмыдама хошамайлык эдип дурмаса, янашык вагты аяллык голдавыны бермесе я-да үст-башына серетмән хопул-сопул болуп йөрсе онуң адамсының бивепалык этжеклиги икучсуздыр. Эмма ёкардакы агзаланлары бержай этсе велин, онда онун ялы аял машгала өз адамсындан аркайын болуп билер.

Машгаланы арасса ве агзыбир сакламак үчин ысныпшык махалы аял-да, эркек-де оңа айратын үнс бермелидирлер. Эркек адам өз аялы өпүшмеги халаярмы я-да көпрәк сыпан-сермең эдилмегини халаярмы, эгер шейле болса онда ниресинден нәчерәк өпмели, нирелерини сыпан-сермең этмели, шоны хөкман билмелидир ве олары ерине етирип аялының гөвнүни авлап, оны долы канагатландырмалыдыр.

Ене-де бир гезек ятладярыс: бу бабатда аял машгала-да эркек адамдан пес отурмалы дәлдир. Биз тежрибели, тежрибесиз аял машгала хакында чаларак агзап гечипдик. Шол тежрибели диййилйән аяллар өзлерине эркек киши янашан пурсатында олары йүвсүзже даңып

атярлар. Чүнки, онуң ялы адамлар илки билен-ә, өз сыналарыны, үст-башларыны өрән арасса саклаярлар. Галыберсе-де, нирeдe нәхилирәк нәз-керешме этмелидигини билйәрлер. Янашык вагтында болса хер хили иңлемелер, хыкламалар аркалы уguны екелэп, өзүне янашян эркек адамда хыжув, хевес деретмеги башарярлар. Шу хили икитараплайын эдилйән аркалашык мәмиралада ызыгидерли сакланса, онда ол машгаладан бивепалык диен ярамаз эдигин чыкмажаклыгына ынам этсе болар.

ЖЕЛЕПЧИЛИК

Вепалылык, бивепалык хакда гүррүң ачылан ерде желепчилик барада агзаман гечсең, кемтер боларды. Себәби, бивепалык, желепчилигиң илкинжи басганчагыдыр.

Эсасы гүррүңимизе башламаздан өзал, шу ерде бир зады айдып гечмели боларыс, болмаса темамызын логикасы йитип, окыжы үчин пикириң булашмагы мүмкин.

Бизиң юрдумызда ресми суратда желепчилик эдйән ёк, бейле иш девлет канунлары дүйпден ругсат бермейәр, шейле кесби — желепчилиги рет эдйәр. Эмма лолулар, күнтүлер үчин шу чака ченли белли бир нетижә гелинмән гелйәр. Шейле канун гележекде кабул эдилсе герек, себәби хәзирки девүрде жемгыетде эмеле гелен хер бир юрсаң, проблема, гөзден сыпан затлар барада девлетимиз чынлакай алада эдип, гүнделик иш алып баряр.

Дашары юртларын кәбиринде күнтүханалар (әхтимал, айтмасы аңсадырак боланы үчин болса герек, адамлар хакыкы адыны үйтгедип, оңа желепхана диййәрлер) ачыкдан-ачык, ресми суратда, өзбашдак кәрхана хөкмүнде ишлейәрлер. Күнтүханаларын эсасы эеси — мүдири, иш доландырыжысы тәзе-тәзе зенанлары бу ише чекмәге, «кәрхананын душевүнтлилигини артдырмага укыбы болан желеби, онуң өз врачы, хызмат эдиш персонажы боляр. Күнтүханалар ол юртларда гитдигиче цивилизацияланяр. Илкибадалар мүдириң орунбасары кабинетлере айлап, күнтүлери айры-айрылыкда мүшдерә гөркезип чыкар экен. Шол ерде онуң нырхыны хем айдар экен. Соң фотография серишделери өсен-

соң күнтүханаларда айратын зал ачып, онда тенини сатянларың суратлары, номерлери, нырхы гойлупдыр. Хәзир бу «кәрханалар» өз «харытларыны» видиозаписиң көмеги билен мүшдерилере хөдүрлейәрлер. Мүшдерини кабул эдйән аял; оны йөрите зала алып баряр. Хедүр-керем хөкмүнде тәзе «мыхманың» өңүне бир булгур кофе гойярлар, ол кофе ичип, непесини дүзләнсоң, видиозапись ишләп башлаяр. Экранда илки кабинет номери, соң йылаң ялы товланжырап гелйән ярым-яланач аял пейда боляр. Ол нәз-керешме билен боюны-инини, кадды-каматыны, бүтин беденини мүшдерә мазамлаяр. Шейдип, «бош» номерлердәки әхли аял нобатма-нобат мүшдериниң гөзүниң өңүнден гечйәр. Шондан соң мүшдери «харыдына», оны нәче вагтлык сатын аляндыгына гөрә онуң муздуны касса төләп, соңкы процедуралардан — өзүни врача гөркезмекден, гызгын ваннадан, йылы душдан ве ш. м. гечйәр.

Бу бир гөрәймәге, арассачылык тайдан сагдын, мүшдери үчин чекинере хич хили зат ёк ялы болуп гөрүнйәр. Эмма бу соңабака салгыма өврүлйәр. Себәби, гара небсиң мөвжемеги билен харам газанч, мүмкинчилик бар еринде кәбир адам өзүниң белент мертебесини гара көпүге сатмагы хич затча гөрмейәр. Ине, шонуң үчин хем күнтүхана гирип, кейп чекип чыкянларың көпүси соңундан пажыгалы гүнлери башдан гечирмели болярлар, себәби берим билен ол ере ярамаз кеселли адамлар хем баряр. Мунуң хем асыл себәби кәбир адамының «шейле кеселе дучар боланлар кесеки аяла яңашса, ол кеселден сапланярмыш» диен көне, эсассыз дүшүнжәниң алдавына дүшйәндигинден ыбаратдыр. Жынс органларында эмеле гелйән ёканч кеселлерден шейле ягдайда эркек киши сапланмаяр, гайтам кесел аял машгала-да ёкушяр. Шейлеликде, күнтүханалар ёканч кеселлери яйрадян зибил ожагына өврүлйәр.

Шейле мысалы бизиң юрдумызың екеже ериндене — шәхеринден, обасындан, үлкесинденем гетирмек мүмкин дәл. Бу ягдайың ресми суратда йүзе чыкмандыгам, чыкмажакдыгым хак. Йөне ол бизи нәче гынандырса-да, сетанда-сейранда, онда-мунда ресми дәл суратда, ассырынлыкда бизиң ажайып дурмушымызың гәдигинден кәмахал жыклап гөрйәр, ягны гызларың хениз бекемедик бейнисини булашдырып, олары йигитлер би-

лең бир гижелик душушдырып, муззуны алып йөрен желеплериң онда-мунда махал-махал үсти ачылмаян дурланок. Яранжаңлык билен яшап, гүлүмсирәп гүн гөржек болуп йөрен желеплериң ек-түки эркек адамларың арасында-да ёк дәл. Эмма лолулык, күнтүчилик велин, соңкы вагтларда эп-эсли дережеде өсди дийсек хем хакыкатдан даш дүшдүгимиз болмазмыка диййәрис. Себәби, юрдумызда дөрән дургунлык йыллары көп адамларың аңыны заялады, мүмкинчилиги артып, өрүси гиңән эркек кишилери, айратын хем везипели адамлары ар-намысдан, ынсапдан айырды, дүйби чүйрүк харсыдүнйәлик, эсгипаразлык аялларымызың аглабасыны хая-шеримден айрып, олары гөрүм-гөрелде гөрмедиклериң дережесине дүшүрди. Бу хем ярамаз ягдайлара гиң герим берди. Спекуляция, берим, пара-пешгеш өсди, халал зәхметине яшаян адамлар илден эгсик, эгни гысык хасапланылды. Бу ягдай яшлара айратын зарба урды, иң бәркиси өзүни «оңармаян» адамларың йити зехинли чагалары йөрите ве ёкары окув жайларының гапысыны ачып билмән, жовраныл галдылар.

Гелиң, инди, жуда дашлашманкак өз темамыза гечелиң.

Бизиң түркменлеримизде лолы, желеп, күнти, ойнаш диен сөзлериң әхлиси диен ялы (ограшдан өзгеси) аял адамлара яналып гелнипдир. Бу сөзлериң әхлисини бирлешдирйән, ягны әхлисиниң манысыны битевиликде аңладян «гахба» сөзүне (проституция) Магтымгулы-Пырагының дөредижилигинде көп душ гелмек боляр:

«Нейлей пелек, гахба пелек,
Шат гүнлерим аз эйледиң...»

я-да:

«Магтымгулы айдар, гахба пелек безениш,
Көңлүңи майыл кылма, оңа гаршы дүзениш...»

Шейле сөзлериң тас әхлисиниң диен ялы аял машгалалара йөнкелмегиниң себәби эйсем нәмеден ыбарат?

Шу ерде ене аз салымлык сөзүмизи бөлүп, ата-бабаларымызың дана сөзлерине йүзленмели боларыс.

Ата-бабаларымызың дана сөзлериниң, накылларының гөнүден-гөни өз объекти боляр. Ол я-да бейлеки накыл шол объект барада ялана чыкарып болмаҗак хакыкаты жикме-жиги билен беян эдйәр. Эмма шол бир вагтың өзүнде шейле накылларың: «Гызым саңа диейин, гелиним сен дүш» (дүшүн) диен ялы гытаклайын манысы хем боляр.

«Ганжык гуйрук буламаса, көпек ызына дүшмез». Бу накыл бир гөрәймәге кәбир адамлар үчин ите дегишли ялы болуп дуюлмагы мүмкин. Эмма ол накыл хакыкат йүзүнде ите дегишли дәл-де, гөнүден-гөни адамларың адресине айдыландыр. Шонуң үчин хем эдебиятда, метбуватда шейле накыллардан гачарак дурярлар. Гелиң, бу накылы айдып, ата-бабаларымызың нәхили хакыкаты адамларың аңына орнашдыржак боланына дүшүнишжек болалың. Бу накылың эсасы объекти хайван — ганжык. Эйсем ганжык нәме үчин, хачан гуйрук булаяр, ягны яла гелйәр. Бу ерде «ял» сөзи нәмәни аңладяр? Ял ите берилйән ювунды ахырын! Ите ял берсең ол хемише (арасса тохумдан болан асыллы, түркмен гоюн итлериниден өзгеси, эгер гөвнүне дегсең, өйкелетсең, ялны ере дөксең, олар нахардан йүз өврйәр) оңа улы ишдәменлик билен топуляр. Бу дүшнүксизлигиң себәбини эйсем нирeдeн гөзлемели? Онуң гүнәкәри, шейле сөзлериң асыл манысыны ёйян дил ялталыгы дийилйәнден башга хич зат дәлдир. Адамларың кәбири ата-бабаларымызың дүрли бабатда айдан дана сөзлериниң, накылларының айры-айры сөзлерини я-да бир богны тутушлыгына ташлап, олары маны тайдан дүйпден ёяндыкларыны билеоклар. Мысал үчин, ёкардакы мысал гетирен накылымыздакы «яллага» («яллакламак» сөзүнден) бир харп билен бир богны ташлап, енийллешдирип «яла гелйәр» диййәрлер. «Ял» сөзи болса, яп-яңкы белләп гечишимиз ялы, йөнтемрәк нахар, хөрек, ювунды... ялы маныларны аңладяр.

Уркачы жынслының өңүнде яллакламак — оңа яранжаңлык этмек, оны ыржак болмак хайван-ынсаның эркек жынслысының эхлисине махсусдыр. Эмма шейле ягдайда оларың — эркек жынслысының эдйән херекетлери жуда сынчы адам болаймаса хемме кишә мәлим дәлдир. Ит яллакламасы — гуйругыны булайламасы ягны ниетиң аламатыдыр. Гуйругыны булайлаа гелев

нәтаныш ит хем хич хачан адамыны ярмаяр. Итлериң бу хәсиетине улы-кичи хемме белетдир. Ине, шонуң үчин болса герек, ата-бабаларымыз ёкарда мысал гетирен накылымызың хеммә дүшнүкли эсасы объективиң болмагы үчин диңе бир ягдайда — тебигатың кануны эсасында бүтин дуйгы дамарларының ишләп, организм тәзе несил өндүрмек үчин эсас гоймага тайярлык гөрйән махалында көпеклериң ялламакламасыны ганжыгың кабул эдйәндиги билен дүшүндирипдирлер.

Бу хәсиет адамлара-да дегишлидир. Йөне адамының «ялламакламасы» хас ичгин, сырлы ягдайларда гечйәр, ассырынлык билен гарамак, бирден пете-пет чыканында бегенжинден тисгинмек, алжыраңңы хала дүшмек, бүтин маңлайыңы язып, дуркун билен йылгырмак, гоша маңылы, айлавлы, шелайын сөзлер билен лак атмак ве ш. м.

Йүзи мәхирли, сыпайы, эдеп-экрамлы, гөрмегей гелин-гызлар гөрениң гөзүнде боляр. Олары хатда машгалалы, чага-чугалы адамлар хем өз янындан арзувлапгаляр. Эмма гыз-гелинлериң өзи сыздырмаса көпленч олара лак атылмаяр. Эмма ек-түк «Межнунларың» бу каданы бозян махалы хем боляр. Шейле йигитлер өзүне эрк эдип билмейәр, ахыры хем келлесини гыздырып багтыны «барлап» гөрйәр.

Шу ерде яшулы артистлеримизиң бириниң берев гүррүңини гетирсек ерине дүшермикә диййәрис.

Уруш йылларында бир оба огланы «Шасенем—Гарып» операсы гутарансоң хем театрың гапысына элини дирәп, ховлының ичине середип дур диййәр. Гапы саклавы кимиң герекдигини ондан сорапдыр. Ол она әсгермезлик билен:

— Өзүм билйән кимиң герекдигини — дийип жогап берипдир.

Гримини сүпүрип, иррәк гейимини чалшырып чыкан огланлара бу йигидиң гең дәлдигини яшулы сыздырыпдыр.

Огланлар яңкы йигитден «хасабат» сорапдырлар. Ол ахыры:

— Мен шол Шасенем болуп ойнаян гызы гөржек. Шонуң үчин шу ойны мен ики йүз он ики гезек гөрдүм! — дийипдир.

Огланлар Шасенем болуп ойнаян «гызың» эдил өзи ялы чагасының бардыгыны, онуң улы абрайлы машга-

ладыгыны, өзүниңем юрда белли адамдыгыны айдыпдырлар. Эмма ол йигит райындан гайтман: «Мен оңа ашык болдум!» дийипдир.

Огланлар оны тевереклэп, ол ерден хаял этмэн гитмеги болмаса шаңңалак «дадыржакдыкларыны» айдыпдырлар, дине шондан соң ол йүзүни гараңка тарап тутупдыр.

Эгер гөвни бардыгыны аял машгаланың өзи сыздырмаса, оңа лак атмак жуда медениетсизлик, азгынлыкдыр. Бу кадаңы сакламадык я шаңңалак «дадяр» я-да ил масгарасы болуп галяр. Бу меселэниң эркек кишини жуда чыкгынсыз ягдая салян пурсатлары хем боляр. Шейле ягдайда ол ики «бычгының» арасында галяр. Шоңа гөрә-де бивепалык этмек үчин аял машгаланың сырыны беян эдип билэйжек пурсатындан чекерэк дурмага чалышмак герек, эгер болайса-да шейле теклипден сыпайычылык билен сыпжак болмалы. Себэби, аял адам эркек кишиниң эден сылагына, хеззет-хорматына өзүче дүшүнйэр. Шейле ягдайың болмазлыгыны бейик акылдарымыз Магтымгулы хем арзув эдип, бу барада адамлара:

«Хер кимиң өз сынасында,
Акыл гөрнен бейнисинде,
Ики достуң арасында
Яман-ёвуз иш олмасын»

дийип табшырып гидипдир.

Биз 50-нжи йылларда бигүнэ ики достуң арасында болан шейле яман-ёвуз ишиң суд процесиниң шаяды болдук. Обадан Ашгабада окува гелен огланларың икиси багры бадашан ялы, жуда достлашярлар. Олар техникумда биле окап, оны биле тамамлаярлар, биле-де бир кәрхана ише ерлешйәрлер. Оларың бири агач уссасы болуп ишлейәр, бейлекиси слесарчылык эдйәр.

Агач уссасы бир гыз билен сөйшүп, оңа өйленйәр. Бейлеки муңа жуда бегенип, досты, онуң машгаласы билен онат, пәк гөвүнли арагатнашыгы хас хем беркидйәр.

Гүнлериң биринде слесарь достуныңка совуляр. Гелип оны сораяр. Достуның аялы жуда алчаклык билен оңа:

— Бир яна чыкды, ынха, хай диймэн гелер, геч, отур дийип, огланың өңүни габалаяр.

Оглан отурмажак боляр. Ахыры жан ялы достуның аялы өзеленип дурансоң төре гечйәр. Гелин онуң дашында первана ялы пырланяр, оңа дессине какмач атып берйәр-де, өңүнде-де бир чүйше арак гойяр. Йигит йүз грам ичип, бир какмажы чейнәп-чейнемәкә гелин гелип, онуң билен янашып отуряр-да... огланың эгнине келлесини гоюп гысмылжыраяр. Йигит онуң бу болшуна өр-гөкден гелип, зөвве еринден галяр:

— Мен сени уям, Дурдыны доганым хасаплап йөрүн-ә! Хей, бейле-де бир зат болармы?! — дийип, торсарылып чыкып гидйәр.

Ики достуң доган ялы гөрүшйәндигини оларың бири-бириниден хич хили сыр гизлешмейәндигини ачык билйән гелни бу вакадан соң улы галпылдың басяр. Ол ич гирип, даш чыкып бызбанаклаяр, чуң оя батяр. Ахыры хем: «Мениң багтым ятды, ол муны әриме хөкман айдар» диен нетижә гелйәр. Нахары, какмачлы тарелканы сачагы шол дуршуна гоюп дула гечип, торсарылып отуряр. Адамсы гелип:

— Бу нә болуш? — дийип соранда, гелин хелей чарбайлыгына йүз уряр:

— Ягшы-да бир достуң бар экен! Ичди арагы, сымышлады какмажы-да — дийип агламжыраяр — маңа эл гаржак болды. Озал доган ялы болуп йөрсе, мен нәбилейин онуң антап йөренини...

Өй эеси ишләнде уланяң галама уч чыкарыбермели йити палтасыны алып, чыкып гидйәр. Барып достуның гапысыны какяр. Гапы ачылан бадына-да палта билен онуң келлесини дарка ики яряр.

Шейлеликде, бир гүнәлиниң одуна ики бигүнә янды. Слесары шол гүнүң эртеси жайладылар, бир ай гечип-гечмәнкә-де суд иши селжерип, агач уссасыны узак мөхлетләп азатлыкдан махрум этди. Ара ёлда гелин аман галды. Шаят болмансоң онуң «кėсевиси» гөгерди, пейвагтына, эденини эдип йөрер ялы дашы чоларды. Шейдибем, ол гелин азгынлыгың биринжи «басганчагы» бивепалыкдан, икинжи басганчага — желепчилиге баш урды.

Аял машгаланың тебигатында көпленч халатда хилегәрлик, мекирлик, эжизлик, ынжыклык, хайярлык, шеррайлык, айратын хем жынс сынасының небисженлиги, эркек кишиниңкиде болса габанжаңлык, бетгүманлык, гахар-газап, дара-диреде эмеле гелйән пайхассыз-

лык, ишиң соңуны саймазлык ялы хәсиетлер агдыклык эдйәр. Бу хәсиетлерден чеке дурмак, эгә болмак, хедер этмек герек. Эркек кишини хем, аял адамыны хем хич хачан өз гөвнүңе осмалы дәлдир. Садалыгың сазлашыклы, ыснышыклы ынсан гатнашыгыны бозян махалыны аз дәлдигини, яп-яңы беллэп гечишимиз ялы, кәхалатда болса бигүнә адамлары, машгаланы пажыгалы ягдая саляндыгыны унутмалы дәлдир, муны айратынам яшлар берк беллемелидирлер.

Желепчилик. Желепчилиги кесп эдинйәнлер кимлер? Олар эйсем нәхили ёл билен шейле ише баш гошярлар? Бу меселә хер. ким өзүче гараяр, өзүче баха берйәр. Муның энчеме себәплери болмагы мүмкин. Олардан илкинжисине «ишсизлик» — бикәрлик, гүйменжесизлик ёл арчаяр. Физики, зәхмет, жемгыет бәхбитли иш адамыны көп тараплайын тербиелейәр. Шейле адамының икинжи машгаласы — профсоюз, яшлар бирлешиги болан улы коллективи боляр. Онун коллектив, дөвлет өңүндәки борҗы онда жогапкәрчилик дуйгусыны дөредйәр. Буйсанчлык, жогапкәрчилик, иш-алада адамыны көп ярамазлыклардан сакляр. Ишлейән белли бир коллективиң составында дурян адам дине өз машгаласының дәл-де, коллективиниң өңүнде-де жогапкәрчилик чекйәр. Инди ол дине машгаласының дәл-де, улы коллективинем абрайына хем далаш этмели боляр.

Эмма учдантутма әхли адам дөвлет эдарасында, кәрханада ишләнок ахырын. Оларын арасында окувчам, студентем, өйде отуранларам бар. Ярамаз эндиклер, язгарылян гылыклар, илкинжи нобатда, яңкы айдышымыз ялы, «ишсиз», ягны гүйменжеси болмадык, физики зәхмете бишишмедик яшларын арасында йүзе чыкып башлаяр. Эмма ишлилигинем өзүне етик кёсти бар. Ине, онат, агзыбир машгаладакы ягдайы алып гөрелиң. Оларын икиси хем — адамсам, аялам ишлейәр диелиң. Шейле ягдайда чагалары нәме этмели? Кичилерини чагалар багына, улуларыны мекдебе ибермели. Шейле ягдайда эсасы тербиеден — эне тербиесинден чагалар махрум боляр. Чагалар багында, мекдепде болса чагаларын улы топарының ыкбалы бир адама — тербиечә, мугаллыма ынаныляр. Гынансак-да, чагалар багында, мекдеплерде берилйән тербие хәзир-

ки заман педагогикасынын талапларыны, гөнимизден гелсек, ярпы-ялта-да өдәп билмейәр. Онсоң эртеки жемгыетиң эсасы эелерине — чагалара нәме галяр? Олар кимден гөрелде гөтерип, кимден терибе алсынлар? Бу ягдай шәхер ерлеринде хас хем чылшырымлашяр. Ине, чага окувыны тамамлап, өе гелди хасаплалың! Ол этаждакы өз чыгры — өз өйлеринден чыкып нирә гитсин? Эйсем, гүнүң гылла ярыны өйде — дөрт диварың арасында нәдип гечирмели? Китап окамалымы, телевизора томаша этмелими я-да радио диңлемелими? Күшт, шашка ойнамалымы, эгер шейле этмели болса, ниреде ким билен? Бар, күшт, шашка ойнамага ер, бәсдешем бармыш диелиң! Болаянда-да гүнде-гүнаша гайталанып дуран шол бир ягдай чаганы иризйәр, дегнасына дегйәр, оны психики тайдан сурнукдыряр.

Ине, онсоң шейле ягдая дүшен чагаларың (шол санда еткинжеклеринем) өңүнде нәме этмели, нәме ишлемели, нәмә гүйменмели диен совал өр-боюна галяр. Догрудан хем гүнүң-гүнүне дөрт диварың арасында габсалсаң, нәдип гүн гечирмели?

Шейле ягдая дүшен чагалар (олар еке-ики дәл, тас шәхерде яшаян адамларың чагаларынын аглабасы диен ялы) бикарарлыкда даш чыкяр, ич гирйәр. «Эне энэдигине эерейин, ата гөрелдесини гөтерейин» дийсе, оларам-а, янында дәл, ишде. Ине, шу ерденем аңырсы бивазылыгың гиң ёлуна биритйән, чага үчин хениз көтел, нәтаныш ёдажыклар башланяр. Шейле ягдайда чагаларың өйде оңнут эдйәни бикарарлыкдан, иң болманда улулара өйкүнип чилиме (өзем пынханлыкда) япышяр. Бир ёла демине дартып, никотинин зәхеринден өгейәр, гусяр. Эмма чаганы билесигелижилик гүнүне гоймаяр. Ол улулары гөз өңүне гетирйәр. Ол кемсинйәр, себәби хич бир чага өзүни чага хасапламаяр, ол өзүни улы, кемсиз кемала гелен, өзбашдак адам хасаплаяр. Бу болса чаганың өңүнде кем-кемден тәзе талаплары гойяр. Өзүни эркек киши сайян чаганың эли ене чилиме узаяр. Эгер өйде чилим ёк болса, ол бош чүйшелери сатып, чилим алыняр. Эгер сатыжы шейле чага чилим бермежек болса ол мысапырсыраяр, ялаң сөзлейәр.

— Эжем ишде, какам ярамаң ятыр — дийип, сатыжыны алдаяр.

Шейлеликде, хениз бейниси бекемедик, бедени гов-

шак, өйкен өйжүклери нәзижек чага чилимкеш бол... галяр. Огрын чекилен чилимиң «нешеси» оңа ики эс... кейпли гөрүнйәр. Гүн гечйәр, ай айланяр. Чилим ча... ганы канагатландырмаяр. Эгер ол мүмкинчилик тап... (өйде ачык галан чакырлы чүйше, арак я-да самог... болса) аз-овлак дадып гөрйәр. Бу-да бир бада чили... ялы оңа эрбет тәсир эдйәр. «Бейле нежис болса, кака... дагы ичмезди» диен пикир, мүңкүрлик чаганың бөвр... не дүртүп башлаяр. Ол ене (өйде еке өзи болансоң, хи... затдан, хич кимден чекинмән) дадып гөрйәр...

Биз бу ерде өйден чыкман, оңнут эдйән чагала... барада йүзлейже сөхбет этдик.

Шейле чагаларың экабыррагы — гапыны гулпла... гүйменже гезләп, көчә чыкянлары нәмелери гөрүп, н... гүнлере дүшйәр? Бу барада гүррүң эдип отурмалың... себәби шәхер көчелеринде, багларың саясында, сквер... лерде болян затлары улулар билен чагалар, етгинжек... лер хем деӊ дережеде сынлаярлар. Бу ягдайың эрбет тарапы — чагалар медениетсизлигин болгусызлыгың, гопбамсылыгың, вежералыгын гапдалындан улулар ялы бипервай гечмейәрлер. Олар гөзүне «тәсин», «сыр-лы» гөрнен затлары ичгин сынлаярлар. Шейле эдилен-де нененси болңндыгыны «сынагдан» гечирмәге хөвес эдйәрлер.

Гелиң, хениз агы-гараны долы сайгармаян гызларымызы мысал алып гөрелиң. Эйсем, диелиң гиже-гүндизиң 6—8 сагадындан өзге вагтыны өзбашдак өйде галан гыз, гүнүни нәхили гечирмели? Гыз машгаланам телевизор, радио, китап үзагындан бизар эдйәр. Шейле ягдайда гыз хем ич гирйәр, даш чыкяр, өзүне гүйменже гөзлейәр. Шейле ягдайда оңун йүреги гысып, гоңшы машгаланың оглуны янына чагыряр. Дөрт диварың арасында өзбашдак галан оглан билен гыз оңа-муңа гүйменйәр. Эмма олары хич зат өте гызыкландырып билмейәр. Ине, онсоң олар өзлерине гүйменже тапярлар — кинода, телевизорда гөрен гахрыманларына өйкүнип вагт гечирйәрлер. Бейле сырдаш болмадык ягдайында ишсизлигиң — гүйменжесизлигин, ягны бикарлыгың илкинжи аламаты — өзүни бир кемсиз ярадан тебигатың «ялңышлыкларыны» дүзетмәге — айнаның өңүне гечип, гашларыны ёлмага, маңысына дүшүнмән, мода эермәге башлаяр... Гепи көпелдип отурмалың, себәби бикәр адама әхлиңиз белетсиңиз. Шейле

яшларың дурмушындан, өзүни алып баршындан, дүнйәгарайшындан азда-кәнде хабарлысыңыз.

«Мода» диен сөзи манысына гөрә түркменчә терҗиме этсең «ёң» диен маныны аңладяр. Енил-елпайрак гечйән, эмма әхли адама ёкушян кеселе түркменлер «ёң» диййәр. Мода-да эдил ёң ялы шәхерден обалара, обалардан илатлы пунктлара яйраяр. Муна екеже мысал. Хәзир дашы, сыпаты, гөнүмел, халалхон адамлар билен гуршалып алнан, физики зәхмете кемсиз бишишен бикәрлигиң илат тарапындан җуда язгарылян чет обаларымызың улугызларының хем аглабасы ишден гелип, мученек, помада алып айнаның өңүне гечип, тебигатың гойберен «сәвликлерини» дүзетмәге башлаярлар. Эйсем, мунуң гүнәкәри ким? Заманамы, дөврүми, җемгыет я-да халкмы? Мунуң гүнәкәри — биз яшулы неслиң векиллери! Себәби? Себәби дилимизиң диенини гулагымыз эшиденок, агзымызың айданыны элимиз эденок, тербие умумыхалк ишине өврүлип биленок. Оны комплекслейин алып бармагы башарамзок. Бу аңсат ишем дәл. Мунуң үчин дүйпли, гүйчли идеология, оны хемме затдан белент тутян, гелҗек неслиң аладасы билен ятып, гайгысы билен турян адамлар герек. Шейле адамлар аз дәл, йөне хениз агыз бирикдирмәге дургунлык йылларың паявы, бюрократизмиң демриген бөведи җемгыетиң әхли сферасыны үйтгедип гурмага, шол санда яшлара тербие бермек бабатында-да тутанъерлилик билен гаршылык гөркезйәр.

Түркменлерде «сакавың соңуна серет!» диен бир геп бар. Биз көп сакавламалы болярыс, себәби темамыз важып, онуң өрүси гиң, бир тарапыны беян этсең бейлеки тарапы галып барян ялы, шонуң үчин хем темадан чыкып, махал-махал окыҗының келлесини «агыртмалы» болярыс. Мунуң үчин, элбетде, ондан өтүнч сораярыс.

Хәзирликче бизиң шәхерлеримиз билен обаларымызың арасында әхли бабатда улы тапавут бар. Шонуң үчин бу меселе бабатында оба барасында-да аз-овлак дуруп гечмели боларыс. Өң белләп гечишимиз ялы, бихаячылык обаларда-да өңки дережесине гаранында әп-эсли артды дийсек ялңышмарыс.

Эйсем оба ерлеринде ким күнтүчилик эдйәр? Илкинҗи нобатда адамсындан гөвни бөлек, ондан леззет алып билмейән гелинлер, шейле зенанлар, чыдам эдип

эп-эсли гезйэрдер. Эмма сонабака олар «сайят...
—авчылык этмэге межбур болярлар. Шейле гели...
ден бу иш үчин гаты гөрерлик зат хем ёк, себэби о...
ры тебигатың ярадышы шейле. Этер эринден (...
гөрк-гөрмексиз болса-да) долы леззет алян маш...
ның хич вагт, хич хачан (эгер акылы еринде бо...
ойнашлыга йүз уруп, ограш гөзлемэге чыкмажагы ...
Шейле гелинлер ата-энесиниң, чагаларының, өз ө...
-өсен обасының, дурмуша чыкан ериниң илатының ...
зүне месликден чирк гетирйэр дийип душүнмек жу...
өте гечмек боларды. Себэби, аял машгала ысныш...
махалында адамсындан долы леззет алып билм...
онуң беденинде улы өзгеришлик болуп гечйэр. Ол, ...
кинжи нобатда, укудан кесилйэр, организмде ма...
алыш-чалыш процеси ярамазлашяр. Ишдэ кеме...
тапдан душйэр, мейзи саралып, гөзүниң нуры өч...
онуң ызгыды гачяр. Эгер бу ягдай узак довам э...
онуң сачы хем дөкүлип, ол жуда сейреклейэр, реңни со...
яр, орта яшаманка гарры сыпатына гирйэр. Шейле ...
линлерин аглабасы бу процесе чыдаман, ограш гөз...
гине чыкмалы болярлар. Бизиң башда бивепалык ж...
лепчилигиң биринжи басганчагы диймегимизиң хем се...
бэби шу затлардан гелип чыкяр. Шейле гелинлерин г...
жеде-гүндизде бар арзувы, рахатланып, серлип пар...
хат ятмакдыр. Олар ятып билмедик гижелерини өз г...
ра багтына гаргынып даңыны атырярлар.

Шейле гелинлерин бириниң илкинжи гезек ограш...
билен душушмагына гарашян пурсатыны гөз өнүне ге...
тирип гөрелиң.

Гелниң ата-энеси, гелен ери абрайлы адамлар. Эге...
ол аягыны «гыщык» басса ики обаның адамларының...
йүзүне чирк гетирмели. Машгаласыны, өзүни биабра...
этмели.

Бири билен ичгин сыр алышмак, ылалашмак, ду...
шушык вагтыны, ериниң беллешмек адамда бир бада...
сүңни еңиллик дөредйэр, онуң сөзүн долы манысында...
өкжеси еңлейэр. Бирденем оны гам басяр, хая-шерим...
биабрайлык, горкы онуң беденинде ики яна ат саляр...
бирденем белли нетижэ гелип, йүрегини бире баглаяр...
Душушык вагты голайлашдыгыча-да оны аласармык-
лык басмарлаяр. Ол гез астындан төвереги сынлап баш-
лаяр, оңайлы пурсат агтаряр. Белленилен вагт гелен-
де ол жуда алжыраңңы хала душйэр. Йүрек гүрсүлде-

йор, ол «йөр!» диййәр, аң «дур!» диййәр, аяклары әдилмейәр. Ахыры шейле адамының эндамында галпылдылмеле гелйәр, ол демини сожап аляр, төверегине горкы билен гаранжаклаяр. Бу галпылдыдан соң ол өз ишини битирип гелйәнчә хич зат дуймаяр, себәби галпылды, хош-хевес, огрын иш, дел беден дуйгусының үстүн чыкмагының — онуң дабарасының аламатыдыр. Шейле галпылды авы атарына гелен авчыда-да, пидасы аларына гелен хайванда-да боляр.

Ограшы билен илкинжи гезек душушып гелен гижеде рахат тапмаяр. Ол эден ишиниң нетижесини, атларын, ата-энесини, хоссарларыны ятлап алада батяр. Эгер дуйлайса, ил гөзүнден душерин горкусы оны узаклы гиже укудан кесйәр. Душушыклар гитдигиче енлешип, соң када гирйәр. Эмма иру-гич бу сыр иле аян боляр. Мунуң бейле болмагына көпленч тотәнлик, айры-айры халатларда болса ограш билен ойнашың өзи себәп боляр. Сопбаш огрын иш эдйән адамының этмишини диңе тотәнлик (бири гөрйәр я-да үстүнден гелйәр) ачяр. Эмма шейле иш топарлайын я-да ики баш болуп эдиленде сыр узага чекмейәр. Бу ише гатнашянларың хайсы хем болса бири ичини ынанян достуның, жорасының янында дил яряр. «Достуң досты бар, жорааның жорасы» диен ялы, дилден-диле гечип огрын эдилен иш барада ил арасына гүррүң яйраяр. Өңлер шейле аялам, эркегем «йүзүгаралыкда» айыплар экенлер. Шейле адамлара йүз бермән, совук, ягны кичи дилден бәрде саламлашар экенлер, хатда шейле адамлардан болан чагалара хем (олар улалансоң хем) той-томгуда кетхудалык, беемчилик этдирмез экенлер. Эгер ойнашдан болан көмек бермек үчин кепгире япышып, газанларың арасына аралашыберсе яшулуларың йүзи беркрәги: «Ата-энесине ынамы болмадык ожагың башына бармасын, хов!» диййип, улы или билен гыгырар экен.

Хәзир адамлар жуда йүзлек, жуда сыпайычылыклы болупдырлар. Сен исле огры бол, исле жүмри, исле ограш бол, исле ойнаш (нега-да бири болаймаса) сениң билен баш атып саламлашярлар, ичгин-ичгин хал-ахвал сорашярлар. Онсоң халк тарапындан язгарылмалы, умумы дүзгүн-кададан чыкан адамлар гайшарылышып, аркайын гезишип йөрлер, асла дост-яр, гоңшы-годам, ил-улус өңүнде жиннек ялы мүйн бардырам өйденок-

лар. Бу ягдай эдеп меселесини хемметараплайын а
бармага дийсен улы зыян етирйәр.

Яңы сөзүмизиң бир еринде душушык соңабака к
етирйәр дийипдик. Мунуң хем беллемели ики тара
бар. Биринжиси, ойнаш илкинжи душушанындан до
леззет алып билмесе, икинжи ограшың угруна чык
Эгер ол канагатландырса, онуң билен белли бир в
лап арагатнашык саклаяр. Эгер ограшы чала сов
-салалык этсе я-да ара вагт салса, ойнаш үчүнжи
рашың гөзлегине чыкяр. Шейлеликде, «Өвренен энд
өрклесеңем дурмаз» диен ялы, пынхан ерде кесеки
лен душушмак хәсиетден — эндиге, гылыга гечй
Шейле аял онсоң бу ише «йөрителешип» башлаяр, ди
гиже дәл, гүндизлерине-де машынлы нәтаныш йиг
лере эл галдырып, дүрли бахана, гоша манылы сөзл
билен ёла «ойнамага» чыкяндыгыны какдырып айд
Иши битмесе (йитирйән заты ёк) машындан дүш
индикә эл галдыряр, хас ишдәменрәк мүшдери душа
са нырх талап эдйәр, болмаса ярысының хөзирини г
рүп, өйүне доланып гелйәр. Шейдибем, озал «не гөз
машгала» дийилйәнлер, ил ичинде айдылышы ял
«өзүни о ёла ташлаяр».

Кесеки билен душушмак дуйгусы ициңи тикенекле
йәр. Душушмак кул-күлүне дүшен адам аз вагтл
галпылдаяр, онсоң ол «максадына» етйәнчә хич затд
чекинмейәр. Оны бу ёлдан хич ким совуп билмейә
Бу барада бир яшулының эден гүррүңи бу айданлар
мызың догрудыгына гүвә гечйәр:

Отуз үчүнжи, отуз дөрдүнжи йыллар, яш вагтым
теке мейданының (Ашгабат шәхериниң хәзирки 2-нж
колхоз базары) илери йүзүндәки дүканда ишлейәрк
бир гелин билен душушярдык. Элбетде, багты ятанды
-да, машгала дагы дәлди. Ол бир гүн гелди-де, мен
чете чагырды:

— Гараңкы гатлышанда пылан ере бар — дийи
йүзүме чиңерилди.

Мен онуң бу болшуны бир хили гөрдүм:

— Нәме?

Гелин гени гарагыма гарады:

— Шу гүн хошлашык душушыгыны эдели, болмас
гижә галарыс. Мени шу гүн... өлдүрерлер — дийди. —
Баргын, бармасаң гөзүм ачык гидерин — дийип, хырр
ызына доланып, ховлукмач чыкып гитди.

Биз душушдык. Яры гижеден агансоң мен оны ээрдан угратдым. Дийдэни угрунда бар экен. Эртир ирден ине баран дессимизе онуң он ики ериңден пычаклап, каст эдип өлдүриндирлер диен яман хабары эшитдик; Мерт гелин экен.

Онун мерт болмагам мүмкин, бу барада биз белли бир нетижә гелип билжек дәл. Йөне кесеки билен душушыгын нетижеси барада ата-бабаларымызың биз үчин мирас гоюп гиден мысалы гүррүңи — бир роваяты бар. Онда шейле дийилйәр.

«Бир сөвдагәр узак вагтлайын сапара шайыны тутуп:

— Мен үч айдан бәри доланман, халыс ушуп-чыдамасаң, даңдан туруп дашыңа сын этгин, ким аяк ёлуна узага гидйән болса, шоңа сызгын берәйгин — дийип аялына табшырыпдыр.

Бир айдан говрак вагт геченсоң, сөвдагәриң аялы эркек ысыны күйсәп уграпдыр. Ол ирден туруп, төверегини сынлапдыр. Киме серетсе, узага гидени гәдикден гечип, мейдана отурберйәрмиш. Аял өз янындан: «Адамым мени ойнапдыр» дийип пикир эдип, иш-аладасы билен болжак болуп дурка, обаның иң асыллы, сыпайы адамларындан бири аяк ёлуна чыкыпдыр. Ол бәри-бәрде дурман, үзүмли хаятларданам гечип, обаның гайра четиндәки хендекде мейдан эдип гелипдир.

Сөвдагәриң аялы чемини тапып, онуң янына барып, сыпайычылыклы гүррүң эдипдир.

— Чыбан чишип, отыра-турара гоймаса, оны нәдип ярмагың алажы болар? —дийип, ондан сорапдыр.

Ол адам:

— Оң алажы-ха бардыр велин... — дийип, эп-эсли дурупдыр. — Эллесең өңкүсини тапмаз — дийипдир.

Ол адам сөвдагәриң аялындан азажык гарашмагы хайыш эдипдир. Эгнине чәкменини атып, үзүмли хаятын ичинде нәмедир бир зада эсли гүйменип, доланып гелипдир-де, дашы чаларак чыгжарып дуран, сык докалан эпленги йүпек мата бөлежигини сөвдагәриң аялының элине тутдурып:

— Шуны йылыжак, гаранкы ерде үч-дөрт гүн саклада, соң ачып гөр. Онсоң мен чишен чыбаны бишмәнкә ярсаң нәме болжакдыгыны айдайын — дийипдир.

Сөвдагәриң аялы ол эпленгиже йүпек матаны ба-

рып зәбукжасына салып, онам галамрыңгы ёртаның арасына тыслырып гоюндыр.

Ол дөрт-бәш гүн геченсоң яңкы адамының яшмака гелип, мәтанлык ёчилйн таңлаланаң яка (гандала — овнужак акжа турт) мыгылдыдыгыны айдыяндыр.

. Шонда ол адам сыпайчылык билен: — Кесекә чыбан ярдырсаң гуртдан гүжүге дөнерсиң. Говусы канагат этмекдир — дийиндир.

Шондан соң сөвдагәриң аялы бу ишден эл чекип, адамсы гелйәнчә канагат эдиндир, ягны огурлык ишиниң хош көвесинден, талашлдысындан сакланындыр.

Адамының ыгтыярыны элден алян бу хумарлы талтылдыдан жуда берк дурайсаң дынайсак аңсат ишдәлдир.

Бу еңлес, дурмуша жуда йүзлей гараян, адам мертебесине, машгаласының, ата-энесиниң хем гайын тарапының, бүтин обасының ахлак бинасының йүзүне сәхел салымлык харам кейп үчин гара чекмәге тайяр бинамыс, кемакыл адамлар үчин я-да «өте» акыллы, «бәшгүйлүк» ялачының бар аладасының, асыллы сыпатларының йүзүне гара чекип, ярысына көзирини гөрмеги кесп эдиненлер үчин-э, элбетде, жуда кын ишдир.

«Ичи елли гыза арпа чөрек бахана» диен ялы, шейле адамлар үчин дүрли бахана-да тапыляр. Шейле адамлар дуйгусына бәс берип билмән, бивазылыга йүз ураны үчин дүрли баханалар тапып өз «ынсапларының» өңүнде-де өзлерини аклаярлар.

— Эгер ялңышмаян болсам я 1958-нжи, я-да элли докузынжы йылдады. Аракесмеде нахара баряркам Подвойский көчесиниң угрунда узын бойлы, гөрмегей, гарагөзелек бир алчак гелин өңүмден чыкды — дийип, бир яшулы яны-якында гүррүң берди. — Онуң йылжыраклап аңырдан гелши таныш адама чалым эдйәрди. Ниреде, хачан гөрениң велин хич хакыдама гелмеди. Гелин гапдалыма гелип сәгинди. Бир зат соражакмыка дийип менем аяк чекдим. Ол мениң билен саглык-аманлык сорашды. Мен бир хили яйданжырадым, хер ничикде болса гарры адамларың адатына эерип: «Яш бәшымыза аңкамыз ашып йөрмүкә, мен сени танамадымла!» дийип, ол гелне йүзлендим.

— Сен танамасаңам, мен сени танаян, пыланы жжелере барян-а, менем шоларың гүндогарсындакы жайда,

көчәвиң бәри йүзүнде-де ишгәрлер — дийип, ол менин север достумың эжесиниң адыны тутды.

Алчак, яш гелин таныщлык ачып дурка, көп йыллар ялы бирден онуң яныңдан гөтерилибермәнимиз үчин ер тапман, менем сыпайычылыга йүз урдум.

— Ненеңоңсоң, чагалар, хожайынам месит? — дийип дашымы ялтакладым.

— Хожайынам хожайындыр-да, өмүр ёлдаш, шу гүн данданам Чендире уграды, йүк дашаяр — дийип, йүзүме көп манылы гарады. — Вагтыңыз болса совлуң, чайлап гечиң!

Мен сагадыма середен болдум:

— Ише бармалы, ярымжа сагат вагтым галды, саглык болса ене бир гезек дийип, нахар хана тарап уградым, олам аңырлыгына гитди.

Соң бир гүн тиркешип барярка к достумдан гоңшусының кимдигини сорадым.

Ол сорагың себәбине әхмиет бермеден-дей

— Гүл ялы йигит, йөне — дийди-де, маңа гарап өврүлди — аялы... — дийип, сүем бармагыны чекгесине басып, оны бирки ёла ики яна товлады.

Шондан көп вагт гечменкә ёлдашым огулжыгының доглан гүнүни белләнде шол гелнем гөрдүм, онуң адамсы билен болса бир сачак башында отурмага тотәнлик бизи миессер эден экен. Той, совлуң, мәреке дагаңсоң, достум:

— Яңкы яныңда отуран иңрижчик, гараягыз ыыңда өңүңки сөрашмың-да — дийип, ядыңдамы диен терзде йүзүме чинерилди.

Онуң гап-чанаклары йыгнаңдырып, ичерә серенжам берип отуран аялы!

— Ким ол? — дийип ара гошулды.

Достум хич зада әхмиет бермән:

— Ай, бири-лай, оны сен танаңок — дийди.

Янымда отурып, мениң билен гүррүңдеш, табакдаш болан йигиде бадаш иисиндим отурышды. Ол дийсең юваш, сада, сыпайы йигитди. Бу йигидиң шол освалы адамсыдыгына, оны эклежек-саклажак болуп эгене дийман, гүндиз дийман сынсыраклап йөренине дийсең гыйнандым, өзүне, онуң дүнйәден бихабар, маңа йүзи ис чагажыкларына йүрегим гыйлып, небсим агырды.

Бу вака маңа эпчеме гүнләп эзъет барыны берди. Ахыры ишгәр гелинлеримизден икисини тогарлап бирин

гатнашян, говы гөрйән, сыр алшып — сыр беришйән, гынансак, гыссансак маслахатлашян достумың, өз ишгәримизиң аялыды) яныма чагырып, бу барада оларың янында дил ярдым.

Оларың бири:

— Сапаргүлдүр — дийди.

Бейлекиси:

— Сона болаймасын! — дийди.

Салгыны бердим, яшаян ерини айтдым.

Достумың аялы оны танаян экен. Нахар вагтындан хас иррәк гойберип, бу ики «векили» ол гелниң үстүне уґратдым.

Аракесме тамамланандан соң хем эп-эсли вагт геченсоң, гапа чыкдым. Эрниме бир «Беломор» гыссырып, оны отладым, отлучөпи өчүрип, аңыррак ташламак үчин питигиме гысдырып, элими ёкаррак галдыранымам шолды велин, юмша иберен «векиллерим» чүңкден бәрик өврүлдилер. Олар ала-яз болуп гүлшүп гелйәрдилер. Голай геленсоңлар такатым етмән, мен:

— Нәме бейле бөврегиңиз бөкйәр? — дийип, олардан сорадым.

— Сең самсыклыгыңа — дийип, ёлдашымың аялы өңүни дегишмә салды — Дүнйәни дүзетжек болуп, жибирдәп, ярпы яшамаикаң яратга-ха дөндүң — дийип кәйинди. — Еке өзүң дәл, бизе азарың етйәр.

— Ери, гепиңи көпелтме-де, гөниңден гелсене, нетижеси нәме болды? — дийип, мен эркимсирән болдум.

— Нәме бор өйдйән — дийип, ол ене жакгылдадып гүлди. — Бизем хил бир адам ялы икимиз ики ерден, онуң дашына гечдик. Оңа, ненен шоң ялы эриң йүзүни ере басмага ынсабың чатяр — дийдик. Кәйиндик, дүшүндирдик, онуң жогабы гысгажык болды. Ол мүйнүм бардырам өйденок.

— Вай, жан доганлар, не гөзел йигитлер өзеленип дурса ёк дийип болярмы — диййәр.

Йөне ишгәрлеримиз соң ол гелниң йүрегиниң юкалыгының аныгына етипдирлер. Ол бихая өйүне элтен мүшдерисинден хак алян экен. Өз янзытмаларына дүшүнмедик «анкавларын» хем кисесини бошадып гойберйән экен.

Бу ярамаз хәсиетиң ёдасы көп, оларың хеммеси хем, озал белләп гечишимиз ялы, ахырсоңунда бивепалыгың, бинамыслыгың — желепчилигиң ёлуна биригйәр.

Гүррүнимизиң башында желепчилигиң ёдаларының бири хем мүмкинчиликдир дийипдик. Сөзүмизи шу ерде тамамласак гүррүнимиз жуда келте боларды, себәби мүмкинчилик диен зат (элбетде, бигәне, занныяман, бетпәл адамлар үчин) жуда ярамаз ишлер үчин ёл арчаяр. Мунуң шейледигине гожа тарых, хас бәррәк сүйшсек, Бейик Ватанчылык уршы дөврүнде оба ерлеринде эдилен эдён-этдиликлер, бет ишлер хем гүвә гечйәр. Бу дөвүр пәли дуз, пәли яман, бирехим, занныяман адамлары, бет ишлере мейиллилери хем мейилсиз — арасса, ахлак тайдан дүр ялы пәкизе, вепалы адамлары айылсайыл этди.

Әхтиялан фашистик Германия парахат отуран юрдумыза дуйдансыз чозан бадына эли яраг тутан йигитлериң әхлиси диен ялы Ватан горагына гитди. Гүлендe обаны яңландырып дуран гоч йигитлер гиденсоң, обалар бошап диен ялы галды. Оларың дерегине дагда-да, дүзде-де, чөлде-де гелин-гызлар, аяллар галмалы болдулар. Дурмуш йыл дәл, ай гечдикче агырлашярды. Әхли ерде ачлык, хорлук, ёканч кеселлер, бетлик хөкүм сүрди.

Ине шейле ягдайда, сөзүң долы манысында, «Ил аглак дүшүп, кәбир «доңузлар» депә чыкды».

Шол махаллар трактор бригадасының учётчиги болуп ишлән бир ёлдашымыз колхоз башлыкларындан бири барада жуда янгынлы гүррүң берди.

Ол гара чыны билен. — Ады йитмишиң адынам тутасым геленок. Ай, соң ады йитенден говам-а болмады. Ол хайсы машгала агыр ягдая дүшсе, (ол дөврүрде агыр ягдая дүшмедик бармы нәме) шоны гөз астына аларды. «Бугдай берейин» дийип улугызлары дагыны хем язлык бугдай экилйән ере экидип заялар экен.

Ол ахыры адамсы фронта гиден ики чагалы бир гелне гөз гыздырып башлаяр. Эмма ол гелин бейле ише хич хили ягдайда-да разылык бермәндир. Уруш, нәме бир гүн, ики гүн болмады. Колхоздан болса зат ёк — әхли зат ениш үчин, ганым душмандан үстүн чыкмагың хатырасы үчин дөвлете табшырылярды. Гелин-гызлар алтын, шай-сепиче ченли табшырдылар ахырын. Уршуң икинжи, үчүнжи йылы ачлык юртда долы хөкүм сүрди. Шейле гүнлерде янкы гелин ики чагажыгыны ач өлдүрмезлик максады билен башлыга йүз тутмалы болупдыр. Башлык оңа екеже грамам бугдай

берип билмежекдигини айдып, оны бош гайтарыпдыр. Эртеси болса харман сакчысының янына барып, башлык мысапырсыраддыр. Ол: «Ягдай жуда агыр, илат ач. Шу вагта ченли оз-өөк ийип оңшук эдилди, инди о-да гурады» диййәр.

Ол азажык сәгинип:

— Дуйн, пыланың гелни уч-дөрт килю бугдай дилөп гелди велин, ягдай ёк дийдим. Гиденсоң, гыцанжыма-да узаклы гиже ятып билмедим. Сен... гайрат эт-де, ол гелни гичлик чагыр-да, бир богдак берип гойберсене, бирден чагажыкларының гүнәсине галаймалы — дийипдир.

Харман сакчысы гелне хабар етирйәр. Аяк йыгнанансоң сакчы гелне бир богдак бугдай берип гөйберйәр. Муна монча болуп гелйән гелин тутулыга етенде зәхреси ярылан ялы сакга сакланяр. Өңүни габалап дуран башлык:

— Хә, инди огурлыга баш гошдуңмы? Дүш өңүме! — дийип, оны гыссап башлаяр.

«Пыланы огурлыкда тутулыпдыр» диен гүррүң, эңки гидин ятан ач чагалар... заннысмаң башлыгың бетпәлини бержай этмәге мүмкинчилик дөредйәр.

Ол гелин: «Гелип узаклы гижәми аглап гечирдим. Бир ай, ики аям көшешмедим. «Огурлыкда тутдум, төхмет атяр, шеррайлык эдйәр» дийсе нәме дийжек?! Арка дагым обада болса мен бу гүнлере дүшжекми? Ярмажык, буламажык эдип, чагажыкларымың өңүне әберйән-де, сакланып билмән сожаян, гөзлеримден яш пайрап гидйәр. Чагажыкларым: «Эже, нәме аглаян!» диййәр. Мана дүшмез чагалар себәбини билеңоклар, билмәнлерем говы. Чекип-чыдап билмедик гижелерим ызлап аглаярдым, ахырам... эл букжамдан суратыны алып, дәли ялы онун билен геплешердим. Бир гиже, шейдип отыркам, сурат гөзлериме чиңерилип, геплән ялы болды. Ол: «Зерурдан зеруры бар... Ганымлар алдым-бердиме саяып баряр. Өлмән доланып барсам... хаклашарын!» диен ялы болды. Шондан соң йүрегим азажык теселли тапды. Ол гелмеди. Гидиши-гидиши болды. Ол нежюс болса уруш гутарып, йигитлер оба ылгым-салгымрагам болса йыгнанып башлансоң, Ашгабада гөчүп гитди. Хәзир хич ере чыкмаярмыш, хич киме гөркүп билмейәрмиш диййәрлер. Вах, шу вагтам элиме берип: «Нәтсең эдәй!» дийселер, йүзүми чытман, аял халыма хер درамчасыны, хер тикесини гулагы ялы

этжек-дә!» дийип, ол гелин гаррансоң, бириниң ныгтада ичиня доқундир.

Уруш вагты адамсының фронта уградылып бивепалык, желепчилик эденлерем болды, оңа гаранман ек-түк әре гиденем болман дурмады. Эмма бизиң гелинлеримизиң, аял-гызларымызың аглабасы намысыны гөзүниң гөрежи ялы горадылар. Адамсыны уградып, гөзяш билен гарып берен вадасында эркек киши ялы дурдулар. Олар үчин мүмкинчилик диен зат мүдими ят болды. Дагда орак орсаларам, дүзде гоюн сагсаларам, ябан ятып узакларда ишлесселерем, адамсының, ата-энесиниң, гайын тарапының, обасының йүзүне чирк гетирмедилер.

Шу сетирлериң авторларының бири шу теманың үстүнде ишләп йөркә Ашгабат шәхерини этеклән отуран обаларын биринде гижара мыкманчылыкда болды. Биз гайрасы экинзарлык болуп гидйән обаның гыракы хожаликларының биринде дашарда чай ичип отырдык.

Елдашымың какасы бирден мениң бөвруме дүртди-де, эгниниң үсташыр гарап: «Бажы!» дийип, көчеден гечип баряң, агажет, башына гыралы көне ак яглык даңан аяла гыгырды. Еринден галып, оңа салам берди. «Совул чайлады!» дийди. Гарры аял: «Ай, инди гүнем гижигип баряр» дийип яйданды.

Яшулы:

— Сен ииңрик гаралман, өйүңе бармарсың, бизден чай ичмесеңем ене бири совар! — дийди.

Оняңча-да мыхман еримиң — яшулының агтыклары шапыдыңлашып бир ерден гелдилер.

Яшулы:

— Барың өңүнден чыкың! Хан-ха энеңиз гелйәр — дийди.

Чагажыкларың эхлиси, иң кичижигине ченли «Эне-де, эне!» болшуп яңкы тарапа тарап энди лер. Ол херсини тайлы гезек огшап, иң кичижигини голтугына алып, бизиң яныныза гелди. Отурды, чай ичди. Ол ики гепиниң бириңде: «Саг болсаңыз боляр» диййәрди.

Ол хошлашып гиденден соң:

— Яңкы ким? — дийип, мен яшулудан сорадым.

— Ол — дийип, яшулы йүзүме кеп маңылы серетди. — Шу улы обаның хем гелни, хем эжеси, хем энеси, хем гайынекежиси, хем доганы, хем уясы, хем балдызы... — дийип йылгырды.

Мен гең галдым.

— О нәхили бейле болуп билйәр?

— Ол өмрүни колхоз өнүмчилиге багышлан адам. Уруш башланан бадына бир огулҗыгы боляр. Адамсы фронта гидйәр. Ол украмазындан өң, сув ялы чагасыны гундап Акдепә барып, адамсы билен хошлашып гайдяр. Адамсы фронта угрансоң, огулҗыгы хем өлйәр. Ынха, шондан бәри хем дүнйә баш галдырман, колхоз иши билен гүмра болуп йөр. Инди онуң адыны «гелин» дийип тутян-а обада аз-аз, себәби онуң өзи етмиши төвереклән йөрендир. Яшы кичирәклер, элинде ишләнлер онуң адының ызына «эҗе» сөзүни гошярлар. Агтыкларымыз яңы гөрдүң-ә «Эне!» дийип өңүнден чыкярлар. Ким оңа «доган!» дийип йүзленйәр. Мен «Бажы!» диййән... — дийип дүшүндирди.

Ол бөврүни азаҗык диңледи-де:

— Шейле адамлара нәче хормат этсең аз. Социалистик Зәхметиң Гахрыманы диен ат шулара дакылса-да болман дурҗак дәл! — дийди.

Мен:

— Шейле адамлар бизде аз дәл-ә — дийдим.

Яшулы баш атып:

— Шо-да бизиң абрайымыз-да! — дийди.

Сөйгиниң, ыграрлылыгың, мертлигиң, пәк ахлаклылыгың, адам мертебесини белент тутян шейле гелинлере, догрудан хем, гахрыман дийсе болҗак дийип мен ичими геплетдим.

Җелепчилиге баш гошан адамың (исле ол аял болсун, исле-де эркек адам) белли бир тутунан ограшы, ойнашы болмаяр. Ягны, онуң белли бир гезйән адамы болман, бу гүн бири билен, эртеси башга бири билен ятып-туруп йөрен адам боляр.

Җелепчилик дийленинде адамларың аңында дессине терс ёла дүшен аял машгала пейда боляр. Җелепхана дийленинде-де оларың гөз өңлеринде бада-бат лолы хелейлер пейда боляр. Умуман халк көпчүлигиниң арасында желеп дийленинде хөкманы суратда аял машгала болмалыдыр диен дүшүнҗе бар. Онсоң шейле дүшүнҗедәки адамларың пикир этмеклерине гөрә желеп сөзи эркек адама аслында җиннек ялыжагам дегишли дәлмишин. О нәме үчин бейле боляр?! Догры, терс ёла баш гошан зенан машгала элден-эле гечип, шонуң нетиҗесинде-де желебе өврүлип гидйәр,

Харам кейпе гызыгып, мыдама аял машгала гөзләп каңкап йөрен эркек адамлар ким эйсем? Олар хыжувыны ятырар ялы желеп хелейлери тапярларам. Онда-да белли бирини дәл, хәли-шинди тәзесини тапярлар. Оларың шол тапян аялларына биз желеп диййәрис. Эгер шейле болян болса, онда шол желебе дегйән, онуң билен ятып-туруп йөрен эркек киши ким боляр?! Элбетде, олам желеп, Хас ичгиң середип отурсаң хакыкатданам ол шейле боляр ахырын. Я-да айдалың: желепханадакы күнти хелейлере бизиң әхлимиз желеплер диййәрис. Догры, оңа хич хили сөз ёк. Эмма шол желеплере барян эркеклер нәме? Олар желеп болмаярмышынлармы?

Адамлар нәме үчин желепчилиге йүз урярлар дийип биз башда етгинжеклериң друмушындан мысаллар алыпдык. Хеммә мәлим болшуна гөрә, желеп болуп энеден догулян ёк. Желепчилиге баш гошянларын хер бири оңа бирхили ёл билен башлаяр. Эркек адамлар бабатында айданымызда оларың әхлиси диен ялы месчиликден, жалатайлыкдан, харам кейпе гызыкмаклыкдан баш гошярлар. Жүбүлерине бәш шайы дүшдүги «кейпи-сапа» чекмек максады билен желепханалара барярлар я-да харам кейпе ковалашян аялың гөзлегине чыкярлар. Йөне бей дийилсе, эркек адамларың барыны бир аякдан шонуң ялыдыр дийип хасап этмек болмаз. Нәче мес, бол-телкиликде яшаян адамларың хем хич вагт харам кейпе ковалашмаянлары ерән көпдүр. Аял-гызлар барада айданымызда болса, оларын желепчилик диен ялы ярамаз эндиге баш гошмакларына бирнәче ёллар себәп болярдыр. Ягны, месликде яшамаклык, ярамаз хәсиетдәки адамларың торуна чолашып, олар билен якындан арагатнашык сакламаклык я-да яшлыкдан эне-ата тарапындан башына гойберилип, тербие берилмедик ягдайда аракдыр тирьек, мең ялы нешелере өзүни алдырса, булардан башга-да шонун ялы бирнәче себәплер аркалы желепчилиге йүз уруп билйәндирлер.

Бирнәче дөвлетлерде ишсизлик хөкүм сүрйәр. Өзлерине эдере иш тапмансоңлар ол ериниң адамларының миллионларчасы ач-яңаңач, хор-хомсы ягдайда яшаярлар. Шонуң ялы агыр гүнлерде яшаян кәбир зенан машгалалар хорлуга чыдаман, гүзеран гөрмек үчин хем желепчилиге баш гошярлар. Онуң ялы ягдайларда олар-

да гизленжек хем болмаяр. Гайта шейле агыр гүнлерде яшап, желепчилиге йүз урян аял машгалаларын дурмушлары хакында, кинофильмлери сурата дүшүрип, оларын желепчилик эдишлерини экранларда аркайын гойберйәрлер. Шол кинофильмлерин биринде хениз дурмуша чыкмадык бир гызын желепчилиге баш гошушы барасында шейлерәк сүррүн берилйәнинин шаяды болдук.

Гарып дурмушлары зерарлы мекдеп гарасыны гөрмедик ол гызжагаз фабриклерин биринде йүплүк сарайжы болуп ише ерлешйәр. Ишлейән станогынын бозулмагы себәпли сараян йүплүгинин бирки килограма голайы брак боляр. Фабрик эесинин ол брак өнүмлери гөрүп зәхреси ярылана дөнйәр. Агзыны көпүрҗиклеҗип гызжагазын үстүне гыгыряр. Ин сонунда-да оны ишден ковяр.

Ишсиз галан гызжагаз өлмез-өди билен гүнүни гечиржек боляр. Эмма болаюк. Узын гүн селпәп иш гөзленйәр. Эмма ханы она үйшүп ятан иш?! Бир гүн кирейине ювмага кир тапса, бейлеки гүн шолам тапдыранок. Гүнлерде бир гүн она бир бай адам душуп, оны нирәдир бир ере —чола жая алып баряр. Ол илки гызын тер гөвүслерини ойнап, мыччалап, кә учларындан соруп көйнден чыкяр. Сон... кем-кемден экран гараляр...

Ол адам аз салымлык кейпи үчин гыза эп-эслиже пул гоюп гидйәр. Йөне бу пул ол гызын әхли буйсанжыны чым-пытрак эдйәр. Ол ягдая гыз гөзяш эдип аглаяр, эмма болжак иш боланындан сон этжек алажын ёк. Ол гызлык буйсанжынынам ызына гайдып гелжек гуманасы ёк.

Гыз «Болжагым болды» дийип, шол гүнден сон шонун ялы мүшдери гөзләп, өз тенини сатмага башлаяр. Ахырында-да ол желепханаларын бирине барып, шол ерде хызмата дуряр.

Хава, кәбир юртларда яшлыгындан етим галып, агыр гүне дүшүп, ишсизлик зерарлы хор-хомсы яшамагынын нетижесинде желепчилиге йүз уруп, желепханаларда хызмата дурян, чем гелен ерлерде өзлерини сатып йөрен гыз-гелинлер, мегерем, санардан көп болсалар герек. Агыр дурмушлары зерарлы шейле ёла баш гошян дурли яшдакы зенанларын саны болса гүн гелдигиче көпелмесе азаланок.

Кабир адамлар дашындан середенинде өз яшындан улы я-да кичи гөрүнйәрлер. Дурлинием даш кешби шейле болды. Ол эрс-мерс болуп бой алды. Хениз он бәш яшынам долы доллурманка улугыз кадына етен ялы болуп гөрүнди. Өзем дийсен гөрк-гөрмеклиди. Ай дийсең агзы, гүн дийсең гөзи барды. Гарлавачың ганаты кимин гыйлып гидйән шар гара гашлары жүйк буруңлы, бугдай ренк ат йүзүне өзболушлы гелшик берйәрди. Дүңдерилен кәсе ялы болуп дуран гөвүслериниң үстүнден толкун атып гайдян өрүм сачлары байдак боюны өңкүсинденем бетер сыратландырярды. «Гыз гөрки ягыдыр, ягы» дийлиши ялы, Дурлининем яшлыкдан ягысы көп болды. Гөренлер онуң кадды-каматына хырыдар гөз билен гарадылар. Дурли еке. Онуң ашыгы болса көп. Гүнлериң бир гүнүнде ахырын бир нәкес Дурлиден өз машгаласының бардыгыны гизләп оны өз пенжесине гысяр. Бой йигит болан болуп онуң билен сөйүшйәр. Хер хили шелайың сөзлер билен онуң башыны-гөзүни айлаяр. Хениз кәмиллик яшына етмедик, шонуң үчинем акылы о диен гоялышмадык яш гыз болса онуң алдавларына алданяр ве соңуна сайман онуң билен кейпи-сапа гызыгып айшы-эшретли гүнлерде гезип башлаяр.

«Сүйжи-сүйжи ийменин ажы-ажы гәгирмеси бардыр» дийлени ялы Дурли ол йигит билен айшы-эшретли гечирен гүнлери үчин соң ахмыр билен гөзяш дөкмели боляр. Әхли эден кейплерине пушман эдйәр. Эмма болжак иш боланындан соң ахмыр чекип пушман эдениң пейда берйәрми нәме?!

Хава, ай-гүнлериң гечмеги билен Дурли гөврели боляр. Она болса онуң ата-энеси намыс эдйәр. Гахарларына бәс гелип билмәнем: «Бизе сен тетелли гыз герек дәл, нирә гидйән болсаң, гүмүни чек, гөзүмизе гөрүнме» дийип, оны өйден ковуп гойберйәрлер. Шондан соң Дурли нирә урунжагыны билмейәр. Оны агыр гүне учрадан кеззап йигидинем она хоссар чыкандан гечен, гайтам гачгыны шол боляр.

Бир сай-себәп билен Дурли шәхере дүшйәр. Бу ерде болса ол биртопар бозгак лолы хелейлериң торуна чолашяр. Оларың гизлин желепханаларында хер гүнде бирнәче йигиде хызмат этмәге башлаяр. Шейдибем ол желепчилиге ымыклы баш гошяр. Шу ерде бир зат барасында дуруп гечелиң. Хениз акылы о диен гоялыш-

мадык яш гыз ялнышлык гойберйәр. Оңа болса ата-энеси гахар эдип, оны өйден ковуп гойберйәр. Эгер шонда олар оны ковуп гойбермән, онуң гележеги барада ойланып, адамкәрчиликли тербиелемегиң аладасыны эден болсалар белки Дурли гойберен ялңышлыгыны сапак эдинип, желепчилиге баш гошман жемгыетимизе пейдалы адамларың бири болуп етишерди. Эйсем гүрруңи нәме, ол берилйән оңат тербийә баглы зат ахырын.

— Өзүм обада өнүп-өсен. Гыз вагтларым колхоз ишине гидйәрдим. Пагта йыгым дөврүни өзүңиз билйәрсиңиз. Ир билен алагаранкылыкда гидилип, агшамам мазалы гараңкы дүшениндең соң өйүңе өлүп .атярсың. Ол ере бараныңдан соң болса өз пейвагтыңа ишлениленок, узыныы гүн сүтүниң сүнйәр. Пейвагтыңа аркайын ишленилмейәнлигининем өз себәби бар. Хич ким саңа өлериңи-галарыңы билмән ишле диенок. Йөне йыгымда бири-бириңден галынмажак болнуп харс урулйяр. Оңа-да бир гүн чыдаяң, ики гүн чыдаяң. Ахырын бир гүн агыр зәхмет сени сурнукдыряр. Шонда бизиң дадымыза тиръек етишерди. Бир кәсе чай билен жөвен ялыжагыны атарсың велин, ядавлыгың эдил эл билен айрылан ялы болайяр. Бизем ядавлыгымызы айыржак болуп гүнде-гүнаша диен ялы шейдердик. Ай, гараз, нәтжек, мен оны этмәми соңабака гүрелдип башладым. Онсоң шейдип хениз улугыз вагтымда нешекеш болуп өтәгиден болсам нәдерсиңиз асыл.

«Гыз машгала кесекинки» боляр. Бир гүн энем-атам менем дурмуша чыкардылар. Бир хепделик оннут эдер ялы дерманымы огрынча яным билен гөтеринипдим. Онсоң эйтдим-бейтдим гараз гелин болуп баран ериме сыр билдирмән он гүни дагыны гечирдим. Соң велин петиме гар ягды. Азарлап башладым. Ол гүнлерими ит гөрсе гөзи агарар. Эгер-эгер ысгын-мыдарым ёк, йөне буланып ятырын. Гайынларым маңа агыр нәсагландыр өйтдүлер. Врач чагырдылар. Гөргүлилер аял адам боланымдан соң аял врачыны үстүме бай гатнатмак гатнатдылар-а. Врач бирселлем иш эдинип гатнаса-да мениң велин шол бир болшумды. Эгер-эгер үйтгейән зат ёкды. Болманында нәме, ол аял угруңдан врачың мениң дердими билип, эм эдип билжек гүманасы бармы? Ёгсам, ол гөргүлем дердими билжек болуп жан эдйәр. Эмма мениң велин шол бир өңкүлигим. Билйән шол

вагт онуң ерине нешекешлик боюнча яш алып барян, шол угурдан специалист врачларың бири геләйсе онда хеммесини билжеклигини.

Гүн гелдигиче халым хараплашярды. Ахырын азарлама зерарлы эндамымда пейда болан агыры-ынжыларыма чыдаман, эл эгрилигине йүз уруп башладым. Ичерде гөзе гелимлирәк зат болса шолары огурлап, шол төверекдөнем бир адам тутуныл, ол затлары дегер-детмез бахасына сатдырып уградым. Дилине дөндүгим Магтымгулының:

> «Басым сандан чыкар оба огрусы,
> Бир мензиле гитмез йүкүң эгриси...»

дийши ялы мениң огурлыгымам узак гитмеди. Дуюлдым.

Бир гезек ол аңкасы ашан зат сатдыряным гайыным дага өз затларыны өзлерине сатжак болуп дурса нәдерсиң асыл, гайыным дагам «Нирeден алдың?» дийип, гыссап уграпдырлар оны. Ол иши гайдан дашына гечиленсоң хеммежесини болшы ялы айдыпдыр. Шондан соң мениң нешекешлигимиң үсти ачылды. Гөргүли гайынларым дийсен адамкәрчиликли, аркалашыклы адамлар экени. Оларың ерине башга бири боланлыгында болса шол гезек мениң ызыма ит салып ковардылар. Эмма олар велин бейтмедилер. Хич бир хоссарларына, гоншы-голамларына дуйдурман, мени, нәхошлапдыр дийип кеселхана ерлешдирдилер. Эмма мен бары бир нешәми гояр ялы дәлдим. Ол ерден телим ёла гачдым.

Зандың яман болса болмаз экен. Бир гүн кеселханадан гачдым, гайынларымданам. Шол гачышыма-да шәхере гайтдым. Гачып гездим. Аз-овлак тирьек я онуң бахасыны берене-де өзүми сатдым. Ужыпсызжа тирьек алып, гелен адам мениң билен аркайын ятып-турубермелиди. Ине, онсоң шейдибем сандан чыкан адам болдум-да галыбердим — дийип, Хемрагүл диен аял желепчилиге баш гошмагына нешекешлигиң себәп болшы барада улы өкүнч билен ярым-яш аглап гүррүң берйәр.

Соңкы дөврлерде яшларың арасында видеомагнитофона үнс бермеклик гүйчленип уграды. Олар шол видеомагнитофонларда бизиң ахлагымыза терс гелйән дашары юртларың вежера кинофильмлерине-де томаша эдйәрлер. Онуң ялы вежера кинофильмлере диңе бир

яшларың дәл, эйсем кәбир улы яшдакы адамларың хем томаша эдйэндиклери барадакы фактларың бирнәчесиниң үсти ачылды.

Догрусы айдылса шол кинофильмлердәки гөркезилйән вежералыклары адам болуп гөрер ялы хем дәл. Шонуң үчинем түркменлериң тербиесине терс гелйәнлиги гөз өңүнде тутулып, онуң ялы кинофильмлери гөрмеклик дөвлет тарапындан язгарыляр. Эмма шейле-де болса кәбир адамлар ол фильмлере гизлинликде томаша эдйәрлер. Дине бир өз томаша эденлери билен онман, оңа башга адамларыңам, эсасанам яшларың гатнашмакларыны гураярлар.

Гүлнәз диен гыз орта мекдебиң ёкары класларының биринде окап йөрен дөврүнде шонуң ялы дашары юрт кинофильмлериниң бирини гөрмәге гатнашяр. Шонда ол экранда бир топар яш гызларың, йигитлериң чув яланач болуп бир-бирлериниң уят ерлерини ойнайышларына, агызларына алышларына, хер хили ягдайларда янашыгы берджай эдишлерине, хатда бир гызың бир бада ики йигиди бирден кабул эдишине томаша эдйәр. Ол яшларың зына ишлерини ерине етиришлеринден өзүче леззет аляр. Хениз акылы долы бекешмедик бейни хер бир ойнашмалары, зына ишлери гөренинде олара гыжыняр. Кинофильме томаша эдип болалларындан соң, ол шол ериң өзүнде бейлеки бир жая гечип, кейпихон ягдайда бир йигит билен зына ишини ерине етирйәр.

Гүлнәз соңабака видеомагнитофонда гөрүнйән гызлара өйкүнип йигитлер билен яланач халда гарым-гатым болмага башлаяр. Оларың диңе бири билен дәл, габат гелени билен ятып-турманы хич затча гөрмейәр. Дашары юртларың видеомагнитофонларда гөрүнйән вежера гызларына өйкүнип, йигитлериң уят ерлерини хер хили ягдайда ойнап гөрйәр. Йигитлере-де өз уят ерини шол хили ягдайда ойнадып ондан леззет алмага сынанышяр. Шейдибем хениз орта мекдебем тамамламанка барып ятан желебе өврүлйәр.

Ачык ягдайда гечирилйән гөрелдели судуң залы адамлардан яка хырын-дыкын долуды. Суд эдилйәнлер әр-аял Оразбай билен Гүлжемал дагы өз эден гүнәлериниң еңил дәлдигине дүшүнен боларлы. Олар башларыны галдырып, хич бир адамының йүзүне середип би-

ленокдылар. Башларыны ашак салмын, ахмыр билен бармакларыны дишлешип отырдылар. Оларын эден этмишлерем желепчилик билен баглашыклыдыр.

Эр-аялы икиси экленчлерини желепчиликден гөзлэпдирлер. Олар уч-дөрт саны желеп аялы өйлеринде саклап тизяин желепхана дөредийэрлер. Хер гүнде бирнэче мүшдерини кабул эдийэрлер. Эмма Оразбайдыр онун аялы Гүлжемал желепчиликден гелйэн гирдейжини аз гөрүп ол желеп аяллары башгача ягдайда сатып башлаярлар. Ягны олар дашрак ерлерден бир дул тапып, өзлеринин башы бош таныш гелинлеринин бардыгыны айдярлар. Онсон шол саллах адамларын өйленмэнин күл-күлүне душени билен гуда болярлар. Галын кейлин халатдыр пулун эл-эслисини бейлелерине гетирен-леринден сон олар өз «гелинлеринин» бирини дурмуша чыкарярлар. Шейдибем ломайжа пул ёнуляр. Дурмуша чыкарылып гойберилен ол «гелнеем» өн окадылыи гойберилиши ялы, анырсы бир ая етип-етмэн ызына доланып гелйэр. Өзем нэхили гелмек, гиден бир олжа билен гелйэр. Чүнки, ол гелин болуп баран гүнүнден башлап ызына олжалыжа гайтмаклыгын пурсатыны пейлэп гезйэр. Бир гүнем вагтыны тапып өйүн гөзе гөрнер ялы затларыны гөтерип гайдяр.

Бу эр-аялын өз желеп аялларынын үсти билен шейдип увлундыран саллах йигитлеринин саны йигрима адама дагы барыпдыр. Ахырын бир гүн болса олар этмишлеринин үстүнде тутулып, эле дүшйэрлер.

Ине, биз шу ерде желепчилик ве она баш гошянлар барасында бирнэче мысаллар гетирмек аркалы гүррүн этдик. Шейле мысалларын саныны болса нэче узалтсан узалдып отурмалы. Йөне ол барадакы мысаллары етерлик хасап эдип, желепчилигин жемгыетимизе берйэн зыяны, кэбир дөредйэн ве яйрадян ёканч кеселлери билен окыжылары танышдырмак ислейэрис.

Азарламак. Бу кеселин дөремегинин эсасы себэплеринин бири желепчиликдир. Өзем ол ёканч кеселдир. Ол аял билен эркегин бири-бирине янашып, зына ишини ерине етирмеклеринин эсасында (шол кесел хайсыда биринде бар болса) бейлекисине ансатлык билен гечип билйэндир. Ол кесел ёкушанындан сон үч-дөрт гүнүн ичинде билдирип башлаяр. Эркек адама ёкушанында онун эсасы аламатлары шейдерэкдир: ягны, онун ужындa ирин дөрейэр. Бушугжак боланында ерэн

эрбет кынчылык чекйәр. Себәби, бушугжак боланда дөрейән агыра чыдап биленок. Онсоң гөзйш дөкмәге межбур боляр. Олардан башга-да ол дерде учран адамының ужыдының ужы чыгжарып, бирхили шепбешик ягдайда ичги гейимине (турсисине) елмещип дуряр. Ирден ички гейимде агымтыл хем сарымтыл тегмиллер пейда боляр.

Бу кесел аял адамда йүзе чыканында онуң уят лүлесинде ириңе меңзеш порсы сувуклык, агыры-ынжы пейда боляр. Ол кесел ёкушып, адамда онуң аламатлары билдирип угранындан соң кеселли хаял этмән, шол угурдан специалист врача йүз тутуп өзүни бежертмелидир. Ёгсам ол кесел шол ёкушан адамсында эбедилик диен ялы галяр. Онсоң ол хем өз кеселини бейлеки адамлара ёкушдырып гезйәр.

Желенчилик билен багланышыклы йүзе чыкян кеселиң ене бирине **трихомоноз** дийилйәр. Бу кесел ёкушанындан бирки гүн гечениңден соң билдирип уграяр. Эсасы аламатлары: эркек адамың ужыдында гижилевүк пейда боляр. Шейле хем ужыдың каналының ичинде гарынжа йөрейән ялы гыбырды, эрбет жүммүлди болуп адамыны хәли-шинди бимаза эдип уграяр. Шейле болансоң трихомонозлы адам элини ол ерине нәхили элтенини өзи хем дуйман галяр.

Аял адамда-да эдил шонуң ялы, ягны, онуңам уят лүлесинде гижилевүк дөрейәр. Шонуң ялы-да онуң ичинден агымтыл дигир-дигир затлар билен бирликде якымсыз ыс гелйәр. Трихомонозам вагтында дуйлуп, врачлар тарапындан бежерилмесе онуң хем бейлеки адамлара ёкушмак ховпы бардыр.

Сифилис. Бу ёкушанындан бир ая голай вагт гечениңден соң йүзе чыкып башлаяр. Өзем исле аял болсун, исле-де эркек, ол ёкушан ериңден чыкяр. Эдил ёкушан ериңденем яра дөрейәр. Эгер ол жынс органларының үсти билен ёкушса онда эркегиң ужыдында, аялың болса жынс органында шол яра пейда болуп башлаяр. Эгер-де ол өпүшмеклик аркалы ёкушса, о шол өпүшилен ерден дөрейәр.

Сифилисиң ярасының шекили вулкана меңзеш боляр. Ягны, гыралары бейигрәк, ортасы болса ойдур. Яраң шол ойтумжыгының реңки чиг этиң үстүне гайнан сув гуйландакы ялы боляр. Йөне ол яра агырысыздыр. Вагтың гечмеги билен ол яра юваш-ювашдан йитип гидйәр.

Йөне нәсаг адам вагтында бежерилмесе, онда сифилисиң мөжежиклери шол адамының ганында көпелип үч айдан соң онуң эндамына гызылжа-гызылжа овнужак дүвүртиклери өрдүрйәр. Шол болса кеселиң ол адамының эхли органларына долы яйранлыгының ве оны зайлап башланлыгының аламатыдыр. Шонуң үчинем бу бабатда гөвнүңе сәхелче-де болса чиглик гиден адам хөкманы суратда специалист врача йүз тутмалыдыр. Егсам, ол кесел билен кеселлән адамларың өз нежис кеселлерини өзге адамлара ёкушдырмакдан башга-да, кеселиниң хас ула язып гитмегине ёл ачарлар.

Адамларың башына СПИД кесели XX асырың мергиси болуп инди. Гөзбашыны дашары юртлардан алып гайдян бу кеселиң соңкы вагтларда ГДА-ның дөвлетлерине аралашмагы медицина ишгәрлерини горкы астына саляр. Чүнки, улы шәхерлеримизиң кәбирлеринде ол кесел билен кеселлән кәбир адамларың бардыгыны врачларымыз аныкладылар. Эйсем бүтиндүнйәде горкы барыны дөреден бу кесел ГДА-ның дөвлетлерине нәхили ягдайларда аралашдыкан?! Врачларымызың такыкламаларына гөрә, оңа хут желепчиликли эдилен арагатнашыклар себәп болупдыр. Дашары юртлардан ГДА-ның дөвлетлерине хер гүнде мүңлерче адамлар турист болуп гелйәрлер. Ана, шол сыяхатчы болуп геленлериң хайсыдыр бири бәрде кимдир бир болгусыз билен танышлык ачяр. Онсоң олар зына ишини эдйәрлер. Ине, шейдибем ГДА-ның дөвлетлерине шол XX асырың мергисини яйрадярлар.

СПИДИҢ вируслары адама ёкушып, онуң ички органларына гечениндеи соң шол адамың лейкоцитлерини ве лимфоцитлерини хараплап башлаяр. Соң вагтың гечмеги билен ол адамының организми кеселе гаршы болан гөреш укыбыны йитирйәр. Онсоң онуң ялы СПИД кеселине учран адам йөнекейже бир ёңлама кеселине сезевар болубам өлүп гидиберйәр.

Биз шу ерде окыжыларымыза агзап гечен ёканч кеселлеримизиң дине бир әр-аяллык гатнашыгы гечирилен'инде дәл-де, башга хили ягдайларда-да ёкушып билйәнлигини ятладасымыз гелйәр. Ягны, ол кеселлер (СПИД-ден башгасы) көпчүлик болуп сува дүшүнилйән ерлер болан хаммамларда, сув бассейнлеринде, пляжларда бир адамдан бейлеки бир адама бирек-биреге янашмазданам сув үсти билен гечип билйәндир.

Бизиң юрдумызда өңем, хәзирки вагтда-да желепчилиге гаршы барлышыксыз гөреш алнып барыляр. Йөне оя гөреш врачларың я-да орган ишгәрлериниң, ерли гурамаларың ишлеридир дийип дүшүнмели дәл. Шейле нежислиге гаршы әхли халк болуп агзыбирликде гөрешилсе, онда желепчилик дийилйән ногсанлыгың соңуна чыкылып, төр, нәче миллионларча адамыны ховплы кеселлерден гораса боларды.

ЖЕМГЫЕТ

Идеологиясыз жемгыети, эдил шонуң ялы-да, жемгыетсиз идеологияны гөз өңүне гетирмек асла мүмкин дәлдир. Шоңа гөрә-де, хер бир жемгыет девруне, заманасына, мүмкинчилигине гарап, өзи үчин дийсең чее, чылшырымлы, көптараплы идеология дөредийәр. Эгер бир сөз билен айтсаң идеология жемгыетиң эсасы йөрелгесини салгы берйән белгиси — сыясы ярагыдыр. Идеология кем-кемден, кынчылык билен (кәхалатда тәзе идеология ганлы чакнышмаларың, улы сөвешлериң көмеги билен кемала гелйәр) дурмуша орнашяр, адамларың аңына тәсир эдйәр, көпчүлигиң башыны бир ере жемләп, оны белли бир максада гөнүкдирйәр, белли бир деврүң довамында жемгыети эдара эдйәр.

Бу меселәниң ене бир тарапы, идеологияны тарпдан дөредип болмаянлыгындан ыбаратдыр. Идеологияның дөремеги, онуң кануны суратда кемала гелип, дурмуша мәкәм орнашмагы хем-де ровач алмагы чылшырымлы, жуда инче меселелериң йитилик хем адалатлылык билен чөзүлмегини талап эдйәр, себәби ол бүтин жемгыетиң, шейле хем онуң хер бир агзасының бәхбидини төверсклейин ичине алып, хак-хукукларыны, борчларыны айыл-сайыл этмели, социал деңсизлиги арадан айрып, бу меселелериң әхлисинде (әлбетде, деврүң мүмкинчилигине, талабына гөрә) адалатлылык дабарасы өз беяныны тапмалыдыр. Шейле талап эдилмедик халатында кем-кемден идеологияның сепи ачылып уграяр, адамлар ондан совашып башлаярлар. Онуң шейледигине репрессия деври — 1930-нжы йылларың аяклары шаятдыр. Шол йылларда гөрнүкли дөвлет ишгәрлерине, ак йүрекли ватансөйүжилере шылтак атылып, оларың мүңлерчеси ялан төхметиң пидасы болдулар. Дине

бир олар дэл, шол йылларда йөнекей, сада, ишчи-дайханларыңам ниже мүнлерчеси хич бир эсас ёк еринден түрмелере дыкылды, нижемелерине болса атув жезасы берилди. Пэк йүрекли зэхмет чекип йөрен бир дайханы йыгнаярлар-да «Сен демирёлунда гечип барян паравозы агдаржак болдуңмы?» дийип сораярлар. Я-да «Аңрың кулакмышын сең» дийип гыссаярлар. Сада дайхан оңа ёкдан башга нэме жогап берсин. Ана, онсоң оны «Бойнуңа ал» дийип, енжип ураярлар. Ахырында-да йигрими-йигрим бэш йыллык мөхлети билен түрмэ ураярлар. Шейле ягдайда идеологияның маңзы, эсасы өзени — адамларың оңа болан ынамы гачяр, лапыкечлик дөредйэр. Жемгыетиң членлеринде бипервайлык, гежеңсизлик, ил бэхбитли ишлере бипархлык, оваррамчылык, диңе шу гүнүң аладасы билен гүмра болмак хэсиетлер эмеле гелйэр, ярамаз ишлер көпелип, азгынчылык артып башлаяр. Олардан мысал алсак кэбир теркидүнйэ адамларың гизлинликде спирт ясамак, шонуң ялы-да тирйек, мең диен ялы затлары өсдүрип етишдирмегидир. Олар ялы адамлар өз харытлары билен ерэн көп адамлары зэхерлейэрлер. Мундан дашгары-да аял машгалаларын арасында аңсат ерден газанч этмеклиге ымтылышыгыны дикип, тенини сатып гезйэнлери-де боляр. Оларың үсти билен сифилис, азарлама, трихаманоз, СПИД ялы башга-да бир топар ёканч кеселлер яйраяр. Булара, булар велин, соңкы йылларда небис диен бела бизиң дайханларымызың арасында-да гиңден яйрады. Олар өз экйэн хасылларыны ир етишдирип, көп хасыл алжак болуп азот, калий, фосфор ялы химикатлары герегинден артыкмач дөкүп етишдирен өнүмлерини заялап урадылар. Шол зая өнүмлерин үсти билен болса, адамлары гуридан дүшүрип, кеселбент эдйэрлер. Шейлеликде, кесел яйрадыжы микробларың көпелмегине, нэсат адамларың санының артмагына биринчи аматлы ягдайлар дөредйэр. Нетижеде адамларың эртеки гүне болан ынамы гачяр. Бу болса кем-кемден адамларда ынжыклык, ызгытсызлык ягдайыны эмеле гетирйэр — нерв системасының ишлейиш кадасыны бозуп, оларда лапыкечлик дөредйэр. Шейле халатда адамларың эли ишден совап, оларың иш өндүрижилиги кемелйэр. Мунуң социал тарапы болса — буларың хеммесиниң адам организминиң дегнасына

дегип, онуң кеселден гораныш укыбыны песелдйәндигинден ыбаратды.

Идеологияның везипеси чакданаша чылшырымлы хем-де кын меселелерден ыбаратдыр, ягны, ол адам бу ягты жахана инип, тә ондан өтйәнчә, нәмәниң хатырасына яшамалы, нәме этмели, нәме ишлемели, эсасан хем өзүни нәхили алып бармалы диен четин хем чылшырымлы соваллара долы хем такык жогап бермелидир.

Дин өз вагтында, өз деврүнде гүйчли идеология болупдыр дийсек хакыкатдан даш дүшдүгимиз болмаса герек. Шейле пикириң бирбада гулага якымсыз эшидилмеги хем эхтималдыр, себәби биз аңырсына етсек-етмесек узак йылларың довамында дини дүнйә гарайшы танкытлап, хас гөнүсинден гелсек епбеклэп гелдик. Бу болса адамларың, айратын хем яшларың аңында аласармыклык дөретди, соңабака олары диниң «торундан» бошатдык. Мунуң шейледигине гөз етирмек четин дәлдир. Мунун үчин эхли бабатда 30-нжы йылларыңкы билен шу гүнлериң адамларыны деңешдирмек хем етерликдир. Диңе бир 30-нжы йыллара дәл. Дургунлык йылларында-да дине гаршы ниже адалатсыз гөрешлер алнып барылды. Кимдир бири чагасыны сүннетледен болса оны серпмеден гайдана дөндердилер. Я-да кимдир бири хоссары ёгаланда жыназа дурдуран болса, иле масгара хөкмүнде паш этдилер. Дин билен бағланышыклы башга-да шулар ялы мысаллардан нәче дийсең гетирмек болар. Биз бу затлар барасында, диниң тарапдары я-да диалектики материализмиң, атеизмиң гыр ганымы дийдигимиз дәлдир. Биз бу ики гапма-гаршылыгың бирине арка дуруп, бириниң гаршысына гитмекчи дәл-де, башардыгымыздан ылмы нукдайназардан икисиниң хем (айратын хем диниң, таглыматың, элбетде бу барада гүррүң гозган махалымызда) агына—ак, гарасына—гара диймекчидирис, ягны бу барадакы өз гарайшымызы орта атмакчыдырыс.

Эйсем дини таглыматың гүйчлүдигиниң, жуда тәсирлидигиниң, онуң шу чака ченли илат арасында яшап, довам эдип (эйсем гүйжәп гелйәндигиниң) эсасы себәби нәмеден ыбарат? Онуң асыл себәби адам дурмушында жуда улы әхмиети болан ынам, ынанч, уймак я-да ынанмазлык ялы затлара, дини таглыматда айратын үнс берлендигинден ыбаратдыр. Дини таглыматың

ене бир тапавутлы тарапы — өврүмли, огрын маңылы тешвигатының (пропагандасының), вагыз-несихатының (агитациясының) боланлыгындан ыбаратдыр. Шонуң үчин хем дини таглыматың кәбир вагызлары бирбада маны ызыгидерлиги болмадык бош гүррүң, хас догрусы гуңшартма, хыялы геп—фантазия ялы болуп гөрүнйәр. Эмма инчеден ызарласаң оларың әхлисиниң диен ялы аңырсында ылмы факт ятандыр. Бу сырлы ягдая долы дүшүнмек үчин хер бир девре, хер бир замана шол деврүң, шол замананың өз гөзи билен гарамагың хөкмандыгыны унутмалы дәлдирис.

Айтжак болян пикиримиз хас дүшнүкли, айдың болар ялы, гелиң өзүмизи аз салымлык диндарың, ондада таква диндарың я-да онуң терсине соватсыз, мөн, ынанжаң сада адамының дережесинде гоялың. Шеригат тарапындан када гиризилен хасса «еңиллик бермек» диен бир дәп ил арасында хенизе — бу гүне ченли довам эдип гелйәр. Адам хассалап, өлүм пеллесини тутяр, эмма оларың кәбири, ил ичинде айдылышы ялы, «үзүлип билмән» узак вагтлап эҗир чекмели боляр. Шейле хассаның адам болмаҗагына хоссарларының гөзи етйәр, чекйән жебрине дөзмән, онуң өлүмине кайыл болуп, еңиллик бермегини хайыш эдип, ишан я-да молла чагырярлар. Молла гелип онуң баш уҗуна гечип дога окаяр — еңиллик берйәр сөзе салым гечмәнкә-де, узак вагтлап үзүлип билмән ятан хасса хакыкатдан хем жан берйәр, гапыда «вай!» сеси эшидилйәр.

Эйсем бу ерде нәмелер болуп гечйәр? Дини таглыматда айдылышына гулак габартсаң-а өлжек болуп ятан хасса хич хили еңиллик герек дәл ялы, себәби Эзрайыл гелип элини узатдыгы шобада онуң овуҗы жандан доламыш диййәрлер. Жан болса яңы сувы сүйҗәп башлаң үзүм дәнелерине чалым эдип дуран мылкыжак затлармышын. Овуҗы долан дессине жанлары хорҗуның гөзүне атып, ол асмана гөтерилйәрмишин. Ери онсоң бу ерде еңиллик нәмә герек? Еңиллик берип, көмеклешип дурар ялы, Эзрайылың гүйлмек, дамак чалмак, соймак я-да йүзмек, үлемек аладасы бармы?

Бу ерде маныны башга ерден гөзлемек герек. Онсузам бу ягты җахандан бакы араны ачҗагыны аңында айлап, хоссарларының, доган-тарындашы, дост-ярларының — якын адамларының салык, найынжар йүзлерине

тиңкесини дикип, эгинлери билен дем алып ятан хасса «еңиллик берип» онуң хәзир гутарҗакдыгыны дуйдурярлар. «Еңиллик бермек» процесиниң демиргазыга, аягыны гушлуга гөюп, йүзүни кыбла тутдурып ятырмаклары, өзүни төвереклән, җаның согруларына гарашып дуран гамгын, салык йүзлер, бипархх ялы гөрүнйән мәлләнын чала эшидилйән самы-сүмүсы, ол гиденсоң өзүне дикилен нәумыт назарлар... өзүниң чала тырсылдаян йүрегиниң хәзир... дурҗакдыгына долы ынандыряр. Шол ынанч нетиҗесинде-де умыт учгуны учуп, адам җан берйәр, ягны шейле ягдайда хасса үчин доганын-санаваҗының чиннек ялҗак хем пархы ёкдур.

Догулмак, дүнйәден өтмек адам дурмушындакы иң улы, иң эсасы пурсатлардыр. Бу ики ягдайың деесурам, тутумам айрыдыр. Эгер адам җан берип билмән ятан пурсатында-да догуландакы ялы оюн эдип болян болса, молла дерегине ериндентелме атеисти башга бир ерден чагырып, болгусыз, биманы санаваҗы, мысал үчин:

Ягыш ягар шатыр-шатыр,
Аннаҗемал гечип гайтар.
Гайтармасаң келек болар,
Бәшҗе гылдан элек болар.
Эй намарт, вей намарт,
Гоюн гөрсен сой намарт,
Говурмасындан доё намарт.
Атың рысгы алнында,
Дүнйәң рысгы билинде,
Адам рысгы сачакдыр,
Сачак сенден гачандыр...

дийип, дога эхенинде хасса аңшырмаз ялы эдип, санатсан, ол узаклашман җан берерди, хас такыгы шейле халда санаваҗың дога я-да кураның белли бир сүреси болмагы хөкман дәлдир. Бу ерде хассаны ынанч өлдүрйәр. Бу овсунын (гипнозың) бир гөрнүшидир. Ата-бабаларымыз ынанҗың, горкының, ховсаланың адам дурмушында дийсен улы роль ойнаяндыгына гөз етирипдирлер. Мысал үчин, чөлде азашан адамының ач я-да сувсуз дәл-де, диңе ховсала дүшүп хеләк боляндыгыны ылым биреййәм субут этди.

Дин адамларын рухы тайдан нәк, оларын арасса, арымсы болмагына айратын үнс берипдир. Диндарлар болса өз үндевини оларың берк берҗай этмеги үчин, халал, харам, некру, перишде, җын, ал-арвах, диен зат-

ларың үсти билен херекет эдипдирлер. Адамларың дүзгүни берк бержай этмеги үчин дүрли хекаятлара, роваятлара йүзленипдирлер. Эгер шол роваятлара шол заманың адамларының гөзи билен дәл-де, соңкы деврүң етишдирен атеист адамсының нукдайназарындан гарасаң олар маңызсыз, дерексиз бир зат болуп гөрүнйәр. Эмма озал белләп гечишимиз ялы, муны замана талап эдипдир. Мысал үчин, бир гөрәймәге дырнак алмак йөнекейже бир зат ялы болуп гөрүнйәр. Хәзирки замананың адамлары, айратын хем яшлар босагада, төрде, хатда гап-чанагың арасында-да, крантың башында-да дырнакларыны алшып йөрлер. Эмма ата-бабаларымыз дырнак алмага, ондан соң элини (хас догрусы дырнакларыны) ювмагың берк дүзгүнини гиризипдирлер. Көнелеримизиң гиризен дүзгүнине гөрә ичерде, гап-чанагың арасында, хатда ховлуда дырнак алмак, гөрен еринде элини ювмак күлли гүнә (женаят) хасапланяр. Онуң күлли гүнәлиги эйсем нәмеден ыбарат? Ата-бабаларымыз мунуң себәбини нәхили дүшүндирипдирлер, муны нәме билен делиллендирипдирлер? Мунуң үчин олар шол махалларың иң йити ярагы — ене роваята юз урупдырлар. Бу барадакы роваятда шейле дийилйәр: «Пыгамберлере эзъет берен езитлер алла тарапын ите өврүленмишин. Олар Кербела чөлүнде ахырзамана ченли сувсуз сеңңэп йөрмелимишин. Чөлүң ол башына барсалар бейлеки башында, бейлеки тарапына барсалар ол йүзүнде салгым оларың гөзлерине сув болуп гөрүнмишин. Олар замана ахыр болянча шейдип сувсуз, ики яна сеңңеп йөрмелимишин. Эгер мусулман киши дырнакларыны аланындан соң олара (дини када ларыкда дырнак өсдүрилмели дәл, алнандан соң болса оларың ерлери хөкманы суратда ювлаймалы) чатаңуган кән бир бармажак еринде аз сув билен ювмага ругсат эдилипдир. Сув ёк еринде болса эллериниң аясына түйкүрилип дырнагы алнан бармаклары шона сүрпэп арассалапдырлар.

Бей диймек билен эйсем ата-бабаларымыз агзына геленини урайдылармыка? Олара шейле этмек нәмә герек болдука? Ялан сөзлемеги, ики геплилиги жуда язгаран, шейле эдйәнлери ынсан хасабында гөрмедик адамларың өзлери нәме үчин ил арасына ол гүррүңи яйратдыларка? Мунуң асыл себәби тебигы зерурьетчиликден — хер бир жемгыете сада, эсасанам бедени

берк, сагдын адамларын герек боланлыгындан хабар берйәр. Мунуң шейледигине гадым эйямда гиризилен башга бир када-да шаятлык эдйәр. Онда шейле дийилйәр: «Тенине, геймине адам я-да товук нежасаты дегсе, ол ериңи үч докуз гезек ювмасаң сапланмаз, бу иши бержай кылмадык киши битәрет болар».

Гелиң инди ата-бабаларымызың айратын үнс берен «дырнаклы» меселесине ылмы нукдайназардан гарап гөрелиң. Адамының беденинде артык я-да кем зат ёкдур. Оларың хайсысыны алсаң хем адам үчин дервайысдыр. Адамының эллери, шол санда бармаклары, оларың дырнаклары хем жуда дервайыс затлардыр. Эгер бизиң дырнакларымыз болмадык болса хич зада, ере эл уруп билмездик, бармакларымызың хамы сыпырылып хәли-шинди зер-зав болар дурарды. Эллер дырнаклары боланы үчин әхли ере ынамлы узаяр. Гепиң гердишине гөрә айтсак, ата-бабаларымыз адамының ики голуның (элиниң) арасында хем везипе пайлапдырлар. Бу када лайыклыкда, арасса, пәкизе — халал ерлере саг эл, хапа-харам ерлере чеп эл узамалы. Шейлеликде, адамының эллериниң бармаян, узамаян, дегмейән ери ёк. Өсгүн дырнак болса кесел яйрадыжы микробларың ерлешмеги, яшамагы, көпелмеги үчин иң аматлы ерлерден биридир. Ине, шонуң үчин хем ата-бабаларымыз бу барада берк када белләпдирлер хем-де оны яшулы — яш кичи әхли адамдан талап эдипдирлер. Дырнагың астында жем болан микробларың (дырнак алнып, ювулан вагты) сув билен яйрамазлыгы үчин акар сувда ювмагы улы гүнә, айп иш хасаплапдырлар. Дырнак алнярка оларың «учаныны» гөзләп тапмак, болмадык ягдайында шол төвереги кемсиз сүпүрип, сүпүрттини ерден бир депим алып, гөммеги яшларың гулагына берк гуюпдырлар. Ил арасында «Дост өйүнде баш (сач) алнар, душман өйүнде дырнак» дийлен гүррүң бар. Ата-бабаларымыз тарапындан айдылып, накыла өврүлип гиден бу сөзлериң хем йөне ерден айдылманлыгы өз-өзүнден дүшнүкли зат, себәби астында уммасыз микроблар ятан дырнак я-да онуң бир бөлежиги нахар билен адамының ичине гитмеги мүмкин. Шейлеликде, ол адамыны ёканч кеселлере сезевар эдип билер. Икинжиден, дырнак адамының ашгазанында юмшамаярам, эремейәрем. Онуң ичегәни дешмек, болманда онуң бардасына зепер етирип, ириңлетмек ховпы хем бар.

Алнан дырнакларың ерине түйкүлик чалмак нәме эйсем? Адамының дилиниң ашагында хемише нем сызып дуран гошажа «чешме» бар. Олар эсасан адамының чейнән затларыны өллемәге хызмат эдйәрлер, шол бир вагтың өзүнде-де бу сүлекейде микроб гырыжы маддалар бар. Түркменлер адам «авусыны» йыланыңкыдан хем гүйчли хасаплаярлар. Бу ончаклы догры пикир дәлдир. Муны оларың шейледир ейтмеклериниң асыл себәби йыланы, келпезәни я-да сүйренижилерден башга бирини тутуп, әңини ики янындан чаларак гысып агзына түйкүрсең, ол шол бада саңңылдамага башлаяр. Ере гойберен бадына-да өңе дызамакчы, гачмакчы болуп, титир-титир эдип жан берйәр. Кәбир адамының шейле нетижә гелметине ене бир задың себәп болаймагы гаты әхтималдыр. Бу хадыса көпленч эмзикли, ягны чага эмдирйән энелерде душ гелйәр. Чага яңы диш чыкарып башлан махалында кентлевүк гижән оны гыжындыряр. Бу гижи, гыжынма нетижесинде эмип дурка чага бирден әңлерини берк гысяр. Нетижеде яңы гөрнен пәки ялы дишжагаз энәниң мәмесини яралаяр. Эне өр-гөкден гелйәр. Оны әңини ачмага межбур этмек үчин, чаганың бурнуны гысяр. Хава, онсоң эмзигиниң этеги сыпжырылан мәме елленип чишип башлаяр. Ол гүн гелдикче улалып, көпленч халатда энәниң (бу әлбетде гадым заманада) өлүмине себәп болупдыр. Хәзир шейле гүне душен энелериң яраланан мәмесини операция эдйәрлер, оны кесип айрып, энәниң жаныны халас эдйәрлер. Ине, шонуң үчин хем кәбир адам түйкүлиги авудыр дийип пикир эдйәр. Геп бу ерде чаганың гыллыгында я-да агзындакы немде дәл-де, гыжынып яралан ерине хапа душуп, онуң гана гечмегиндедир.

Көне идеология арассачылык, санитария бабатында жемгыетиң хер бир члениниң өңүнде улы везипе гойяр. Ол идеологияның эсасыны гоян шахслар муны ислесе-ислемесе шейле эдәймели, себәби ёкарда белләп гечишимиз ялы хер бир идеология жемгыетде белли бир тертип-дүзгүниң, када канунын онуң әхли членлери тарапындан бержай эдилмегини газанмалыдыр. Онсуз жемгыет жемгыетлик дережесине етип билмейәр, себәби илкинжи нобатда дөвлети эдара этмәге, доландырмага, оны горамага, өсдүрмәге бир идея гуллук эдйән, оны өз янындан макуллаян адамлар — илат герек. Болмаса дөвлет дөвлетлик, жемгыет жемгыетлик дережесини

Шеригатда эхли иймели-ичмели затлар озал агзан гечишимиз ялы үче — халала, харам хем мекрува бөлүнйәр. Ыссы юртларда адамының саглыгына зыянсыз затлар халал, зепер етирйән я-да етирип биләйжек ийги-ичгилер (шол санда галплык билен эдилен газанч хем) харам, налач ягдая дүшсен ийәйсенем болян затлар мекрув топарына гирйәр. Мысал үчин өз хемраң, танатың, янёлдашың, хасаплаян атыңы (иш ябысы дәл-де, мүнйән атыңы) ёлда-ызда, чөлде-дүзде галып азыксызлыкдан өлүм пеллесини тутаймасаң иймек болмаяр, себәби онуң этини азыгың бу үч топарына гирмейән заты тапаймак аңсат дәлдир, себәби онда эхли зат диен ялы (иң овнужак затлар хем) гөз өңүнде тутуландыр. Өзем, эгер харам дийлен болса, ол йөне ере айдылан бош сөз дәлдир. Онуң аңырсында адам саглыгына зепер етирйән хөкман бир зат болаймалыдыр.

Револющияның өңүсырасында Түркменистанда шейле бир вака болупдыр. Бири Хыва гидип, медересәни үстүнликли тамамлап, пирден ак пата алып, эшекли бәрлигине — өйүне гайдыпдыр. Ол этеге аралашанда азыгы гутаряр. Гум ичинде бир обажыга габат гелип, салам берип, иң четки өйүң гапысындан гирипдир. Мыхманың халыс сурнугып геленини аңан гелин (өй эесиниң аялы) тарса еринден галып, дессине онуң өңүнде чай гоюпдыр. Нахар атарып, ховул-харарак чөрек биширипдир. Ол мыхманың өңүне ичи йылы чөрекли сачагы сүйшүрип:

— Мыхман, харарак бишди велин... чөрегиң харамыны, халалыны өзүң сайлап иерсинд-ә! — дийипдир.

Мыхман гелниң бу сөзүне өз янындан бир хили болупдыр:

«Эссапурулла, чөрегинем бир харамы, халалы болар огушя!» дийип, ичини гепледипдир. Ойланып-ойланып, бу меселәни чөзүп билмәнсоң оба барман, доланып ызына Хыва гидипдир.

Өз ак пата (дилден берилйән диплом) берип гойберен сопусының доланып геленини гөрен Пир бир хили болупдыр. Ол сопусындан:

— Бу нә хекаят? — дийип сорапдыр.

Сопы ягдайы беян эдипдир. Пир өкүнчли гепләпдир:

— Пәхей шонуң үчинем шо ерден ызына доланярмын? Сенден тамам көпди велин... Ай айбы ёк мунча-мунча болман болмаз. Ай гараз бир зенандан басылып

йүзи гара эдипсиң-дә! — дийип, меселәни аныклап берипдир. — Чөрегиң өзи халал, гүли, янан гыңагы харам, кесеги мекрувдыр, ол бир гызгына бишен тоюндыр, аз-овлак ичиңе гидәенде-де зыянсыз затдыр дийипдир. Эйсем нәме, үчин, ата-бабаларымыз тамдырдан чыкан чөрегиң гүлүни (йүзүниң янып ода гаралан ерлерини) янан гыңагыны (гыражыкларыны) иймеги гадаган эдипдирлер? Онуң себәби нәме? Мунуң себәби озал белләп гечишимиз ялы, ылмы фактдан ыбаратдыр, ягны чөрегиң янан (хас догрусы көен) ерлери, гүли, чендеңаша говрулып, даша дөндүрилен эт, палавың, көжәниң кесмеги аша якылан чигит ягы, (оны гайталап уланмак болмаяр), машыныҥ сесбентлеринден (глушитель) чыкян ярпы-ялта янан янгыч-түссе, асфальта сүйкенип резин тигирлерден тозгалаян герт рак кеселиниң дөремегине себәп болуп билйәр. Бу кесел гадым заманда-да болупдыр, эмма хәзирки вагтдакысындан хас сейрек душ гелипдир. Онуң диле, додага чыкяныны түркменлер бисмил, гызылөдекде дөрейәнине дүвнүк, ичде эмеле гелйәнине гатыгетирме диер экенлер.

Хәзирки вагтда рак кеселиниң эмеле гелмегине, сөзүң долы маңысында хемаят эдйән затлар жуда көпелди. Мысал үчин, гитдигиче көпелйән машынларың, самолётларың, дүрли-дүрли сенагат кәрханаларының ызыны үзмән хованы хапалап дурмагы, оларың галындысының, ювундысының дерялара, деңизлере акдырылмагы рак кеселли адамларың артмагына гетирйәр. Химики дөкүнлериң — нитратларың, нитритлериң, пестицидлериң, гербицидлериң улы мөчберлерде уланылмагы болса организмиң кеселе гаршылык гөркезиш «галасы» — иммун системасыны говшадяр. Бу болса рагың өсмегине, мөвжемегине аматлы шерт дөредйәр.

Гечмишде ата-бабаларымыз иймели-ичмели затлары, бизи гуршап алан хованы, сувы — бүтин тебигаты аявлы пейдаланмагы, арасса сакламагы, харам билен халалы селжермеги адамлардан берк талап эдипдирлер. Кесел дөредижи микробларың өнүп, өсүп билжек ерлерини берк контроллыга алыпдырлар, бу барада йөрите када гиризипдирлер. Мысал үчин, акарың башында кир ювмалы дәл, барды-гелди ювмалы болаянда-да кирсувуны ызына — яба тарап серпмели дәл. Мал өлдүрилен сон, дамак чалнаң ерини хөкманы суратда отланылаймалы. Нахар иенинде ондан чыкан сүңки ча-

ла гемрип, (оңа арвах-жынлар үйшермишин) аяк басак ере ташламак. Ийилйән-ичилйән затларың ныграмагына, аяк астына дүшмегине ёл бермек, кирсувыны ёла, көчә серпмек гүнә иш, нахар эберилмезинин өнүсырасында я-да ийип отурлан махалында гашанмак, гарзынмак улы биэдеплик хасапланылыпдыр. Бу ишлере жемгыетиң эхли членлери, айратын хем яшулулар (шол санда байры аяллар хем) гөзегчилик эдипдирлер. Нетижеде хер адам башына үч-дөрт тарапладайын жуда талапкәр берк контроллык (таңры, эгинлеринде отуран ики перишде, жемагат) дөредилипдир.

Шейлелик билен хем дин бу дүнйә инип, тә ондан өтүп гидйәнчә адам үчин йөрите йөрелгәниң эсасыны гойяр, ол ынандырмак, уймак ёлы билен адамыны максатлы ёла угрукдыряр. Шоңуң үчин хем мусулманлар өленде-де гатумыт гитмейәрлер. Олар: «Ол дүнйәде-де яшарын, билмезликде эден гүнәлерими, белкем, таңрым гечер» диен умыт билен жан берйәрлер.

АЛАГЕТИРМЕ

Иш вагтынын сонкы сагады тамамланып барярка, гапы чалажа какылды. Кәрдешимиз:

— Хава, — дийди. — Гириберин!

Гапы эмай билен ачылып, ич ишикде орта бойлы, долмуш юваш йигит пейда болды:

— Салавмалейким!

Биз онуң саламыны алып, орнашыклы отурар ялы отургыч сүйшүрдик. — Гечин, отурың!

Ол бир хили яйданып:

— Мен ишли гелдим, эжем билен биле. Шоңа бир середип берәйсеңиз...

Кәрдешим йигиди йыгра гөрдими-нәтдими хас алчаклык билен оңа йүзленди.

— Чагырың гелсин.

Эмма бу йигит бирхили мүрәхеде якын дәл ялыды. Ол ызына доланжак ялы этди-де, ене яйданжырады. Тайлы гезек бизиң йүзүмизе серетди, ювдунды.

Мен ягдайы аңып:

— Нәме бир зат айтмакчымы? — дийип, оңа йүзлендим.

Ол йүзүни ашак салып, бөврүни дицледи. Диварлакы сагада середип:

— Эжемиң өзем-ә айдар велин... гижирәге-де галайдык. Менем оны-муны табшырайжакдым-да...

Биз ерли-ерден:

— Айбы ёк — дийип, оны төверекледик.

— Биринҗиден-ә—дийип, кәрдешим отургыжа япышды — гелени кабул этмек, бизиң боржумыз, икинҗиден, тич болуп кервенимиз гечип баранок ахырын — дийип, алҗаклык этди.

Келте бойлы, долмач пыяда орнашыклы отурып, иргиник ише башлажак ялы башыны ашак салып отурды-да, улудан дем алды:

— Биз жеми алты доган — дийип, ол йүзүни галдырды — дөрт эркек, ики уя. Хеммәмизем өйли-ишикли. Атадан ир галдык. Бизи хор-хомсы этмән етишдирен, башымызы бирикдирип иле мензеш эден эжемиз. Ондан агыран-ынжан еримиз ёк. Ол хенизем бизиң үстүмизде пәрвана. Йөне ынха, агтыкларына гуваныл йөрмели вагты бир зат тапынды-да, отурыберди. Гоңшы-голама чыкмасыны, тоя-томга гөрүнмесини гойды, иймек-ичмекден кесилип, иңңә сапаймалы болуп галды. Иң эрбет ери хем гөй дүшүндирип, хич зада ынандырып боланок, өзбашына шол ичини хүмледип йөр. Биз ошы апыртмажак-ынжытмажак болуп бир диенини ики гайталатмадык. Өвлүйә айлан дийди, өвлүйә айладык. Жанлы кесип, садака бериң дийди, онам этдик. Молла окадың дийди, кеми галмасын дийип Үргенже экидип, молла-да окадып гөрдүк, болмады. Ахырам, бир бетбагтчылык болманка дийип бәрик алып гайтдык, бетбагтчылык тас боланам экен. Ол соңкы вагтда гаты эрбет үйтгеди. Дөлә гирип, депесинден небит гуйжак болуп дурка өйдәкилер үстүнден барайыпдыр. Вагтыңызам алдым, мениң сизе табшыржак задым — ол эне сагада серетди — сөзүни бөлмән, диңлежек болаверин. Болмаса, сәхел зады гөвнүне аляр-да, туряр гидиберйәр.

Биз онуң диенини долы бержай этмәге вада берип, эжесини чагырмагыны хайыш этдик. Сөзе салым гечменкә, хортаң, йүзи йыгырт-йыгырт болан узынак аял ич ишикде пейда болды. Ол елленен габакларыны аграслык билен галдырып:

— Аманмысыңыз, гургунмысыңыз жигилер! — дийди.

Биз дайза билен гадырлы саламлашып, оңа отурмага ер гөркездик.

— Гөвнүңде нәме болса чекиняме-де, хеммесини шу огланлара айт, булар дердиңе эм эдер. Озалам врачлара гөркезели дийип, нәче өзеләндик, этмедиң — дийди.

Ол оглуна жогап бермегиң дерегине бурнуна салып, диңе «хм» этди. Оглы «гөрйәңизми?» диен жәхтде биз йүзүмизе тайлы гезек серетди. Гаррының хүммүлдисинде: «Хемише мени гөнертлейәрсиңиз» диен әхең месе-мәлим дуюлярды.

Оглы даш чыкансоң биз гаршымыздакы отуран аяла йүзлендик:

— Еңңе, нәме дердиң бар, айдып отур, эшиделиі

— Ховлукма, алңасама-да айдыбер! — дийип, кәрдешимем мениң сөзүмиң үстүни етирди.

Ол ики элини гыңажының човуның ашагына сокуп додакларының арасындан яшмагыны гойберип, ашак середип отуршына ювашлык билен:

— Мен уруш дөврүниң чагасы — дийип, гүррүңи көведен тутуп уграды. — Уруш туранда, дөрт, аңры гитсе бәш яшымың ичинде болмалы. «Уруш турупдыр, немис чозупдыр!» дийип, адамларың алакжашып йөрени ядыма дүшйәр. Йөне о вагтлар уруш нәме, ким нирә, нәдип чозупдыр, оны билемзокдык. Йөне ол узаклашдырман өзүни танатды, элиң яраг тутан урша гитди. Какамың бойнундан асылып эжемиң эгинлерини силкип аглаяндыгына билйән. Улы адамлар сыпба-сыпба сыпырылып гиденден соң, оба бошап галды. Аял-оглан ушак колхоз ишине гидип башлады. Эжем пахырам элимден тутуп мени яны билен ише алып гидерди. 1943-нжи йылда ол яныны ере берип, узак ятман дүнйәден өтди. Мен еңңәң элинде ялңыз галдым. Ирден туруп окува гидердим, гүнортадан соң ише. Шейдип, ач-хор, мейдан ишине вердиш болуп галдым. «Адам башы дашдан гаты» дийлени, гыздырып сарун нйсегем өлмедик, өсдүк. Ил дениңде менем ишик ачдым, өй-өвзарлы болдум. Гөрен гара гүнлерим, чекен хорлукларым ызда галды, галтаманрак хем болса адамым агыртмады, бал билен шекер ялы гатышып гитдик. Бу мениң небсими одукдырып, гызыгымы гөтерди, гелинсирәп, дула бакып, узак отурмадым, әвреншен ерим, колхоз ишине гатнап башладым. Ол пургун сүрерди, мен бригаданың ишине

гатнардым. Чага энди, мал-гаражык эд...
дөн ичеримизи дүзедик.

Дайза эллерини гыңажының човуның а...
лап, доңнара-даш ялы болуп гүррүң берип о...
махал-махал гашларыны чытярды, бирден-бирде...
даклары кемшерип, мүңк-мүңк эдйәрди. Ол ба...
галдырман отуршына улудан бир дем алды-да, сө...
довам этди:

— Гара гүнлер ене башыма доланып гелер дийип ятсам-турсам ядыма душмезди. Оларың шол гитдиги-гитдигидир өйдердим. Асыл олар ёлума чыкып, өңүми габалап дурса нәтҗек! Ирден шайыны тутуп, ише уградан аркадагымы перс-ала эдип, гич өйлән өе алып гелдилер. Ол ёлда барярка гаядан гайдыпдыр.

Дайза ичи-ичине сыгман, хоркулдап аглады. Биз сесимизи чыкарман театрда трагедия середйән томашачы ялы доңнара-даш болуп галдык. Ол аз салым башыны саллап отурды-да, йүзүни галдырман, сөзүни довам этдирди:

— Шейдип, чүл-чага билен ене сопбаш галыбердим. Олары иийдирмек, гейдирмек герекди. Гидере ерим, батара көлүм ёкды. Ене маңлайымы колхоза диредим. Колхоз адамлары көмеге гелди, ил-гүн хемаят этди, чагаларым эсе-боя гелди, ише ярады. Икисини чыкардым, дөрдүсини өйли-ишикли этдим. Яңы ёргам ёла дүшди дийип йөркәм... — Дайзаның гашлары чытылып маңлайы йыгырт-йыгырт болды, ене-де хамсыкды. — Гурбаны болдугымың индикиси нәме? Онуң өңүнде мениң нәме языгым барка?..

Биз хич зада дүшүнмедик, ассырынлык билен бири-биримизе гөз гытагымызы айлап оңаймакдан башга алаҗымыз ёкды. Оглуның табшырыгы ялы, яралы йүрек сәхел зада тебил тапып, дайзаның чыкып өтәгитмеги әхтималды. Йөне гепиң хөрпүне гөрә бизе бир зат аянды. Ол хем болса, бу бичәре бир зада чөкдер гынанып, өзүне оны жуда ёкуш гөрүп, гам-гусса зерарлы нервисине зепер етен болмалыды. Онсоң кәрдешим сыпайычылык билен, дийсең юваш гепледи:

— Айдыбер, еңне айдыбер!

— Айтсам, — дийип, ол ювдунды. — Айтсам ынха, шу-да төрен гүнүм, сүрен өмрүм. Ач, хор-хомсы болсагам харам иймедим, эли эгрилик этмедим. Пәли азгынлык этмедим, ниетими пәк сакладым, такдырыма кайыл

болуп гездим. Яш башыма дул галсамам, эркеге гытак гөз айлап, аягымы эгри басмадым адама ал салып, ара бозмадым, геп гездирип, йүрек чиширмедим. Бу дүнйәде өз гара гүнүм — түзераным билен дымырдандым йөрдүм. Таңрының өңүнде мениң нәме языгым барка? Я мениң озалкы гөрен гүзапларымы аз гөрйәрмикә, гурбаны болдугым! Бейденден-ә... — дийип, ол гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүп сессиз аглады. — Инхә! — дийип, ол ики элини гыңажының човуның ашагындан чыкарып, өңе узатды. — Ала гетирдим, пис ачдым! Иле-гүне чыкарлыгым галмады, жигилер, дүшүнйәрсиңизми? Мениң озал одум азмыды, онуң үстүне урна нәмә герек болдука?

Билими аз, дүнйәгарайшы дар, үстесине-де дине уян адама хәзир хемме затдан бетер тебигы мелхем, гөвүнлик бермек герекди. Үстесине-де, жуда соресаплык, әгәлик билен геп урмалыды. Онуң гаты-гайрым гөрәйжек жүмлесинден, хатда эхеңинденем чеке дурмалыды. Умыт батлап гетирилен ериндеи аз-кем болса хем гөвни гиңәп гайдар ялы этмелиди, себәби онуң үчин бизиң кеселханамыз, оглуның айтмагына гөрә иң соңкы гапыды. Ине шонуң үчин хем биз башардыгымыздан сересаплык билен дайзаны гүррүңе гошлушмага межбур этмәге чалышдык.

— Биз бир зат дийсек, аңырсына етмән, бирден гаты гөрәймегин, еңңе!

Ичини дөкенсоң дерди еңлешдими нәмеми ол көшешен ялы этди.

— Ёк, ёк, гаты гөрмен! Айдыбериң, сиз бизиң ялы дәл, билимли, дүшүнжели окумыш адамлар ахырын.

— Айтсак — дийип, кәрдешим маңа гөз гытагыны айлады, мен баш атдым. — Айтсак, ол чекинженлик билен гүлүмсирән болды. — Сизиң бу барада ялңыш дүшүнжәңиз бар. Гадымда адамлар оңа «Пис ачмак», «Ала гетирмек» дийип ат дакыпдырлар. Онуң адамының пәли, пыглы билен хич хили дахылы ёк. Ол агырысыз, ынжысыз өзбашына бир кесел.

Дайза эдил гүне гаршы середйән ялы саг элини гөзүне пеналап херимизе бир середип эп-эсли дурды.

— Хей-ле, — дийип, ене дымды. — Ай нәбилели жигилер, өңлер өңүнден ала гетирен чыкса хайыр ише барян адамлар ызына доланар экенлер.

— Еңңе, оңа өңлер шейле дүшүнипдирлер. Хәзир бу

кеселиң пәлияманлык, залымлык, ганымлык, заннымаңлык билен хич хили дахылының ёкдугыны хемме кишш билйәр ахырын. Эгер пәлияманлыгы, заннымаңлыгы, ганымлыгы үчин пис ачмалы, ала гетирмели болса, онда Чингиз ханың, Недир шаның, Гитлериң ве ене-енелериң эндамында ак бесседен бармак басара ерем талмалы дәл. Шол адамларың залымлыгындан, пәлияманлыгындан, эден ишинден хабарың бармы?

— Гитлериңкин-ә билйән, йөне Чингиз хан, Недир ша дийип эшидйән, оларың этмишинден хабарым ёк— дийип, дайза сораглы назарыны бизе дикди:

Кәрдешим довам эдиберейинми диен җәхтде маңа гөз гытагыны айлады. Мен ене баш атдым. Онсоң (ол Чингиз ханың, Недир шаның этмишлериңден, халка берен зулмундан детерли фактлары ызлы-ызына сүңшүрып, дайза гүррүң берди. Ол кәвагт бир: «Даш этсин!», «Тоба эссапырылла!» дийип, баш атып, диңләп көп отурды.

Кәрдешим сөзүни шол фактларың бири билен жемледи.

— Енне, Нусайы билйәрмиң, Багыр обасының гүндогар гайра четиндәки харабаны. Дайза үшерилди:

— Билйән, билйән.

— Нусаям өз вагтында җуда овадан шәхер болупдыр. Шоны вейран эденем Чингиз ханың лешгерлери. Диңе Нусай билен Бүзмейин аралыгындакы дүзлүге чыкарып, бигүнә, яратсыз илатдан гыранларам 70 мүң адам...

Ене онсоң сиз «ала гетирмәни» пәл, пыгыл, билен баглажак болярсыңыз. Эгер шейле затлар билен багланышыклы болян болса онда нәме үчин ады дүнйә белли ганхорларың екеҗесем пис ачмандыр.

— Ай нәбилейиндә, жиги! Онуң ялы затлара акыл етирип отурмата бизде улы билим, дүшүнҗе бармы? Огланлыкдан ганымыза орнан зат. Согап дийилсе этҗек болярыс, гүнә дийилсе чеке дурярыс. Я ол затлар угруңда ёкмукан?

— Нәме үчин ёк, аслында бир зат бар. Еке агыз сөз билен дүшүндирсең, гадым эйямларда адамларың агрымлы бөлеги хас сада, билимсиз, дүшүнҗесиз болансоң, көп затлары олара дүшүндирмәге асла мүмкинчилик болмансоң, адамлар гадымда энчеме затлары тослан тапмалы болупдырлар.

Дини таглымат эсасында адамлары тербиелэпдирлер. Ине онсоң эдилмели дэл ише — гүнэ ише баш гошмагы я-да хыял этмеги оларын йүрегинде вехим дөредипдир. Мунуң нетижели болмагы үчин хем мүмкин болан эхли зады уланыпдырлар.

Ынха сизем адамларын ахлагыны, ыглыны, пэлиниң пэк сакламак үчин гадым эйямларда айдылан сөзе — тосланып тапылан тэре уюп, азар барыны чекип йөрүпсиңиз.

Биз дайза көшешер, гөврүми гиңэр ялы дерманлары берип, эндамындакы аланы бежертмек үчин нирэ йүз тутмалыдыгыны маслахат бердик. Ол эп-эсли салым бөврүни диңлэп отурды-да, бирденем:

— *Мен бу хайрандан дынарынмы?* — дийип сесленди.

Биз:

— Эгер гутулжагыныза көне гүррүңлериң бирнэчеине ынаншыңыз ялы ынансаңыз, дынарсыңыз! — дийип йылгырдык.

Ол йүки еңлэн ялы улудан дем алды:

— Элиңиз, гөзүңиз дерт гөрмесин жигилер!

Биз бу дайза гутуларсың дийип, эхтибарлы жогап бердик. Бейле этмезлиге бизиң хакымыз ёкды, себэби ёкарда беллэн течишимиз ялы, оңа хайсы тарапына-да болса екеже сөз етикди. Онда «ёк» сөзи гатумытлык, «хава» сөзи болса умыт дөредип билжекди. Нэсаг үчин болса хош сөз иң улы медетдир.

Гөнимизден гелсек бу кеселиң йүзе чыкып, өз-өзүнден айрылып гидйэн вагтлары, айрылман яшың билен яшашян халатлары хем боляр. Бу кесел айратын хем яш-еленлерде көп душ гелйэр.

Ине, шонуң үчин хем бу кесел яшлары айратын алада гойяр. Шейле кеселе дучар болмакдан хедер эдйэн яшларда, айратын хем йүзи ачылмадык гызларда ёлда-ызда ала «гетирене» душмагы улы ховатырланма дөредйэр. Бу ховатырланма яшларың кэбиринде хас узага чекйэр. Горкы, ховатырланма астында гезйэн огланлар, айратынам йүзи ачылмадык гызлар хэли-шинди диен ялы айнаның өңүнде пейда болуп башлаярлар, олар өз тенине улы шүбхе билен гараярлар. Эгер олар йүзүнде, бөйнунда сэхел агымтык меңек гөрэйдиклери ер-гөкден гелип, перишан хала дүшйэрлер. Шейле йигитлери я-да гызлары бедениңде демревиң пейда болма-

гы хем чыксынсыз гүне саляр. Бу сыр барада хич киминң (хатда врачынам) янында дил ярман, олар ёк гүне уләшярлар! Эгер беденде пейда болан менек догрудан хем шол кесел болайса оларың гөзүниң өңүнде дүрли сораг аламатлары гаймалашяр. Ахыры хем ол сораг аламатлары жемленип, «Сен инди киме герек?», «Шейле дерт билен яшап йөрмелими я-да ёк?» диен меселәни оларың өңүнде гойяр.

Алагетирмек көпленч эллериң арка йүзүнде, боюнда, йүзде, габакларың үстүнде, ятырныда эмеле гелйәр. Онуң эсасы аламаты — хамың иң дашкы, юкажык гатлагында беосе-бесе ак тегмиллериң эмеле гелмегинден ыбаратдыр. Шейле тегмиллериң үстүнден чыкан гыллар хем ак боляр. Илки бада ол ак тегмиллер бирлән-икилән гөрнүп, соңабака көпелип башлаяр. Кәхалатларда голай ерлешен кичеңирәк бесселер бирлешип, көп ери тутуп билйәр.

Ил арасында бу кеселиң дөрейши барада ики хили дүшүнже бар. Оларың биринжисинде, бетпыгыл, пәлияман адам ир-у — гич таңрысындан тапармыш, шонда ол пис ачармыш дийлип бу кеселиң дөрейшине дүшүндириш берилйәр. Икинжисинде, бу кесел диңе пәлияман адамларда дәл, эйсем шол бир вагтың өзүнде балык билен сүйт ийсеңем, я-да тениңе ас сийсе-де йүзе чыкып билйәр диен пикир өңе сүрүлйәр. Йөне бу дүшүнжелериң икиси хем эсассыздыр.

Бу кеселиң йүзе чыкмагының асыл себәбини ылым хенизе — бу гүне ченли долы такыклап биленок, йөне онуң эмеле гелмегине нәме-де болса бир зат эсасында багрың ишлейиш кадасының бозулмагы нетижесинде беденде мадда алыш-чалыш процесинде хайсы хем болса бир я-да бирнәче маддаларың үйтгемеги нетижесинде алагетирме йүзе чыкяр дийип чакланыляр.

Бу кесел бейлеки ерлере гараңда пагтачылык районларында хас көп душ гелйәр. Мунуң себәби хем ол районларда дүрли авулы химикатларың көп уланылядыгы, адамларың узынлы гүн гүнүң ашагында ишлемели болядыклары билен дүшүндирилйәр.

Алагетирме яз, томус айлары хас мөвжейәр.

Алагетирме кеселини бежермек иши хәзирликче ислендик нетижәни берип бармаяр. Оны бежермек үчин бедениң ак бесе дүшен ерлерине Бета — Керотин, 20 процентли дегидроксиацетоның эргини чалыняр. Шонуң

билен бирликде хем кеселлиниң багрының ишлейшини говуландырмак үчин чәрелер гөрмелидир. Кесели өз-башдак бежәржек болмалы дәлдир.

УКЫ

Алтмыш яшан адам өмрүниң йигрими йылыны ятып гечирйәр дийсек, бу бир бада жуда элхенчлик ген ялы гөрнер. Гең гөрүнсе-де онуң шейледиги икучсыз затдыр, себәби адам бедениниң кадалы өсмеги, ишлемеги, беркишмеги үчин укы хем оңа эдил сув иймит, хова ялы зерурлыетлериң биридир.

Адам агзаларындан дынувсыз ишлейән диңе йүрекдир дийсек ялңышмарыс, йөне йүрек хем эдил бейлеки агзалар ялы гөнүден-гөни бейниниң табынлыгында дуряр. Йүрек бейниде гечйән дүрли реакциялар эсасында дөрейән толгунмалар, гынанч-бегенч, горкы-үрки нетижесинде ишлейиш кадасыны үйтгедип дурян хем болса бейни дынч алян махалында ягны адам уклан махалында ол хем урмасыны хас хаялладяр, бу болса онуң өзболушлы дем алыш пурсатыны аңладяр. Диймек бейни рахатланан махалында — адам укланда онуң бүтин бедени дынч алян экен.

Укы өмүр бойы хемраң болса-да, дынувсыз дәлдир, ол үйтгәп дуряр. Бу процес бейниниң өсүши, укыбы, онуң меркезлериниң хем өйжүклериниң сазлашыклы иши билен, иң соңунда болса адамының яшының гайтгыны билен ичгин багланышыклыдыр. Хениз середип отурсаң чагажыклар, хас догрусы бәбежиклер, улы адамлара гаранында, хас көп ятярлар. Олар гиже-гүндизиң аграмлы бөлегини, ягны он алты сагадыны диен ялы укуда гечирйәрлер. Себәби чагажыкларың бейниси хениз бекишмәнкә хас говшажык, эжизже болансоң тиз ядаяр, ол дынч алмага — ука хәли-шинди мәтәч диен ялы боляр. Сәхел вагтда сүрнүгып дуранжа бейни дынч аланда чага сүйжи ука гидйәр, ягны ил арсында айдылышы ялы, «тузы ялжак ятыр». Шейле ягдайда оңа төверегинде болуп гечйән затлар — сес, галмагал гүйчли, дуйдансыз болаймаса кәнбир тәсир эдип дурмаяр.

Адам чагалыкдан сайланып, агы-гараны сайгарып башланындан соң, көпленч гиже-гүндизиң довамында еди сагатлык укы билен канагат эдйәр. Шонуң үчин хем

адамларың аглабасы хемише еди сагат ятмалыдыр өйдүп пикир эдйәр. Эмма бу бейле дәлдир. Яш көнелишип, адам гаррадыгыча онуң укусының довамлылыгы дура-бара гысгалып дөрт-бәш сагада гелйәр. Дүзгүн-нызамың көпчүликлейин бержай эдилйән ерлеринде —харбы бөлүмлерде, кеселханаларда, пионер лагерлеринде ве шуна меңзеш ерлерде хут шу нукдайназардан хем угур алярлар. Бу умумы дүзгүн-нызамың талабына лайыклыкда гиризилен када болса-да адамлар үчин ончаклы оңайлы дәлдир. Себәби хемме адамларың бейниси шол бир вагтда шол бир мөчберде укы талап этмейәр. Оларың кәбирини норма хөкмүнде кабул эдилен еди сагатлык укы канагатландырян болса, ятаганраклара, кемсиз дынч алып турмак үчин, секиз-докуз сагат вагт герек боляр. Ене бирнәче адам, мунуң терсине дөрт-бәш сагатдан соң кемсиз укусыны алып туряр. Ине, шу ерденем укы бабатында хемме киши үчин шол белли бир норманың хөкман дәлдиги, асла болмалы дәлдиги ап-айдың боляр. Бу ким ятып, нәче сагатда кемсиз дынч алып турян болса, шол хем шонуң нормасы болмалы дийилдигидир.

Биз элмыдама башдан эндик эден кадамыза эерҗек бөлуп жан эдйәрис. Ягны, көпимизиң дүшүнишимизе гөрә, адам гүндизлерине ишлемелимишин, зәхмет чекмелимиш, гиҗелерине болса уклап, дынч алып, сарп эдилен гүйҗүң өвезини долмалымышын. Хакына середсең бу шейледе болмалы, йөне көпленч халатда дурмуш диен этмейәр. Шонуң үчин хем айры-айры хүнәрли адамлар гиҗе билен гүндизиң орнуны чалышмалы боярлар, хас такыгы гиҗелерине ишләп, узынлы гүнлерини ятып гечирмели боярлар. Шейле ягдая дүшен адамлара бирбада гүндиз ятмак кын дүшйәр, эмма олар кем-кемден өвренишип гидйәрлер.

Дөредиҗилик ишгәрлери — алымлар, языҗылар, шахырлар, журналистлер, сураткешлер ве бейлекилер пикир, маны ызарламак билен иш салышярлар, олара асудалык герек. Гүндизлерине болса асудалыгың аңсат дәлдигини айдып отурмасагам дүшнүкли болса герек. Ине, шонуң үчин хем дөредиҗилик билен мешгулланян адамлар өзлери үчин иң оңайлы пурсат хөкмүнде гиҗелери сайлап алярлар, асуда гиҗелерини ишләп гечирип, гүндизлерине дынч алярлар.

Укының эсасан ики гөрнүши боляр. Оларың бирин-

жисине сүйжи икинжисине **аласармык** укы дийилйәр. Адам сүйжи ука гиденде онуң бейнисиниң өйжүклериниң херекети хаяллап, олар тогтара голай гелйәрлер, Ягны дынч алып башлаяр. Яп-яңы белләп гечишимиз ялы, шейле ягдайда бүтин беден рахатланып, сарп эдилен гүйжүң өвезини долуп башлаяр — йүрек хаял уряр, ол адам ишлән, ылган вагтындакы ялы етишибилдигинден ишлемән, акар ялы ганы чалажа толгундырып дуряр, дем алыш йүзлейлешйәр, дамар, богунлар говшаяр, дегна дамарларының дартгынлылыгы говшап бүтин беден эп-эсли дережеде леллерйәр. Шейле ягдайың йүзе чыкяндыгы үчин укының бу гөрнүшине медицинада асуда, ягны **хаял** укы дийип ат берилйәр.

Адам сүйжи ука гиден махалында гөзлерини депесине дикип, доңан ялы херекетсиз ятяр, йөне шейле ягдайда ол көпленч дүйшүргейәр. Сүйжи укуда ятан адамыны оярсаң, дүйшүнде гөренлери хушунда галмаяр.

Укының икинжи гөрнүшине аласармык укы дийилйәр. Бу адаты укудыр. Медицинада муңа **чалт** гечйән укы дийилйәр. Мунуң асыл себәби хем бейни өйжүклери сүйжи укудакы ялы ишлейшини ювашадып, тогтара голай гелмейәрлер, олар чалт ишлейәрлер. Габаклар юмулса-да гөзлер элек-челек эдип, ики-яна ойнаклап дурярлар. Шейле хем бу ягдайда адамының дем алыш кадасы бозуляр, ол чалажа хашылаяр, сожаяр, йүрегиң уршы чалтланяр. Аласармык укудан оянан адамының дүйшүнде гөренлери хушунда галяр, себәби бу пурсатда өйжүклер не оя, не-де укуда болярлар.

Дынч алмак — ятмак максады билен гышаран адам яссыга башыны гоянсоң бирбада не оя, не-де укулы — аласармыклык ягдайыны башдан гечирйәр. Көп вагт гечмәнкә ол ымызганяр. Ондан соң сүйжи ука гидйәр. Адам ятан махалында сүйжи билен аласармык укы гезеклешип, энче сапар өз орунларыны чалшып билерлер. Гепиң гердишине гөрә айтсак, адам ятып-турянча аласармыклык билен сүйжи укының херси бири-бири билен бәш гезек орнуны чалшып етишип билер. Адам оянанда хем эдил илки ука гидендәки ялы ягдайлары башдан гечирйәр. Йөне бу пурсатда олар гөнүден-гөни өнкиниң терсине гелйәр, ягны, илки сүйжи укуда боляр, соң ымызганан ялы эдип, аласармыклык ягдайындака гөзлерини ачяр.

Укы бизиң көпимизиң пикир эдишимиз ялы, келләни

яссыга гоюп, ятып туараймак дәлдир. Ол дийсең чылшырымлы ягдайда гечйәр. Шонуң үчин хем ука гидилен махалында дүрли ягдайлар йүзе чыкып билер. Башыны яссыга гоюп, ука гиден адамларың бир баша ики-үч гүнләп, хепделәп, айлап, хатда йыллап оянмаянларына-да дурмушда душ гелмек боляр. Ол йыл газетлер шейле тәсин укуларың бири барада хабар бердилер. Дөрт яшындакыжа бир чага уклансоң оянман бир баша йигрими ики йыл ятып, соң гөзүни ачыпдыр. (Элбетде, шейле узак дөври ол иймән-ичмән гечирмәндир, йөрите гөзегчи гойлан адамлар оны вагтлы-вагтында ийдирип--ичирипдирлер). Ол чага шу дөвруң ичинде боюны-инини алып, кемсиз жахыл чыкыпдыр, эмма аклы шол дөрт яшындакылыгына галыпдыр. Мунуңам асыл себәби онуң чагалык дөврүнде ука гидип, тә оянянча төверекде болуп гечйән вакалардан бихабардыгындан, ягны онуң хич зат гөрмәндигинден, эшитмәндигинден, нетижеде болса бейни өйжүклериниң кемал тапып билмәндигинден ыбаратдыр.

Эдил шонуң ялы башга бир гең хабарың биринде бир адамының отуз-бәшиниң ичиндекә ятып, элли ики яшандан соң оянандыгы хабар берилди. Онуң хем яшына гөрә, даш кешби өзгерип, сач-сакгалы агарып гидипдир. Эмма шонда-да ол өзүни шол отуз бәшиндәки ялы алып бaряр диййәр.

Эгер озал укусыны оңат алып-туруп йөрен адамда бирден ятып билмезлик я-да асла уклап билмезлик ялы ягдай йүзе чыкайса онда бу бейнә аша аграм салнып, онуң ишлейиш кадасының бозулмагындан, ёюлмагындан башга хич зат дәлдир. Шейле ягдайда адамда рухы нәсазлык дөрәп, ол невроз я-да психиоз кеселлериниң кәбир гөрнүшине дучар боляр. Шонуң үчин хем уклап билмезлик я-да укусызлык дердине дучар болан адам яйданып йөвселләп дурман бада-бат врача гөрүнмелидир.

Бизиң хеммәмиз — яшулы, яш кичи сүйжи ука батып, рахат ятып, кемсиз дынч алып, гернип галмагың хөвесинде. Бу максада етмек үчин ятылмазындан озал онуң гамыны ийип башламак герек. Мунуң үчин ятылжак ериң рахат, айратынам асуда болмагы хөкманыдыр. Таңк-туңкдан, гүвүлди-шатгылдыдан, гох-галмагалдан, ука пәсгел берип билжек бейлеки затлардан ятылжак ер нәче даш болдугыча шонча-да говудыр.

Йөне бейле дережеде хемме кишә етдирип дуранок. Хер ничигем болса ятылжак отагележиредилсе хас оңайлы болар, онуң ичи жуда ягтам, түм гараңкам болмалы дәлдир. Жайың ичи аладандаңың үмүш-тамышлыгы дережесинде болса сүйжи ука батмак, рахат ятмак үчин хас оңайлы болар. Ятылмазының өңүсырасында бейнә аграм салып бидерек, болгусызжа затларың пикири эдилмән, оваррамчылыга салмага чалшылмалыдыр. Ягны әхли иш-алада, гайгы-гам унудылжак болмалыдыр. Шейле эдилмедик халатында сүйжи ука батып, рахат ятып, гериңп галмак асла мүмкин дәлдир, иң болманда узак вагтлап укың тутмаз, тутаянда-да дүйшүргәрсиң, басырганарсың.

Кәбир адам ир-эртири ёк, гич агшамсы ёк, закгун ялы ажы чай я-да кофе ичмәге эндик эдйәр. Эмма бу затлар укудан ачяндыр өйдүп оларың келлесине-де геленок. Бу иши билкастлайын эдйәнлерем ёк дәл. Экзамене тайярлык гөрүлйән дөвүрде студентлерден кәбири укусыны тутдурмажак болуп, дара-диреде ыкжамланжак болуп, ажы кофе демләп ичйәрлер. Шейдибем окап, узак гижәни укламан гечирйәрлер. Үст-үстине ичилен кофәниң укудан ачып, тайярлык гөрмәге бирнеме хемаят эдйәни хак, йөне бейле этмек эртеки өз гүйжүңи, тайратыңы өзүңден карз алмакдан башга хич зат дәлдир. Шонуң үчин хем адатдан дашары бир ягдай болмаса (о-да болмасында херңә!) вагтында ятып, вагтында туржак болмалы. Рахат ятып, дем-дынжыны алып эден ишиң билен, узак гижәни чирм этмән гечирип эден ишиң арасының ер билен гөк ялы боляндыгыны хем унутмак болмаз. Себәби вагтында кемсиз дынч алып билмедик бейни сурнугяр, зор гөрйәр, әжир чекйәр. Онсоң окалан зат ятда галмаяр, пикир гаржашяр, укусыз гечирилен гижәниң эртеси адам гүң ялы боляр — бейниниң ишлейиш кадасы бозуляр, онуң яткешлик укыбы песелйәр. Нетижеде окалан материаллар өзлешдирилмән галяр. Шейле ягдая душйән диңе студентлер дәлдир. Иш битиржек, өңе сайланжак боляң башга кәрдәки кәбир галжаң адамлар хем шейле ягдая сезевар боляр. Муна станок билен иш салышян ишчини мысал гетирмек болар. Шейле адамлардан кәбири ажы чай, кофе я-да шуңа меңзеш затлары ичип, узынлы гижесини харс уруп гечирйәр. Өнүми өңкә гаранында тас ики эссә голай артык өндүрйәр. Бирбада онуңкы утруна ялы

хем боляр, өнүми көп өндүрйән; чаласын, еңиллик билен ишлейәр. Эмма бейле ягдай узагындан өңдебарыжы дийилйән ишчини, сөзүң долы манысында, сандан чыкаряр, ягны тапдан дүшүрйәр. Онда хуш дагынык боляр, сурнугяр, иш өндүрижилиги песелйәр.

Узак аралыга сапара гатнаян автотранспорт сүрүжилериниң арасында-да шейле ягдая сезевар болянлар аз дәл. Олар узаклы гиже укламан, ымызганман узак-узак мензиллери сөкмек үчин дүрли дәри-дерманлары ичип, узаклы гижелерини чирим этмән, даңыны атырярлар. Мунуң соңы кәхалатда «Ажыган өлмез», «алңасан өлере» барып етйәр. Ишиң жуда гыссаг болаянда-да машыны ёлдан чете совуп, иң болманда, сәхел салымлык ымызганмак, непесини дүзетмек хөкманыдыр. Болмаса шейле ягдайда диңе өзүң дәл, өзгелериң жанына-да ховп салып, болмажы ишиң үстүнден барылаймагы гаты әхтималдыр.

Адам сүйжи ука гиденде-де, ол хич зады аңян дәлдир дийсек, сөзүмиз телек боларды. Адам уклан махалында-да онуң бейнисиниң әхли өйжүклери бүс-бүтинлейин ятмаяр. Оларың арасында бойнуна гаравуллык вевипеси йүклененлери хем бар. Үстүне гаравуллык везипеси йүкленен өйжүклер ятмаярлар, олар нобатчылык эдйәрлер. Шол өйжүклерем ятан адамың голайында, төверегинде болян хадысалары, сес-галмагал, сәхелчежик такырдыны, ыс-кокы кабул эдип, ондан нетиже чыкарып дурярлар. Эгер ховатырлы ягдай дөрәйсе адамы оярмак максады билен олар бу барада бейни меркезлерине бада-бат хабар берйәрлер.

Бейниниң иши барадакы сөхбетимизе бирден гызышып өтәгитмән, шу ерде укулы меселәниң соңуны соңлалың. Биз ятмак, рахат дынч алып, геринип галмак барада яп-яңы диен ялы гүррүң этдик. Эгер шу ерде көп гайталанан «геринип галмак» диен сөзлериң манысыны инчеден ызарласаң, олар көп зат барада: илкинжи нобатда оңат дынч аландыгың, дүйнки сарп эдилен гүйчлериң өвезини кемсиз доландыгың, галыберсе-де бедениң ене-де херекет — гызышма талап эдйәндигинден хабар берйәндир.

Сүйжи укудан оянаныңдаң соң бедениң доңуны «чөзмегиң — гызышмагың (физзарядканың) адам бедениниң әхли сыналары, онуң өзүниң шәхдачыклыгы, сүңңүниң еңиллиги, саглыгы үчин дийсең улы әхмиети бар. Му-

нуң шейледигине ата-бабаларымыз гадым эйямларда-да гөз етирипдирлер. Шонуң үчин хем шеригатда бәш вагт намазын (мүмкинчилик болмадык ягдайында) дөрдүсини гечирип, соң оларың казасыны окамага ругсат берилйәр, эмма эртир намазыны гечирмек күлли гүнә, ягны улы женаят хасапланыляр.

Бизиң максадымыз бу ерде сәхер туруп, бедениниң «донуны» чөзмек үчин кәбириниң бада-бат чапаланып я-да аяк алдыгына ылгап башлаяндыгыны, шейле адамларың бу ишде улы ялңышлык гойберйәндигини ныгтамакдан ыбаратдыр. Шейле этмек адам үчин пейда дәл-де, белли бир дережеде зыян гетирип билер.

Оянмак меселесини элбетде, бейни меркезлери чөзйәр, гарашылмадык ягдайда шакырды-гүпүрди болмадык халатында беден (шол санда бейни хем) долы дынч алансоң, адам асуда халда гөзүни ачяр, төверегине гаранжаклаяр. Шондан соңкы икинжи меселе — укудан ачылмак, әхли сыналарың ишлейшини гүйчлендирмек, белли кадасы болан дережә етирмек меселесини чөзмек — бу гөнүден-гөни шахсыетиң өз парзы — хөкманы боржудыр.

Совук хова, совук сув адамының бейнисини дүйрүкдирйәр, ил ичинде айдылышы ялы, «гөкдаш» эдйәр. Шонуң үчин хем оянан бадына буз ялы сува ювунмак, дүшүнмек, тәрет кылмак я-да совук ховада чыплак чыкмак, ылгамак, дүрли машклары этмек болмаз.

Эйсем адама бейнини укудан ачмак үчин иң оңайлы затлар нәмелерден ыбарат? Олар белли бир йылылык дережеси болан ховадан, шемалдан, сувдан ыбаратдыр. Мысал үчин, томус айлары ала-дańдан жуда пессайыжа, жана шыпа берижи, хоштап шемалжык өвсйәндир. Шейле хоштап болансоң, бу шемалың йүзүни сыпалап геченини ятан адамларың дуймаяны асла ёкдур. Бу шемала түркменлер «уят шемалы» хем диййәрлер, себәби томус айлары гижелерине көпленч дымык, петиш хова боляр. Шейле ягдайда адамларың дем алмасы кынлашяр, олар ятан еринде держирейәрлер. Бу ягдай якасының багжыгыны чөзмәге, этеклерини серпмәге (шейле эндиклерини укының арасында кәхалатда оларың өзлери хем дуймаярлар) аял машгалалары хем межбур эдйәр. Уят шемалы йүзүни сылап гечен дессине болса олар дессине этегини чекип, баг-

жыгыны даңып, шобада өне ымызганярлар, соң ука гидйәрлер.

Эйсем нессайлап, ери гыратлап, отуң-чөпүң, жанлы--жандарың йүзүни сыпалап гелйән бу шемалың хошгаплыгының, шейле якымлылыгының сыры нәмеде? Ол онуң диңе йылылык дережесине баглыдыр дийсек ялңышмарыс. Даңдан шемалжыгының йылылык дережеси көпленч 10—12 градус аралыгында боляр, йылылык дережеси шейле болансоң, ол ыссы, дымык, петиш ховада узаклы гижәни зордан гечирең адамларың эндамына жуда хошамай якяр.

Ине, шонуң үчин хем укудан оянан бадыңа ювунылжак, дүшүнилжек, тәрет гылынжак сув — ата-бабаларымызың такмынан салгы берши ялы, «диши дөвлен», ягны деген ерини дүйрүкдирип бармаян, хоштап, йылылык дережеси 10—12 градус төвереги сув болмалыдыр.

Укудан ачылмагың икинжи хөкманы шерти — ериме етирилйән машклар бада жуда хаяллык, әвмезлик билен бержай эдилмелидир. Мысал үчин таква адамының намаз окандакы херекетлери ялы. Ери геленде айтсак, намаз окамак, айратын хем эртир намазы адамлары белли бир дүзгүне-тертибе салмак үчин йөне ере гиризилән када дәлдир. Намазың, тәрет кылмакдан башлап, хер херекетинде, сажаважында адам бедениниң айры-айры сыналары үчин айратын әхмиети болан пурсатлар бар. Мысал үчин, намаз окаян адам маңлайыны кыбла гоюп, эглип галанда ол йөрәнде-де херекет этмейән чаталба сүңкүниң ич йүзүндәки юмрулар (киченрәк мышцалар) язылып-бүзүлйәр, ягны гызышяр, укудан ачыляр. Тәрет кылнанда сув акытмаздан озал элиң бармаклары билен шарпылдадып дараклыгыңа урмак, келләни сагына-солуна өврүп, ики эгниңе (хас такыгы ол ерде отуран перишделере салам бермек) боюн онурганы галдаллап гечйән, дараклыгыңа какмак болса аягың ужуна -- бармакларыңа барып ызына доланып, өврүм гурап дуран ган хем дегна (нерв) дамарларыны укудан ачмак долы гүйжүнде ишләп башламак үчин олара итерги бермекден өтри эдилйән херекетлердир.

Намазы отурып я-да дик дуруп окасаң болмазмыды? Боларды, әлбетде, йөне адам бедениңе онуң тәсири хәзирки окалыш кадасындакыдан хас әхмиетсиз, хас пес бо-

ларды. Себәби ата-бабаларымыз бу ерде-де дүзедиш гиризере, сүннәләре ер гоймандырлар. Муна-да бир мысал алмасак гүррүңимиз келте, окыжының өңүнде дилимиз гысга боларды. Тәретден башлап, намаз окалып болунянча иң көп аграм душйән ер (айратын хем эглип-галнанда) дабанлардыр. Йөне шейле гөрәймәге дабан ялы болуп гөрүнйәр, эмма адамының бедененинде иңңәң ужы ялы кем я-да артык зат ёкдур. Онуң иң тәсин ери хем сыналарың әхли агзалары бири-бирине гарашлы, бири-бири билен берк, ичгин багланышыклылыгындадыр. Эйсем, дабанларда нәхили тәсиңлик бар? Дабанларың дабан гатлагының ич йүзүнде адам сыналарының эсасы агзаларының дамарларының чигиш (меркезжиклери ерлешйәр). Ол чигиш меркезжиклери (дабанларың эйи кемсиз етен махалында) долы гүйжүнде ишләп билйәрлер. Ылмың кесгитлемесине гөрә, сагдын адам дабанының эйини долы етирмек үчин гүнде кеминден 40—50 километр аралыгы йөрәп гечмели. Бизиң хова шертлеримизде мүмкин болан ерде, оңарсаң аякяланач гезмели. Шейлеликде, намаз окаланда иң көп аграм гөрйәнем, иң хезил эдйәнем дабанлардыр.

Укудан ачылмак меселесинде бүтин Гүндогар диен ялы шол бир таглыматдан — илки мылайым сува ювунмакдан, соң ховлукман, алңасаман, бедене артыкмач аграм салман дүрли машклары ерине етирмекден угур аляр. Биз өзүмизе хас якын боланы үчин намаз-тәретден мысал алдык.

Эмма укының вагты барада Хиндистаның гөрнүкли йогларының өз пикири бар. Олар укының иң сүйжи, пейдалы махалы агшам сагат 10-дан 12-ә ченли, иң ярамаз зыянлы вагты болса даңдан 5-ден соң хасаплаярлар. Шейлеликде, олар: «Адамлар таңрының ятмалы дийип берлен вагтыны хысырдап, укламалы дәл дийип беллән вагтыны ятып гечирйәр» диен нетижә гелйәрлер.

Бу кесгитлемәниң догры хем болаймагы гаты әхтималдыр, себәби гиже-гүндизиң иң ажайып пурсаты даңдан 5-ден башланяр, шондан соң төверекде бүтин жанлы-жандар — бүтин тебигат ояныл ограяр.

Сүйжи уклап, гернип турмак барада нәче гүррүң этсеңем бу бабатда белли бир рецепт язмак, када беллемек асла мүмкин дәлдир. Мунуң себәби хем бейниниң адам бедениниң әхли сыналарының ишини кадалашдырян меркездигинден, үстесине-де онуң гурлушының

ишиниң иңнән чылшырымлыдыгындан ыбаратдыр. Муны гөз өңүне гетирмек үчин екеже факт етерликдир, ягны ылмың кесгитлемегине гөрә, адам ики-үч минутлык газет я-да диелиң журнал макаласыны окап болянча онуң бейнисиниң хуш, үшк, хакында өйжүклериниң гатнашмагында йитрими ики мүңе ченли химики реакциялар болуп гечйәр. Бу процес адам укудака-да, хаяллыкда болса-да довам эдйәр. Шонуң үчин хем адам элмыдама сүйжи уклап, гернип турмакдан махрум боляр. Мунуң илкинжи себәби хем дүйшүргемек, кәхалатда басырганмакдан ыбаратдыр.

Дүйш билен хуш экиз тайы диен ялы бир затдыр. Адам шол бир зады чыны билен арзувланда я-да аша алада эденде, хас догрусы ил-ичинде айдылышы ялы, «Гүндиз хушы, гиже дүйши» боланда парахат ятып, дынч алып билмейәр. Шейле ягдайда ол бейнә аша аграм салып, дүйшүргейәр, йөне бу парахат укламазлыгың еке-тәк себәби дәлдир. Парахат ятмак үчин адамының илкинжи нобатда арасса, тәмиз ховадан иңне-гана дем алып билмеги герекдир, мысал үчин, томсуна гүр баглыкда ятаның билен сәхрада — ялазы ерде ятаның я-да гышына дүзде дүшләниң билен гумда дүшләниң арасы ер билен гөк ялыдыр, себәби баглар гүндизине кислород, гижесине углерод гойберйәрлер, гышына ялазы ериң якымсыз шемалы боляр, чәге хемише диен ялы озон сызяр. Шонуң үчин хем оңа түркменлер «Хыдыр гөрен гум» дийййәрлер.

Парахат ятмак үчин хатда ашагына атынян дүшекчәниң я-да дүшелйән бейлеки затларың хем әхмиети улудыр. Биз ынха көпленч ичине пагта дыкылан дүшекчелери ашагымыза атынярыс. Эмма пагта иң чыг чекгән затларың биридир. Ашагыңа атынмак үчин аңсат-аңсат чыг чекмейән йүң галланан дүшекче (йөне дүе йүни дәл) сыпал, селин, гамыш ялы зат дүшелсе хас аматлы болар. Чөлде ишлемели иң болманда дүшлемели болан адамлар бу затларың хөзүрине белетдир.

Дүйшүргемезлик басырганмазлык үчин там говумы я-да яшулуларың тарыплаян түркмен ак өйи? Эгер бу икисинде тапавут — адама ярамлылык бар болса ол нәмелерден ыбарат? Түркмен өйи адамы якымсыз шемалдан, ягыш-ягмырдан пеналаяр. Ол адам дашкы ховадан габсамаяр, өзем өйүң ичиниң хова чалышмак меселеси жуда асудалыкда, хатда бир сыдыртын дүйдан-

сызлык дережесинде гечйәндигинден ыбаратдыр. Шонуң үчин хем түркмен өйүнде яшаян адамының ганы килородa мәтәчлик чекмейәр. Өйүң ичиниң ховасы билен дашарының ховасының ыссылык, совуклык дережесиниң арасының улы үчүтсызлыгы хем адам бедениниң пасылдан-пасыла гечиш пурсатында — тәзе шерте уйгунлашмагында бирсыдыргынлык, эндиганлык эмеле гетирйәр.

Түркмениң гара өйүнүң (аслында ак өй, ол соң гараляр) ортасында ожагың болмагы; онда ачык одуң ловлап дурмагы онуң иң аматлы шертлериниң биридир. (Биз кем-кемден эсасы гүррүңимизден дашлашып барярыс, бейле этмәге темамызың межбур эдйәндигини окыжа ятладярыс). Биринжиден, ачык одуң якымыны хич зат билен деңешдирмек болмаз. Ата-бабаларымызың бу бабатда хем индикилере сапак болсун үчин айдан пәхими бар, онда шейле дийилйәр: «Ачык одуң адам беденине якмаян вагты йылда екеже түнмишин, онуң хем хайсыдыгыны билип болмаярмышын» диймек онуң якмаян вагты ёкдур. Икинжиден, өйүң депесиниң гүммез шекиллилигидир. Шейле болансоң онуң хич тарапына гүн шөхлелери тыгыны дик, «санжып» билмейәр, шөмала, еле болан гарпшылык азаляр. Ожакда якылан одуң ховры өйүң дурлугыны, укларыны эп-эсли дережеде гыздыряр. Серпик чекиленсоң, өйүң ичинде йылы хова гүммези эмеле гелип, ол вагты билен совамаяр. Соваянда-да йылылык дережеси пессайлап гонмага хыялланян гуш ялы, жуда эмайлык билен несе дүшүп башлаяр. Шейлеликде, өйде эхли пасылда рахат ятып-турмак үчин эхли шерт дөрейәр. Түркмениң гара өйүнүң артыкмачлыклары ине шулардан ыбаратдыр.

Тамың адам беденине ярамсызлыгы нәмелерден ыбарат? Онуң диварларының бишен хем селикат керпичден өрүлмегинден, керамзитден, бетондан гуюлмагындан демир-бетон плиталардан дикелдилмегинден, үчегиниң геришлериниң гүне гаршы бакдырылмагындан пенжире-гапыларының көплүгинден, полуның, потологының, кәхалатда диварларының реңкленмегинден я-да дүзүми реңке якын болан мадда билен агардылмагындан, иң соңунда-да ичинде «япык» одуң — пежиң янмагындан ыбаратдыр. Себәби, дашхем оңа кысымдаш болан затлар хаял гызяр, хаял соваяр. Шейлеликде дашары билен ичериниң ховасы хемише диен ялы бири-

-бирине чапраз гелйәр. Бу чыглылык меселесинде хем шейледир. Гундиз тамын учегинин уч тарапы — гундогарсы, гунортасы, гунбатары, гөнүден-гөни гуне бакып дуряр, нетижеде олар аша гызяр. Ренк дийлен зат я-да диварлары агартмак учин дузумине елим гошулан эргинлер гурансоң өзболушлы сырча өврулйәр. Жайың ичинде ярык от-печ якылмагы (айратын хем ичи керпичден өрулен голланд печлери) отагларың ичиндәки адам учин иң дервайыс зат — кислороды, жуда көп харчлаяр. Тебигы газ билен ишлейән печлер бу бабатда хас айылганчдыр дийсек өте гечдигимиз болмаз. Бизиң аглаба көпимиз, сәхел хова соваса тебигы газ билен ишлейән печлеримизи гиже-гундизиң довамында өчүрмелидирем өйдемзок. Шу ерде шейле хакыкат йузе чыкяр — бу ягдайда бизиң учин төмусам томус, гышам томус боляр. Онсоң биз отагда дәл-де, ичи дымык, нетиш, уллакан сырчалы питиниң ичинде отуран дөнийәрис. Шейле ягдайда хәли-шинди даш чыкып, ич гирип дуран чыплак адамларың бедени гыш ховасына уйгунлашып билмән, сөзүң доли манысында, сансар боляр. Бу болса беден учин хәлиси ёк, шиндиси ёк, совук сувдан чыкып гызгын сува, гызгындан чыкыбам совук сува урун дурандан эвайы дәлдир. Шонуң учинем хәзирки заманда, айратынам ыссы золакда ерлешйән республикаларда сагымыздан хассамыз көп. Бу ягдай гышына печ, томсуна кондиционер себәпли йылын-йылына гайталанып дуряр.

Петиш хова себәпли ганың кислорода мәтәчлик чекип башлаяр, адам сыналарының, айратын хем йурегиң, бейниниң бирсыдыргын кадалы иши бозуляр. Нетижеде суйжи уклап билмезлик — дуйш гөрмек, басырганмак, кәхалатда болса хопугып галмак башланяр. Укусыны алып билмедик ягдайда адамда кем ишдәлик, ысгынсызлык, укы тутмазлык йузе чыкяр. Булар өңкулериң устуне урна боляр, адамының бедениниң дынч алмак меселесини хас хем ярамазлашдыряр. Дуйшургемек, басырганмак хәли-шинди гайталаняр.

Дуйш гөрмек, дуйшургемек хем хил-хил боляр. Ол умуман уч топара — бужурык, орашан хем айың диен топарлара бөлунйәр.

Бужурык дуйш (дуйшуң бу гөрнушине ил арасында булам-бужар я-да аласармык дуйш хем дийилйәр) деремегине ял-яңыжа агзап гечен ягдайларымызда бейни-

нин кадалы ишинин бозулмагы нетижесинде йүзе чыкяр. Бу дүйшде гөрүнйән вакалара бейнинин хүщ өйжүклери улы әхмиет бермейәрлер, олары долы кабул этмейәрлер. Шонуң үчин хем адам укудан оянансоң дүйшүнде гөрен вакаларының жуда ужыпсызжа бөлегини, ягны кәбир пурсатлары чала ядына дүшйәр. Кәхалатда болса асла дүйш гөрмедик ялы, хич задың ятлап билмән онмалы боляр. Ата-бабаларымыз дүйшүң бу гөрнүшини ёрмандырлар, барды-гелди ёрмалы болайнса-рында-да дүйш гөрене дегишли әхеңинде: «Бар, ишиң билен болуберсене, дүйшүңде сени шейтан ойнапдыр» дийип кешешдирер экенлер.

Дүйшлериң орашан хем аян гөрнүшлери барада ылымда белли-күлли, долы нетиҗә гелнеңок. Йөне көнелеримиз көп табат телмелер, дурмуш тежрибелери эсасында кәбир затлары — ёрумлары ил арасына яйрадыпдырлар. Меселем, дүйшүңде чиг эт гөрсең — эмгек, агламак — бегенч, от-ораз өлмек — узак яшамак, жайың үстүне йыкылса, дишиң гопса, башың сыпылса бетбагтчылык ве ш. м.

Йөне олар хер хили дүйш гөрсенем хопугын, адамың эдип йөрмели дәлдигини хем үнандырлар. Бу барада оларың айдып гечен пәхимем, хер хили боланда-да дүйши ягша ёрмалыдыгы барада дөреден ровайтлары хем бар. Оларың илкинжисинде: «Яз дүйшүниң ярысы хайыш, гыш дүйшүниң барысы хич» дийилйәр. Бу пәхим хем адамлары йөне бир көшешдирмек үчин айдылан гүп дәлдир. Мунуң эсасында ылмы факт ятыр. Ол факт барада ян-яңы агзап гечипдик.

Ёрум барада дүзүлен ровайт хакыкатдан хем хер хили эрбет дүйш болса-да оны ягша ёрматы үндейәр, ягны дүйш ёргудына гөрә болар дийилйәр. Ягша ёрлан дүйш болса ховсала дүшүп гелен адамы диңе бир көшешдирмек биленем чәкленмән, оны бегендирйәр, шәхтини ачяр. Ровайтда шейле дийилйәр:

«Пыгамберлер дөврүнде бир аял машгала элем-тас болуп ёрумчының янына гелипдир-де:

— Эрбет дүйш гөрдүм — дийип, якасына түйкүрипдир.

Ёрумчы оның гөрен дүйшүни сорапмыдыр.

— Агшам дүйшүмде — дийип, ол аял саныл-саныл әденмишин — ики саны мөжек гелип, херси бир әмәми айлып гидибердирмиш дийипдир.

Озал эшитмедик, билмейән ёрумы йүзе чыкансоң ёрумчы нәдерини билмән:

— Ай, онда ийәйжекдир-дә! — дийип, ол аяла жогап берипдир.

Бу эшен иши гевнүне жай болмасам ол пыгамберин үстүне гидипмиш диййәрлер. Ол барыбам шейле-шейле иш болды, менем шейле дийдим дийип өз ягдайыны беян эдипдир.

Муны эшиден пыгамбер:

— Хъәк, онарманеын-ов, экиз оглуң болар дийәймели экениңде! — диенмиш.

Ол адам доланып обаларына етип гелйәркә «пыгамберин аялының мәмелеринин херсинде бир мөжек ийип өтәгидипдир» диен хабары эшидипдир.

Ваггының бу ровайтың улы тәсири боландыр. Дүйши ягша ёрмак барада, дүйш гөрени көшешдирмекде оның әхмиети әзда-кәнде хенизем бар. Йөне «Адам бүреги этден-дә» дийлиши ялы, ярамаз дүйш гөрсең хопугың турса, алнымда бир алжычлык бармыка дийип, гама батяң, гөзлериң гүбарлаяр.

Орашан дүйш гөрйән адамлара дүрмүшда көп душмек болар. Бу дүйш ызыгидерли хем жикме-жик бөлеги гөрүнйәр. Йөне оның аян дүйшден айратынлыгы өз ёрумы тапан эдйәр, өзи хем узак йылларың довамында ядында галяр.

Дүйшүң бу гөрнүши барада пенсионер бир яшулы өз дүйшүни айтды:

— Оглаңкам мен көплеңч орашан дүйш гөрердим — дийип, ол шейле меселе билен гызыкланыпдыгымызы анансоң, ховес билен гүррүңе башлады. — 1941-нжи йылың томсуның башларыды, үзүмлер гызарып яңы хурмалап башлапды. Какам нахыр бу дүйшден өтмәнкә кисымларда (биз ол вагтлар шейле дийердик, инди серединдин отурсам ол колхозың канцелярисы экен) гаравуллык эдерди. Мениден увусы Полтава шәхеринде харбы гуллукдады. Ата-энәм эрбет гөрйән-ә ёкса-ёкгур велин, мен какамы аша говы гөрердим. Эним сыдамада оның колхозда гаравуллык эдйәркә янына ели гезердим. Кисеклара гидйән ёдажык эңеме уругын, бат-башкалы хаятлары кесип гечерди. Ол елеиден бош ашадан соң дүйшүмде какамың янына барярмышым диййән. Бердижигиң хаятының гадыкындан атламаклыга бирден хова гаралды. Үзүмлер, телпегини тегеләп ортакы ябың

22*

гырасында экиз ялы болуп отуран ики эрик гамгын хал-да башыны саллан ялы этди. Үзүмли хаятын гүнбат тар, гайра башындакы киченрәк үч бош делик бәри башкысына гиренимем шолды, бир хили бүтин төвереги гаранкылык, гамгынлык гаплап алды. Мен горкыма аяк чекдим. Ййдандым. Эдил шол вагтам хаятын гүшлук тарапындакы гәдигинден гара гейим фашистлер кесе-лигине йөрәп бири-биринин ызындан чыкып башладылар. Мен ызыма өврүлип гачмакчы болдум. Фашистлерден бири түпен гезеди, гүрпүлди эшидияди. Мен фашистлери алдамак үчин түвдүрлип гиден болдум. Шобада горкунч фашистлерден бири сайланып, маңа тарап йөнелди. Ол гелип, үстүме абанды-да, диридигими билип, гөбегимиң ойнам бармак саг тарапындан найза сокуп, аңырлыгына гитди. Мен гаранкылыкда өлүм халында өе атдым. Гелсем дашкы гапымызын чат маңлайында гошаджа — өлүгсиже электрик чыражыклары янып дурмушын диййән. Ол махаллар обамыза яңы радио нокатлары чекилипди. Обада электрик чыраны ёй ёкды.

Мен хопугып ояндым, бу затларың дүйшдигине бирбада бегеңен ялы этдим. Аз салымдан болса, мени гайгы басын, йүрегими гам санжысы гамчылап башлады. Мен оңа-муңа гүйменжек болдум. Гезмеләп гөрдүм, эмма йүрегин хич зада боюн эгеси геленокды. Мен бу дүйши хич киме сызгынам бермедим, ёрдурмадым. Оны маңа өз йүрегим ёруп берди. — Түмлүк — гайгы-гам, хорлук-жепа, агыр гүн. Түпең сеси — хабар — уруш турар, вейранчылык; айрачылык болар. Найза — машгала сыңасына санжылан тыг. Гапының агзындакы өчүгсиже гоша чыра — ожак — улы агам билен мениң ожагым болмалы.

Бу затларын хеммеси габат гелди. Уруш турды. Өзүмден улы агамдан гыссаглы язылан гысгажык — үчбурчлык хат гелди. Онда шейле дийилйәрди: «Биз ики оглан. Ат алмага иберипдирлер. Атлары алып, доланып гелйәрис. Фашист самолётлары ызымыздан етип эшелонымызы бомбалаярлар. Өлсек шехит боларыс.

Шондан соң ондан не хат гелди, не хабар. Иене агыр гүни — айралыкы адамың боюн аласы геленок. Бу дийсен четин, дийсен агыр иш экен. Шонун үчин болса герек, оны харбы гуллуга уградалымыз бәри — 1937-нжи йылың 6-нжы ноябрының даңы аталы бәри гөзү-

миз ёлда, гулагымыз төверегимизде. Белкем бир ерден ыш ачылып, интизарлык гүнлери өтер!

Дүйш — өңңүнки затларың ядыма дүшмейән вагтлары сейрек боланок. Эмма лайык элли йыл мундан озалкы гөрен дүйшүми хениз-хенизлерем унудамок, оны унударынам өйдемок. Себәби мениң өмрүмдәки иң пажыгалы пурсатларың бири хөкмүнде ол хакыдама бери орнашан болара чемели.

Аян дүйш. Дүйшүң бу гөрнүшиниң адына дүшүндириш берип отурасы иш ёкмука диййәрис. Аян дүйш гөрйән адамлар бизиң хәзирки деврүмизде азалыпдыр, середип отурсаң аслында бу шейле-де болмалы, мунуң себәби барада сөхбетимизиң соңурагында дуруп гечерис. Хәзирликче гүррүңимизи довам эделиң.

Дүйшүң орашан хем аян гөрнүшлериниң икиси хем көпленч эртирки гүн — гележек барада өзболушлы дүйдүрыш — хабар берйәр. Онуң аян гөрнүши орашандан тапавутлылыкда, кәнбир ёрум талап этмейәр, адындан ам айдырышы ялы, онда әхли зат маны ызыгидерлилиги билен адама аян гөрүнйәр. Бу барада гечмишден нәхили дийсең мысал гетирсе болар. Мысал үчин Бейик акылдарымыз Магтымгулы Пырагының беян этмегине гөрә «Түргул дийдилер» диен танымал гошгусы хем онуң ятып гөрен аян дүйши эсасында язылан эсер» болмалы. Аян дүйш гөрүп, бири-бирине ашык болуп йөрен гахрыманлара классыкы эсерлеримизде-де душ гелйәрис, йөне биз өзүмизе хас якыны, Түркменистандакы иң пажыгалы ягдай барада хабар берйән газалы жанлы факт хөкмүнде шу ерде гетирсек хич кимден утулмарсам, утанмарсам диен нетижә гелйәрис.

Бизиң пеелйәнимиз Гөкдепе сөвешине багышланан эсерлерден Тилкичиниң «Аян гөрүнди» диен шыгрыдыр.

АЯН ГӨРҮНДИ

Агалар ятырдым гиже дүйшүмде,
Бөжжак ишлер бир-бир аян гөрүнди.
Түрдүм, ёрдум не күлпет бар башымда,
Яшыл гейен Лутфаллы хан гөрүнди.

Голумыздан девлет гушумыз учды,
Барып капырларың үстүне дүшди,
Шайы — сүнңк дүйч сынанышды гөрешди,
Шайының бекеси пәлван гөрүнди.

Камышларда агыр мизан көрүнди.
Хазына гөл уруп гуры чыкдылар,
Абырайы бөз мейдана дөкдүлер.
Жайыр ишин терезиде чекдилер,

Ынханаиы велиндир жулли Түркистан,
Чыртаниң чайындан акды гызыл ган.
Ат чапышды капыр билен мусулман,
Мусулманың аты чекилен көрүнди.

Гафлатда ятырдым, дийдим: «Я аллаһ!»
Бир ахкам окадым, уч кулхуваллаһ,
Ене-де дийдим — эссалураллаһ,
Жер гапыда турлан гурбан көрүнди.

Талмычи айдар ынанмазлар сөзүме,
Иле ялан болса, аян өзүме.
Кесаркажың дүзи мениң гөзүме,
Түзе гөзлән чох габристан көрүнди.

Ене шол вака барасында Мәтәжиниң «Ир биле» диен иле белли — ахы-зарлы шыгры хем онуң дүйшүнде аян гөрен ахвалатының беяныдыр. Мунуң шейледигине шахырың:

«Чешмим (гөзүм) ачсам жемг олупдыр мәхелле,
Сериме дүшүпдир йүз дүрли галла»

я-да

«Ынанмазлар Мәтәжиниң гепине,
Ойтанансоң уч түйкүрди чепине»

диен сетирлери хем гүвә гечйәр.

Эйсем нәме үчин бизиң гүнлеримизде бужурык дүйш гөрйәнлер көпелип, аян дүйш гөрйәнлер азалыпдыр? Бу ягдая долы гөз етирмек үчин өңки билен соңкы дөвүрлериң экологики ягдайыны деңешдирип гөрмек доли етерликдир.

Өңки заманларда асман асуда болупдыр. Язда я-да язсыран гүйзде сетанда-сейранда гөк гүбүрдәп, йылдырым чакаймаса, алабахарың башында гүйзүң аягында сүри баглап гечйән хас догрусы гөчйән гушларың ганатының шаггылдысы болаймаса асман асудалыгыны хич зат бозмандыр. Ерде, гум-чөллеки, тәмиз ховалы өри мейданларында дүелер бөзлашып, инерлер эсрешипдир, гоюн сүрилери ага-яна яйнап, чыгыр ясапдырлар... кейиклер кеерлишип, гуланлар гузлапдыр, өрдек-газларың, токлутай, тогдары, безбелдек, гыргурук ялы

гушларын ганат сеслери, адам аны учин хали-шинди ширин мукам чалып берипдир... Адамлар язына акдан, күйзүне гөкден көсенмәндирлер. Тебигат өз канунлары-ны бержай эденде хич кимден гарав гөрмәндир. Тебигат — төверек, шол санда онун бир бөлежиги адам хем өз эркиңе, өз пейвагтына эркана доврап сүрүпдир тәмиз ховадан дем алыпдыр. Йени арасса азык, ичени дуры сув болупдыр. Ине, шонуң үчин хем көне заманда аны дуры, жаны саг, бедени берк гарадан гайтмаз, жепакеш адамлар етишипдирлер.

Хәзир нәхили? Йөне вер-тархам дийип онаймалы, гепләмели дәл. Геплесең ан азап чекип, йүрек гыйыляр. Бу гүне биз нәдип етип билдиккәк эйсем? Болха-бол йылын йылына өңкүден көп алжак болуп чапаланып башладык — ерлери дешдик, даглары ярдык, токайлары ятырып чыкдык. Бу гереңдәни гезерен яшларымыздан «Тебигатын элинден ганрып алян» «гайратлы», «эдермен» адамлар етишди. Эне топрагы үч «экип» хасыл аланларын ады арша чыкарылды. Нетижеде еке гүнлүк адамлар, хас догрусы диңе шу гүнүң аладасы билен яшаян адамлары өсдүрип етишдирдик. Бу болса эрбет ёканч кесел ялы кем-кемден ил арасына яйрап, диңе өзүмкиники хак сайян бинарх «менинки битсин, сенинки йитсин!» адамлары, онда-да ёлбашчы кадрлары кемала гетирди. Эртеки гүнүң аладасы ыкбал, чөзгүт меселеси казыгындан бошап даглара-дашлара синип гитди. Талабам, талапкәрем, жогапкәрем галмады. Ахырам тебигат экологияның эйменч екедабаны билен депәмизе берди. Ол оны өне галдырып дур! Биз өте гечйән дәлдирис-дә хернә? Ёк, өте гечемзок. Мунуң шейледигине эхли шәхерлеримиз, обаларымыз, экин мейданларымыз гүвә гечйәр. Тебигата, гөзеллиге төверегине бипарх гараян, эртирки гүнүң аладасындан халас адамларын эхлиси шәхерлерин гин, «аматлы» гужагында орун тапды.]

Шәхерлеримиз оңки тарыпланян шәхерлерми эйсем? Ёк. Олар завод-фабриклерин, дүрли кәрханаларын, улулы-кичили машынларын гатышык гүввүлдисинден яңа горжалан ары өйжүгине денди — олар гиже-гүндизиң довамында гүввүлдәп дур. Шәхерлер завод-фабриклерин турбасындан, машынларын көрүгинден (глушителинден) чыкян гуршун гатышыклы түссәниң дер-

яинден асуда, шемалсыз гүнлер башына гара шал атыняр.

Бизиң бу төверереклеримиз ене элхалдыр. Эгер озалкы СССР-иң этрапларына назар айласак, онда хас бүжүрыгы-артан сенагат меркезлерини; оларын дердинден эбла дүшен дерялара, деңизлере, тоздурылан токайлара айры-айры үлкелере гөзүмиз дүшйәр. Нижний Тагил, Челябинск шәхерлери, Арал деңзи бу айданларымыза гүвә гечип билерди. Челябинск сенагат меркезиниң екеже метал заводының бир йылын довамында адамзадың дем алян ховасына ярым миллион тонна авулы тоз гойбермеги чекип чыдар ялы затмы эйсем? Шейле кәрхана ол шәхерде еке-тәкми эйсем? Ёк олар онларча, өвнук-ушак пудаклары билен алсаң йүзлерчедир.

Аралың бизден ар аляндыгы әлеме аян болды. Мунуң үстүне Гарагум каналының башсакасындан аякужуна ченли каналдан акян зей сувуңың гайрак — гума тарап акып, етен ерини вер-тархам эдип баряндыгыны айтсак етерликдир.

Эгер шу ерде сөхбетимизи кесмесек өте гечдигимиз боларды, себәби улы иле аян затлары санап окыжа такал окап отурмагың гереги ёк хасаплаярыс. Шонуң үчин хем темамыздан үзаклашманкак, уз болар ялы, сөхбетимизи көне хеңнамына совалың.

Сөхбетимизиң башында биз укы адам бедени үчин хова, иймит, сув ялы зерурътлериң биридир диййпдик. Эмма, хакына баксаң, ол шол зерурътлериң тәжидир, себәби межбур ягдайда адам 12—14 гүнләп иймән оңуп билйәр, эмма укусыз бир гиже-гүндизден аңры етүп боланок. Сөзүмизи жемләп айтсак аркан ятып, аркайын дем алып турмак үчин эсасы задын арасса ховадыгыны озал айдыпдык. Эмма бу бабатда сыналар тарапындан бейни үчин иберилйән сигналларын — хабарларың хем белли бир мөчбери болмалыдыр. Себәби меркез олары бирин-бирин «элекден» гечирмели ахырын. Бу ягдай хәзир нәхили? Бу совала хәзирки заман адамларының бейнисиниң иши хас чылшырымлашды — олара гүнделик барян чиг маллар — сигналлар — хабарлар ишләп «бежерерден» жуда агдыклык эдйәр дийип, аркайын айтмак болар, ягны адамың иң эсасы органы бейни өз ишиниң хөтдесинден гелип билмейәр. Бу болса ятан вагты олары бимаза эдйәр, шейле ягдайда адам дүйшүргейәр, басырганяр. Шонуң үчин хем хәзирки вагтда

дуйшуң бужурык гөрнуши адамлары, сөзуң долы манысында эертләп мунупдир дийсек өте гечдигимиз болмаз. Хәзир агшам ятан адам эртир келлесине сансар дашы деген ялы болуп туряр.

Хованың радиоактивлилигиниң нормадан артык болмагы хем бу ише хемаят эдйәр. Онуң аз-овлак артыклыгы экин-тикини, өсумликлери, гызлары тиз өсдурйәр, эмма эркек кишилере терс тәсир эдйәр.

Ине, шу себәплер ир-у — гич яссыкдашларың арасында агзалалык дөремегине гетирйәр. Хер ничикде болса ука белли вагт белленилип, ол када гиризилсе, өңкә гөрә элхал болжакдыгы хакдыр. Бу меселәниң ене бир тарапы бар. Ол хем болса әр-аял гатнашыгының ука эдйән тәсирлеридир. Бу меселе хәзирликче жеделлилигине галяр. Ким бу гатнашыгы ука зыян бермез ялы дандана гечирмеги, ким мунуң терсине ятылмазындан озал эдилмегини үндейәр.

Бу меселеде биз икинжи топарың тарапыны чаляры. Себәби, биринжиден бу ишден соң адам бедениниң әхли ён, дегна дамарлары, богунлары өзуни гойберйәр. Бейни рахат тапяр, ягны оны дуртгиләп дуран «шейтан» пикирлер дув-даракай боляр, адамының жаны арам тапяр. Бу болса сүйжи ука батмагың, рахат ятмагың илкинжи шертидир. Икинжиден, рахат ятып, укусыны алан адамының бедени узаклы гүн сарп эдилен гүйч-кувватың өвезини дандана ченли эссеси билен долуп билйәр. Ол өңкүсинден хем гурпланып туряр. Шейле ягдайда адамының (эгер дандан ол иши ене гайталамасан) шәхти ачык, кейпи көк, укыбы улы, иш эдиши битгинли боляр. Ине, шоңа гөрә-де бу иши белли бир када салмак хөкмандыр.

Ата-бабаларымыз: «Херки задың чени-чакы ягшы» дийипдирлер.

КАДДЫ-КАМАТ

Ирки деврүнки билен хәзирки заманың адамларыны деңешдирсең гең гөрнүш гөз өңүне гелерди. Догры хайсы деври аланда-да долы бир сыдыргылык бойы-иңи кадды-каматы дең адамлар тапдырып дурасы ёк. Әхли деврүрде-де адамларың келтесем, шиллиң узынам, агажетем, ёгнасам, семизем, хорам боландыр. Йөне кад-

лы-хамат бабатында кепленжисини белли бир топара топласа боларды. Ирки девүрлере назар айласаң, агла-ба сырдам, чеедең бердашлы, тутан ишини битирйән, гиден ериндең гетирйән, эржел, жепакеш, палвансыпат адамларың кешби гөз өңүңе гелер.

Бу нукдайназардан гарасаң хәзирки дөврүңкилериң эсасы топары нәсагат адамлардан ыбаратдыр өйдйәр-син. Шәхерми, обамы тапавуды ёк, мәхеллесиң көпрәк көчәниң угруны пыядалап сырып уграсаң берк беденли, агажет, гамак ялы еңил гопян адамлара душаймак ап-ансат дәлдир. Эмма гарынлак-гәбе, богдак ялы тага-шыксыз, сәхел ерде сожашып, суллумбай болуп, гара дере батып гелйән адамлара велин хәли-шинди душ ге-лерсиң. Оларың арасында гөрнүшини айдып, гөнүсин-ден гелсең, хас вежералары-на-аяклы гарпыз ялы төс-тогалак, гоша эңек, сокулык үчин кесилен агач ялы ини-бойы дес-деңң пыядалара-да назарың каклышар. Га-бат гелениңде хопукжырап, шейле адамларың жаныны гынап, гүзап гөрүп баршына небсиң-жаның агыряр.

Эйсем бу ики улы аратапавудың себәби нәмедекә?

Бу совала еке сөзде физики зәхметде дийип жогап берсе боларды. Йөне бу жогап хәзирки яшларымызың кәбири үчин беянсыз бейт ялы бир зат болуп гөрнерди.

Гечмишде адамларың бедениниң эйи етипдир. Олар эхли иши гол гүйжи билен ерине етирмели болупдыр-лар. Эл билен экипдирлер, дикипдирлер, орупдырлар, богупдырлар, хатда харманам эл билен атыпдырлар. Оларың улы улагы дүе, эшегараба тракторлары — го-ша өкүз гошулан гош болупдыр. Ол заманларда адам-лар Хыва, Бухара аргыша, сөвда этмек үчин Овгана, Хиндистана кервен гурап узак-узак мензиллери сөкер экенлер. Бу-да хениз юртларың цивилизациялашан дөв-рүниң гүррүңи. Хас өңрәклере — илкидурмуш адамла-рының гүзеранына гөз айласаң хас хем гүзаплыкдыр. Оларың гапысында малы, мейданда сүрүли гойны бол-мансоң, узынлы гүнлерини ав аңтап гечирипдирлер, ав онмадык вагты ир-иймиш, кишде-кимир ийип канагат эдипдирлер. Ав-авламак үчин топар тутуп кейик, гулан, сайгак, екегалаң ве бейлеки хайванлары габамалы, йыр-тыжылар билен диклешмели болупдырлар. Ир-иймишли ерлери гөзлән сепил болмак — узакдан узак аралык-лары селпап сөклемек олардан жуда улы физики гүйч талап эдипдир. Йөне ол адамлар үчин дөврүң оңайлы

гараны хемме зат — хова, сув, иймит сайда адамларың арасса, хошалсыз болупдыр. Тебигатың эчилен беш байлыкларының арасында яшан ол адамлар бугданлык гурак, сайгак ялы сагдын, тогалак ялы сагаламлар гаты мөкек ялы чакасы болупдырлар. Гелин гызлары «жерен йылда гыран гелне» сайпалладаймаса, чалак-чувлак кем-сеңлер олара кәнбир кәр эдип билмәндир.

Вагт гечйәр, девран товланяр, дөвүр айланяр. Адамзадың акыл камиллешип, дүнйәгарайышы өзгерйәр. Олар йөнекей болса-да дүрли гураллары гол захметини еңиллешдирйән тилсимлери ойлап тапярлар. Озал-ниринг гесе, аралык алысыны, якынны инжиге аграм салман ядай, ессиз улаг уланып башлаярлар.

Хәзир нәхили? Хәзир эктинем, чинйәнем, орнамын, дөнйәнем совурянам машын. Этмизи үйейәнем, агты-мызы кесйәнем, хованы заялап адамыны хосейәнем машын.

Иймит меселеси өйе шейле — эхли ерде механиза-ция. Хакыкат, хымыны-ноқун дийсең, өз элимиз билен эккерлейәрис. Өндүрилен онумлерем дашынан дыкып йөрүс. Дашкара чыкмагымызм хем ёк. Бириниң геюа, би-рини алар ялы дәл.

Иймайән этлер, өңки адамларың ийен ав эти ялы гуракса дәл. Бага бакылан малларың эти дурушуна яг. Аз херекет эдип, герк-гәбе болянчаң ийимек болса ада-мы семирейәр — бага бакылана дендерйәр. Адам семи-редигиче-де, онуң ягдайы агырлашяр. Инжиге, ички сыналара, айратынам йүреге, өйкене, багра аграм дүш-йәр. Шонуң үчин хем семиз адам демини сожап аляр, тиз ядаяр. Эмма биз бу хадысалара кән бир үнсем берип барамзок. Гайтам хер ким бол-телки, онда-да гө-вудан-говсуны ийжек, сыгайда йейжек, үстесине-де эли-ни йылы сувдан совук сува сокжак дәл — хер кими тайынжак герек.

Семизлик дийилсе хер ким дыкаланан ялы этли-ган-лы, гарынлак, мешик ялы адамлары гөз өңүне гетирйәр. Догры, шейле адамлара семиз «ниркынын» кесилйәни хак. Йөне дине бир семиз дәл-де, ия арасында бака берлиши ялы, олар алкымы саллярын, демини сожап алян тулгуклык дережесине етен адамлардыр.

Аслында адамың аграмы онуң боюна бап гелмели-дир, ягны адамның боюның узынлыгының лайжак бар метрини кемсең, галан сан онуң аграмының барабары

болмалыдыр. Мысал учин, орта бойлы адамлардан бири, боюның узынлыгы бир метр етмиш бэш сантиметр диелин. Шейле адамың боюның узынлыгындан бир метри айырсак, етмиш бэш сантиметр галар. Шол галан сан хем адамының аграмына барабар, ягны етмиш бэш килограма барабар болмалыдыр. Эгер аграм шол сандан гечсе, эййэм ол адамының семрэп уградыгы боляр. Эгер аграм барып сепсенде сэгиисе (аңры гечмесе) ол семизлик хасапланылмаяр. Болмалысындан дөрт-бэш килограм бэри — аррыклыгы аңры семизлиги аңлатмаяр. Аграм болмалысындан он килограм гечсе —ол эййэм кададан чыкып, семизлигиң бир четинден гирдиги боляр. Йөне аграм болмалысындан дөрт-бэш килограм артык боландан кем болса ягшы, бу адамының галыпгопмасы, чуслыгы, чаласынлыгы, иш өндүрижилиги учин хайырдыр.

Адамының аграмы боюна бап геленде оңа түркменлер «эти-таны еринде» диййэрлер. Шейле адам гөзе долы, сырдам, сыпайы гөрүнйэр. Семизлик адамының терзини үйтгедйэр, оны болмалысындан хас гарры гөркезйэр, ол адамы говуштгынсыз эдйэр, онсоң сэхел херекет этсе ол дерлэп башлаяр, беденинде туршумтык, якымсыз ыс пейда боляр. Булардан башга-да семиз адамының йүрегиниң дашыны яг өртйэр, багыр докумалары ягдан доляр. Шейле ягдайда адамының ган айланышы кынлашяр, дем алмасы агырлашяр. Шейле адамының хыкгы-чоктусы көпелйэр. Семиз адамының башы айланаган, келлеси агыраган боляр, көпленч хем ичи гатап тэрети кынлык билен гелйэр, мейдан этмек селчеңлешйэр, шейле ягдайың йүзе чыкмагы нетижесинде адамда говушгынсызлык гитдигиче гүйжейэр, галып-гопмасы хал боляр. Херекет кемелдигиче болса, адам бетер семрейэр. Семиз адамларда көпленч ган басышы ёкарланяр, нетижеде олар гипертония, шейле хем сүйжи кеселине сезевар болярлар. Сүйжи кеселине дучар болан адам хас-бетер семрейэр, ол тиз гарраяр, өмри гысгаляр.

Эйсем аслында-ха адамының семремегине нэмелер себэп болуп билйэр? Бу совалы киме берсең, жогабын гысгажык болжакдыгы хак. «Сыгыр ялы сымышламакдан!». Догры аслында шейледир. Йөне оңа еке-тэк себэп диймек болмаз. Миве, гөк, гөк өнүмлер, сүйт-гатык ялы затдан «сыгнасаңам, сымышласаңам» олар сени семретмейэр, гайтам семизликден сакляр. Уруш йыл-

ларының огланы, хәзирки яшулулардан бири мениң бу пикиримизи тассыклап, шейле дийди: «Уруш йыллары ачлык болды. Кырк икинжи йылың бахарында уны да гөге япышды. Ерунжадан, гызылдуйпден, галганың ярмажыгындан төк биширилип алдыгымыза иендирилди, нәджек чөрек ёк-да! Соңабака бойнумыз инчелип, гыл ялы болды, гарнымыз пөкгерди, гөгүн реңки йүзүмизе ябыкды гитди».

Наз-нығмат хер дүрли сүйжүлер, сүйжи заклар, ун (айратынам бугдай уны) янашыгы болан нахарлар — чөрек-манты, гутап, татлаклы, ичлекли, эт, яг ве бейлеки гурплы нахарлар адамы семредйәр дийсең, оңа «хә» дийсе болар. Мунуң шейледигине көпимизиң гөзүмиз етип дуран хем болса, гурплурак нахарлара топулнымызы кем гөремзок. Иң бәркиси хурушлык жанлыларымызы хем кемсиз семретмән, олара яраг гезмәге богнумыз ысанок. Яглы нахарлар адамының семремегиниң илкинжи себәплеридир.

Адамларың кәбирлериниң «иле меңземек максады» билен семизлиги күйсәп йөренлери хем гыт дәл. Шейле адамлар онсоң хер эдип-хесип эдип, семремегиң угруна чыкярлар. Ишдә ачян таблеткалары атярлар, кәбири болса шу максат билен нахарың өңүнден арак я-да чакыр ичмәни чыкаряр. Шейдибем, герегинден артык ийип, гарын салып, дереже етен ялы гайшарылышып йөрлер. Элбетде, бу догры херекет дәлдир, себәби семрәп, гарныны гәбердип, олар биринжиден-ә бүтин сүңңүни аграддып, говушгынсызлыга учраярлар. Икинжиден, өң белләп гечишимиз ялы, ир гаррайярлар, үчүнжиден өз кадды-каматының ярысмагына өзлери себәп боляклар. Ёкарда айдышымыз ялы, семизлигиң эсасы себәби дине гурплы иймит дәлдир. Ол кесел зерарлы хем йүзе чыкып билер. Ёканч кеселлериң кәбирине дучар болан адамың аклына зепер етйәр, ягны онуң бейнисиниң ишлейиш кадасы бозуляр. Онсоң ол адам нахарсов боляр, хемишекисинден хас көп иймәни чыкаряр. Шейдибем сырык бойлы огланлар гарың салярлар. Муңа аклы кемтер адам хем мысал болуп билер. Аклы кемтер адамлар нәме берсең, нәче берсең иер отурар, асла дойдумы-долдумы болмаз; себәби олар нәче зат ийип-ичйәнине акыл етирип билмейәрлер, хас догрусы доянымы дуймаярлар. Мундан башга-да бейниниң гипофиз мәзиниң, бөврек үсти ве гарын асты, жынс мәзле-

рының ишлейиш кадасы бозулып, оларың гурбы кесилен махалында хем адам семрәп билер. Шейле ягдая дучар болан адамың жынс гатнашыгына болан хевеси хем гачяр. Бу иш бозан бихевеслик, бимарлык хем өз невбатында адамың семремегине себәп боляр. Шейле ягдайы тассыклаян екеже мысал. Адамлар бага бакылжак малларыны — гочлары, бугалары бичйәрлер. Бичилен маллар болса газыгына бөкүп дурман, парахатланярлар, тиз хем онат семрейәрлер. Бичилмедик ягдайында гочлар гоюн сүрүсе, бугалар, улы өкүзлер түвә, сыгра бөкүп этини дөкйәрлер, ягны хорланярлар.

Семизлик әр-аял гатнашыгында хем оңайсызлык дөредйәр. Ян-яны белләп гечишимиз ялы, семиз адамың чагашыгы болмаяр, сәхел херекет этсе ол хашлап, гара дере батяр, жынс гатнашыгының болса адамдан гүйч, гуратлык, гүйч-кувват талап эдйәндиги улы иле аяндыр. Ине, онсоң семиз адамлар айратын хем эркек кишилер бу гатнашыкда асгынлык эдйәрлер, нетижеде янйолдашы дине тамшанып оңаймалы боляр. Шейле ягдайда аял машгалада улы нәхилелигиң дөремеги тебигы задыр. Шейле мурсатда аялларың аглабасы бу ишиң кемтер болмагының себәбине гөз етирип, гечиримлилик эдйәрлер, адамсына бу барада хич хили сызгын бермейәрлер, бисабыррраклары гурат, сагдын, агажет эркек кишилере хырыдар гарап, гөвүн диенини сайламак үчин оларың «чемелисини» сечип алмагың гажадыны гарап уграярлар. Аялларың аграсларыны бу ягдай агыр басга гойяр. Шейле машгалалар илиң дилинден, бинепалык айбындан хедер эдип, ичине салып, дишини гысып, ахыры хем кеселбент болуп галярлар. Дине бир бу ишде дәл, семиз, гәбе, тулум ялы тултук адамлар өзлерини янйолдашына шейле-де йигрендирип билерлер. Эгер әр-аяла дурмушыңа ичгин аралашсаң, аслында олар бир битеви жан, бир битеви тен эмеле гетирйән ики шахс — ики жынслы адамлардыр. Шонуң үчин олар бири-бирине «ярым», ягны ярпым, жанымың тениминң ярпысы дийәрлер. Шона гөрә-де олар үчин иң айылганч зат, сәхел вагтлык хем болса айралык, бири-бириниден жыда дүшмекдир. Ине, шонуң үчин хем бөлүнишигиң, айралыгың араа салмазлык ниети билен олар гижеде бир жан, бир тен болуп, бир дүшекде ятярлар. Адам тени, адам бейниси хемише парахатлык, уклан махалында болса айратын рахатлык талап эдйәр. Яс-

сыкдашларың бири аша семиз, гәбе, тулум ялы тултук болса, онуң ярына сүйжи укы, парахат ятыш, салык ялы еңләп галмак несип этмейәр. Янйолдашы гәбе адамлар бу ягдайың аласармык укулы, бимазалык, гуссалы гижелериниң гөргүсине белетдир. Оны гөз өңүне гетирмек кесеки адамлара-да кын дәлдир.

Тапавуды ёк — яссыкдашларың хайсы хем болса бириниң орнуна, аз вагтлык, өзүмизи гоюп гөрелиң. Гиже укуда болсаңам йүрек телвас эйләп, гай исләрсиң, мәхир-мухаббет тамакинчилиги билен якын адам хөвесләп, ысны шасын — яссыкдашыңы сөйләсиң гелер. Эмма ни серменекледип сүйнгерсиң, кысмалжырарсың, туршумтык — ажы ысы бурнуңа бурургсадып, бокурдагыңа гыркылдап, дүртгеләп, дөшүңден итер. Йүзүни пыжакчының ялы кесе-кесе совуп, хер нәчикде болса, бәбек гужаклан ялы эдип, оны багрыңа басасың гелер, ярым гулажың ягырнысына-да етмез — дагтаны ганар голтукламак болана дөнерсиң. Максадың хасыл болман мәхир эменер, чете чекилибрәк ятарсың, ымызганарсың. Бирденем кудун ялы өкже гарныңа я бурнуңа дегер. Өр-гөкден гелип, өртенип ланча галарсың, зехиниң янар: «Депегенден дашырак эдип, дүнйәкден дүшерсиң, онуң ичине гаплаван пер дәл-де демир тикенмикә дийдир, силкип, яссыгыны чекип аларсың. Яны ымызганарсыңам велин, элхенч хоррулды отагың ичини сарсдырып, янбашыны ялын чавлана дөндерер. Дик отурарсың... Өңүнде гелерлип, гарны галысы гоша сыгырын үстүне халта япылан ялыгы ялы иңедердүле гөзәл бир бенде ятандыр. Мундан бейләкки болжак вакаы — ахвалатлары гөз өңүне гетирмек гезегини окыжымыза берйәрис.

Ата-бабаларымыз семиз адамлары — оларың өз дили билен айтсак «харам эт гоплан адамлары» гаты бир сөйләп дурмандырлар. Гара бокурдагына хай дийип билмән, гөрк-гөрмеги, сыпаты «бозуланлары» сынасына серетмейән, бивеч, бигайрадырак адамлар хасаплансынлар. Шонуң үчинем оларың херсине кыбабырак: семиз (бойы келтеләклере нөкги хем дийилипдирлер), гәбе, тултук (габан) дийип ат дакындырлар. Ине бу атларың хич хайсысы хем [illegible] гинден яйрамандыр, себәби түркменлер адамың кемини йүзүне басмагы биэдеплик хасаплаярлар.

Биз шу ерде сөзүмизи аз вагтлык кесип, онуң херпүне

ни үйтгетмесек окыжыны чадыл этмегимиз мүмкин. Шейле этмесек, ол өз-өзүне сорат берер, бизе мүнкүрлик эдер. «Түркменлерде кеселине адамының кемине гөрә лакам бермек озал ил арасында жуда гиңден яйрандыр ахырын» дийип, сөгинер ичини гепледер.

Догрудан хем шейле ягдай болупдыр, ол хәзир хем долы гүйжүнде диен ялы довам эдйәр. Хәзир хем адының шахсы лакам — келкечели, кесмек, көр, кел, голак, чапак, мыңны, таңзабы, кесе, көсе, чашы, ленк, лакгы, керри диен ялы сөзлер тиркелен атларына нәче дийсең дүш гелмек боляр.

Мунуң биринжи себәби түркменлерде атдаш адамларың жуда көплүгинден ыбаратдыр. Мысал үчин Кака — Какыш, Какамырат, Какагелди, Атамырат (гысгалдылан гөрнүши — Атов, Аташ) Атагелди, Баба — Бабамырат, Бабагелди, Бабыш буларың хеммеси өзи гитсе-де, ады арамызда яшасын диен максат билен соңкы несилден болан чага өңки дакылан атлардыр. Ине шонуң үчин хем ёкарда санап гечен сөзлеримиз адамының кеми дәл-де, онуң шахсы индекси хөкмүндәки бир затдыр. Чагаларың доглан айы ятда галар ялы белли-белли атларың ызына «берди» сөзүни тиркәп, көнелеримиз хас ат ясапдырлар: Ашырберди, Оразберди, Байрамберди ве ш. м. «Бердили» атларың аглабасында (Таңрыберди, Суханберди, Хожаберди ялы атларың башгасында) аслында «худай» сөзи болмалы, йөне оны тиркежек болсаң чаганың ады тутуш бир сөзлем боляр дуруберйәр. Мысал үчин: Худай ашыр айы берди — гысгалдылан гөрнүши — Ашырберди.

Икинжиден мусулманлар келлиги, көрлүги, чонаклыгы ве бейлекилери шахсың өз гүнәси билен дәл-де озалында худай тарапындан алнына язылан зат хасаплаярлар. Шонуң үчин хем адың ызына тиркелен шейле лакамлары шахсыети кемситмек үчин дакылан атлар хөкмүнде гөрмели дәл.

Бу затларың башыны агыртмагымызың асыл себәби шейле дәбиң болмалыгыны, эмма ил-халк тарапындан шахсы берлен лакамың (ол нәче йөргүнли болса-да) онуң өз йүзүне айтмандыгы, асла айдылмаяндыгыны ныгтамакдан ыбаратдыр. Икинжиден ата-бабаларымызың семизлиги худай тарапын дәл-де, гөнүден-гөни шахсың өз гүнәси хасаплапдырлар. Муны аңлатмак үчин

олар: бокурдагы богмасаң богаз дүйәнем ювдар» диен пәхими ил арасына яйрадыпдырлар.

«Харам эт топлан» адамларың ил-халк тарапындан гойлан кадды-камат, сыпат аңладян лакамлары хем оларың гөнүден-гөни өз йүзүне айдылмаяр, ягны «Сен Ата пөкгими, Таган тултукмы?» диййп хич хачан өзүнден сорап, адам мертебеси песелдилмейәр. Шу жүмләмизе дегишли икинжи делил; озал белләп гечишимиз ялы, гечмишде, хәзирки ялы семизлер, гәбелер, тултуклар көп болмандыр. Онуң илкинжи себәби хем Магтымгулы — Пырагының айдышы ялы:

«Уланда иш хош якмаз,
Яшлыкда көймеген йигде».

Эйсем бу ерде «көймек» сөзи нәмәни аңладяр? Бу сөз яшлыкда ише бишишмедик, вердиш болмадык бедени беркәп, эти бекемедик, эндамының эти бекемедик, галыберсе-де шаты гөрмедик, жепа чекмедик диен маңылары аңладяр.

Шейле йигитлере бизиң гүнлеримизде нәче диййсең душ гелмек боляр. Оларың арасында семизем, гәбесем, тултугам гыт дәл.

Эйсем ата-бабаларымыз киме семиз, киме гәбе, киме-де тултук диййп ат берипдирлер? Муны айтман гечсек, яшларымызың аңыны горжадыгымыз боларды.

Аграмы боюна кыбап гелйән адама олар (бу барада ёкарда-да агзапдык) эти-ганы еринде диййпдирлер. «Эти-ганы еринден» аңрык аграмы 10—15 килограм чемеси артанлара семиз, 20—25 килограм артанлара, эсасанам аша гарынлак адамлара «гәбе», аграмы болмалысындан 30—35 килограм аңрык ашанлара тултук диййп ат дакыпдырлар. Олар тарапындан дакылан соңкы ики атда хәсиет дәл-де, сыпат аңладыляр. Мысал үчин гәбе адамларың өзи этлек, гарны бетгелшик улы боляр, нетижеде гарын өңе, инче билден ашагы ыза дызаяр. Гаршылыклайын дүшен аграм зерарлы инче бил онургалары гайшарып, өңе тарап яй берйәр. Бу гәбелигиң эсасы сыпатларындан биридир. Шейле адамларың инче билинде гушак (шол санда жалбарам) дурмаяр, нәче берк гушасаң хем тока сырылып гасыгың үстүне дүшйәр, чәрмегиң ыз тарапы болса онуң терсине, инчебилденем ёкары галяр.

Тултук диййленде гөлә хамындан эдилен тулум гөз

өңүне гелйәр. Гуюдан сув чекилйән бу эсбап, йуп дартылгы дурка хер ничикдир элхал — бир формасыны саклаяр, йөне ере сәхел дегдиги мылкылдап, тулгарын, кәйсы яна агса шол тарап аграм салып башлаяр. Тулчук адамларын херекетине отурыш-туршуна сын этсең, олар хем өз тезегинде, ичи сувлы өл гөни-тулуму яда саяын дурандыр. Шейле адамларын юмрулары (мышцалары) жуда говшак, бедени жуда юмшак боляр.

Эйсем семизликден нәдип халас болмалы? Ондан халас болжак боландан иң говусы семремезликдир. Бу меселе, элбетде, өзүне хемише үнс берилмегини талап эдйәр. Бу «дердиң» өңүни чагалыкдан алып башламалы, ягны Магтымгулының дили билен айтсаң: «улаландa иш хош якар» ялы, физики зәхмете вердиш болар ялы, зәхмет онуң гүнделик ислегине өврүлер ялы, чаганы яшлыкдан «көйдүрмек» герек. Ише яшлыкдан вердиш болса, зәхмет онуң гүнделик ислегине өврүлсе — физики зәхмете эндик этсе, бишишсе, онда чагада галжаңлык хәсиети өсйәр. Эгер сын этсеңиз (хәзир-хениз чекилем) галжаң адамын гарынлагына я-да гәбесине дүшүп гелмерсиңиз.

Барды-гелди агыры эдинмән семрәйсең нәме? Бу бабатда ылмың берйән кәбир маслахатлары бар. Адам учин гүнде үч вагтына нахарланмак етерликдир. Шонда-да, янжап айдярыс, шонда-да герк-гәбе боляндан ийип отурмалы дәлдир. Ише, шонуң учин хем семрән я-да яны башлан болсаңам, илкинжи нобатда, нахарыны када салып, херекетини артдырмак герек, ягны кәбирлеримизиң эдишимиз ялы троллейбусдан дүшүп, автобуса, автобусдан дүшүп такса мүнүп йөрмән, ныяда, эвда-да гүн-гүнден узаграга йөрежек болмалыдыр.

Велосипед мүнмек гарныны чекмегиң илкинжи хемаятчысыдыр. Йөреленде, эгилип галнанда, зат гөтеренинде илкинжи нобатда гарның, дашкы гатлагы беркейәр. Шейле херекетлер өзыгтыярлы эдиленде кем-кемден гарның чекилип беден сыкыляр — сувы гидйәр, беркейәр.

Хорланмак учин иййән иймитиң, онуң хили, мукдары эдил семрәнңиндәки ялы ишдән-ачылып артдырылмашы ялы, кем-кемден кемелдилмелидир. Нәме иенде семрейәндигиң барада болса яны айдылып гечилди.

Хорланмак, хас догрусы өңки кадына гелмек учин бедентербие машкларының әхмиети уллудыр. Йөне хемише, хемме ерде болшы ялы, бу ишде-де белли вагт, белли када болмалыдыр. Тиз хорланжак болуп, өте гечмек болмаз, башашак тутар ялы беден-бедре, этем-сув дәлдир.

Ирден туруп ылгамак, болманда белли бир аралыгы йөрәп гечмек хем пейдалыдыр. Йөне мунда-да мензилини бирден узалтмак болмаз, бу када айратынам семрән, йүреги, дашыны яг ёркасы адамлар учин хөкмандыр.

Ылгамага мүмкинчилиги болмадык адамлар (гәбелер, тулатуклар бу ише башда велосипед мүнмекден, соң белли бир вагт геченсоң оны ташлап селдемекден, сәджемекден башласалар өзлери, шейле хем беден, айратын хем йүрек, өйкен, багыр учин хас оңайлы боларды.

Кәбир адамлар хорланжак гарныны чекжек болуп узакдан-узак гүнлерини дуз датман гечирйәрлер. Иймесең-ичмесең хорланжагың гарның чекилжеги хак. Йөне бейле этмегиң беден учин, онуң айры-айры сыналары учин пейдадан зыяны көпдүр. Шейле эдиленде адам бирден хорланяр, озал аша яйрап язылан хам (гарын пайлагы) бирбада өңки кадына гелип билмән йыгырт аляр — бүрүшйәр. Этиң «дөкүлип» хамын чүрүшйәр. Бу болса адамы башашак тутуп силкилен халта дөндерйәр, бөркүни гачыряр. Шонуң учин хем өңки кадына гелмек — хорланмак меселесиниң әхли бабатында эсевандык, сересаплык хөкмандыр.

ЖЫНС ГУРБАТЫНЫҢ ПЕСЕЛМЕГИ

Эркек адамларда «багрылык», бетеңлик диен ялы затларын болуп билйәндиги барада озал биңден дүрүн гечипдик. Эдил шулара кыбапдашрак ягдайлары башга-да кәбир адамлар башдан гечирйәрлер. Муна түркменлер «жынс паявы» я-да «жынс гурбатының песелмеги» диййәрлер.

Жынс гурбатының песелмеги билен «багланманың», бетеңлигиң улы тапавуды ёк диен ялыдыр. Буларың эсасы айратынлыгы «багланманың», бетеңлигиң яш йигитлерде, жынс гурбатының песелмеги болса көпленч, яшы гүррүмшан адамларда габат гелйәндигинден ыбаратдыр. Жынс гурбатының песелмегини бир сөз билен ду-

шүндирип болмаяр. Бу көп зада баглы боляр. Жынс гурбатының песелмегиниң йүзе чыкмагына хем эдил «баглылыкдакы», бегендикдәки болшы ялы, жуда агыныклык, дуйдансызлыкда эмеле гелен эймендирижи ягдай, өз-өзүне мүнкүрлик этмек, йөвселлик, горкы-үрки, аслында несилден гечйән жынс органының говшаклыгы себәп болуп билер. Йөне жынс гурбатының песелмегини эмеле гетирйән эсасы ягдайы дүшүндирмек кын. Онуң асыл себәби өвсүнип-өвсүнип (баша бармажак хасапланылян иш ап-аңсатлык билен боланда) аял машгаланың медениетине, акыл-хушуна, онуң «динине» берк, асыллылыгына эркек адам тарапындан аша артык баха берленде йүзе чыкяр. Мысал үчин, бир адамының хайсы хем болса гелинлерден бирине писинди отуряр диелиң. Шейле гелни я-да аялы ол адам элмыдама арзувлап гелйәр. Онуң билен душушмак, йылы мәхринден ганмак отурса-турса онуң аңындан чыкмаяр. Ол оны ынсан баласы дәл-де, асман мелеги хасаплаяр. Шейле ягдайда адам гөвнүниң төрүнден ер берен машгаласына ёлда-ызда душанда алжыраяр. Онуң бу ягдайыны аял машгала аңса-да, сызгын бермән, әм-сәмсирән болуп онуң душундан гечип гидйәр. Эмма хырыдар назарлар ассырынлык билен бири-бирине гытаклашярлар.

Ине, бир гүнем ыкбал, вагт, мүмкинчилик булары душушдыряр. Шейле ягдая эркек киши аша бегенйәр, элъетмез «шаханы» эгип билениие ол дийсең буйсаняр. Ол бу машгаладан жуда кән зада — нәз-керешмә, ыссы мәхре, ынсан ысныпыгына, мәхир-мухаббете гарашяр. Эмма гарагөзелек ай ялы гелинден онуң эден тамасы чыкмаяр. Ол топугына какылан ялы бада-бат ашак отурып... бу ише тайярдыгыны мәлим эдйәр: «Сув мейилли гурбага бир дүртсең ики бөкер» диен ялы бу ише долы тайярдыгыны аңладяр. Шейле ягдайда эркек адамының янында онуң арзысы гачяр. Ол арзан алнан кене эсгә дөнйәр. Бу болса онуң кейпини бозяр; дынзап гелен жынс бадыны песелдйәр. Шейле боланда эркек кишиден гызык гачяр.

Середин отурсаң хер задын, хер ишиң өзүне етик кейпи болян экен. Шу ерде ады дүнйә мешхур мергенимиз, бизиң милли гуванжымыз Марат Ныязовың гең гөрүп, эдип берен гүррүңини гетирсек, айтжак болян задымыз хас дүшнүкли боларды.

Түркменлер гезенде, көп юртлары гөрен адама: «Иен-ичениң өзүнки, гөрен-эшидениңден хабар бер!» диййәрлер. Бу еңрәк болупды. М. Ныязов Италия ярыша гидип геленсоң биз хем оңа шейле совал билен йүзлендик.

Ол йыгырып:

— Гүнүн-гүнүне гечирилйән түргенлешикден ядап ёлдашым билен шәхер базарына чыкдык. Ёлдашым бичүвини гөвы гөрүп, көйнек сатып дуран аялдан онуң бахасыны сорады. Ёлдашым оны алмакчы болуп, ондан арзанырак дилемән дагы этмән пулы санап, онуң элине тутдурды. Көйнек сатып дуран аялың бу ягдай кейпини бозды. Ол эллерини галгадып, бизе бир затлар дүшүндирҗек болды. Ахыры хем пулы гайтарып, бизе өз ёлуңыз билен болубериң, сизден сөвда эден болмаз диен ялы херекет эдип, бизден йүзүни сөвды.

Онуң болшы бизи гең галдырды. Гелип дилмаҗымыздан себәбини сорасак:

— Диен бахасыны элине тутдурайсаң булар сөвда гызыгыны биленок дийип жуда гаты гөрйәндирлер — дийип дүшүндирди. — Чекелешиксиз сөвданы олар сөвда хасапламаярлар. Харыдыны сатян адам хас ёкары бахалаяр, алян хас әррәк дилейәр. Онсоң чекелешип башлаярлар. Оларың дашына адам бары үйшйәр. Онсоң бири сөвдагәриң тарапыны тутяр, ене бири мүшдериниң. Шейдибем базар гызышяр. Мүшдери харыды диләнн ериниң үстүне ене пул гойяр. Сөвдагәр мүшдериниң ене бирҗеме галмагыны хайыш эдйәр. Шейдип, ики адамың дәл-де, ики топарың арасында чекелешикли ягдай эп-эсли вагт довам эдйәр.

Бу мысал арзан задың, аңсат ишиң ардысының болмаяндыгына гүвә гечйәр. Бизиң илкинҗи етирен мысалымыз хем аял адамының нәз-керешмесиз, мәхир-мухаббетсиз херекетиниң эркек адам үчин бу ишиң мазасыны гачыряндыгының үстүни етирйәр.

Аша агыр, сурнукдырыҗы зәхмет, гам-гусса, өлүм-йитим, лапыкечлик, агыр ёканч кеселлер — инчекесел, бруцеллёз, гарахассалык, сарыгетирме, шонун ялы хем дүйпли самотики кеселлер — агыр йүрек-дамар кеселлери, бөвреклериң совукламасы; мәзлериң функциясының ёюлмагы, мысал үчин, сүйҗи кесели жыныс гурбатының говшамагына, песелмегине гетирип билер.

Узага чекен гам-гусса, етишиксиз гүн, дава-җенҗел,

уруш-сөгүш, өлүм-йитим, бейниниң кадалы ишини ёк-
невроз кеселини дөредйәр. Ол болса адамы укудан
мәхрум эдйәр, оңа кеңдагыры, сүйҗи говшаклык, на-
харжанлык, нәтүйтсызлык, әңкасы ашгынлык, кем ин-
дәлик, тукатлык пейда боляр. Шейле ягдайда-да ада-
мының жынс гурбаты песелип билер. Бу болса онсуз-да
дертли адамының дердине дерт гошяр.

Адамлар узынлы гүнүни хысырдан гечирйәрлер. Эр-
кек кишилериң атлабаесының яшы 40-дан гечен соң, оңа
сүйҗи говшаклык дуюляр. Эмма мунуң терсине аял
машгалаларың жынс гатнашыгына болан хөвеси гүйҗәп
башлаяр. Шу дөвүрде жынс гатнашыгы бержай эдилйән
вагты я-да ондан соң «Сенде-хә эркеклик галмандыр,
гуры мени хорлаярсың! Биширйән ишим-де ёк. Сандан
галансоң хем саныңдан үстүме абаныя дурсун» диен
ялы сөзлери эркек кишиниң дегнасына дегип, онуң ла-
пыны кеч эдйәр. Бу болса онуң жынс органының гурба-
тының песелмегине гетирйәр.

Адамсыңа ажысыны пүркүп, онуң мертебесини бас-
гылан аялларың көбири бизе йүз тутярлар.

Оларың экинжисиниң сөзи маныдашрак боляр:

— Гахарыма дийимден сыпаныны хем дүймандырын.
Инди өкүнйән велин нәдейин? Онуңкып болмажагыдыр-
-да! Мен алчаклык, гулум-ялым эдибем гөрдүм. Онуң
шол өңки болшы...

«Тыг ярасы битер, дил ярасы битмез» диен ялы, аяль-
ыңдан эшиден сөзлери эркек кишиниң йүрегинден хич
качан чыкмаяр. Ол эямыдама букгүлдиде боляр. Онуң
умытсызлыгы, ики гөвүнлилиги, йөвселлиги адамы ене
шовсузлыга учрадяр.

Жынс гурбаты әр-аял гатнашыгының берклигиниң,
оларың сылашыгының, ыснышыгының, галыберсе-де
машгала агзыбирлигиниң иң эсасы бинядыдыр. Бу ише
болан ики тарапләйын небисжеңлик машгала дурмушы-
ның гызгаланлы, хөвесли довам этдирилмегине, онуң
гүн-гүнден ровачланмагына алып баряр. Эмма бу ро-
вачлык — әр-аялың кыбапдашлыгы хемме киңә ет-
дирип дурмаяр. Бу гатнашык, бирек-бирегe болан мәхир
кадалы довам эдйәркә машгалада әхли бабатда гүлала-
-гүллүк довам эдйәр. Әр-аял, машгаланың бейлеки
члентлери үчин шейле сүйҗүликли, ажайып дурмуш бир-
бада бакы довам этжек кадалы зат ялы бөлүп дуюляр.
Эмма йыл гечдигиче, кем-кемден әр-аял совашып, ара

«шейтан» аралашяр, машгалада нәсазлык, агзалалык, шинелэң, өсмэге башлаяр. Мунуң эсыл себэби хем тебигатдакы әхли задың — адамларың, хайванларың — бүтин жанлы-жандарың, өсүмликлериң өз мөврүтини сүрүп, өмүр паявлап, яш көнелишип башламагындан ыбаратдыр, ятны ин яман «дерт» — гаррылыкдыр. Гаррамак, яш көнелишмеги, бедениң талдан дүшүп, лагшамагы, тебигы кануналайыклыкдыр. Бу кануналайыклыкдан бөюн товлара, гачара, сыпара ер ёк. Муна хемме киши бөюн алык. Шонуң үчин мунуң гаршысына чәре гөзләп, алач агтаржак болуп йөрешем ёк, себәби агтаранда-да алач тапжак гуманың ёк. Ол совгутсыз дурмуш ёдасындакы озалындан тайярланып гойлан бөюнтырык, иелесең-ислемесең ир-у-гич барып, оңа өзүң бойнуны сокаймалы. Бу бөюнтырыгы бойнуна илдирмәге аялам, эркек кишем кайыл. Йөне машгала агзыбирлигиниң, онуң беркли́гиниң эсасы тарапы — жынс небси ир кемелсе велин, ямаңы шол. Шейле ягдайда машгала биняды кем-кемден лагшап, чагшап, башлаяр, онда өңки сүйжүлик, бирек-бирете болан сөйги, мәхир — сыланшык соваңшып, ожак оды өчүтсилениш университет угр әяр, машгала өрүсиңе совуклык аралашып, онуң гүл ялы гүңүни хазан елиниң совугы аляр. Бу ягдай машгала дурмушының өсерини чавлап, көкүни кекерйәр. Машгала бинядының гоша диреги — эр-аялы бири-бириндеи кем-кемден дашлашдырып, ара совуклык аралашып башлаяр. Ахыр соңунда-да совуклык башы иришләп ярылып — агзалалык ,оңшуксызлык газаны гайнап утраяр. Шондан соң эр-аялың — «ики гөчүн» келлеси бир газанда гайнамагыны» бес эдйәр. Эйсем жынс небсиниң песелмегине — жынс гурбатының гачмагына нәмелер себәп боляр? Бу совала элбетде, бир сөз билен «пылан зат» дийип жогап берәймек ап-аңсат, асла мүмкинем дәл. Ине шонуң үчин хем оларың эсаслары — сайлантгылары барада дуруп гечмели боларыс.

Адам өмүрбойы кейпи көк, жаны сат гезин билмейәр. Ир-у-гич «Баш агырман, балдыр сызламан болапок». Кеселбентлик я-да вагтлайын кеселлер адамының яшыны ере бермегине гетирйәр. Шейлеликде, адам дурмушында, онуң машгаласында, бүтин бедениңде өңки дузгүн, өңки вердиш болнан эндиклер бозуляр. Эгер хасса гысга мөхлетде бәри бакман, узак ягмалы болса, онда эр-аял гатнашыгында, иссылыгың хем арасына ен

дүшжекдиги хеммэмизе аян болса герек. Бу ишдэки ара вагт салмалар, кеселбентлик, адамының гүрпдан-тапдан дүшүп, вагты билен айналып билмезлиги жынс гурбатына-да терс тэсир эдйэр. Ол бу ягдайларың икисини-хем көкүне «көз» басып, билархлык бижесини чыкаряр.

Жынс хөвесини эр-аялың арасындан айырян дине кеселбентлик дэлдир. Бу ишдэки каданың межбуры ягдайда бозулмагы хем эп-эсли дережеде бихөвеслик, бипархлык дөредип билер. Мысал үчин, узак вагтлык командировка гитмели боляп адамларың айралык деврүни алып гөрелин. Шейле ягдай тапавуды ёк, эркеге-де, аяла-да дең дережеде тэсир эдйэр. Шейле пурсатда адамың дурмушы бир гүнде дүйпгөтер үйтгейэр. Самолёт я-да поезд сени уммадан чыкаряр, сэхел вагтда юрдуң о күнжегине атяр. Онсоң командировкадакы адамың узынлы гүни иш билен гечйэр, иңрик гаралдыгы хем я мыхманхана я-да тигирчекли тамжагаз сени гаршы аляр. Гүнүң гүнүне-де шол бир иш! Ханы бу ерде ир-эртир хызмата гайым, ала гөзлери билен кейп дережэни өлчэп, хэли-шинди ймринҗирип дуран ярың, ишден гележенинде аргынлыгыны арша учуруп, гужак ачып гаршылаян мэхрибан чагажыкларың я-да арып геленде аркаңа ел чалдырып, халыңы сорап, голтугындан гоп берйэн янёлдашың бармы? Шейлеликде, адам екесирейэр, бирбада хемишелик хоссарсыз галана дөнйэр. Ят ерде я-да чөл-бееванда онуң чүмере көли, ыклара голы галмаяр. Айралык, эндик аракесмеси ыснышык ишини бөлтейэр. Бу ягдай дине бир шахсың өзүне дэл, эйсем сыр билдирмесе-де, ассырынлык билен өнелге сынасына-да тэсирини етирйэр.

Бир гүнем, хава, бир гүнем адам арзылы пурсатына етйэр, догдук меканындакы мэхрибанларының гапысыны итйэр. Чагалар хүвве ериңден өрйэр. Адам олары гезек-гезегине гужагына алып, янакларындан тайлы гевек мыжырдадып огшаяр. Бирден бири-бириниң зарын екен геречлер бири-бирине чинерилйэр, гашлар язылып, маңлайлар гиңейэр, йүреклер бири-бирини талвасалап, сыналар хем хөвес хесерини сызярлар. Шейле ягдайда адам үчин иң ирник, йүрекгысгыныч пурсат, онда-да гараңка гарашмак пурсаты гелйэр. Пурсатың соңы пуч — ол «түйруклы» гелсе-де, ахыры гечйэр, хич хачан бири-бирине бивепалык этмедик машгалабашылар бирек-биреге дийсең ишдэмен топулярлар. Олары тапыш-

дыряр, икисининем аркасындан итйән түйн томы, хэ гүйжейәр, бейгелйәр. Йөне, ... хава, йөне шейле кыркуз билен топулан эркек кишиниң бирден эдинден даркыны гачып, парка ярылана дөнйән, «Өкүз бөкүшини» кыла салян бу иш оны хопугдыряр, аялыны арман галпыдыгы сы эеләп, мүнкүрлик онун аркасына атланяр. Шу нака ченли баша душмедик бу «бела» оларың бирини тамшандыряр, бейлекисини эт эдйәр.

Бу ягдай эркек кишини бегендигиң бәри яныңдакы «бейикден» башашак гайтаряр. Ол өз-өзүнден мүйнүргейәр, огурлыкда тутулан оглан ялы мүззерилйәр. Этер шейле пурсатда аялы оңа сыр билдирмән, гечиримлилик этсе ягдай аз салымдан говлашып гидйәр. Эгер бар гүнә адамсындадыр өйдүп, туруп, тасанжырап чагаларының арасына өтэгитсе я-да мүнкүрлик эдип, оңа «сака сансыз, бихая тулаларың арасында нажырап гелен ага диерлер» ... дийип, шеребеликден гечип, горабалык каддына етен дилини «узатса» адамсы дөшүнден итилен — кемсидилен етим оглана дөнйәр. Ерликсиз, асла гарашылмадык шейле геп пыглы пәк, ахлак тайдан арасса, йөне хәсиетинде йөвселлик артыкмачлык эдйән адамлара айратын агыр дегйәр. Озалкы мүйнүң үстүне бу «бигайратлык» гор гуюп, онда горкы дөредйәр. Озал душулмадык шейле ягдайдан соң кәбир йөвсел адамлар өз сынасында эрбет нәсазлык дөрәндир өйдүп оя батярлар. Адам шейле ягдайы узак инкие эдинип оя батып, бөврүни диңләп йөрсе, йөвселлик барха гүйжәп, кем-кемден төвекгеллиги төвереклэп, онуң чыгрыны даралдып, гысажа гысаймалы эдип гойяр. Шейле адамларда бу пурсатың соң хем гайталанмагы гаты эхтималдыр. Шейле ягдайда аял эрине голтгы бермесе, оны өзүне ене имриндирмесе, эркек кишини дили гысгалык, чекинженлик чете чекйәр, ара көп вагт салып, оя батса, гөвнүчөкгүнлик этсе, соң нәче төвекгелсиресе-де йөвселлик, чекинженлик — ики гөвүнлилик үстүн чыкяр. Шейле ягдайда «төвекгел ишини таңрам бада-бат оңарып» бармаяр.

— Мен хәли-шинди командировкалап, каңкап йөрен адамам дәл. Узак ерим—комбинат, «ятагым» — өйүм дийип, шейле ягдая душен юваш, йыгра, сада йигитлерден бири бизе ягдайыны душүндирди. — Гүнлерин биринде директор мени янына чагырып:

— Кыбапдаш — дийип, башга бир шәхердәки кәр-

дешлеримизиң кәрханасының адыны тутды-да, йүзүне синерилди. — Көмек сораярлар велин, өзүң гитмели болармыкан диййән...

Шейдибем, сейрегем болса, узак ваглайын команди ровка гитмели болдум. Барып тәзе технология энжам ларының гурнаяннак, сазлаянчак хепделер өтүп, ай ай ланды. Ахыры мөхүм ишиң мүрдети долуп, өе гайтмалы гүнем гелди. Гара чыныма айдян, шуна ынанайың, мен бир ок болуп атылып, гайдыбересим гелйәрди, самолё диениң дагы асмана галып, гөвнүме болмаса дуран еринде гүвләп, сандырап дуран ялыды. Ахыры олам яск «дабанларыны» ере урды, таксә мүндүм — салпы гу лак эшеге дөнди. Чагажыкларымдан гүлер йүз, мәхир өйдәкиден мухаббете тешне болуп гапыны чекдим. Хем ме заг еринде. Чагажыкларымың улурагы бойнума бөкди, кичижиклери дызымы гужаклады. Энелерем йө велип йөвсенди-де, ювдуныи, гара гөзлерини гүлдүрип йыланды. Мен ондан бетер, ол менден бетер дидар ар зувлан экениң, чагалардан эжап эдип эп-эсли йыдан дык. Соң ол нахар-шам билен болуп, бир учуп, бир гон ирды. Мен аз салым араларында отурып, такат этмән ахыры эгниме полотенцамы атып, даш чыкдым.

Ол аз салым бөврүни динләп отурды-да, башыны галдырды — Башындан гечени болшы-болшы ялы айт дийсеңиз, соң — бирхилирәгем-ә велин — гылыны гы шартман сарнап отурандырын мен-ә...

Биз оңа шейле этмегин хөкмандыгыны, бу ерде че кинере-утанара зат ёкдугыны айтдык.

— Онсоң — дийип, ол ене бирхили мүйнли ялы быдгырып. — Инрик гаралып гаранкы гатлышансоң, асса басып, юваш йөрәп, үч ишикден үчүрдикләп геч дим. Бара-бармана бойнуна бөкдүм — гарпышдык. Ики йүрегиң херси бир тарапда педесаң какярды. Гарпышы шымыз ялы бирденем айрылышдык. Ай айдың гижәниң оврусы ялы өз көлегәмденем хедер эдип, гапының ышың дан ишикладым; чагажыкларым мультфильм гөрүп отыр ды. Доландым, додаклар тапышып, ач-ачан айтмалы болса, ай нәме, аз салымлык багрымызы бири-биримизе өйкалашдык. Өйдәкиниң гөзлеринден, йүзлеринден өп дүм. Сәхел салымлык высалдан соң, дашарда демими дүрсәп, ардынжыран болуп өе гирдим. Тирсегими яссы на бердим, Аркайынсыран болсамам аякларым хенизем чаларак саңңылдашып, иним галпылдап дурды. Мен

ене-де ыкаа сараняардым. Ай, шейле эдейин теди узалдып, душек атылды, чагалар ятды. Биз орнумызы бөш койып ички отага, онда-да онун төрүне гелдик. Гевшүме болмаса өйдәки бу иш бирхили совуксана, гевшүксиз, ялы гөрүнди. Ол говушгынсыз херекет эдйәрди. Менде болса хевес-хыжув, бу ише болан небис нәче дийсең барды. Умуш-тамышда, бизиң кемелек ялы цакинсе бедениме гөзүм дүшенден мени талпындыр гайнап жадыр. Бирденем бу хевес, хыжув — небис күв пичин салынмаса нужа чыкды. Гезендимем — иш тамам болды, хайын «ашы» пичин билмән, чанагы «дүндердим» — окум нәс гечди. Аялым алдыраны бар ялы болуп, этегини гойберип, тарса еринден галды-да, бейлеки отага гечди, барыбам чагажыкларының арасында орнашыклы сүйнди.

Соң агдарып, декуп герсем, мункурлык эдип мениң первазымы — алңасаклыгымы «гүнә» говмак үчин эдйән яллатым хасаплан боларa чемели. Мен өзүми дүрсән, перишан халда гейиндим. Асса басып бейлеки отага гечдим. Барып, эмай билен аялымын эгнине эл урдум, аягыны чекдим, гошарына япышдым — элини силкди: «Сана нәм болды, бирден нә дөв чалды» — дийип, пышырдадым. Жогап нагт болды: «Герениң ялагыны ялап гелепсең, ялаакламазлар-да, аркайынжа ятыбирлер...» Онуң бу сөзлери мениң ичимден ок болуп парран гечди. Геп дүшүндирҗек болдум, болмады. Эйлесине гечсем, бейлесине өврүлди. Гараз, «Әди янан эше...» дийлени болды. Бу ягдай мени ики букди, укымы учуруп, угумы екеледи. Мен ондан бейле зада хич хачан гарашмаярдым. Белкем, ол менденем бетер эҗир чекендир — «Ослмаздан «ослук» ыкса, мүң йыллап ысы бурнундан гитмезлери» болайдыр.

Бу ягдай маңа яман тәсир этди. Онуң тәсиринден хениз-хенизлерем доны чыкып билемок. Бу иш тезек геленде бир хили дөнүгүмден чыкаҗак ялы болуп дур, гараз яйданмаярдым-да. Шондан соң икимизиңем укрумыз болмады, бирхили өйкели ялы гездик. Пәк еримден гүнәкәрлемейи үчин, өз янымдан мен оны гүнәкәрләп гездим, ол мени белкем, багдан бошан окув ялы командировкада болмажыны болуп аралыка гезендир өйдүп гүнәкәрлейәндир. Ай гараз, ара тов дүшмеҗеги болмаян экен.

Шейле ягдай ягда бирки йыл узрутанда бейлеки таранын өтен заманлаканы дине бисабырлыкса, гевшүкмачлыга, җынс небсиниң аша жошгунына баглыдыр.

Оны осланмадык ягдай хасапламак — бу барада бирек-биреге (айратын хем эркек кишэ) игенмек ерликсиздир. Бу пурсатда сэхел салым догумына бэс берсе, гөврумини тиң тутсаң, эсасан хем дилини сакласаң ол бирки ёла болуп гечйэр. Бейле эдилмедик халатда ёкардакы «мүштеримизиң» гүррүңинден гөрнүши ялы, бу ягдай узага чекее, адамда йөвселлик, чекинженлик, йыгралык хэсиетлерини өсдүрйэр — ол болса машгала агзыбирлигиниң чала билдирйэн чатына пахна какяр.

Жынс гурбатының кеселмегине, башда беллейшимиз ялы, көп зат себэп болуп билйэр. Шол себэплериң көпүси хем көп..ич бу ишден эркек кишини гөтүнжеклейэр, хөвесини гачыряр. Мысал үчин, аял машгаланың дери кеселлери билен кеселлемеги, чага терс гелип, онуң кесилип алынмагы я-да аял машгаланың адамсының халыны сайгарман, онуң дине бу иш үчин ярадыландыр өйдүп чакламагы ве ш. м.

Эгер гүррүңимизи шу ерде гойсак, ол окыжы үчин түмүртик боларды. Шонуң үчин ёкаркы гетирен делиллеримизе дегишли болан кэбир затлар барада аз-кем дуруп гечелиң.

Аял машгаланың тениниң эхли жанлы-жандарынкыдан тапавуды, онуң тэсин, тэмиз, ажап, овадан ярадыландыгындан ыбаратдыр. Тэсин, ажайып зада етен сэхелчежик зепер болса онуң гөркүни алып, гөрмегини гачыряр. Эдил шонуң ялы хем аял машгаланың йүзүне-гөзүне я-да беденине дүшен зепер, хатда гаралып дуран улы хал (аслында хал оңатлыгың аламаты хасапланян болса-да) пешехорда ызы, хамың үстки гатлагының яныП чекмеги — бүрүшмеги, ялч-яра ериниң йып-йылманак — өзболушлы чалажа йылпылдап дурмагы я-да ачык ерлериниң — элиниң аягының, йүзүниң, бойнуның ала гетирмеги — «пис» ачмагы онуң гөрк-гөрмегине белли бир дережеде зепер етирйэр. Бу хем өз гезегинде адамсының она имринмек — хырыдар гөз билен гарамак дуйгусыны песе гачыряр. Хырыдарлык назарының дережесиниң өсмегине жынс небсиниң артмагына — песелмегиниң — бипархлыга гетирйэндиги болса эхли кишэ аян зат болса герек. Аян заны айдып, окыжының башыны агырдып, отурмагыңам хажаты ёк. Биз оны янжап-гайталап, сөхбети узалдып отурмакчы хем дэл. Йөне бу меселэниң

икинжи тарапы бар. Ине, шона дүшүнишмесек велиң гепимиз келте боларды.

«Ала» гетирмегиң асыл себәби, көнекилеримизиң «такыклайшы» ялы, адамының пәлине, пыглына баглы дәлдигини ене бир гезек гайталаярыс. Эгер шейле болжак болса, Патыша самодержавиесиниң агрессив — басыбалыжылыклы, колониал сыясатыны бержай этмек үчин парахат отуран илатың үстүне агыр гошун сүрүп гелен бетпәл, бирехим, үстесине-де галаны алып билмән бигайратлыга йүз уран — ашагында көв чекдирип челек-челек дәри дашап, Гөкдепе галасыны партладан Скобелевиң херекетлериниң, бет пәлиниң, ынсан йигренжиниң мүңден бири хем оңа «ала» гетирдип билерди. Гала сынансоң түркмен начарларына — гелин-гызларына сүтем этмәге көпчүликлейин, ачык мейданда намысына дегмәге, зорламага лешгерлерине ругсат этмеги, соңра болса бетпәл, рехимсиз, нежис ынсанлык сыпатыны йитирен орс солдатларының өй таламагы, «түземецлериң гезип йөрмегини өзлери үчин намыс сайып» олары гырмагы, салланчакда галан чагажыкларың галпагындан пенжеләп галдырып төрмеги, эгер бәбек эркек гөбекдиже болса күкрежигиниң чепинден найза сокмагы пәк пәллилик, адамкәрчиликми эйсем? Түркменлериң үстүне чозуланда берен көмеги үчин Эйран ханына «совгат» эдилип, баш ачык, ялаң аяк, гөзи гирян, багры бирян болуп ала дагдан ашырылан, баласындан айрылып мая ялы бозлап гиден гелинлериң, ил-гүнден айра дүшүп, мензи саралан яңы кәмил тапан улугызларымызың ахы-наласы нәме? Бу бетпәл адамларың бетпәл херекетиниң нетижеси дәлми эйсем? Галаның сынаныны эшидип, «тойчы» томзак ялы, ниредендир бир ерден пейда болан эрмени совдагәрлериниң этмиши ынсанпаразлыкмы эйсем? Оларың талан шай-сеплери — көкенли йүзүклер, ысыргалар, гызыллы гупбалар, алың шайлар, чапраз-чаңңалар, букавлар... буларам оварам... орс гошуны билен болан ганлы гарпышыкда вепат болан гелинлериң елленип, гүп ялы чишен билеклери билен биле чапылып торба-торба эдилип әкидиден билезиклерем оваррам — велин... шол зенанларың тәллери хәзир нирелерде серлин ятырка.

Эгер «ала» гетирмек бет пәле, бет ише баглы болса түркмениң үстүне ахырзаман инен шейле пажыгалы гүнде шейле бетпәллик билен, шейле бет иш эден орс

солдатлары, эрмени севдагәрлери диңе пис дәл, ак, гөк, гара, сарам гетирерди.

Темамыздан эп-эсли даш лашманымызы дуйярыс. Муны бизиң шу гүнүмизде-де дертли — «ала» гетирен шахсы адамларың бетнәт хасапланып йөрүлмезлиги үчин, шейле кеселе учран нәсатларың болса өзүни илден эсик сайып, мүззерлин той-тоита — көпчүлиге бармакдан чекинип, үйшенип йөрмезлиги үчин айтдык. Дерт-дертдир, дертлемек болса айп ыш дәлдир. Бу ерде шахсың хич хили гүнәси ёкдур. Себәби, адамының «ала» гетирмегиниң диңе бир себәби бар. Ол хем болса багрың иплейиш кадасының бозулмагындан ыбаратдыр.

Бу ерде окыжыда: «Ата-бабаларымызың айданының ырясы ёкдур» дийәрлер велин, онда бар болдугы-да» диен пикир дөремеги мүмкин. Бирден, сен-мен ёк, ала-га-да бейле нетиже гелмек болмаз, бу ерде «ала» гетирмәге багрың себәп болӈандыгыны ата-бабаларымызың көре-кәрлук билен, билмән эдйәндирлер дийметем болмаз, себәби оларың аңырсына долы гөз етирмән айдан екеже-де сөзи ёкдур дийсек хакыкатдан даш душдугымыз болмаз. «Ала» гетирмек меселесине болса асыл маныны, она себәп эдип «бетнәллигин» янашмагыны башга ерден гөзлемели боларыс. Мунуң үчин, ата-бабаларымызың башдан-аяк — эхли зады адам тербиеси, ахлаты үчин «гурбан» эдендиклерини назара алсак, меселе душнукли болар, ягны олар бу меселеде «Герек — дереги йыкар» диен пәхимден угур алындырлар, хас душнукли эдип айтсак, ол заманларда — тебигатың тебигат махалында, азыкларың, сувлукларың, асманың арасса, төверегиң тәмиз вагты жемгыетде «ала» гетирйәнлер (эгер илат санына пайласаң) ек-түк экен дийсе болжак. Ине, адамларың арасында жанлы гөркезме хөкмүнде гезип йөрен ек-түк «ала» гетирен, «пәлиманлар» бейлекилериң пыглының пәк, пәлиниң арасса болмагына гетирипдир. Шейле «пәлиманы» гөрен, она душан адам ассырынлык билен якасына түйкүрип, өз янындан «Аздырмазлыгы, азана дучар этмезлиги» дийип, худая тагат эдипдирлер. Шейлеликде, сейрек-сейранда «ала» гетиренин жемгыет үчин пейдасы «зыяны-на» гараныңда хас ломай болупдыр. Ата-бабаларымызың айданының ырясы ёкдур, йөне онуң себәбине догры душүнмеги башармак герек.

Эдил «ала» гетирмек ялы, аша семизлик хем яшёлдашың җынс гурбатының песелмегине гетирип билер.

Башга бир нәсаг болса аялының янына бармага хөвесиниң ёкдугы барада шейлерәк гүррүң берди:

— Дурмуш гуран дөврүмиз гүл ялыды. Соң йыл гечдигиче семрәп уграды. Эдил йүнли ганара дөнди. Адам аша семиз болса-да гowы болмаҗак экени. Янына барҗак болян вагтың сыгыр ялы мышылдап дуран бир зат, үстүне гоюп айтдыгым дәл, онсоң нечен...

Бу хили ягдаям дурмушда габат гелинмейән зат дәл. Күйзаи-кечесини гара бокурдагына берип, ченденалша семрәп, гүл ялы кейбини сандан чыкарып, яшёлдашларыны өзүнден дашлашдырып йөрен эркеклерем, аяллар-ам бар. Дине бир семизлик дәл, чендеңаша арыклыгам адамың, яшы яссыкдашларың бирек-биреге болан хөвесини гачырып, оларың җынс гурбатының песелмегине гетирип билер. Кимдир бириниң «Эдил гатаң гурбаган бар-да...» дийип, яшёлдашындан зейренен ядымда. Тебигы етмезчилик болан күйкүлигин, чайкылыгын, башга-да шолар ялы бирнәче кемчиликлерин хем адамда янашык ишине болан хөвесини гачырып, юваш-ювашдан җынс гурбатының песелмегине гетирип билер. Эмма хич бир адам онуң ялы зада үнс бермән, бирек-биреге мәхир-мухаббетини сиңдирсе, онда дашкы гөрнүшлер җынс гурбатына хич хили тәсир эдип билмез. Адамларың дине шуны дүшүнип, янашык ишинде сөйги билен гуршалматы герек. Дине шейле эдилен-инде бу иш ики тарап үчин хем оңайлы болуп, машгалада кадалы, агзыбирликли дурмуш довам эдер.

Җерен билен Аман башда хаташярлар. Дурмуш тоюны тойлап яшайшын башлаярлар. Гүнлерде бир гүн батлы гелйән ики автомашының чакнышыгы зерарлы Аман агыр ягдая дүшйәр. Йүзи яныл, гөзи чашаряр.

— Йүрегим эдил өңким ялы, онуң үстүнде өлүп-өчүп барян. Эмма хер гезек Җерен гөрги яманыны гөркезйәр — дийип, Аман җаныгып гүррүң берйәр. Биз онуң гелни Җерен билен гүрлешип бу ягдайың соңуның говы болмаҗаклыгыны, өзүниң хереветлери билен адамсының җынс гурбатларыны песелдип, вагтың гечмеги билен онуң ол дуйгусыны өлдүрҗекдигини ятладанымызда ол:

— Нәдейин, онуң дашы кешбине гарап, горкуп, ола-ха ысныш диййәрсиңиз, йүрек эдип горкман онуң

йүзүне середер ялы дәл ахырын. Мен нenен эдип оны багрыма басайын. Онда-да ил йүзүне яшашан болуп йөрүн — диййәр.

Гөршүмиз ялы, бу ерде Жеренин жынс ислегиниң гачмагына йүзе чыкан хадыса себәп болупдыр.

Жынс гурбатының песелмегине машгалада дөрейән агзалалык хем себәп болуп билйәр. Гүндеки өйке-кинәниң соны сөгүше-урша баряр. Ит билен пишик болуп йөрмек болса юваш-ювашдан әр-аялы бири-бириндей дашлашдыряр, бири-бирини гөренде оларын мыррыхы атланяр. Ахырында-да оларың арасындакы хемишеки довам эдип гелйән әр-аял гатнашыгы йитйәр.

Айдалын, эркек я аял ойнаш тутуняр. «Тәзе күйзәниң сувы совук» дийлени ялы, тәзе ойнашлар бир-бирине ыхлас билен япышярлар. Я-да өз янёлдашына гөрә ойнашының жынс гатнашыгына болан ислеги гүйчли боляр. Онсоң шунун ялы херекети ол өзүнинкиденем ислейәр. Эмма онун ол диеňи болмаяр. Онсоң онда янёлдашына йигренч дөрейәр. Оны өз янындан говщак, леллим хасаплаяр. Шейлеликде-де, ол янёлдашы билен дәл-де, ойнашы билен көпрәк боланыны кем гөрмейәр. Бу ягдайын нетижеси болса аялык эрине, эрининем аялына болан хөвесини гачыряр, жынс гурбатының, она болан ислегинин песелмегине алып гелйәр.

Адамда жынс небсинин — гурбатының песелмегине нешекешлик, алкоголлы ичгилер хем өзүнин ярамаз тәсирини етирйәр. Аял я эркек, онун пархы ёк. Оларын хайсы хем болса бири шонун ялы ярамаз эндиклере баш гошуп, агзындан арагын, тирьегин я чилимдир насын ысы аңкап дурса, бейлеки агзы арасса адама ярамажакдыгы гөрнүп дуран зат. Дине бир ярап-ярамазлык дәл, онда йигренжем дөрәп билер.

Бизин кәбир яшларымызда алкоголики ичгилер, наркотики нешелер әр-аял гатнашыгына говы тәсир эдйәрмишин диен дүшүнже бар. Догры, бирки гезек сорулан тирьегин я йүзже грам ичилен конягын адамының кейпини бирнеме ёкарландырярдыгы хак. Кейпи көк ягдайда-да адамының янашык ишине өнкүсинден хөвесин топулжагам хак. «Бу бейле экен-ов!» диййип, онун ялы зыянлы эндиге эерип, өзүни алдырдыгын велин, онда барының гутардыгы биләймели. Чүнки, араккеш, тирьеккеш болан адамларын юваш-ювашдан жынс гурбаты песелмек билен болуп, соң вагтың гечмеги билен

шол тарапа болан ислегем, гурбатам йитйәр. Әр-аял болса бири-бирини йигренип башлаярлар.

КЛИМАКС

Климакс пурсаты — дөлден, ягны несил өндүрмек «хысырдысындан» махрум болмак дөври сынасы саг аялларың, учдантутма әхлисинде болуп гечйән тебигы процесдир. Бу процесден диңе өнелгесиз — энелик сынасы, шейле хем ятгысы, онуң лүлелери, пыштлары кемли я-да кесел зерарлы олара дүйпли зепер етен аял машгалалар халасдыр.

Бу процес аял машгалаларың әхлисинде бир вагтда, белли бир яшда болуп гечмейәр, себәби адам бедениндe мүң дүрли процеслер болуп гечйәр, оларың яшайыш, өмүр, шол санда несил өндүрмек үчинем иң айгытлысы, — докума өйҗүклериниң мүңләп-миллионлап өлүп, оларың дерегине тәзелериниң дөрәп дурмагыдыр. Адам яшка өйҗүклериниң өлйәнлеринден тәзе дөрейәнлериниң мукдары агдыклык эдйәр, олар гитдигиче көпелйәр. Шейлеликде, яш организмиң кеселе гаршы гөреш укыбы барха артяр. Ол сагдын өсйәр, бедени берк, кувватлы көп боляр. Шейле процес адам кырк яшаянча довам эдйәр. Кыркда етҗек дережесине етип, кем-кемден ыза тесип башлаяр. Ягны, ата-бабаларымыз айтмышлайын «кырк, кыркдан соң (өйҗүклер) пырк» болуп башлаяр. Шондан соң, адамының бедениндәки тәзе эмеле гелйән өйҗүклериң мукдары, өлйән өйҗүклериңкиден гитдигиче кемелип башлаяр, хилем песелйәр. Нетиҗеде адам бедени говшап, кувваты кемелип — кем-кемден оны гаррылык басмарлап башлаяр. Гаррылык болса ассырынлык билен сыналарың әхлисине — бүтин бедене тәсир эдип уграяр.

Шейле девүрде аял машгалаларда илкинҗи йүзе чыкян аламат климаксдыр. Догры, ол кырк яшың долан гүни габат гаршындан чыкаянок. Йөне кыркдан гечениндеи соң хачанам болса бир гүн оны «төтергиләп» ер-гөкден гайтарҗагы хакдыр. Бу ягдай аял машгалаларың көпленҗисинде кырк билен элли яш аралыкда гечйәр. Ылым онуң гечйән дөврүни орта хасап билен кырк бәш — элли яш аралыгы хасаплаяр. Эммә кәбир халатда аял машгалаларың кәбириниң кыркдан өнем,

ене бириниң элли яшдан соңам бу ягдайы башдан гечирйәнлери боляр. Бу затларың хеммеси, ёкарда белләп гечишимиз ялы, адам бедениндe өлйән хем тәзе эмеле гелйән өйжүклериң мынасыбетине, жыныс мәзлериниң куввтына, шол санда бедениң берклигине, сагдынлыгына, гүйч-кувватына баглы затлардыр.

Эгер кырқдан гечип, элләгоңлайландан соң беденде эмеле гелйән тәзе өйжүклериң мукдары оларың өлйәнлериниңкиден азалып башланда, яңы бедениң гурбы, гүйч-кувваты, азалып, сүңңи говшап, адам гаррап угранда аял машгалаларың пышытлары жыныс юмуртгажыкларыны ве гормонларыны өндүрмеклиги песелдйәр я-да дүйпден бес эдйәр. Ол бес эдилен бадына-да, хемише хер айда гайталаныш дуран процесс — айбашы гелмеги кесилйәр. Шол гүнден башлабам аял машгала гөврели болмак «ховпундан» халас боляр.

Дөлден галмак дөври бил ачылмагың вагтының, өңки кадасының бозулмагы билен башланяр. Бил ачыланда ган гелмеси кем-кемден азаляр. Шейле ягдайда ган гелмеси кә гөрнүп, кәхалатда гөрүлмәнем билер. Бу ягдай эсли вагт-довам эдип билер. Эмма аял машгалаларың кәбиринде еңләң, соңлап дурман шарта кесилйән халатлары хем боляр.

Шейле ягдай аял машгалалары аласармык эдйәр, олары бирбада өвсүндирйәр. Бу ягдая дүшен аяллар гөврели болдум умыды билен бәбеге гарашып башлаярлар. Ай-гүн гечйәр, умыт кирши инчелип-инчелип үзүлере гелйәр. Ол өзүнде хич хили үйтгешиклик дуймаяр, не агзының мазасы гачяр, не-де туршы, шор күйсейәр, шол өңки-өңкүлик. Шондан соң, оларың өз дили билен айтсак, аял петиграны ене алада басяр. Инди ол гөврелиликден бәбек жәгилдисинден гечен, бир бела учрандырын өйдүп ховсала дүшүп башлаяр. Ахырам врача гөрнүп, алададан дынып, асса басып өйүне гайдяр: «Гаррылык, эйсем хайсы беладан пес, онуңам-а гәдигинден этледик!»

Дөлден галмак дөври аялларың аглабасында диен ялы еңил гечйәр. Эмма оларың кәбирини велин, сөзүң долы манысында көсейәр. Бу процесден көсенч чекйән аял машгаланың йүзи гызып, човланана денйәр. Бу гызгынлык бойнуна дүшүп, кем-кемден бүтин бедениңи гаплап аляр. Шейле ягдая дүшен аял машгала эдил ысытма тутян ялы бирден гызгыны галып, бирденем

хабабайлап, галпылдап башлаяр. Оны бирден дер басяр, йүзи чапады ялы гызаряр, йүрек пелесан какып, бойны ёлнуп ташланан гуша дөнйәр. Гән басыны ёкарлап, аллажы ялы келлагыры башлаяр. Шейле пурсатда аялларың кәбириниң хушы гидип, яткешлиги песелйәр. Ол жаныны жай тапман, яралы гаплаңа дөнйәр, сәхелче зада ырсарап; төверегиндәкилере жабжынманы, азгырылманы чыкаряр. Шейле аялларың арасында делден галян деврүнде бирден «харам эт топлаянлары» хем боляр. Шонуң үчин хем йүрекден ялмавуз ялы ялмап, бирден семрәп башлан аяллар, бу дөврүде, гурплы, ёкумлы затлардан — чөрек (айратынам бугдай чөреги), сүйжи, яг, бөрек, гутап, манты, гатлаклы, ишлекли ялы затлардан ишдә сакламалыдырлар.

Аял машгаланың делден галян деврүниң машгаланы — огул-гызы, доган-гарындашы басырылгы ятан беланың — масгарачылыгын, бизбрайчылыгын, ил ичинде дили гысгалыгын үстүнден элтәймеги әхтимал затдыр. Себәби бу дөврде (40—55 яш аралыгында) аял машгаланың эрсеклиги чакданаша артяр. Шейле аяллар йүки яздырылан бугра ялы еңил гопяр. Хөвсалалы ерден ёл салнан ялы, ялт-юлты артып, өкжеси еңлейәр, себәби кануны эринден канагат тапман, «чыгырдан» чыкып, «өрүсини» гиңелтмек күл-күлүне дүшйәр. Шейле ягдайда онуң ызгыды гачяр, үммүллешйәни азаляр. Ек йигрендиги, гыр ганымы әри боляр. Шу ерде шейле аяллар гаты кемтерлик эдип, «өз аррыгыны хар эден, ил аррыгына зар боларларыны» эдйәрлер. Бу зарлык болса, гайталап айтсак, масгарачылык, рысвалык гапысында гурлан гапаның гаршысында дурандыр. Йөне сув мейилли «гүрбагалар» үчин хемаяткәрем тапыляр. Ол хемаяткәрлерем — тигирчекли теләрлер — еңил машынлар, айратынам таксилер билен таксичилердир.

Чыгырдан чыкмак үчин чызганан аяллар хоссарчылыга йыкгын эдип башлаярлар, сөвда-сатыг билен мешгулланмага йүз урярлар. Онсоң доган-гарындашы, базары бахаңалап ир эртири ёк, гич агшамсы ёк, таксиниң билине басярлар. Дөвлет таксиси болса олары узын-узын диллерден, йити-йити гөречлерден гораяр. Йөне көнелеримизиң: «өлә айн, дирә түман» дийши ялы, еңилкеллелик эдип, еңлес басян аяллар хәли-шинди онум-мунуң төзүне каклышып башлаяр. Шейле аял такса мүңенсоң, сүрүжи башга мүшдери (хатда шол тара-

па, жыгыллык базарына барян бейлеки аяллары хем) алман гечйәр. Сенден таксили өң угран «гелниң» барҗак ерине — жыгыллыга сенден соң барайян вагтларына-да душ гелмек боляр. Шейле «гелинлериң» атасөйине, доган-гарындашынынңка гиденде дәл-де, ондан гелип ювунянлары хем бар.

Бейле дийдигимиз өз иши билен оңа-муңа гидйән гелинлериң, аялларың әхлисиниң гүнәсини гөтердигимиз дәлдир. Даш этсин, бейле зада хет этмег-ә дәл, этҗек болмагың көнелеримизиң дили билен айтсаң: «Ахыредини гөмдүгиң боларды». Биз ек-түк «гелинлер» ве оларың ойланышыксыз, ослагсыз иши, онуң ҳамырмаясы барада, онда-да умуман гүррүң этдик.

Асылкысыны айтсаң, башыңа дөнейин, бизиң башыңа тәч эдинәймели асыллы, ахлаклы, хая-шеримли, гүл ялы гелин-гызларымыз бардыр. Шейле гелин-гызлар, гепиң гердишине гөрә, айтсак, түркменлериң гөз-гуванҗы, милли буйсанҗы, ат-абрайы, асыл-ахлагы хем ар-намысыдыр. Шонуң үчин хем көнелеримиз өйленмедик оглана «бой» — тәчсиз, аялы өлене «телпеги аган», ягны «башы тәчсиз, тәҗини аҗал алан» диййәрлер.

Дөлден галмак деврүнде аял машгалаларың учдантутма әхлиси мөвч алып галяр дийсек ялңыш боларды. Бу деврүрде әр меселесинде өнкүҗесини йитирйәнлери — бихөвеслери хем боляр. Бу бихөвеслик кәбир аялы селкилик дережесине ченли песелдйәр. Шейле ягдайы башдан гечирйән аяллар говушгынсыз, бипархрак болярлар. Олар кәнбир, чәгими чатып, ичерә серенҗам, өзүме тимар берейин дийибем дурмаярлар. Сачларыны сүбсе ялы эдип, эзенегини агдырып йөрсе шейле аяллардан адамсынынам гөвни гечйәр, ондан совашяр.

Ата-бабаларымыз: «Гөвүн-гөвүнден, гамыш богундан сув ичер» дийипдирлер. Дөлден галмак деврүнде үйтгәп, әрсек болянларам, бу ише бипарх гараянларам көнелеримизиң бу пәхимини йөрелге эдинмелидирлер.

Адам гөвни пәкиниң гылавы ялы нәзик зат боляр. Ол сәхел зада галкынып алавлап, сәхел зада-да йүзи гайдып, гылавы йыкылып билйәр. Ине, шонуң үчинем узак йыллар бойы янёлдаш болуп, дурмушың агыр кешигини биле чекишип, одуң билен гирип, күлүң билен чыкан адамың сәхел ерде, сәхел зат үчин райыны йыкман, онуң гөвнүни галкындырмага чалышмак герек. Өзүнде

әр, ысның ы ислеги дөрән машгаланың дуршуна дурк-херекетем, хызматам, гөвүн тапышам, гечиримлилигем, сыпайычылыгам, канагатам бу ише хызмат этмелидир. Сәхел зада сенрик йыгрылса, отур-турда силтенжирелсе, тебигы ягдай онуң гүнәси — бигайратлыгы хасап эдилип додак чөврүлсе, эркек кишиниң зехини яныпжибринер —жаны өртенер. Шейле ягдайда онуң дызының зоры, билиниң галаңжа кувватам гидер. Онсоң ол сен пери дәл, мелике болсаңам әр назары билен йүзүне гарамага богны ысмаз, бүтин дегна дамарлар лерзана гелер, әр аталы етиме, энели есире, кесеки гапысындакы гула, аяллы дула дөнер.

Дөлден галан дөврүниң өз мөврүти бардыр. Шейле ягдай аял машгалаларың кәбиринде айлап, ене бирнәчесинде йыллап довам эдип билер. Беденде гечйән бу айратын дөврүң кәхалатлар бирки йыла чекйән вагтларына хем душ гелмек боляр. Шондан соң аял машгала ене өңки каддына гелйәр. Ине, шонуң үчинем шейле дөвүрде (әрсеклик, бу иш бихөвеслик мейли дөрәнлерем) өзүни алып бармагы, ягны өзүне эрк этмеги башармалыдырлар. Шонуң үчин хем догумына бәс берип билмедиксирән болуп, сола совулмалы дәлдир, шейле этмек адамың, чагаларың йүзүни ере басып билер. Эдил шонуң ялы хем аз салымда халымсырап, сүпүлжирәп сансыз ялы болуп йөрмели дәлдир. Бу ягдай әр-аял арасында гөвүн бөлекчилигини дөредип билер.

Йөне өзүңе эрк этҗек болуп, бедене артыкмач аграмам салмалы дәлдир. Шейле эдиленде аял машгаланың еллиргемеги хем әхтималдыр. Шонуң үчин хем дөлден галмак дөврүни башдан гечирйән аял машгала бу угурдан йөрите хүнәри болан врачың контроллыгында болмалыдыр.

Врачың контроллыгында болмалыдыр диймегимизиң хем айратын себәби бар. Ол хем болса, бу дөвүр аял машгала үчин хеле-хүле зат дәлдир, ёкарда беллейшимиз ялы, оларың кәбиринде жуда агыр ягдайда гечйәр. Шейле аял машгалаларың эдерини билмән өзүни «одакөзе» уржак болуп чапаланып йөренлери хем ёк дәл. Олар шу дөвүрде, түркиләп айтсак, сөзүң долы манысында, үйтгейәрлер, өз башына дәлдирлер. Шейле ягдайда бу «беланың»: биабрайчылыгың, масгарачылыгың өңүни алмагың әрсеклиги гүйчленен «гелинлер» үчин еңилҗек чәреси бардыр. Бу бедениңи адамыңа ол бол-

мадык ягдайында, иелеги гуйчленен ерини өзүн ениллжек массаж этмекден ыбаратдыр. Шейле массаж бүтин бедени — сыналары көшешдирер, гөврүмини гинелдер, сүңңүни енледер. Массаждан соң, мылайым сува ювнулеа максада хас лайык боларды.

Биэиң түркменлеримизде, аял машгаланың аладасы артык, хысырдысы етик боляр, үстесине-де чагаламак оны тиз гаррадяр диен дүшүнже бар. Шонуң үчин хем аялы өзүнден он яша ченли кичи болса айбы ёк хасапланыляр. Бу ялңыш дүшүнжедир. Аладасы артык, хысырдысы етик болмак аял машгаланың сүңңүнде, тебигатында бардыр, хас дүшнүкли эдип айтсак, ол аслында шонун үчин ярадыландыр.

Вагтлы-вагтында чагаламак аял машгаланың аладасыны, өвнүк хысырдысыны артдырян хем болса, ир гарратмаяр-да, оны яш гөркезйәр. Чагалан аялың бирбада өзүни гойберйәндиги хак, йөне чилели девүрде онуң бедени өңки каддына, хатда озалкысынданам гурлланмата, беркемәге етишйәр. Эгер эне сагдын болса, чагасыны чиледен чыкарандан соң айратын гөзел гөрнүше гирйәр, гөзлери нурланяр, йүзи дурланяр, бедени беркейәр, сүңңи енлейәр. Шейле аялларың хер чагадан соң йүзүне нур чалнан ялы боляндыгыны адамлар көп сынландырлар. Догры, ысгынсыз — аслында говшак я-да аз-кем кемли, бассыр-бассыр чагалаян машгалалары бу хер гезек диен ялы кемсиз силтерлейәр, себәби несил өндүрмек үчин, онуң тохумы щинеләнден тәзе чага ягты жахана инйәнчә беденде улы өзгерилишиклер, улы-улы, чылшырымлы процеслер болуп гечйәр. Дөлден галмак, дөврүнде гүзап гөрмез ялы, өзүнден кичи дөлде, болманда бәш-алты яш улы машгала өйленмек максада хас лайык боларды. Шейле этмек адамының яшыны, сонунда тетенликлере учрамагының, машгала агзалачылыгының өңүни алар.

Вагтлы-вагтында ызыгидерли чагалап дурмак аял машгаланың бедениnde болуп гечмели тебигы процеслериң жемини жемлейәр, онуң беденини дүрли белалардан сабадяр — тәмизлейәр.

Бу дүзгүниң кадасының бозулмагының аял машгаланы дүрли бела-бетерлере дүшь эдйәндигини, оны ир гаррадяндыгыны ылым субут этди. Мысал үчин, вагтлы-вагтында чагалап йөрен аялларда рак кесели болмаяр диен ялыдыр. Эмма ики чаганың арасына он йыл салып

дүнйә индерип, өмрүнин галан бөлегини бу дүнйәниң «эшретини» гөрмәге сарп эдйән европалы гелинлер бу элхенч бела көп дучар болярлар. Шейле гелинлерин, айратын хем мәмесинде, ятгысында рак кесели дөрейәр.

Дөлден галыш дөври, оны еңил гечирмек үчин аял машгалаларың эхлисине бирден, шол бир меңзеш маслахат бермәге хениз хич ким, шол санда ылым хем хет эдип биленок. Себәби, ёкарда беллән гечишимиз ялы, ол хер кимде бирхили гечйәр. Онуң агыр я-да еңил гечмегинден башга-да бу ерде шахсың хәсиети эрки улы роль ойнаяр. Дөлден галан дөврүни башдан гечирйән аял машгаланың чекйән эжири агыр наркотигиң неше гоймак болян гүнлериндәки ахы-зарлы халына барабардыр дийсек ялңышмарыс, себәби бу «дертлериң» икиси хем адамының психикасы, дегна дамарлары, оларың эндиги билен багланышыклыдыр. Ине, шонуң үчин хем биз бу ерде бир пәхимден угур алмакчы боляндыгымызы яңзытмакчыдырыс. Эгер агыр неше хем оны гоймагы йүрегине берк дүвсе, агыры-ынжыдан, эжирден үстүн чыкяр. Ине, шонуң үчин хем биз адамсының, чагаларының мертебесини белент тутян, абрайы ачык асманына, парлак гүнүне деңейән аял машгала дөлден галмак дөврүнде-де терпенмән отурып билер дийип хасап эдйәрис.

Мунуң шейледигине той тойланына хепде гечмәнкә, янёлдашыны Ватаң горагынауградып, хенизе-бу гүне ченли интизар гөзлерини ёла дикип отуран түркмен зенанлары жанлы гүвәнамадыр.

Дөлден галмак процеси эркек кишилерде-де болуп гечйәр, йөне оларда аял машгалаларыңка гараныңда хас йүзлей, хас еңил гечйәр. Шонуң үчин онуң башланыны, гечип гутараныны кәнбир дуюп дурмаян адамларам бар. Йөне эркек адамлара махсус болан айратын бир биологики хәсиет бар. Ол хем болса оларың аял машгала, ягны аялы тарапындан төвни гөтергилениллен махалында дөлден галмак дөври хас гич гелйәр, шейле адамлар тә етмиш-сегсен яшаянча янёлдашындан совашмаярлар. Олар климаксы башдан гечирен халатында-да дөлден галмаярлар. Йөне, оларың эр-аял гатнашыгына болан хөвеси өңкүлерине гараңда бирнеме песелмек билен боляр.

ГАРРЫЛЫК ЧАГЫ

Гаррылык — отагасындан кейпихонлык билен этленилйән девур дәлдир. Ине, шонун үчин хем бу девре, иң болманда гиҗрәк гадам басмак, ягны узак яшамак, гаррамазлык үчин адамлар гадым эйямлардан бәри бу тебигы дердиң эмини гөзләп, дүрли ёллара йүз уруппдырлар. Эмма оларың хич бири хем хеммә элъетерлик чәрәни йүзе чыкарып билмәндир.

Гаррамагың асыл себәбини аңшырып билмәнсоңлар, маны ызарламаларың, өңде-соңда эдилен гүррүңлерин, мензетмелериң эсасында өз деврүниң идеологиясына бап гелйән, деңешдирме, меңзетме дережесине, маны ызарланышына гаранында хениз хем тәсинлигини йитирмедик ата-бабаларымыз адам өмрүниң дөрән деврүни беян эдйән роваят дөредипдир. Роваятда адамының гаррамагына, — бу тебигы дерде учрамагына онуң бетнебислиги себәп болупдыр диен нетиже чыкарыляр.

Онда шейле дийилйәр. Илкибашда өлүм диен зат ёк экен. Адамлар, адам сыпат маймынлар, хайванлар, бакы яшап, бөсңәп, ериң йүзүни тутуп барярмышын. Муны гөрен худай перишделерини, шол санда Җебрайыл билен Эзрайылы хем янына чагырып, олара сала саланмыш.

Ол:

— Бир алач эйлемесег-ә ене сәхел вагтдан җанлы-җандарың дердинден ериң йүзүнде бир дабанам ер галҗак дәл. Хайваны-ынсаны ёк, булар бөсңәп баряр — дийипдир.

Олар аз отурып, көп пикирленип, ахыры хайвана-ынсана деңме-деӊ — херсине 25 яшдан бермели диен нетиҗә гелипдирлер. Шонуң үчин хем илкинҗи нобатда өз сөен махлугы адамы, онсоң оңа берлен маллары чагырмалы эдипдирлер. Перишделерден бири гидип, адамы ызына тиркәп гелипмиш. Адам өзүни нәме себәбе чагырандыкларыны худайдан сорапдыр.

— Яш пайлаҗак — дийип, худай җогап берипдир. — Болмаса ер дарлык этҗек.

Адам:

— Маңа нәче яш берйәрсиңиз? — дийип сорапдыр.

— 25 — дийип, таңры перт җогап беренмиш.

— Этмели ишим? Рысгалым ненен болмалы?

— Әхли нәзи-нығмат, зовкы-сапа сениңки. Гез, сейран эт! — дийиндир.

Икинжи нобатда эшеги чагырыпдырлар.

Эшек хем:

— Этмели ишим? Рысгалым? — дийип сорапдыр.

— Этмели ишиң адамының хызматы. Отуны, сувуны дашарсың. Герек вагты аяк улагы эдинер. Рысгалыңам саман-супур бор-да — дийип, оңа жогап берипдирлер.

Бейле дурмушың өзи үчин гүлала-гүллүк болмажагыны аңан эшек:

— Маңа бейле зат герек дәл, маңа 10 яш берсеңиз болар! — дийип гаршы чыкыпдыр.

Шейлеликде, оңа он яш берипдирлер. Эшек чыкан бадына адам ичерик күрсәп уруп:

— Галанжасыны маңа берәйиң! — дийип, худая йүзленипдир.

Худай адамың дилегини бержай эдипдир.

Перишде ызына ити тиркәп ичери гирипдир. Онуң билен хем шол бир сораг-жогап гайталанандан соң, оңа:

— Яланчыда 25 йыл яшарсың. Этмели ишиң, гиже-гүндиз адамың дашыны гаравулларсың. Рысгалыңам нәме сүңк-саңк болар-да. Эйән девлетли адам болса, хер чагасы хем бир сүңк, девүм-дишлем гаты-гуты чөрек окласа саңа болар-да — дийипдирлер.

Ити гайгы-гам басыпдыр.

— Маңа бейле зат герек дәл. Маңа 10 яш бесдир — дийипдир,

Ит ишикден дашына әтлән дессине ичерде адам пейда болупдыр.

— Галанжасыны маңа берәйиң! — дийип, ол ене худая йүзленипдир.

— Бар, олам сеңки болсун! — дийип, адамы оградыпдырлар дийәр. Эмма ол небсине хай дийип билмән, ене гелип даш ишикде дурупдыр.

Перишде ызына сыгры тиркәп ичерик гирипдир. Шол бир сораг-жогап ене гайталаныпдыр.

Оңа:

— Адама хызматкәр болмалы боларсың. Сениң озалындан алныңа языланы шейле: адам сүйдүңи ичер, хамыңы сояр, этиңи иер — дийипдирлер.

Сыгыр бейле жебри-жепада 25 йыллап хызмат эдмекден боюн товлапдыр.

— Маңа 10 яш бесдир — дийип, ол галан 15 йы айрылмагыны худайдан товакга эденмишин.

Сыгыр босагадан әтлән бадына адам ене-де иче курсәп урупмыш диййәрлер.

— Онуңам яшының галанжасыны маңа берәйин

Сыгрың алмадык 15 яшынам адама берип, оны ёла салыпдырлар.

Перишде голайдакы токайдан тапып, маймыны на тиркәп гелипдир. Ене шол сораг-жогап гайтала дыр. Маймынам:

— Маңа бейле көп яш герек дәл, 10 хем бесди дийипдир.

Ол босгадан даш ишиге чыкан дессине адам ене сәп ичерик гирйәр. Ол йырш-йырш эдип:

— Ожагаз галанжасынам маңа берәйин-дә! — йип, отуранлара йүзленипдир.

— Бар, о-да сеңки болсун! Жомартлык бизден син — дийип, оны ене ёла салыпдырлар.

Ине шондан бәри хем адам 25 яшаянча гайгыс -аладасыз, дүнйәдәки әхли зат өзүниңки ялы шады- рам яшаяр диййәрлер. Ол 19—22 яшларында өй йәр. Өз яшыны яшап етишмәнкә кимсиниң 1—2, ки нин 2—3 чагасы боляр. Онсон 25-ден 40-а ченли а әшек яшыны яшап, газанжасына ожук-бужук а гүнүң-гүнүне агыр йүк астында «дикгирдәп» өйүне лер диййәрлер. Гетиренже затларыны хем чагажы рына пайлап, өзи галан-гачаны, ягны саман-супур иер диййәрлер. Шейле гүнде ол 40 яшына етйәр.

40-да адам итиң алмадык яшыны яшап башлаяр шын. Атасы 40-а етйәнчә, чагалары хем 10—15 яш Адам кырка етенсоң бирнеме лагшаяр, сыпынч т яныны ере берйәр. Ятан еринден әхли зады гөз ас аляр. Онсоң чагаларының эдениниң нәдогрудыгын лип, «хаффылап» башлаяр, кәйиняәр. Бу ит яшы аламаты диййәрлер.

Адам 55-не гадам басып, сыгыр яшыны яшап лаяр. Оңа ченли огул-гыз етишйәр. Бири өйленжек, лекиси дурмуша чыкжак, гымылдан ериңе-де хар герек. Ине, онсоң чагалары атасыны «сагып» онуң синде көр көпүк гояноклар.

Етмишден аңрыгам нәме, маймын яшы башл

Адам гарраяр, эти дөкүлип, гөзлери гүбарлаяр. Эл-аягы узалан ялы боляр, гулаклар харралып, ягырнысы түңнерйәр... Онсон онун ики дызы эгинден ёкарык гечип, депеси билен деңлешйәр, галып-гопмасы хал боляр. Онун акыл-хушы чашып, гоянына-гөтеренини билмейәр, утанч-хая галмаяр. Аял-оглан-ушак гечип барярка-да көчә чыкып, келлесини саңңылдадып, бушукмага отурыбермәге-де чекинмейәр.

Гаррылык, онун чәреси барада бейик акылдарларымыз Магтымгулы — Пырагы хем өзүниң сетирлеринде айдыпдыр.

> «Йигитлигиң зоры гитди биламден,
> Дерт яманы гаррылыкдыр, яранлар.
> Алажы ёк онун гайры өлүмден,
> Дерт яманы гаррылыкдыр, яранлар».

Гаррылык — узак яшан адам үчин гутулгысыз тебигы дертдир. Гаррылыкда дахандан диш, бейниндеи хуш, голлардан кувват, билден зор, гөзлерден нур гидйәр, гулаклар агралярр. Эндамдан эт дөкүлип, сүеклер сомалышяр, хам сырылжырап гасын-гасын болуп галяр, ол адамыны гөрк-гөрмекден айыряр. Адамынын ала бахары — огланлык, язы — йигитлик, гышы — гаррылык чагыдыр.

Эйсем, гаррылыгын асыл себәби нәмелерден ыбарат? Умуман, адамынын ир я-да гич гаррамагы көп затлара баглыдыр. Йөне гаррамагын асыл себәбини ылмы нукдайназардан дүшүндирсең, ол шу ашакдакылардан ыбаратдыр.

Адамынын бедени уммасыз көп өйжүклерден дүзүлендир. Өйжүклер хемише хатардан чыкмак ве тәзеден эмеле гелмек процесини башдан гечирйәрлер. Бу ягдайда чагалык, огланлык, жахыллык дөврүнде өсүш процеси хас агдыклык эдйәр. Адам 22 яшына ченли онуң организми өсүп, кәмиллешип, етжек дережесине етйәр.

Мундан соң адам өмрүнин икинжи дөври башланяр: Бу дөвүрде беденин өсүши тогтап, әхли органлар ве системалар кәмил тапяр. Шейлеликде, адам такмынан 45 яшларына ченли бу ягдайда бир дуршуна диен ялы сакланяр.

Бу ягдайдан соң, адам өмрүниң иң соңкы — үчүнжи дөври башланяр. Бу дөвүрде беден өйжүклеринин иш укыбы кемелип, гитдигиче хаяллап уграяр. Адамынын

ган дамарларының ичине яг өртүлйәр. Нетижеде, дамарлар даралып, оларың ган гечирижилиги песе дүшйәр, нерв хем-де эндокрин — мәзлер системасы говшак, тапдан дүшйәр. Говшамак процесинден йүрек хем четде дурмаяр, онун уруш зарбасы говшаяр. Дем алыш песелип, беден өйжүклерине кислород аз барып башлаяр.

Бу ягдай, онсузам, гитдигиче говшашып барян беден өйжүклериниң ишлейшини ёюп, мадда алыш-чалшыны ярамазлашдыряр, нетижеде оларың тапдан дүшмегини чалтландыряр, хас догрусы, адамының ир гаррамагына гетирйәр. Шейлеликде, гаррылык адамыны гүн-гүнден басмарлап башлаяр. Магтымгулы-Пырагының дили билен айтсак: «Гаррылыга өлүмден гайры алач ёк». Бейле дийилсе гарран адам хөкман шобада өләймели дир я-да әхли адам шол бир белли яшда, шол бир вагтда гарраймалы дийип дүшүнмели дәлдир. Адамлар дүрли-дүрли яшда гарраярлар, ягны оларың 70 яшда-да колхоз ишине гатнашып йөренлери хем, 40—50 яшда эййәм гаррап, дерде яраман, зор аякдан сүйренип йөренлери хем бар.

Эйсем ир гаррамагың өңүни алмага хич хили чәре ёкмука?

Өмри узалтмак, ир гаррамагың өңүни алмак үчин илкинжи нобатда бир сыдыргын херекет, онда-да макcатлы, хөвесли херекет герек. Яшы дургушан адамлар өзи үчин йүреге дүшгүнч иши этмели дәлдирлер. Шейле адамлар өзүни гызыкландырян, оңа хөвес билен япышян ишини этселер, ягны эдйән ишинден леззет алсалар, бу онуң өмрүнии узалмагына хемаят эдйәр. Мундан башга-да ачык, тәмиз ховада мүмкин болдугыча көпрәк гезмек, гөврүмини гиң тутмак, нахарың юмшакдан гурплы, сиңнитли болмагы, өз-өзүни сейисләп гезмек хөкмандыр. Шейле хем агзыны арасса сакламак (чилим чекмезлик, нас атмазлык, алкоголь ичгилерден чеке дурмак) ир гаррамазлыгың, узак өмрүң гиревидир. Ата-бабаларымызың: «Язда аты, гүйзде гөги болмадыгың халыны сорама» диен бир сөзи бар. Бу язда ак затлары — сүйт, гатык, агаран, чал, чекизе, гүйзде гөк өнүмлери, мивелери иймедигиң халыны сорарлык ёкдур, ягны ол межалсыздыр дийилдигидир.

Адамының саглыгы, онуң ир гаррамазлыгы үчин дабанларың эйиниң етип дурмагының улы әхмиети

бардыр. Дабаның эйини етирмек үчин болса, мүмкин болдугыча көпрәк пыяда гезжек болмалы.

Оба яшулуларындан бири бу бабатда тәсин зат айтды. Онуң гүррүң бермегине гөрә, өңлер кеселден тәзерәк сапланан, ысгынсыз, кемиңдә адамларың дабанларының ашагына ясыжа, йүлмек дашжагаз даңып, белли бир аралыга барып-гайтмагы ондан талап эдер экенлер. Аралыгы гүнде бирнеме артдырып, онуң дабанларының эйи мазалы етйәнчә, ягны ишдәси ачылып, йүзи дурланып уграянча оны гүнде-бирки ёла шол аралыга гатнадар экенлер.

Хәзирки дөврүң адамлары физики зәхметден, хатда пыяда йөремекден хем чеке дурярлар. Кәбир ата-эне чагасына: «Өмрүмизе башымыздан гум соврүп гечдик, сен бир яйна!» диййәрлер. Олар шейдип, чагаларының пейдасына дәл-де, зыяныңа чапяндыкларына дүшүнмейәрлер. Шейле акыла гуллук эден ата-энелериң чагасы ятанжа чөпи галдырман, кемала гелйәрлер, өзлери хем яш башына гарын салып, сожап, абшарылып, гөвресини зордан сүйрәп башлаярлар. Дарсылдап, басан ериңден «от» чыкжак вагты кеселхананың, врачың гапысыны «гаравуллап» уграярлар.

Хениз сын этсеңиз гарташан адамлар, айратын хем дайхан адамлар ёвара я-да көмеге баран чагалара: «Хай, болаверин, ишлән, эндамыңыздан ажы дер бир чыксын!» диййәндирлер.

Бизиң дөвлетимиз ялы гурак, ыссы үлкеде дерлемек хөкмандыр. Ишләп дерленең вагты адамының эндамындакы хапа, герекмежек маддалар дериниң дашына чыкяр. Эмма адамларың аглабасы диен ялы (айратынам яшлар) тебигы процеси — дерлемеги айып ялы бир зат хасаплап, өзлерини винтельятора тутярлар, кондиционериң ашагында ятярлар. Шейле адамларың көплеңжисинде богунларындакы ган дамарларына кибир йыгнаняр. Бу болса өмрүң гысгалмагына, онуң агырылы-ынжылы гечмегине гетирйәр.

Гаррылык чагы хер кимде бир хилирәк гечйәр. Бу дөврде жынс сыналары хем говшап, кем-кемден тапдан дүшүп башлаяр. Илки билен эркек адамының жынс сынасының гурбы гачып, онуң аял машгала болан ислеги песелйәр. Соңабака ол аял машгала бармысын-ёкмусынам диймейәр. Ине, онсоң, ил ичинде айдылышы ялы эркек киши: «Гөвнүм сенден разы, теним сенден нәра-

зы» диен дережә етип, ёлда-ызда гелин-гыза душса, ...
нерилип, олары гөзүм билен ийәйсем диййәр.

Гаррылык дөврүне аяк басан адамларын аглаба...
хөвес, хыжув билен дәл-де, мен эркек киши, мен эр...
боржуны ерине етирмели ахырын дийип, аялына яна...
яр. Мунуң асыл себәбини мәзлериң, айратынам жы...
мәзлериниң гормонларынын азалмагы, оларың хили...
песелмеги билен дүшүндирмек болар. Мундан баш...
-да, бу дөврде гарры адамларың тени өлйәр. Шей...
ягдайда өңки ялы оларың гөвнүни ёлда-ызда душ...
гелин-гызларам галкындырып билмейәр, эртир ир...
туранда-да эркеклик гурбаты болмаяр. Бу ягдай ад...
мыны бипархлык дережесине ченли гетирйәр. Бипар...
лык дережеси гитдигиче гүйжәп, хатда аял машга...
ның яланачланан пәкизе, нәзик тени хем шейле ада...
ларда кән бир дуйгы оярып, оны терпендирип билмей...
Бу ягдай эсасан хем физики тайдан аз херекет эд...
психики тарапдан бипарх — бихөвес адамларда айра...
тынам ир йүзе чыкяр. Бу дөврде гарры адамлара ...
бир зат махсусдыр. Ол хем болса жахылка жынс гат...
шыгының арасында сәхел ел салса, чапаланып, жан...
на жай тапмаян адамының, бу ишде жуда бипарх гар...
малы болянлыгындан ыбаратдыр. Бу болуш, аялы ...
барада келәм агыз сөз айтманда-да, адама жуда ёку...
детйәр. Эгер аялы онундан-чындан дил ярып: «Сен...
халыс сандан галыпсың!» дийәйсе эркек адамының го...
жуна гор гуюляр.

Онсузам гаррылык зерарлы эркек кишиниң чөкг...
гөвнүни аял хас хем чөкерйәр. Инрик гаралып башла...
бадына оны ховсала басяр. Ол ылда диерсиң яга де...
жеге дөнйәр. Аңындан ики яна ат салян «башармык...
я ёк» диен пикир оны алжырадяр, толгундыряр, сусту...
ны басяр. Мунуң терсине, эгер аялы өзүне тимар бери...
сүйнүп-саркып, адамсының чөкгүн гөвнүни гөтермеги ба...
шарса, әрине гысмылжырап: «Гөзүмиң нуры, билим...
кувваты, сенден башга мениң кимим бар» дийсе я...
өзүниң ондан гөвнүниң хошдугыны сыздырса, эрк...
адам монча болуп бу ише хөвес билен топуляр.

Гелиң инди болса дүнйә боюнча узак яшаян ада...
ларың кәбирлери билен таншалың «Молодёжь Молд...
ви» газетиниң хабар бермегине гөрә иң батыргай ада...
лар гележекде адамың өмрүни 600, хатда 1000 й...
ченли узалдып болжакдыгыны чак эдйәрлер.

Гиннесиң рекордлар китабына ынансаң, онда Анна Элиза Вильямс диен бириниң 114 яшыны бегленен адамларын үчүнжиси боландыгына гөз етирмек боляр. Йөне ол догдуш шахадатнамасы болан биринжи адамдыр.

Тарыхда узак яшамагың документ тайдан хасаба алнан мысаллары нәче дийсең бар. Өзем оларың көбири эгиртлиги билен хайран галдыряр.

1905-нжи йылда доктор Э. Мориц өзүниң узак яшлылык хакдакы китабында 1501-нжи йылда доглуп, 169 яшының ичинде арадан чыкан, миллети боюнча шотланд Генри Женкинс хакында гүррүң берди. Бар болан документлере гөрә, Женкинс бир ярым асырың довамында энчеме гезек суда гелип, касам бермели болупдыр.

Бир гезек оны 140 йыл өң болуп гечен вака шаятлык этмек үчин чагырыпдырлар.

Ол суда 113 ве 109 яшындакы ики оглы билен гелипдир.

Йүз яшындака ол дерядан аркайын йүзүп гечип билйән экен. Өмрүниң соңкы йылларында Женкинс диңе балыкчылык билен мешгулланыпдыр.

Зәхмет шертлериниң агыр болмагы Даркейтден болан 133 яшлы эркек адамың саглыгына зыян этмәндир. Ол Шотландияның көмүр чыкян ерлеринде 80 йыллап ишледи.

Гүнорта Африканың Блуймонтейн шәхеринден болан Африканың иң яшулы адамсы Модисапуди Манчо 160 яшында арадан чыкды. Өмрүниң соңкы гүнлерине ченли ол он докузынжы асырда зулус уршужыларының серкерде Чакиниң баштутанлыгында инлис гошуныны дерби-дагын эден деврүндәки вакалары ядындан чыкармады. Ол инлис сыяхатчылары Стенлини ве Ливингстоны ядында саклярды. Оны жайламага чагаларының, агтыкларының ве човлукларының 150-си гатнашды.

Ирланд графинясы Демонд 145 яшында арадан чыкды. Энтек яш вагты она көшкде герцог Глечестер (Ричард III) билен танс этмек миессер этди. Эдуард IV хөкүмдарлык эден деврүнде болса дурмуша чыкыпды.

1795-нжи йылда Эда шәхерине (өңки ады Токио) императорың чакылыгы боюнча 194 яшлы дайхан Мампэ гелди. Онуң янында 173 яшлы аялы, 153 яшлы оглы, 145 яшлы гелни, 100 яшындакы агтыгы ве онуң аялы барды. Гожаны түвүден хем пулдан бай совгат-серпай

япып, хормат билен уГратдылар. Арадан 48 йыл гечен
ден соң Мампэ өз машгаласы билен тәзе көпрүниң ач
лыш дабарасына гатнашмак үчин шәхере гелди.

Шол вагт онуң 242, аялының 221, оглуның бол
201 яшы барды.

Бичак узак яшанларың хатарына 160 яшан Иос
Суррингтоны, Пакистанда бир тайпаның сердары, 1
яшан Афзал Мухаммеди (онуң какасы 200 яшан экен
185 яшлы венгер дайханы Пётр Кцартени ве он
яшытдашы — Глазго епископлыгыны эсасландыра
Сен Мунтоны, 181 яшлы осетин зенаны Тайбад Аниев
ны гошмак болар.

Хытайлы Ли Ченюн 252 яша ченли өмүр сүрди. Ө
рүнин соңкы гүнлерине ченли ол бир гезегем сырка
ламады. Ол көп херекет эдйәрди, кейпи чагды. Дагла
да дерманлык отлары йыгнарды.

Ынха, шейле ынанмасы кын болан мысаллар ба
Адам организминиң мүмкинчилиги хайсы чәкде сакла
ярка?»

«Молодёжь Молдави» газетиниң чап эден бу хаба
ларына ынансаң догруданам адамың өзүне середи
арасса ховада гезенинде исләндигиче яшап билжек экен
-ов диен пикире гелйәрсиң. Белки-де шейле узак яша
маклыгың өзболушлы гизлин сыржагазлары бардыр
Шейле болмагам гаты әхтимал. Ол энтек бизиң хәзирк
медицинамызың өңүнде ачылмадык сыр. Гележекде б
угурлар боюнча ишлер алып барян алымларымыз бел
ки, ол сырың үстүни ачар.

«ДАГЫ ЯГЫҢ БОЛМАСА»..

Эгер, сиңе сын этсең, дурмуш диен зат бизиң она га
райшымыздан, чен-чак эдишимизден хас гала, хас чы
шырымлыдыр. Онуң чылшырымлылыгының, бужурык
лыгының иң эсасы себәплеринден бири хем жанлы
-жандарың өз эркине дәлдигинден ыбаратдыр. Төвере
ичгин сын этсең жанлы-жандар — хайван-ынсан, гуш
-гумры, мөр-мөжек гүн гөржек, несил өндүржек болу
сер-сепилдир. Оларын адамзатдан өзгеси дурмуша
яшайша ан-дүшүнжесиз: шол санда бимаксат, ягн
диңе инстинкт эсасында чемелешйәрлер. Жанлы-жанда
рың сереси — акыл, пайхасы дийсең өсен адам хе

айры-айрылыкда алсаң бу бабатда улы өңе гидишлик газанан дәлдир, йөне оңа сөзүң долы манысында бимаксат яшаяр диймек хем болмаз. Себәби, яшайшың гәдигинден әтлән адам бада-бат дәл-де, мөврити геленде, белли бир дөвүрде, гелҗеге максатлы дәл-де, диңе умытлы гарап башлаяр, онда чагаларым етишер, гарран чагым голтугымдан голтгы берер, алнымдан дирәр, ызымда ат галар диен ялы инчеҗик умытлар пейда боляр. Бу умытлар хем өз гезегинде гүмана гинишлигинде чала салгым атып гөрүнйәне дөнйәр, себәби нәхили несил кемала гелҗек, ол «дил билен нөкер», рехимдар болҗакмы я-да акыл «өйүнден» чакан мар болҗакмы, ол голтугындан голтгы берҗекми я-да алкымындан ябак, чаршак билен дирежекми белли дәл. Иңе, шонуң үчинем адамың максады — башдан аяга ченли умытлыгына галяр дийсек ялңышмасак герек.

Шу ерде биз азажык ыза тесмесек, окыжы, айратынам яшларымыз үчин гүррүңимиз гүмүртик болармыка диен горкымыз бар. Яп-яңы адам максады билен онуң умыдыны ара-чара эдип ташладык. Догрудан хем адам дурмуша бимаксат гараярмы? Эгер шейле болян болса нәме үчин бири экин экҗек, дикин дикҗек болуп, эли дырмык, аягы кәтмен, узынлы гүнүни башындан гум «совруп» гечирйәр, ене бири мензил-мензил ёл гечҗек, бейлекиси асмана учҗак — арша аралашҗак... Буларың хеммеси башда арзувдыр дийсек гепимизиң келте болмагы мүмкин. Бизиң диййҗек болян задымыза дүшүнмек үчин ёкарда гетирен «мөврит», «дөвүр» диен сөзлеримизе үнс бермек герек. Мысал үчин, адам өмри —чагалык, огланлык, ищекчер җахыллык, җахыллык, йигитлик, гаррылык, гожалык диен мөвритлере бөлүнйәр. Иң бәркиси биз бирини говы гөрейин я-да йигренейин дийип, говы гөрүп я-да йигренип билемзок ахырын. Бу меселеде нәмеде болса бир зат ол «ёлларың» хайсы хем болса бирине бизи угрукдыряр. Эдил шонуң ялы хем чагаҗыклар узынлы гүнүни ойнап гечирйәр, кәмахал олары гүнорта нахарына чагырмак, сачак башында отуртмак хем улы хыллалла. Эйсем чагаҗыкларда оюн ойнап, гүйменелиң, вагт гечирелиң диен дүшүнҗе — максат бармы, ёк. Сиңе сын эдип отурсаң гызларың гурҗак ойнамасы, огланҗыкларың чыбыкдан ат эдинип, ики яңа оккессир гечмеси хем төтәнлейин зат дәл. Шейлеликде, дөвүр доланяр, мөврит етйәр — дүйнки

бигам шападанлап йөрен огланжыклар ищекчер жахыллыга етишип, Магтымгулы айтмышлайын оларың «Ондөрдүнде хесер уруп башына, онбәшинде гызлар гирйәр дүйшүне». Бу дөврүде нәме үчиндигине өзлери билмесе-де гызлар огланларың гөзүне мелек, гызларың гөзүне огланлар адам баласы дәл-де перишде болуп гөрнүп башлаярлар. Шонуң үчинем хениз дурмуш гурмак, өйленмек нмети болмаса-да олар бир-бирлерине якын дуранларыны кем гөрмейәрлер. Эдил шонуң ялы хем өйленйән йигит, шейле хем дурмуша чыкян гыз несил өндүрмек максадындан хениз дашдадырлар. Олары дурмуш чаркандагына итеклейән жынс сыналарының кәмил таяры, хош хөвес дуйгусыны жошдурмагындан башга хич зат дәлдир. Шейлеликде, адам агыр кешкли араба гошулып, мәхир-мухаббетиң, бош хөвесиң албайына алданып, дурмуш гирдабына гиденини дуйман галяр. Эгер адам өз башына, өзыгтыярына болса бу әдими этмәнкә бир сәгинерди. Эмма оны гирдаба итеклейән гүйч, сәгинмәге, ойланмага май бермейәр. Элбетде, жахан гиң бу бабатда пикирленйәнлерем, белли бир нетижә гелйәнлерем, хат-да мүжеррет өтйәнлерем гыт дәлдир.

Догруданам бу тәсин хем кын меселе! Эйсем өйленмелими я-да диңе өз жаныны билип, бу гыска өмүрде хожалык хысырдысындан, машгала мүшгилинден азат — мүжеррет гечмелими? Умуман шейле совал келлесине гелмедик адам аз-аздыр. Йөне хемме кишә йөрелге боларлык шейле такык жогап тапан, бу бабатда кесгитли белли нетижә гелен адам ёкдур дийсек хакыкатдан даш дүшдүгимиз болмаз. Бу барада бейик акылдарымыз Магтымгулы — Фырагы хем белли нетижә гелип билмән, бу дүнйәден өтүпдир. Жахыл махалы, хатда яшы дургушансоң хем «Меңли ханым» онуң «дин — иманы» дилиниң сенасы болупдыр. Йөне яшы дургушансоң дурмуш палчыгыны кемсиз эйләп, машгала бинядыны бейгелтжек боланда велин, сөйги, өйленмек, дурмуш гурмак барадакы сөхбети дүйпден башга херрден гопяр. Бейле дийсек, окыжымыз велин бабамызың пәк сөйгүсине, онун Меңлә болан ыхласына дил етирйәндирис өйдүп беттуман болмасын. Бизиң Магтымгула, онуң дөредижилигине баха бермәге хетдимизем, хакымызам ёкдур. Биз бейле пикирден эгәдирис хем ондан жуда дашда дурярыс. Магтымгулының

Меңлини өмрүниң ахырына ченли арзувлап гечени хак. Бизиң бу ерде, меселәниң бейлеки тарапы барада гүррүң эдйәндигимизи, мегерем, окыжы унудан дәл болса герек. Ол «Өйленгин» диен гошгусында «Йигитлигиң бир гызыл гүлдүгинден сөхбет ачып:

«Өй, ил герек, ёрган — дүшек,
Перзент бентдир, аял душак.
Йүке верзишгәр боз эшек (!)
Болайын дийсең өйленгин.

Муңа Магтымгулы илки гөз етирип билмән, соң дүшүненсоң, өйленмәвериң, бу дүнйәден мүжеррет өтүң дийип, өзүнден соңкулара весъет эдип гидипдир-ов дийип дүшүнмели дәлдир. Ол умуман болжатыны, болмалысыны беян эдип гидипдир. Болманда йигитлик чагының гызыл гүлдүгини, өйленсең, өйленмесең онуң мөврүти етип, солан гызыл гүле дөнйәндигини әхли киши гөрмейәрми, әхли адам башдан гечирмейәрми эйсем?

Өмүр сәхел салымлык пурсатдыр. Ол пурсат хем ёкарда белләп гечишимиз ялы, дүрли-дүрли мөвритлерден оларам улулы-кичили пурсатжыклардан ыбаратдыр. Кервен хатары ялы ол узынлы-гысгалы пурсатжыкларыңам херси «хилине», «хилесиңе» лайыклыкда өз «ойнатгысыны» ойнап гидйәрлер. Оларың бири адамыны алланлар, бири алдайлар, бири гүймәр, бири гүйч берер, гөвүн гушуна күш берер, кувватына жош берер, ене бири гелип, мүшгил ише улашдыр, чага-чуга булашдыр, иң соңкусы арсландыр — арлап гелер, ар гетир, азап берер зор гетир, әхли ишиң пуч эдер, ыкбалыны кеч эдер, янёлдашын билен өч эдер, акыл кәсән бош эдер, яз гүнүңи гыш эдер. Ине, онсоң яп-яңыларам гахары газап, деми даш эредйән, йүки етик гоч йигидиң дерегине ховлының хол четинде чагшара голай гелен хүтдик кепбәң гараңкы дулунда, көне-күшүди дашына үйшүрип, дүнйәси вейран, аклы хайран гаррап, ганат, гуйрукдан жыда дүшүп, авдан галып, аккасы ашан хүви ялы, мөлерлип губарлан өчүгси гөзлерини гырпман бир гысым болуп отуран теркидүнйә гожаны гөрерсиң!

Шейле ягдая дүшйән гожалара, хатда яшы яңы ортадан аган адамлара-да жуда көп габат гелмек боляр. Яңы-яңыларам адамсына идег-ыссуват этмедик аялы, атасыны агырдан огул-гызы ил геңләрди. Бейле ге-

демлик этмәге, гурплы вагты гурсагына гысып, тапдан душенсоң әрини ташламага аяллар алладан чекинерди, илден утанарды. Бейле этмек инди адаты зада өврулмек биленем чәкленмән, өвренишилип тас дәп дессур ялы бир зада өврулип баряр. Әрини ховлының четиндәки күлбә ташламага аялларам утананок, оны ил хем геңләп дуранок. Вагтында өндүрип-өсдүрип, ийдирип-гейдирип саклан, соңам гурпдан дүшүп, пенсия чыкансоң я-да кеселләнсоң «йылгыр дагына» ташланып бир өзи, бир башы болян адам шәхерлерде-хә дәл, эйсем обаларда-да гыт дәл.

Ине, шу затлары гөрүп, эшдип дуркаң, өйленмелими я-да мүжеррет өтмели дийип өз-өзүңе совал берениңи дуйман галярсың.

Өйленмесең онча-да болҗак дәл. Ил денинде тоюң тойланҗак дәл, ишден арып геленде чагаң шападаңлап өңүңден чыкар аладаң ёк. Илкагшамларына машгала шамчырагы — ожагында йылпылды гөрүнжек гүманы ёк... — Өйленмедик адам дүнйәден нәумыт өтйәр.

Шу зейилли гожамызың гүнүне дүшйән адамларың саны аз дәл, ол гүн гелдикче-де көпелйәр. Мунуң себәби нәме? Себәп санардан көп.

Эдил Ашгабат шәхерини этекләп отуран обаларың бири. Яшулулардан бир топары өз дең-душларындан бири хасса ятаны сорамага барярлар. Барып оны төверекләп отурансоңлар онуң аялы чай гетирип, сачак сүйшүрип чыкып гидйәр. Бүтин чеп тарапы ысман ятан яшулы саг аягыны чаларак галдырып, балагының гонжуны чекип, инжигини сорамага геленлере гөркезйәр. Онуң инжигинден гөк-ала чылгымлары гөрүп, яшулулар бири-бириниң йүзүне середишйәрлер. Хасса ятан гепини дүшүндирип билмәнсоң, саг элиниң сүем хем орта бармагындан өңнелерини юмуп, узалып дуран ысгынсыз бармакларыны бири-бирине дегирип, гапа тарап элини узадыпдыр, агны янкы (хелейим) аташгир билен урды дийип дүшүндирипдир...

Хоҗалык ховлуларының биринде улы машгала узак вагтлап агзыбир яшаяр. Вагт гечип огланлар өйленйәр. Шондан соң әбеде-жүйже болуп йөрен машгала гоюн сүрүсиниң арасына мөҗек дарана дөнйәр. Гайыненеси илки улы, соң кичи гелниниң үстүнден инип, оларың иенини авы, ичениңи зәхер эдйәр. Улы огуллары «гоңшыны гозгасаң» эдип гөчүп, дынярлар. Адамсы геп-

-гүррүнден чекинип, иле рысва болмазлык үчин гачып, гошуны сайлап өзүни ховлының четинде башда гурлан күлбә атяр. Яшы гайдышып үграсоң елдиргәне дөнен хелей ол ерде-де эрине гүн бермейәр. Меселәни кесгин гойяр: «Абырайың барка өзүң гит! Болмаса башың алып, гачып гидер ялы эдерин!»

Отуз-отуз бәш йыл гетиренини ийип, газананыны гейип гелен хелейиң гел-гел бу гүн эри билен «мәши бишишмейәрмишин!» Ине, меселәниң иң гызыклы, сырлы, чылшырымлы ери хем шу ерде.

Бу гүррүң огулларының гулагына етйәр. Иң улы оглы инисикем алып, ата-энесиниң янына гелйәр, маслахата шол ховлуда яшаян иң кичилеринем чагырярлар. Улы оглы эжесине йүзленйәр.

— Эже, индикиң нәме? Диренип дуран ики оглуны, апалап отуран ики гелнини гөчүрип гойбердиң. Индем какамың кастына чыкыпмышың дийип эшитдик, чынмы? — диййәр.

Эжеси эллерини габшырып, бир дызыны гужаклап, йүзүни түршек ялы эдип отуран ериндеп башыны галдырман:

— Бир зат эшиден болсаң чындыр, иңңелик ювдан ит ялы эгрерлип, ир эртир, гич агшам алкымымдан өрүп дурмасын! — дийип улы оглуна аларлыпдыр. — Сыпатыны гөрсем, еди жыным атланыберйә!

Улы оглы:

— Шейлеми? — дийип, башыны саллапдыр.

Эл-эсли вагт отагда дым-дырслык хөкүм сүрүпдир. Ол бирденем эжесине аларлыпдыр, гөзлери ойнаклап, әлек-челек эдипдир:

— Башда — дийип, эжесине чинерилипдир. — Ховлы ерини өлчедип алан какаммы, сен? — Эжесинден сес-седа чыкмансоң, инилериниң йүзүне середипдир.

Оларың икиси ики ерден:

— Какам! — дийип, жогап берипдирлер.

Шондан соң ол гурлушык материалларыны ики яна селпәп алан, жайы салан... ким? — дийип, эхли эдилен ишлери бармак басып санап башлапдыр, хер гезек хем инилерине сораглы назарыны дикипдир. Оларам хер гезек:

— Какам! — дийип жогап берипдирлер.

Улы оглы аз салым бөврүни диңләп, сөзүни жемләпдир:

— Эгер шейле болян болса, онда ховлудан бири чыкмалы болса, илдев өнүрти сен чыкмалы, эже! — дийипдир.

— Өнүнде үч ёл гойярыс. Биринжиси, шу ховла сыгмаян болсаң — эртириң өзүнде нирәң говы болса гөтерил!

Эжеси көне хайярлыгыны эдип, ак сүйдүни орта атжак болупдыр. Оглы:

— Ак дийип, сүйдүңи мазамлама, даннар ялы энеде асла гара сүйт болмаз, оны билйәрис. Онсоңам ак сүйдүңден разылык үчин бизе дәл-де, гара топрага — бизиң гезен, ишлән ерлеримиздәки ёллара язылан асфальтлара, поллара, столлара, мүнен автобусларымыза, троллейбусларымыза йүз тут! Эмдирен ак сүйтлериң жениз муртумыз табаманка бурнумыздан гелип, шол ерлере сеңеленип гутарандыр.

Ол сожап демини алыпдыр-да:

— Икинжиси — диенде онун бүтин гөвреси саңңылдапдыр. — Икинжиси, оны башармасаң, какам билен орнуны чалыш. Какам көрпелериниң янында болар. Сен, времянкада яшарсың. «Эгер ир эртир, гич агшам иңңелик ювдан ит» ялы адамыны алкымындан өрдүрмежек болсаң... — Ол ене сожапдыр — дашыңа хаят айлап, гайрандан гапы ачып берәерис. — Үчүнжиси... Бизе дегишли. Онсон, халыс болмаса, какамы бу яшда яман атлы эдип билжек дәл. Масгарачылыгы ир-у — гич боюн алмалы бормукак диййәрдим, алмалам болдук. Онсон болмаса... өзүмиз атасөйиңе гөвшурып гайдыберерис.

Какасы ене дөзмезлигини эдип:

— Оглум — дийипдир.

Оглы какасының гөречлерине диканлап, онун сөзүни агзындан алыпдыр:

— Кака, тәвеллаң бир вагт тәвири галдырылды. Онуң үчин азара-да галып отурма! Инди нәме болса гөрәйжек, халыс этимизден өтүп сүңңүмизе орнады. — Ол ене эжесине йүзленйәр. — Онсоңам оны эдерин— муны эдериниң соңы болсун! Шу гүн нәме этсем-гойсамын болса эдип дынмалы боларсың! — дийип ол ланңа ериңден туруп гапа тарап уграпдыр. — Аз салымдан соңам ичерик гирип, эжесиниң өңүнде йигрими литрлик түңңүри дүкүледип гоюпдыр. — Сен небит диййәрмишиң, бу ондан он эссе говы яяндыр — авиабен-

зин. Ынха ховлы, көшүк ялы жай, хонха-да времянка отла-да дын! Ёк, бейлекиже ниетиңе етжек болсаңам даш чык-да гуй дедәнден, отламасы мен билен...

— Онуң йүзүнде ган-пет галмандыр. — Отламасамам... атамың билинден инмедитим!

Ичерде хич кимден сес-седа чыкмандыр, ол отурып-отурып, ахыры диңе: — Догру-да, валла! — диййипдир.

Эсли вагтдан огланларың эжеси хамырдан согрулан гыл ялы эмайлык билен еринден галып, пишик басышыны эдип, даш чыкып гидипдир.

Онуң ыз яны билен көрпе гелин эллери чәйнекли ич ишикде пейда боляр. Яшулы огуллары билен бир кәсе чай ичйәнчә гелин чаларак йылгырып даш ишикде, бу гезек эллерем чәйнек-кәсели дәл-де, эгни көне дүшекче билен дөвүряның йыртыкларындан кирли памык чогушып дуран ёрганлы пейда боляр. Муны гөрүп, яшулының улы оглы ланңа еринден галяр. Ол элини далдалап гелне:

— Бар, бар, ериндежик гой диййәр.

Гелин ызына өврүлжек болуп йөнелеңде, енеэ

— Дур бәри! — диййип, оны саклаяр.

Гелин ызына өврүлйәр.

— Гайраданам, бәрденем ёрган-дүшекден хич зат гондама-да, бу отагдан-а диңе эжеме дахыллы затлары экит, гайраданам какамың затларыны гетир! — диййәр.

Шейлеликде, бу ваканың соңы «Ит алнына гелен, гурт алнына гелер» диенлери болуп гутарыпдыр.

Ине, шейле эденли, акыллы огулларам бар, йөне яман ери оларың ек-түклүгидир. Вах, шейле герчеклер көп боланда агзалалык адамларың аңкасыны ашырып, дерексизлик дегнасына дегжекми? Онда гылыч өз гыныны кесип, яшының соңунда аталар өзүни асжакмы?

Эйсем яш вагтлары: «Сен дур, мен өлейин!» диййишип дуран ики ярты — бир бүтеви адамының яшы дургушып, гаррап башлан чаглары араларына чигинли товуң, гитдигиче-де чигишйән гапма-гаршылыгың дүшмегине нәмелер себәп боляр?

Мунуң бейле болматының себәплерини бизиң дүшүнишимиз ялы, айры-айры шахсдан дәл-де, аслында оларың тебигатындан гөзлемек герек. Аял билен эркек кишиң бир гөрәймәге диңе жынс айратынлыгы билен тапа-

вутланян ялыдыр. Эмма оларын тебигатында велин улы тапавут, хатда белли дережеде гапма-гаршылык хем бардыр.

Гепимиз гөнүмел, сада хем дүшнүкли болар ялы, шу ерде аз вагтлык дил меселесине йүзленелиң. Дүнйәдәки хайсы халкы алсаң хем онуң дилинде адам эркеклик хем уркачылык жынсыны аңладян ики айры-айры шахса бөлүнип, олар эркек хем аял сөзлериниң үсти билен аңладыляр. Эмма, тәсин зат — алтайлыларың лексикасында эркек я-да аял диен сөз ёк. Алтайлыларың дилинде оларың икиси үчин бир сөз — кижи, (киши) ягны адам сөзи уланыляр. Олары бири-биринден тапавутландырмак үчин болса «эр» (өри), «уй» (өй) сөзлери уланыляр, ягны эркек кишә өри-дашары адамсы, аял машгала — өй адамсы диййәрлер. Метбугат дилинде айтсак аял машгаланың — накысжа девлетиң ичери, эркек киши дашары ишлер министридир.

Ичери хем дашары, олардакы эдилмели ишлер, ерине етирилмели шол бир үйтгевсиз везипелер бейлеки факторлар билен бир хатарда шахсда хәсиет эмеле гетирмекде белли бир дережеде өз тәсирини етирйәр.

Шонуң үчин хем эркек киши «өри» адамсы хөкмүнде гайдувсыз, эдермен, батыр, мерт, бедени берк, гечиримли, ынанжаң, ыңдарма боляр. Бу хәсиетлериң жеми эркек адамда буйсанч дуйгусыны дөредйәр. Бу дуйгы оны эркеклик дережесини — адам мертебесини белент тутмага межбур эдйәр. Шейле дуйгы, шейле хәсиет эркек гөбеклиде чагалыкдан кемала гелип башлаяр. Делил, кичижик чага-да гыгырып, межбуры ягдайда иш этдирмек жуда кындыр. Ганыршына гайтмагың дерегине хошамайлык этсең, оңа адам шекилли йүз тутсаң юмуш хас аңсатлык билен битер. Аял машгаланыңка гараныңда эркек кишиниң аладасы көп, өзем ил ичинде айдылышы ялы, мүң дүрли боляр. Эркек кишилериң хәсиетиниң иң говшак тарапы ыңдармалыгыдыр. Эгер оңа сен дийсең ягны, мертебесини белент тутсаң, дагдан гара даш дашамага тайярдыр. Шонуң үчин хем ол чагаларыны хорламазлык максады билен хич хили кынчылыкдан, жебри-жепадан гайтмаяр.

Аял машгаланың хем өверлик, меңки болсун диерлик гүни ёкдур. Аял машгаланы сандан чыкарян гүнүн-түнүне гайталанып дуран үйтгевсиз шол бир ишлердир. Ол ислесе-ислемесе машгалада хызматкәр хөкмүн-

де чыкыш этмели, көпе етмели, көпе ярамалы боляр. Үстесине-де онда начарлык — эҗизлик, геплемсеклик, билесигелижилик, чекинженлик, горкаклык хәсиетлери агдыклык эдйәр. Шонуң үчин хем горапыш серишделерн хөкмүнде аял машгалада хайярлык, җөгүлик, мысапырлык, сыпаҗаңлык, яланчылык, яранжаңлык ялы хәсиетлер кемала гелйәр. Бу хәсиетлериң гүйҗемеги нетижесинде оларда иң эсасы зат — адамының «дилини» тапмак, гөвнүни гөтермеги башармак ялы «яраглар» күтелишйәр, кәхалатда болса «послап» сандан чыкяр.

Аял машгала дурмушда эле бакнадыгына хемише кемсинип гезйәр. Ондан чыкмага, өзбашдак болмага хәли-шинди ымтыляр, эмма бейле этмәге оңа дурмуш ёл бермейәр, себәби хениз онуң өңүнде эклейҗиси — оларың өз дилинде айтсак «гумралайын гуюп дуран эри бар». Эгер аял машгала экленмәге сәхел ыш тапса, оңа-да мүмкинчилиги, вагты болса — онуң, машгаласының багты ятдыгы биләй. Онсоң ол әхли иши элиниң ужунда дүзедйәндирин өйдер, илкинҗи нобатда-да эрини әсгермән, оңа додагыны чөврүп башлар.

Сувуң гөзи ериң пестинде, аялың гөзи өмүр эриниң аягының астында боляр. Ол «сакландан аңтан еңер» эдйәр. Ол «хәкимиет» угрунда гизлинликде өмүр бойы гөреш алып баряр. Аял адамсының дили гысга болҗак пурсатына өмүрбойы гарашып гезйәр. Ол пурсат етен гүнем хер дүрли ёл билен оны янап, кемсидип кем-кемден басмарлап, депеләп башлаяр. Бу затларың хеммеси аял машгаланың шахсында дәл-де, тебигатында бар, ол башда шейле ярадылыпдыр.

Ата-бабаларымыз гизлин сырлы бир роваят айдып гечипдирлер. Онуң баш гахрыманы хем Шейтан. Көп адам бу ерде «Шейтан» диен сөзе гаррылык дийип дүшүнйәрлер. Эйсем нәме үчин оңа аял машгала дийип дүшүнмели дәлмишин. Янкалашсаң бу меселәниң соңы деӊ давалыга баряр, оларың хайсы дийип дүшүнсеңем бап гелип дуран ялы. Роваятда шейле дийилйәр: «Эркини элинден алҗак болуп шейтан адамыны өмүр гапдаллар йөрермишин. Йөне җахыл, гүйчли, гурплы вагты ол адамының аяк астына дүшүп, дабаның ашагында гүн гөрермишин (адам оны хемише депеләр йөрермишин). Соң ол кем-кемден ёкарык чыкып илки дызларың, соң билиң ысгыныны алар диййәр. Ондан

сон ювааш-ювашдан эгнине чыкармышын. Ахырында депэне чыкып этжетини эдер отыр дийийэр.

Бу ревауата ёргут я-да дүшүндириш деркар дәл болса герек.

Әр-аялын дурмушында улы роль ойнаян зат оларың тебигатының, жынс сыналарының небсиниң жошгунының хем гайтгынының тапавудындан, оларын мөвритиниң чапраз дүшйәндигинден ыбаратдыр.

Эгер яшының сонунда аял машгаланың жынсыны уйтгэп, адамкәрчилик сыпатыны йитирере голай гелйәндигине, онуң әрине арлы, аллажы ялы гарайның гына гөз етирмек үчин башда айданларымызы окыжа ятлатсак меселе хас дүшнүкли боларды. Эгер окыжа унутмадык болса озал эркек кишиниң жынс небси гиддигиче артып, ол йигрими еди яшыны долдуранда ең жек дережесине етйәр дийипдик. Аял машгаланың небси ол отуз үч яшансоң хайкырып галяр. Бу ики мөвритиң чапраз дүшмеги аял машгалада бичак улы нәгилелик, эркек кишә болан улы йигренч дөредйәр. Шейле ягдайда аял машгала айыш алып билмән, эт галса иң болманда ымсынса онуң дегна дамарлары башагайлык тапып, лерзана гелйәр. Бедениң юмшак, юка ерлери гатап даша дөнйәр, йүреге ховсала аралашяр. Шейле ягдайдан соң аял машгала ишдәден кесилйәр, укудан мәхрум боляр, ган гахар-газап билен айланяр. Онда әрине улы йигренч дөрейәр. Ялмавуз ялманып, хөрексиз галып башлансоң, ол әрине гаршы гизлин гөреш ыглан эдйәр. Ол оны хер әдимде кемсидип, янап башлаяр. Озал ише гитжек болуп гейнеңсоң, яканы чөврүп, сәхелчежик кирләнем болса эгнинден сыпырып, үтүкленен пәкизе, гүндүз ялы көйнеги гейдирип гойберйән, боюны-иниңи сынлап ише ёллаян хелей, индя чай демләп, чәйнеги дүкүледип өнүнде гойяр. Нахар әберевде ярак итиң янына баржак ялы көвежеклэп, табакты аңырракда гоюп итип гойберер. Шейле ягдайда гахардан яна онуң кешби үйтгейәр: сеңриклери йыгрыляр, эринлери ашаклыгына дартылана, йүзи түйли түршете дөнер. Бу затларың хеммесини чагаларың гөзүнден сов, валыкда эдер. Бу ягдая эркек киши чыдажак, онушжак болуп көп гезйәр. Илки гечиримлилик эдйәр, соң аз-кем яплап гөрйәр, болмаяр, ягдай гитдигине әрбетлешйәр. Арып-ирип ишден геленде гүнүң-гүнүне гайталаныл дуран кемситмелер, янамалар ахырсоны эркек кишиниң

дегнасына дегйәр. Ол яралы гаплаң ялы арлап еринден галяр. Ине, шу ерде-де аял матлабына етйәр.

Ол чарбайлык эдип, гыкувлап чагаларын арасына курсәп уряр. Шейдибем «лешгеринин» өңүне дүшүп әриниң үстүне сүрнүп башлаяр. Гыкылыгы ил өрүэйәр:

— Мен муна нәдип яранайын. Хаэвыллап сүңңүм-э саралтды. Геленде гүл ялы эдип чайы-чөрегини гойсаң, үстүне-башыңа киршен ёкдурмасаң дагы нәме герекми муна? Салланчага салып хүвваламакдан башгасын-а эдйән. Соңкы дөврде пәли азды, бу пәли азмышын... Бу шеррайлык эркек кишиниң мертебесини песелдйәр, намысына дегйәр. Ата-баба довам эдип гелйән ожагында орун тапмадык, дегнасына деглен адам көшешип билмейәр, узак вагтлап ичини хүмледип гезйәр, чыкалга гөзлейәр, эмма гидере гапы, сүмере дешик тапмаяр. Ахыры көшешмек, оварраама салмак үчин агзыны арага уряр. Арагам арманлы йүреги, арлы гөвне гоп берип, оны гохун горуна итеклейәр. Масгарачылык өңкүденем аша боляр. Әриң эди яяр, аялын айданы гелйәр — чагалары атасынын гаршысына ачыкдан-ачык уруп ыглан эдйәрлер. Шейле ягдайда ата пердеде нәме галяр, я өрини үйтгедип, гошуны сайпамалы я-да эклэп-саклап етишдирен чагаларын өйүнден өвүп йөрке сопбаш — өз гүнүни өзүн гөрүп, «өз гөбегиниң өзүң кесмели».

Ата-бабаларымыз эмели хем тебигы затлары «амала» хем «азалга» дийипдирлер. Инди шу ерде аял машгаланың отуз яшдан соңкы ахвалына кемсиз дүшүнмек үчин узак йылларын довамында тиръек чекип я оны гойжак боляның я-да нешесиз галып азарлан нешекешиң ягдайыны гөз өңүне гетирелиң. Шу ягдайың икисинде-де нешекеш адам увлаяр, уруняр, чапаланяр — жаныңа жай тапмаяр. Шейле вагт онуң хамынын астында мүңлэп-мүңлэп овнужак иңңелер гезип йөрене дөнйәр.

Нешекеш хепини тапмадык вагты ар-намысданам гечйәр. Бу вака «Гүндогарың зенанлары» диен кинофильмде онат беян эдилипдир. Бир тиръеккешиң яш, овадан аялы бар. Хеп тапман нешекеш азарлап ятыр, ол башынам онлы галдырып биленок. Ол аялыны «хожайынын» — тиръек сөвдасыны эдйән адамының үстүне иберйәр. Аялы беренок дийип бош гелйәр. Ол аялыны ене иберйәр. Хожайын:

— Мөхүмини битирейин... йөне сенем мен гөвнүми тапмалы борсуң — диййәр.

Гелин гелип хожайынын теклибини әрине хабар берйәр. Әри башыны чала галдырып:

— Бар, бар дурма! Мен өлйән гетир! — диййәр.

Ине, адамыны амалы кейпиң салян гүни.

Аял машгала бабатында айтсак болса онуң әрден алян айшы — азалы — тебигат тарапындан берлен кейпдир. Ол кейпи алып билмедик гүни болса әрини итче-де гөрмейәр, кәбиринин әринден ити хас говы гөрйәнлери ёк дәл. Шейлеликде, ол ёвуз ягы болуп, әриниң алкымындан дөрейәр. Бу ягдай дүйнки-бу гүнки зат дәлдир. Ол гадымдан бәри довам эдип гелйәр. Шонуң үчин хем ата-бабаларымыз: «Дагы ягын болмаса, бабадашын ёкмуды?» дийипдирлер. Середип отурсаңыз аялыңыз бабадашыңыздыр.

Йөне. шол бабадаш дийилйәнинем замана гөрә болянлыгынам ятдан чыкармалы дәлдир. Инди бизде өңки дургунлык йыллары херекет эденок. Биз өзбашдак дөвлет болдук. Хич вагтда Худай сөзүни агзап билмедик. Халкымыз инди ирден ояханда Худай дийип туряр. Бир ише башласа Худайын ады билен башлаяр. Худая ынаныйлан ерде-де хич вагт эрбетлик болмалы дәл. Бабадашлар барада айданымызда-да Худай дийсек, олар хем өңки дөврлердәки ялы хер бир гымылдысында Худайыны ятласа, машгала дурмушында, умуман әхли бабатда дурмушымызың гүл ялы бөлҗаклыгының гүррүңи болуп билмез.

МАЗМУНЫ

1. Сөзбашы 3
2. Эркек адамының жынс органларының анатомиясы ве физиологиясы 4
3. Аял машгаланың жынс органларының анатомиясы ве физиологиясы 9
4. Ищекчер жахыллар, гөзе гөрнен гызлар 13
5. Айбашы 31
6. Жынс ахлагы 35
7. Сөйги 47
8. Гөзеллик 65
9. Жынс гурбаты 72
10. Ника 81
11. Илкинжи гиже 95
12. Жынс гатнашыгы 103
12 Багланма 122
14. Пынхан гатнашыклардакы ганалгалар 134
15. Арымсылык 140
16. Әр кемсинмеси 146
17. Гөврелилик 152
18. Гөврелилигиң өңүни алян серишделер 155
19. Чага дүшүрилмеги ве дүшмеги 157
20. Өнелгесизлик 160
21. Дөвлетлилик 165
22. «Деңлешен депе ашмаз» 172
23. Машгала агзалалыгы 179
24. Өрүси гинэн «өййыканлар» 205
25. Агзалалыгың органлара етирйэн зыяны . . . 226
26. Габанжанлык 237
27. Бивепалык 246
28. Желепчилик 275
29. Жемгыет 306
30. Алагетирме 318
31. Укы 326
32. Кадды-камат 345
33. Жынс гурбатының песелмеги 355
34. Климакс 369
35. Гаррылык чага 376
36. «Дагы ягың болмаса»... 384

Научно-публицистическая литература

Нохуров Артыкнур, Нохуров Ашгабат

СЕМЕЙНАЯ ЖИЗНЬ

На туркменском языке

РИПО «Туркменистан»

Редактор
Р. БАБАЕВ
Суратчы
Н. БЕРДИЕВ
Сурат редакторы
Б. КУРАЕВ
Тех. редакторлар
Д. ЭМЕНОВА,
О. НУРЯГДЫЕВА
Корректор
Ш. МУХАММЕДОВА